

Fiatal Középkoros Régészek IV. Konferenciájának Tanulmánykötete

A Kaposváron 2012. november 22–24. között megrendezett
Fiatal Középkoros Régészek IV. Konferenciájának tanulmányai

Study Volume of the 4th Conference of Young Medieval Archaeologists

Studies of the 4th Conference of Young Medieval Archaeologists
22–24 November 2012, Kaposvár

Abhandlung Band der Vierten Konferenz der Jungen Archäologen des Mittelalters

Abhandlungen in Kaposvár veranstalteten der Vierten Konferenz der Jungen Archäologen
des Mittelalters 2012. november 22–24.

Szerkesztő • Editor • Redakteur
Varga Máté

A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 2.

Rippl-Rónai Múzeum
Kaposvár
2013

A kötet megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

Technikai szerkesztő:
Matuczka Ferenc

Fordítás:
Balogh Éva (német)
Somogyi Lilla (angol)
és a Szerzők

Borítóterv, képszerkesztés:
Balla Krisztián

© A kötet kiadója, szerkesztője, szerzői 2013
Minden jog fenntartva

HU ISSN: 2064-1966

Kiadó:
Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum
7400, Kaposvár, Fő u. 10.

Felelős kiadó:
dr. Ábrahám Levente megyei múzeumigazgató

Nyomdai munka:
Pethő Nyomda, Kaposvár

A borítón: Bronz szobor, csillár része (Somogyvár-Kupavár, bencés apátság)

TARTALOM

Beköszöntő	7
Előszó	9
Szabó Dénes Kristóf: Árpád-kori mágikus deponáció Csanádpalota Juhász T.-tanya lelőhelyéről	11
Molnár István – Sipos Carmen: A középkori talajvíz-szint változására utaló jelek a balatonlelle-rádpusztai Árpád-kori telepen	19
Zay Orsolya: Egy Árpád-kori veremház rekonstrukciója	33
Rácz Tibor Ákos: Társadalmi különbségek a Magyar Királyság központi területeinek 10–14. századi falusias településein	41
Koller Melinda: Gencsapáti-Besenyősziget késő középkori településmaradványai	53
K. Németh András – Takács Melinda: A középkori Lápafő és temploma	61
Miskolczi Melinda – Szörényi Gábor András: A miskolc-szentléleki pálos kolostor története és 2012. évi kutatása	83
Buzás Gergely: A somogyvári bencés apátsági templom 16. századi újjáépítése és boltozata	91
Szőke Balázs: A székesfehérvári Szűz Mária prépostság egykori boltozatai	103
Pető Zsuzsa Eszter: A bódvaszilasi templomerődítés kutatása	115
Fülöp András – Héczey-Markó Ágnes: Régészeti ásatás és falkutatás a siroki várban (2010–2012)	125
Jankovics Norbert – Koppány András: A boldogkői vár újabb kutatásának eredményei	137
Hancz Erika: Szigetvár az 1566. évi török hadjárat idején. A vár és a város történeti és régészeti kutatásai	149
Szalai Emese: Keleti import áru a török kori Gyuláról	159
Véninger Péter: Két középkori kályhacsempe fekete mázának meglepő anyagvizsgálati eredménye, és ennek magyarázata	173
Bartha Annamária: A 14. századi anyagi kultúra tükröződése Magyarországi Klemencia halotti inventáriumában	183
Lengyel Boglárka: Két 16. századi fémfonallas pártá anyagvizsgálata, készítés-technikája és restaurálása	191
Rácz Miklós: Egy mai háromosztatú alföldi lakóház anyagi kultúrája	205
Aradi Csilla: Mesztegnő középkori településszerkezetének változása	217
Nagy Balázs: Tatárjárás kori pénzleletek Pécsről	227
Varga Máté: Középkori és kora újkori éremleletek Somogy megyében	239
Nagy Balázs – Tóth Zsolt: 16. századi pénzlelet Pécsről	251
Mordovin Maxim: A 15–17. századi távolsági textilkereskedelem régészeti emlékei Pápán	267

TABLE OF CONTENTS

Greetings	7
Preface	9
Szabó, Dénes Kristóf: Ritual deponation from the Arpadian age found at Csanádpalota, Juhász T.-tanya	11
Molnár, István – Sipos, Carmen: The indication of changing in the medieval groundwater level by exploring Balatonlelle-Rádpusztza, a settlement from the era of the Arpad Dynasty	19
Zay, Orsolya: A reconstruction of a pit-dwelling from the era of the Arpad Dynasty	33
Rácz, Tibor Ákos: Social differences within 10th–14th centuries rural settlement types in the central area of the Hungarian Kingdom	41
Koller, Melinda: Late Medieval settlement ruins at Gencsapáti-Besenősziget	53
K. Németh, András – Takács, Melinda: Medieval Lápafő and its church	61
Miskolczi, Melinda – Szörényi, Gábor András: The history of the Pauline friary near Miskolc and it's archeological excavation in 2012	83
Buzás, Gergely: The sixteenth century-rebuilding and net vault of the church of the Benedictine abbey of Somogyvár	91
Szőke, Balázs: The vaults of the Provostry and Church of the Virgin Mary at Székesfehérvár	103
Pető, Zsuzsa Eszter: Researches on the fortified wall around the church of Bódvaszilás	115
Fülöp, András – Héczey-Markó, Ágnes: Archeological investigations in the castle of Sirok (2010–2012)	125
Jankovics, Norbert – Koppány, András: The results of the latest investigations in Boldogkő Castle	137
Hancz, Erika: Szigetvár in the time of the 1566 Szigetvár campaign. Historical and archaeological investigations of the castle and the city	149
Szalai, Emese: Oriental import goods from the Ottoman-period Gyula	159
Véninger, Péter: Material testing report of the black glaze of two tile stoves from the Middle Age	173
Bartha, Annamária: The inventory of queen Clémence of Hungary as a source of 14th century material culture	183
Lengyel, Boglárka: Material testing, production-technology and restoration of two 16th century corollas made with metal thread	191
Rácz, Miklós: Material culture of a contemporary vernacular house in the Great Hungarian Plain	205
Aradi, Csilla: The changes of medieval settlement structure in Mesztegyő	217
Nagy, Balázs: Coin hoards from Pécs dating back to the time of the Tatar Invasion	227
Varga, Máté: Coin hoards in Somogy county dating back to medieval and early modern ages	239
Nagy, Balázs – Tóth, Zsolt: Coin hoard from Pécs dating back to 16th century	251
Mordovin, Maxim: The archaeological traces of the 15th–17th centuries distance cloth-trade in Pápa	267

INHALTSVERZEICHNIS

Begrüßung	7
Vorwort	9
Szabó, Dénes Kristóf: Arpadenzeitliche magische Deponierung aus dem Fundort Csanádpalota Juhász T.-tanya	11
Molnár, István – Sipos, Carmen: Zeichen in der Siedlung von Balatonlelle-Rádpusztá verweisen auf Schwankungen des mittelalterlichen Grundwasserspiegels aus der Árpád-Zeit	19
Zay, Orsolya: Die Rekonstruktion eines arpadenzeitlichen Grubenhauses	33
Rácz, Tibor Ákos: Gesellschaftliche Unterschiede in den dorfmässigen Siedlungen der zentralen Regionen des Königreichs Ungarn aus dem 10.-14. Jh.	41
Koller, Melinda: Spätmittelalterliche Siedlungsüberreste von Gencsapáti-Besenyősziget	53
K. Németh, András – Takács, Melinda: Das mittelalterliche Lápafő und seine Kirche	61
Miskolczi, Melinda – Szörényi, Gábor András: Die Geschichte des Paulinerklosters Miskolc-Szentlélek und seine Forschung aus dem Jahr 2012	83
Buzás, Gergely: Der Wiederaufbau und die Wölbung der Benediktiner-Stiftskirche von Somogyvár aus dem 16. Jh.	91
Szóke, Balázs: Die ehemaligen Wölbungen der Propstei Jungfrau Maria von Székesfehérvár	103
Pető, Zsuzsa Eszter: Die Forschung der Kirchenbefestigung von Bódvaszilas	115
Fülöp, András – Héczey-Markó, Ágnes: Archäologische Grabung und Wandforschung in der Siroker Burg (2010-2012)	125
Jankovics, Norbert – Koppány, András: Ergebnisse der neueren Forschung der Burg von Boldogkő	137
Hancz, Erika: Szigetvár im Jahre 1566, in der Zeit des osmanischen Feldzuges. Historische und archäologische Forschungen der Burg und der Stadt	149
Szalai, Emese: Orientalische Importwaren aus dem osmanischen Gyula	159
Véninger, Péter: Überraschendes Untersuchungsergebnis der schwarzen Glasur der 2 mittelalterlichen Ofenkacheln und dessen Erklärung	173
Bartha, Annamária: Die Sachkultur des 14. Jahrhunderts spiegelt sich im toten Inventar von Klemenzia von Ungarn	183
Lengyel, Boglárka: Materialuntersuchung, Herstellungstechnik und Restaurierung der zwei Jungfernkranze mit Metallfäden aus dem 16. Jh.	191
Rácz, Miklós: Die Sachkultur eines heutigen dreiräumigen Wohnhauses in der Große Ungarischen Tiefebene	205
Aradi, Csilla: Die Veränderung der mittelalterlichen Siedlungsstruktur von Mesztegyő	217
Nagy, Balázs: Geldfunde aus der Zeit des Tatarensturms von Pécs	227
Varga, Máté: Mittelalterliche und frühneuzeitliche Münzfunde im Komitat Somogy	239
Nagy, Balázs – Tóth, Zsolt: Geldfund aus dem 16. Jahrhundert von Pécs	251
Mordovin, Maxim: Archäologische Gedächtnisse des Textilfernhandels im 15.-17. Jh. im Pápa	267

Köszöntő

A kaposvári Rippl-Rónai Múzeum az elmúlt években nagy változásokon ment keresztül. Változott a múzeum elhelyezése, fenntartója, a neve, idősebb tapasztalt kollégáink nyugdíjba vonultak, de új munkatársakkal jelentősen megfiatalodtunk. Azonban ezekben a változó időkben is folyamatos volt a szakmai munka az intézményben. Erre az egyik legjobb példa a 2012-ben megrendezett régészeti konferencia, hiszen nem mostanában adott a múzeum helyet ilyen rangos régészeti témájú szakmai összejövetelnek. A három napos előadássorozat alatt számos érdekes előadást, valamint új kutatási eredményeket bemutató prezentációkat láthattunk és hallottunk a média kitüntetett figyelme mellett. Külön öröm számomra, hogy egy évvel a konferencia után már az ott elhangzott előadásokat tartalmazó kötet köszöntőjét írhatom. A mai világban úgy gondolom, hogy ez nagy szó, hiszen egy tanulmánykötet megszerkesztése embert próbáló feladat, de a múzeumban dolgozó fiatal, tehetséges munkatársunk, Varga Máté megbirkózott vele. A kötetet a múzeum önerőből nem tudta volna megjelentetni, így mindenképp szükség volt Nemzeti Kulturális Alap támogatására, amelyért ezúton is köszönetet mondunk.

Kívánom az olvasóknak, hogy forgassák és idézzék sokat ezt a tanulmánykötetet. Visszavárjuk Önöket Kaposvárra akár egy újabb konferenciára, akár a múzeumba látogatóként vagy csak turistaként, hiszen Kaposvár és környéke a régészeti leleteken túl is tartogat még számos történeti, művészeti és természeti értéket.

Kaposvár, 2013. november 1.

dr. Ábrahám Levente PhD
megyei múzeumigazgató
c. egyetemi docens

Előszó

Nagyon jó kezdeményezés volt a középkoros kollegáktól, hogy 2009-ben elindították a Fiatal Középkoros Régészek Konferenciáját. Az ötlet nem volt minden előzmény nélküli, hiszen a népvándorlaskor és őskor kutatóinak már rég volt rendszeres összejövetele, de a római korosok is előbb kezdték el ilyen jellegű konferenciáikat. 2009 óta már hagyományosnak mondhatóan minden év novemberében megrendezésre kerül a fiatal középkoros régészek fóruma. Ezen (vándor)összejövetel tavaly Kaposváron került megrendezésre, és a pozitív visszajelzések alapján sikeresnek volt mondható. Azonban egy konferencia önmagában még nem maradandó dolog, a szó elszáll, az emberek hamar elfelejtik az ott látottakat-hallottakat. Ezért már a konferencia előtt határozott szándékunk volt, hogy az ott elhangzott előadásokat írásos formában is megjelentessük.

A kaposvári konferencián 38 előadás és 4 poszter került bemutatásra, ami miatt nagyon feszes volt a program, de tudtuk tartani a megadott időkeretet. Az elhangzott előadásokból végül 23 kézirat érkezett be hozzánk, amiket jelen kötetben adunk közre.

Természetesen ezen kötet megszületéséhez sok-sok ember munkája kellett. Így ezúton is szeretném megköszönni a technikai szerkesztőnek, a képszerkesztőnek, a fordítóknak az elvégzett munkát. Az összes tanulmányt - idő hiányában - sajnos nem sikerült lektoráltatni, de az elkészült véleményezésekért köszönet lektorainknak (Buzás Gergely, Kovács Gyöngyi, Marton Klára, V. Székely György, Vándor László), hogy hozzájárultak a könyv színvonalának emeléséhez. Köszönöm a segítséget, a bátorítást és a hasznos tanácsokat Ábrahám Leventének és Honti Szilviának. Nem utolsó sorban köszönöm szépen a Szerzőknek, hogy – többnyire – betartották a kért határidőket, és emiatt nem történt csúszás a kötet megjelenésében.

Remélem, hogy sokan fogják hasznosan forgatni ezen kötetet, és bízom benne ezzel talán kicsit példát is tudunk állítani az elkövetkezendő konferenciák szervezőinek, hogy igenis érdemes és lehet egy tanulmánykötetet összehozni.

Kaposvár, 2013. november 1.

a Szerkesztő

Árpád-kori mágikus deponáció Csanádpalota Juhász T.-tanya lelőhelyről

SZABÓ DÉNES KRISTÓF

Móra Ferenc Múzeum

H-6700 Szeged, Roosevelttér 1–3., szabo1848denes@gmail.com

Szabó, D. K.: *Ritual deponation from the Arpadian age found at Csanádpalota, Juhász T.-tanya*

Abstract: This paper concerns a 12th century ritual deponation laid in a semi-subterranean building probably in connection with its abandonment. A wheelstone, bones of a chicken, and pieces of an egg were found under a pot turn upside down. Medieval, Bronze and Iron age parallels for the placement of the deponation in the southwestern corner of the building are investigated.

Keywords: ritual deposit, building sacrifice, witchcraft, medieval rural settlements

Bevezetés

A középkori népi hiedelmek, babonás szokások tükröződnek az edényekbe rejtett mágikus célú leletegyüttesek régészetileg számos lelőhelyről dokumentált szokásában. A hasonló leletekre már régóta felfigyelt a kutatás¹, értelmezésükre főleg a néprajzi és történeti néprajzi anyagra támaszkodva történtek kísérletek.² E tanulmány a Csanádpalota, Juhász T.-tanya lelőhelyen feltárt Árpád-kori falutelepülés³ számos félig földbe mélyített épületének egyikében (569. számú objektum, 931. számú statigrafiai egység) talált mágikus deponációt tárgyalja, elsősorban annak különleges elhelyezkedését vizsgálva.⁴

A lelet

Az épület gödrének foltja a nyelési szinten jól követhető volt, alakja szabálytalan, trapézszerű, sarkai lekerítettek. Az objektum betöltése homogén sötétbarna humusz, délnyugati részét feltehetően nem régészeti korú, sekély beásás bolygatta meg. Az épület gödrének falai függőlegesek voltak, északnyugati részében egy ovális, északkeleti részében egy téglalap alakú belső gödör helyezkedett el, utóbbi egyik rövidebbik oldala közvetlenül az objektum falával érintkezett. Déli oldalának felezőpontjánál egy cölöplyuk mélyedt le, amelynek oldalát részben ívelten bevájták az altalajba. Az objektum nyesett felszínétől számított mélysége 30–40 centiméter közötti volt, a cölöplyuké 78 centiméter, a belső gödröké 86 illetve 56 centiméter.

Az épület délnyugati negyedében feküdt a deponáció, egy szájával lefelé fordítva közvetlenül az egykori járósíntre helyezett kisméretű, korongolt csupor, alatta kővel, apró szárnyas, feltehetően csirke csontjaival, illetve tyúktojás töredékeivel.

Az edény csillámos, aprószemű kavicsos homokkal soványított agyagból kézikorongon készült, vörösesbarnára égetett kisméretű, enyhén aszimmetrikus testű csupor. Pereme tölcésesen kihajló, kívül ferde síkkal profilált, a korongozás nyomait nem mindenütt dolgozták el rajta. Az edény teste vállában kiszélesedő, talpa vízszintesen levágott, a talpfelület egyenetlen. Magassága 8,62 centiméter, peremátmérője 11,57 centiméter, a perem 0,66 centiméter vastag, a csupor vállában 12,75 centiméter széles, aljátmérője 8,46 centiméter, falvastagsága 0,4 centiméter. Űrmérete nagyjából 0,5 liter.

A csupor pereme és teste kívül több helyen sérült, számos horzsolódás látható rajta, ugyanakkor nem kopott, vagy koromfoltos. Ez azért figyelemreméltó, mert az ismert Árpád-kori mágikus edénydeponációkhoz sok esetben használtak fel újonnan elkészült, különleges, egyedi, vagy épp külföldről származó importedényt.

1 Sági 1967., a legelső Árpád-kori házban megfigyelt rituális deponációról, a kardoskúti kakasáldozatról ld. Méri 1964.b.

2 Pöhlös 2001., Daróczy-Szabó – Terei 2011.

3 Az M43-as autópálya megelőző feltárásainak második ütemében kezdődött meg 2011 tavaszán a Csanádpalota határában fekvő Juhász T.-tanya lelőhely feltárása Szeverényi Vajk vezetésével. A mintegy 120 000 négyzetméternyi alapterületű lelőhelyen többek között bronzkori, avar és Árpád-kori település maradványait tártuk fel.

4 Ezúton szeretném megköszönni Szeverényi Vajknak és Türk Attilának, hogy a leletanyagot közlésre átengedték. Barkóczi Csaba preparátornak a madárcsontok, Priskin Annamáriának a kő meghatározásáért, Koncz Margit grafikusművésznék pedig a tárgyrajzok elkészítéséért tartozom köszönettel.

A kő elkeskenyedő hasáb alakú, legszélesebb oldalán simára csiszolódott, vörösszürke bazalttufadarab, 6,85 centiméter hosszú és 4,7 centiméter széles. Kövek, kődarabok legtöbbször a szájukkal felfelé fordított edények száját elfedő, illetve kőépületek esetén az azokat az összeroppanástól védő funkcióban szerepelnek a hasonló leletegyüttesekben. A vörs-borzásdűlő⁵ és a kánai 3509/7. számú ház cölöplyukában talált fazekat lapos kővel⁶, a buda-vízivárosi korsót három (köztük egy díszített) téglával⁷, a jáki fazekat⁸ téglával és csatári kővel fedték le, egyben védelmezve így az edénybe zárt varázslatot is⁹. Esetünkben viszont a kő az edényen belül helyezkedett el, így a varázslatban lehetett funkciója. Kő alkalmazása mágikus deponáció összetevőjeként az Árpád-korból nem került még elő, csak kavicsokat alkalmaztak néha hasonló szerepben.¹⁰ A jól kézreálló töredék kiszélesedő oldala ferdén simára kopott, kör alakú egészíthető ki, ép állapotában mozsártörő lehetett. A mozsártörő termékenység-szimbólum is lehet a magyar népi kultúrában, a dunántúli mozsártáncban a két férfi táncos mozsártörőt (vagy sőtörő botot), illetve famozsarat fogva lába közé, pantomimszerűen imitálta a nemi aktust. (Amennyiben nő volt az egyik táncos, az fogta a törőt.)¹¹ Így a töredéke, a törött tojáshoz hasonlóan ugyancsak termékenység-varázslással állhat kapcsolatban.

Felületén helyenként beleivódott rozsdafoltok látszanak, ez arra utal, hogy vastárgy is lehetett mellette, ami mára elporladt. Az edényekbe rejtett vasszőg¹², kés¹³, nyílhegy¹⁴, vastű az ártó szándékú lelkek megbzésére szolgálhattak. A tönkrement mozsártörőt másodlagosan fenőkőként is alkalmazhatták, ebben az esetben a termékenységvarázslás mellett a késpenge élességét is hivatott lehetett fenntartani a mellé tett fenőkő. Kora újkori példák ismertek Finnország területéről köszörűkövek épületekbe való befalzására.¹⁵

Tájolás

A csanádpalotai lelet a félig földbe mélyített épületen belül annak délnyugati negyedében, az objektum oldalához közel helyezkedett el. Az Árpád-kori telepeken előkerült rituális edénydeponációk e tájolási jellegzetességére Pölös Andrea figyelte föl a 13. századra keltezett szentjakabfalvi építőáldozatok kapcsán, ahol a négy fazék közül három szájával felfelé fordítva, egy-egy ház délnyugati sarkába ástott gödörből került elő. Bennük egy esetben tojás, egy esetben jércesontváz volt.¹⁶ A sajlád-kemeji, sertésfoggal, ló lábszár- és em-

1. kép: Az in situ feltárt edény a veremház padlóján

5 Wolf 1993. 544-545.

6 Daróczy-Szabó – Terei 2011. 223.

7 H. Gyürky 1967. 81.

8 Valter 2005. 547.

9 Más szájjal felfelé elásott edényeknél olykor szerves anyagból készült fedőt alkalmaztak, erre utal, hogy pl. a fancsikai edényekbe rejtett kutyakoponyák mellett nem volt föld. (Vörös 1990. 124.) A tiszzaeszlár-bashalmi deponációt kerámiatöredékekkel fedték le. (Kovalovszki 1980. 47.)

10 Letenye-Lapuleveles-dűlőn csirkecsontokkal, kavicssal és vasszőggel együtt került elő kavics egy házból, és ugyanilyen együttes ismert a tapolcai bencés kolostorból is. Száraz 2003. 184., Daróczy-Szabó – Terei 2011. 201.

11 Seemayer 1935. 112-113.

12 Borsod (Pölös 2001. 468.), Esztergom-Alsósziget (Lovag 1985. 96.), Esztergom-Szentkirály (az összesen nyolc feltárt, rituális céllal elásott fazékból háromban volt szög, tojással együtt, Horváth 1979. 42-44.), Hejőkeresztúr-Vizekköze (4 edényből, Wolf 1997. 139-143.), Kána (4 edényből, Daróczy-Szabó – Terei 2011. 204-209.), Keszthely-Dobogó (Sági 1967.), Letenye (Száraz 2003. 184.), Mosonmagyaróvár (Aszt 2006. 31.), Tapolca (Daróczy-Szabó – Terei 2011. 201.), Tiszzaeszlár-Bashalom lelőhelyekről biztosan ismert, de sok esetben egyes alakatlan vastárgyak is szögek maradványai lehetnek.

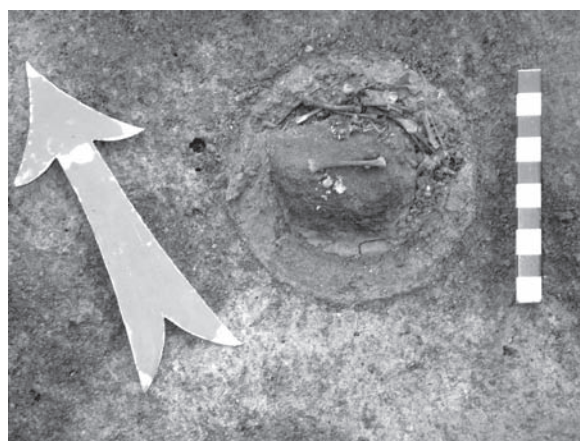
13 Kánáról, Keszthely-Dobogóról, Tiszzaeszlár-Bashalomról ismert.

14 Fenékpusztá: Jankovich-Bésán 1991. 185., 210.

15 Hukantaival 2007. 67-68.

16 Pölös 2001. 469.

beri combcsonttöredékekkel együtt gödörbe helyezett 12–13. századi korszó egy földfelszíni épülethez képest ugyancsak délnyugati irányban elásva helyezkedett el.¹⁷ A Sági Károly által a keszthely-dobogói mágikus deponációk lelőhelyéről közölt térkép¹⁸ alapján mind a gödörbe helyezett, szájával lefelé fordított fenékbélyeges fazék, benne kanalgémtojással és felfelé álló vasszeggel¹⁹, mind az Árpád-kori edény aljtöredékét, vaskést és szenült gabonamaradványokat tartalmazó kisméretű gödör délnyugati irányban helyezkedett el az itt feltárt kisszámú Árpád-kori telepobjektumhoz képest. Tőlük délnyugatra pedig egy (esetleg határ-?) árok feküdt. Különösen fontos párhuzama a leletünknek a kánai 3509/7. számú nagyméretű tárolóépület délnyugati sarkában feltárt 10–11. századi cölöplyukdeponáció, melybe egy, a csanádpalotai csuporral formájában és méreteiben is szinte megegyező, kővel lefedett csuprot helyeztek, benne részleges csuka-csontvázsal.²⁰

2. kép: A csupor alá rejtett kötőredék és csirkecsontok

A nemrégiben publikált nagyszámú többi kánai deponáció közül ezzel ellentétben az épületek padlójába mélyített gödrökből származóak két esetben azok északnyugati, két esetben délkeleti, egy esetben pedig északi részéből kerültek elő.²¹

Babócsán három, a kolostorhoz tartozó falutelepüléshez köthető, 12–13. századra datált edény került elő különálló gödrökből, két fazék, illetve egy korszó. Az egyik fazékba csirkecsontokat, valamint szürkésfekete gyöngyöt helyeztek. Ezt egy gödör déli felébe temették, maga a gödör pedig a falu déli határán helyezkedett el, talán a közeli temetőtől elválasztva azt.²² Hasonló határvédő funkciót tételezett fel Horváth István a középkori Szentpálfalvától délkeletre előkerült deponációról.²³

Az Árpád-kori templomokból előkerült építési áldozatok esetén azok épületen belüli tájolása változatos²⁴, a jáki nemzeti központban feltárt téglaházban pedig az épület északkeleti részében volt az épület felújítására beépített, téglával és kővel fedett fenékbélyeges fazék.²⁵

A fent felsorolt esetek mindenképpen jelzik a deponációk épületekhez, településekhez viszonyított tájolásának változatosságát az Árpád-koron belül, ugyanakkor a csanádpalotai leletet is jellemző délnyugati tájolás kiemelkedik közülük, mint az egyetlen, amit egy lelőhelyen belül egységes hiedelemrendszer tükröződéseként sikerült megfigyelni. Újkori magyarországi párhuzamára már felhívták a figyelmet, ám az épületekhez kapcsolódó deponációk délnyugati tájolásának dominanciája a vaskorig és bronzkorig visszanyúló kulturális párhuzamokkal rendelkezik. A bajorországi, csehországi, ausztriai urnamezős, Hallstatt-kori, és kora La Tène-kori házak cölöplyukáiban elhelyezett deponációk elemzése (18 lelőhely 39 leletegyüttes)²⁶ jelentős délnyugati és nyugati dominanciát mutatott, mint például Kelheim, Kanal I. lelőhely 44. és 36. számú házában délnyugati cölöplyukáiban elhelyezett edények, vagy az ugyanezen lelőhely 16. számú házában cölöplyukáiban deponált orsógomb és bronztű esetén. A jelenséget Peter Trebsche a házak és temetkezések, mint a holtak házai közti párhuzamossággal kísérte meg értelmezni. A Hallstatt-kori nyugat-keleti tájolású temetkezések esetén a halott feje mellé helyezett edény a sír délnyugati sarkába került, így ez magyarázhatja, hogy az építési áldozat elhelyezésénél az épületekben is legtöbbször délnyugati cölöplyukat választottak.²⁷ A svédországi Alberstro i. sz. 1. századi késő vaskori cölöpszerkezetes hosszúházában építési áldozatként elhelyezett birskátrány-pogácsát is az épület délnyugati negyedének egyik cölöplyukába rejtették.²⁸ A dániai Fyn szigetén feltárt kørstrupi késő császárkori telep 20. házában is a délnyugati bejárat két oldalán lévő cölöplyukákba helyeztek el egy-egy miniatűr edényt, míg a 27. házban az ellentétes, északkeleti

17 Wolf 1993. 543.

18 Sági 1967. 55.

19 Sági 1967. 55-59.

20 Daróczy-Szabó – Terei 2011. 208.

21 Daróczy-Szabó – Terei 2011. 198-199.

22 Magyar 1994.

23 Horváth 1969. 58.

24 Budán, a vízvárosi Szent Péter templomban a szentély északnyugati sarkában (H. Gyürky 1967. 80.), Székesfehérváron a Szent Péter templomtól északra ásott gödörben (Kralovánszky 1969. 70-71.), Zalavárott a templom főhajójában a padló alatt (Cs. Sós 1954. 273.) helyezkedtek el. A hetény-egyházföldi templomban cserépbográcsot falaztak az alapozásba (Takács 1993. 208.).

25 Valter 2005. 547-549.

26 Trebsche 2005. 225-226., Trebsche 2008. 76.

27 Trebsche 2008. 70-72.

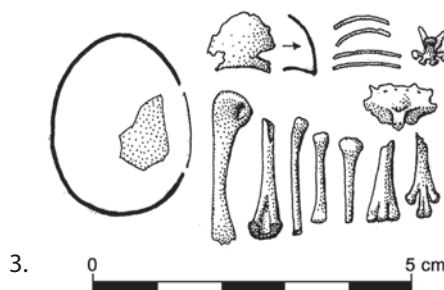
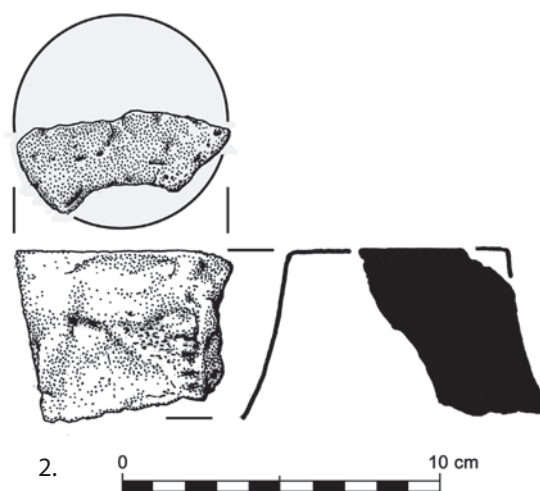
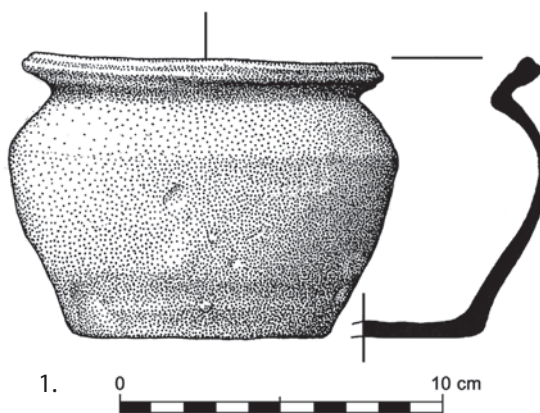
28 Bergström 2004. 2-5.

sarokban lévő cölöplyukban, illetve az épület két bejáratától délre voltak kisméretű, feltehetően kifejezetten e célra készült edények eltemetve.²⁹ Køstrup kivételével a néhány más ismert fyni és jütlandi vaskori cölöplyukdeponáció tájolása változatos, bár általában a nyugati irány a meghatározó.³⁰ Időben közeli párhuzama az Árpád-kori leleteknek a dél-finnországi Mulli középkori településén lelt nagyméretű bronzöntecs és madártojás, melyek egy épületeket elválasztó, észak-déli irányú árokban feküdtek, egy méternyire délnyugatra egy faszervezetes ház agyagpadlójának délnyugati sarkától. A mulli ház faanyagából származó minta kalibrált radio-karbon datálása 1040–1170 közé helyezi az épületet.³¹

Ugyanakkor ismertek más égtájdominanciák is olyan vaskori régészeti horizontokból, ahol épületekben következetesen helyeztek el kerámiát, például egyes észak-wessexi lelőhelyek kör alakú épületeinél következetesen a délkeleti negyed cölöplyukait használták ilyen célra.³² Így természetesen Trebsche értelmezéseit nem lehet egy az egyben alkalmazni a Árpád-kori szokás magyarázatára, annál inkább, mert leleteink majdnem mind 12–13. századiak, eddigre pedig az edénymelléklet adása a kor temetőiben szinte teljesen megszűnik.³³ A még Szabó Kálmán által (sajnos nem részletesen) publikált berény-benepusztai példák (egy esetben fenékbélyeges fazékban teljes tyúkcsontvázat, egy másik esetben ugyancsak fazékba helyezve teljes kakast tettek mellékletként a sírba, illetve számos szétszántott edényről volt feltételezhető eredetileg sírmelléklet volta³⁴) mindenképpen érdekes párhuzamai a településen megfigyelt rítusoknak, amint arra már H. Gyürky Katalin felfigyelt.³⁵

A deponáció indoka

A biztosan épületekhez köthető rituális edénydeponációk építési áldozatként való értelmezése már hagyományosnak tekinthető, ami olykor olyan leletgyűttesek interpretációját is befolyásolja, melyek leletkörülményei bizonytalanok. Így a jászágói, fiatal tyúk csontvázat és tyúktojást tartalmazó fazék esetén, építőáldozatként való értelmezése³⁶ csak lehetőségként vehető számba³⁷, mivel az homokkitermelés közben került elő. Hasonló a helyzet a Mosonmagyaróváron nem in situ feltárt 12. századi fazékkal, mely egy vasszőget tartalmazott³⁸, vagy a Győr-Homokgödörökről származó nagyszámú (94 db) ép edénnyel, melyek közül csak egyről ismert, hogy különálló gödörbe volt el-

3. kép: 1. Az edény. 2. A mozsártörődarab. 3. A csirkecsontok és tojáshéjszilánkok (Rajz: Koncz Margit)

29 Beilke-Voigt 2007. 101.

30 Beilke-Voigt 2007. 92-106.

31 Suhonen 1998.

32 Hill 1995. 21.

33 Tettamanti 1975. 104.

34 Szabó 1938. 36-38.

35 H. Gyürky 1967. 80-84.

36 Fodor 1986. 141-143.

37 Takács 1993. 208.

38 Aszt 2006. 31.

ásva.³⁹ A biztosan nem épületekhez kötődő Árpád-kori mágikus deponációk igen nagy száma miatt az ilyen egyoldalú interpretációk óvatosan kezelendők. Ugyanakkor nem kizárható, hogy egyes esetekben látszólag épületektől függetlenül eltemetett együttesek földfelszíni faházakkal állhattak kapcsolatban, melyeknek nem maradt régészeti nyoma⁴⁰, ám ismertek olyan, régészeti jól dokumentált környezetű deponációk, melyek nem köthetők településekhez.⁴¹

Építési áldozat volt-e a csanádpalotai deponáció? Véleményem szerint a kérdésre csakis nemmel felelhetünk, annak ellenére, hogy épület gödrében került elő. Szemben például a kánai leletekkel, az edény közvetlenül az objektum alján hevert, nem ástak számára külön belső gödröt. Az, hogy a szűk, földbe mélyített gödörben az épület akár lakóházként, akár melléképületként való használata során a padlóra helyezett fazekat, benne a kővel és a csontokkal, nap mint nap kerülgettek volna, életszerűtlennek tűnik. Elhelyezését az épület használata utánra kell tennünk. Lehetséges lenne, hogy a már felhagyott, betemetődőfélben lévő objektumot egyszerűen felhasználták az együttes elhelyezésére, ahelyett, hogy külön gödröt ástak volna számára. Ebben az esetben az egykori háznak semmi köze nem lenne a deponációhoz. Ennek ellentmond egyrészt a ház délnyugati részéhez való tájolás, másrészt, hogy az épület gödrének betöltésében sem látszott esetleges későbbi ráásás, bolygatás nyoma.

A fentiek miatt úgy vélem, meg kell kockáztatni a feltételezést, hogy az épület elhagyásához kötődő rituális cselekmény nyomával állunk szemben. Mivel a korabeli falutelepülések időről-időre változtatták helyüket⁴², rendszeres kellett, hogy legyen házak lebontása, és értékesebb faanyaguk elszállítása az új lakóhelyre.

A hasonló gazdálkodási viszonyokkal jellemezhető kora középkori angolszász falvakban feltárt egyes leletegyüttesek értelmezése kapcsán merült fel a kutatásban, hogy a félig földbe mélyített angolszász kori épületek elhagyott gödreinek betemetődése nem spontán folyamat volt. Betemetésük maga is rituálénak fogható föl, melynek során néhányszor különféle deponációk elhelyezésére is sor került. Ekként interpretálható például a Car Dyke lelőhelyen félig földbe mélyített házban feltárt feldarabolt kutya, melyen romano-brit edény töredéke hevert, mellette nagy értékű tárgyakkal⁴³, a muckingi 93. hosszúház sarkában szövőszéknehezékek alatt elhelyezett fazék, a 105. hosszúházban talált hét edény. West Stow lelőhelyen a 16. félig földbe mélyített épületben a nyugati cölöplyuk mellett mind a gödör fenekén, mind a cölöplyuk felett, a betöltés fentebbi részében egy-egy kutya maradványai kerültek elő.⁴⁴

Hasonló jelenségnek tartható talán az Árpád-korban a házakra kifüggesztett⁴⁵ lókoponyáknak⁴⁶ azok gödrében való eltemetése is; már Méri Istvánnak feltűnt, hogy az egyéb csontoknál törekenyebb, sérülékenyebb lókoponyák fennmaradásában fontos tényező lehetett, hogy betemetődtek-e kellőképpen⁴⁷, és hogy nem mindig a házak omladékából, hanem olykor a feltöltéséből kerültek elő. Több Esztergom-Zsidódon feltárt ház kürtőjében lelt apró kövek, szárnyascsontok és faszéndarabok ugyancsak tudatos betemetésre utalhatnak.⁴⁸(Utóbbiak közül az 1998/2. betöltésének legfelső szintjén lókoponya is előkerült.)

Összegzés

Mikor lakói elhagyták a csanádpalotai 569. objektumszámú épületet, gödrének fenekére, annak délnyugati sarkába mágikus deponációt helyeztek, feltehetően a ház életciklusát lezáró betemetés keretében. Az edény használata a házéval együtt ért véget⁴⁹, a csirke levágása, az ősi élet- és termékenységszimbólumnak számító tojás széttörése és elrejtésük egybeeshetett a költözéssel. A mozsártörő és a tojás révén alkalmazott termékenységvárászlás talán a nyomásos földművelés 13. századi magyarországi meghonosodása előtti gazdálkodási gyakorlat tükré, amely megkövetelte a falvak mozgását. Eltemetésük az elhagyott épület gödrében olyan rituáléként fogható föl, ami mintegy ellenkező előjelű tükörképe lehetett az új épületek emelésekor, határok szimbolikus védelmezésekor lejátszódó, formailag hasonló rituáléknak.

39 Takács – Paszternák 2000. 253-309.

40 Fodor 1986. 144., Terei 2010. 94.

41 Ilyen például a csobajai szájjával lefelé fordított fazékban eltemetett tojás (Hellebrandt 1989. 49.), és a szekszárd-palánki cserépbogrács (Takács 1986. 159.).

42 Maksay 1971. 42-44.

43 Öt üvegkehellyel, két csont- és egy bronztűvel, három orsógombbal, egy ezüstfibula töredékével, valamint elefántcsontból faragott táskazáró gyűrűvel, Hamerow 2006. 19.

44 Hamerow 2006. 8., 11.

45 Méri 1964. a., Kovalovszki 1980. 33., 70.

46 A lókoponyák építőáldozatként való alkalmazásáról összefoglalóan, számos finnországi példával ld. Hukantaival 2009. 351-352.

47 Méri 1964. a. 113.

48 Molnár 2001. 110-113.

49 Edények használati idejének társadalmi rituálékkal való összekapcsolódására ld. Barley 1994. 106-113., Chapman – Gaydarska 2007. 19-20.

Ritual deponation from the Arpadian age found at Csanádpalota, Juhász T.-tanya

DÉNES KRISTÓF SZABÓ

During excavations of a medieval village at Csanádpalota, Juhász T.-tanya, Hungary, a 12th century ritual deposition was found. A mortarstone, bones of a chicken, and pieces of an egg were hidden under a pot turned upside down. The find was lying in the filling of a semi-subterranean building, at its southwestern corner. The placement of the pot and the sacrifice in it could form part of a deliberate refillment process, and might be connected to medieval cyclic agriculture and periodical abandonment of settlements.

Irodalom

- Aszt Á. 2006.: Mosonmagyaróvár castrumai. *Arrabona* 44/2. A Castrum Bene Egyesület 12. Vándorgyűlése. 21-50.
- Barley, N. 1994.: Smashing Pots. Feats of Clay from Africa. London
- Beilke-Voigt, I. 2007.: Das Opfer im archäologischen Befund. Studien zu den sog. Bauopfern, kultischen Niederlegungen und Bestattungen in ur- und frühgeschichtlichen Siedlungen Norddeutschlands und Dänemarks. *Berliner Archäologische Forschungen* 4. Rahden, Westfalen.
- Bergström, L. 2004.: The Roman Iron Age Tar Loaf from Albertsro, Sweden and the Scandinavian Tar Loaves of the Bronze Age. *Acta Archaeologica* 75. 1-13.
- Chapman, J. – Gaydarska, B. 2007.: Parts and Wholes. Fragmentation in Archaeology. Oxford
- Cs. Sós Á. 1954.: Rapport préliminaire des fouilles exécutées autour de la chapelle du château de Zalavár. *Acta Archaeologica Hungariae* 4. 267-273.
- Daróczi-Szabó Márta – Terei György 2011.: Szájjal lefelé fordított edények és tartalmuk az Árpád-kori Kána faluból. *Budapest Régiségei* 44. 198-226.
- Fodor I. 1986.: Középkori építőáldozat Jászágón. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 139-145.
- H. Gyürky K. 1967.: Középkori építőáldozat Buda egykori külvárosában. *Archaeologiai Értesítő* 94. 80-84.
- Hamerow, H. 2006.: Special Deposits in Anglo-Saxon Settlements. *Medieval Archaeology* 50. 1-30.
- Hellebrandt M. 1989.: Der Keltische Kantharos von Csobaj und sein historischer Hintergrund. *Acta Archaeologica Hungariae* 41. 33-51.
- Hill, J. D. 1995.: Ritual and Rubbish in the Iron Age of Wessex: A Study on the Formation of a Specific Archaeological Record. BAR British Series 242. Oxford.
- Horváth I. 1969.: Esztergom – Táti út. *Régészeti Füzetek* I./22. 58.
- Horváth I. 1979.: Régészeti feltárások a dunai vízlépcsőrendszer területén 1978-ban. *Dunai Régészeti Híradó* 1.
- Hukantaival, S. 2007.: Hare's feet under a hearth. Discussing ritual deposits in buildings. In.: Hortus novus. Fresh approaches to medieval archaeology in Finland. *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae* XIV. Turku, 66-75.
- Hukantaival, S. 2009.: Horse Skulls and Alder-Horse: the Horse as a Depositional Sacrifice in Buildings. In.: The Horse and Man in European Antiquity (Worldview, Burial Rites, and Military and Every day Life). *Archaeologica Baltica* 11. 350-356.
- Jankovich-Bésán D. 1991.: Ásatások az Árpád-kori Fenék falu területén. *Zalai Múzeum* 3. 185-211.
- Kovalovszki J. 1980.: Településásatások Tiszaeszlár-Bashalmon. (Bronzkor, III-IV. és XI-XIII. század.) Budapest.
- Kralovánszky A. 1969.: Székesfehérvár - Püspöki Székesegyház. *Régészeti Füzetek* I./22. 70-71.
- Lovag Zs. 1985.: Esztergom-Alsósziget. *Régészeti Füzetek* I./38. 96.
- Maksay F. 1971.: A középkori magyar falu településrendje. Budapest
- Magyar K. 1994.: A Babócsai Nárciszos-Basakert Árpád- és középkori településtörténete a régészeti kutatások alapján. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 10. 73-93.
- Méri I. 1964. a.: Kiaggatott lókoponyák Árpád-kori falvainkban. *Archaeologiai Értesítő* 91. 111-115.
- Méri I. 1964. b.: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. *Régészeti Füzetek* II./12. Budapest
- Molnár E. 2001.: Esztergom-Zsidód Árpád-kori település lakóházai. In.: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. Szerk.: Cseri Miklós – Tárnoki Judit, Szentendre-Szolnok, 109-126.
- Pözlös A. 2001.: Építőáldozatok. In.: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. Szerk.: Cseri Miklós – Tárnoki Judit, Szentendre-Szolnok, 467-484.

- Sági K. 1967.: Árpád-kori varázslás régészeti emlékei. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 6. 55-88.
- Seemayer V. 1935.: Adatok népi táncaink ismeretéhez. *Ethnographia* XLVI. 105-116.
- Suhonen, M. 1998.: A lead-bronze ingot from Mulli at Ihala in Raisio. *Fennoscandia Archaeologica* XV. 71-75.
- Szabó K. 1938.: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. (Kecskemét th. város múzeumának ásatásai.) *Bibliotheca Humanitatis Historica* III., Budapest
- Száraz Cs. 2003.: Letenye, Lapuleveles-dűlő. In.: *Régészeti kutatások Magyarországon 2001*. Budapest, 184.
- Takács M. 1986.: Die árpádenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken. *Varia Archaeologica Hungarica* 1. Budapest
- Takács M. 1993.: Árpád-kori települési objektumok Kajárpéc-Pokolfa dombon. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 201-226.
- Takács M. – Paszternák I. 2000.: A Győr-homokgödröki 10-11. századi temetőrészletek és középkori település. A népvándorlások kutatóinak kilencedik konferenciája. Eger, 1998. szeptember 18-20. *Heves Megyei Régészeti Közlemények* 2. 253-309.
- Tettamanti S. 1975.: Temetkezési szokások a Kárpát-medencében a X-XI. században. *Studia Comitatus* 3. 79-123.
- Terei Gy. 2010.: Az Árpád-kori Kána falu. In.: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon I.* Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi, Budapest, 81-112.
- Trebsche, P. 2005.: Deponierungen in Pfostenlochern der Urnenfelder-, Hallstatt- und Frühlatenezeit. Ein Beitrag zur Symbolik des Hauses. In.: R. Karl – J. Leskovaar (Hrsg.): *Interpretierte Eisenzeiten. Fallstudien, Methoden, Theorie. Tagungsbeiträge der 1. Linzer Gespräche zur interpretativen Eisenzeitarchäologie. Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich Folge 18.* Linz, 215-227.
- Trebsche, P. 2008.: Rituale beim Hausbau während der Spätbronze- und Eisenzeit. Zur Aussagekraft und Interpretation von Deponierungen in Pfostenlöchern. *BUFM* 49. 67-78.
- Valter I. 2005.: A Ják nemzetség Árpád-kori lakóhelye Jákon. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 537-563.
- Vörös I. 1990.: Kutyaáldozatok és kutyatemetkezések a középkori Magyarországon I. *Folia Archaeologica* 41. 117-146.
- Wolf M. 1993.: Babonás szokások Árpád-kori falvainkban. *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 30-31/2. 543-562.
- Wolf M. 1997.: Hejőkeresztúr-Vizekköve. In.: *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései.* Szerk.: Raczky Pál – Kovács Tibor – Anders Alexandra, Budapest, 139-143.

A középkori talajvíz-szint változására utaló jelek a balatonlelle-rádpusztai Árpád-kori telepen

MOLNÁR ISTVÁN – SIPOS CARMEN

Rippl-Rónai Múzeum

H-7400 Kaposvár, Fő u. 10., molnaristvan74@yahoo.com, carmensipos@yahoo.com

Molnár, I. – Sipos, C.: *The indication of changing in the medieval groundwater level by exploring Balatonlelle-Rádpusztza, a settlement from the era of the Arpad Dynasty*

Abstract: In this study, we demonstrate the results of rise in the groundwater level through the exploration of a settlement dating back to the era of the Arpad Dynasty.

Keywords: a settlement dating back to the era of the Arpad Dynasty, rise in groundwater level, climate change

Bevezetés

A konferencián elmondott előadásunk témájáról a Rádpusztza mellett, a 67-es elkerülő út építése előtt 2005-ben és 2006-ban végzett megelőző feltárások során előkerült középkori településmaradványok bemutatását választottuk. Mivel ebben a témában a Rippl-Rónai Múzeum közleményei 2013-es számában jelent meg egy tanulmányunk¹, így a konferenciakötetben – már csak terjedelmi okokból is – a lelőhely rövid bemutatása mellett, csak egy jelenségre, a középkori talajvízszint változására utaló jelekre szeretnénk kitérni.

A lelőhely

Az Árpád-kori objektumok két lelőhelyet érintettek – a 67/5. Balatonlelle–Rádpusztza-Romtemplom mellett lelőhelyen Sipos Carmen és Molnár István, a 67/4. Balatonlelle–Rádpusztza-Temetőalja-dűlő lelőhelyen Honti Szilvia és Németh Péter Gergely vezette a feltárást. Utóbbiaknak köszönjük, hogy anyagukat feldolgozásra átadták.²

A Somogy megye északi részén, a Balatonhoz közel található Rádpusztza település a környezetétől 10–15 méterre emelkedő homokháton helyezkedik el (1. kép). A dombháttól nyugatra, a mai napig használt temetőben, a település utolsó házaitól délnyugatra állnak a falu egykori templomának maradványai. Ez a megye egyik legszebb romtemploma, falai 8–10 méter magasan megmaradtak.

A településtől keletre fokozatosan emelkedő dombokon szőlő terem, nyugaton az észak-déli irányú Tetves-patak és mocsaras ártere található. A patak az újkorban szabályozáson esett át, részben mesterségesen kialakított árokban folyik a Balatonba a Szemesi-berken keresztül. Ez utóbbi egy nagyobb,

1. kép: A lelőhely elhelyezkedése

1 Molnár – Sipos 2013.

2 Köszönjük az ásátás minden dolgozójának a munkát. A múzeum dolgozói közül technikusként Mészáros Szilvia, Beke Zsolt, Varga Gyula, illetve Nyári Zsolt, Balla Krisztián, Cserép Tamás, Gál Zoltán, Ferencz Bálint és Ambrus Edit dolgoztak az ásátáson. A gépi munkát a Leveller Kft., az ásátási munkásokat az Arch-Homo 2003 Kft. és a Leveller Kft. biztosította, a térinformatikai munkát az Archeodata 98 Bt. végezte. A tanulmányunkban leközölt fényanyagot Horváth Péter, a kerámiaanyagot Nagy Ágnes restaurálta, a tárgyrajzokat Nyári Zsolt, a tárgyfotókat Balla Krisztián készítette - munkájukat köszönjük. A 67-es útkorrekció Látvány-Balatonszemes közötti szakaszának régészeti munkálatait az Nemzeti Autópálya Zrt. anyagi támogatása és az akkori, kulturális örökségünk és múltunk emlékeinek védelme szempontjából megfelelőbb törvényi háttér tette lehetővé.

tölcsér alakú, mocsaras öböl, amely majd négy kilométer széles a torkolati részén, dél felé fokozatosan keskenyedik. A 67-es elkerülő út ezen a szakaszon a pataktól keletre fut, a települést nyugatról kerüli el (2. kép). A kiváló megtelepedést nyújtó berekparton végig lelőhelyek sora húzódik. Rádpusztai település déli részétől északra haladva közel két kilométer hosszan folyamatosan régészeti objektumok kerültek felszínre. A terület négy lelőhelyre lett osztva. Ezek közül a két északi (67/2. Balatonlelle–Rádi út mellett és 67/3. Balatonlelle–Rádi-domb) feltárásakor nem kerültek elő középkori objektumok.³ Ezek a mai Rádpusztai település mellett található 67/4. Balatonlelle–Rádpusztai-Temetőalja-dűlő lelőhely közepétől jelennek meg, majd a legdélebbi lelőhelyen – 67/5. Balatonlelle–Rádpusztai-Romtemplom mellett – a középkori templomrom közelében is folytatódnak (3. kép).

2. kép: Légifotó a lelőhelyről

Az említett tanulmányunkban a lelőhelyhez kapcsolódó írott forrásokat is igyekeztünk bemutatni. Röviden most csak annyit szükséges elmondani, hogy a település neve a Rád nemzetségre utal. A Rád nemzetség Vecelin és a fia Rád leszármazottait jelenti, akik Somogyban, a legyőzött Koppány területén kaptak birtokokat. A korai időszakból – 1131–1141 közötti időszaktól kezdődően – több, a pannonhalmi apátság javára tett, szőlőművelésre utaló adományról maradtak fenn adatok. Az 1237–40-es Albeus-féle összeírás alapján tudjuk, hogy 10 ház szőlőművese, 1 jobbágya volt Rádon az apátságnak. A templom és a település is megérte a török kort – az 1573–75-ös török összeírásokban még szerepelt –, de később elnéptelenedik, csak majorság lesz a falu helyén a visszahódítás után.⁴

Ha nem is teljes biztonsággal, de egy fontos történelmi esemény is a településhez kapcsolható. Az Imre király és öccse, a későbbi II. András közötti testvérháború egyik csatája 1199-ben Rádon zajlott. A harc Imre győzelmével ért véget. A több Rád nevű helység közül a kutatás leginkább ide, a Somogy megyei Rádra lokalizálja a csata helyét.⁵

Tudjuk, hogy Rád a 12. század végén a hadiút mellett feküdt, amely Szemesen, Gamáson és Marcalin át futott.⁶ Egy másik, Rádot is érintő út kelet felé, Teleki, Ozora és Simontornya irányába vezetett. Rádtól nyugatra a berken átkelve a Balaton déli partján folytatódott az út, amely az északi partra átjutást biztosító átkelőt is érintett.⁷

3 Honti et al. 2006. 46-49.

4 A templomromnál 1959-ben Éry István régészeti feltárást végzett, ekkor a rom állagmegóvása is megtörtént. A feltárási eredményeit bemutató munkájában az írott forrásokat is összegyűjtötte. Éri 1967. 189-190.

5 Kristó 2003. 130., Kristó 2006. 197.

6 Glaser 1932. 1-2.

7 Glaser 1929. 266., 270.

Mint már utaltunk rá, a 67-es út nyomvonala a falutól nyugatra fut, a lelőhelynek az út nyomvonalába eső része volt feltárható. A mai település a tengerszint felett 113–122 méterre van, a Tetves-patak mocsarasodó ártere 106–108 méter mélységig mélyül. Nyilvánvalóan ez a terület nagyon érzékeny volt a talajszint változásaira. Maga az ásatási terület a legdélebbi pontján 108 méter tengerszint feletti magasságon kezdődik és északra haladva egyre magasabban fekvő területet érint. Amikor a nyomvonal a mai településhez fokozatosan közeledni kezd, lendületebben emelkedik 112–113 méter magasságig. Bár a folytatódó nyomvonal egyre magasabban halad, az utolsó Árpád-kori, középkori objektumok nagyjából a jelenlegi település utolsó háza-inál, az előbbi magasságban voltak. Az itt talált kemencebokortól 60 méterre délre, egy nagyjából 100 méter hosszú szakaszon csoportosult az objektumok többsége, 3 kemence és 4 egyéb objektum. A legdélebbi, legmélyebb részen volt egy ház, egy kemencebokor és egy sekély gödör, valamint a két terület között elszórtan három gödör. (4. kép) Mivel a nyomvonal egy ívet ír le, az ásatás területe a mai országúttól – amelynek két oldalán a település házai vannak – délen 195 méterre, a középső részén kb. 210 méterre, az északi, legközelebbi részén 175–178 méterre van. Keletre, azaz a mai település felé is emelkedik a tengerszint feletti magasság.

3. kép: A lelőhely és környezete

A feltárás eredményei

A feltáráson az egykori településnek csak egy kevésbé intenzív, nem központi helyzetű részét tártuk fel, ugyanakkor ez az a terület, ahol a természeti környezet változásai a legjobban befolyásolták a település kiterjedését. Az objektumokat említett tanulmányunkban részletesen bemutattuk, leletanyagukat elemeztük, most csak röviden ismertetjük azokat.

A legdélebbi és legmélyebben fekvő objektum a 4. épület. Ez egy meneteles lejáratú ház volt. Sajnos a barnásfekete „mocsári” altalajban nehezen volt megfogható. Az épület kb. NyDny–KÉK-i tájolású, téglalap alakú, kb. 250×370 centiméteres nagyságú. A meredeken szűkülő falú, vízszintes aljú gödre a nyesett felszíntől 70 centiméterre mélyült. Nyugaton volt az épület – nagyjából másfél méter hosszan követhető – meneteles bejárata, ez előtt, a ház északnyugati sarkában volt a – feltehetően félig bevájt – kemencéje. Sajnos a bejárat volt a legnehezebben megfigyelhető, túl lett bontva az oldalain és az alján is. A metszetfalán már jobban látszott eredeti, lejtős formája. A kemence platnijja 105 centiméter átmérőjű, a ház aljával egy szintben volt. Hőtartó rétege nem volt. Az egyik rövid oldal közepén, középen és a lejártnál volt cölöphely. Nemcsak a legmélyebben fekvő, legdélebbi, de a legkorábbi objektum is a területen. A betöltésében talált számos hullámvonalköteg- és egyenes vonalköteg-díszes töredék a 11. századra, esetleg a századforduló körüli időszakra keltezi, a feltöltődése – egy benne talált sarkantyú alapján is – már a 12. század elején mehetett végbe, illetve fejeződött be.⁸ A befesült vonalköteg-díszes edények mellett egy rádlidíszes és több olyan csigavonalas díszű fazék töredékei kerültek elő, ahol a csigavonalat az edény vállán beszurkált és hullámvonal-díszsel kombinálnak (2. tábla, 5. kép). A 4. épület gödre bő leletanyaggal fokozatosan töltődött fel, miközben mellette a telep még működött.

⁸ A 4. épületben talált sarkantyú a tükés típusba tartozik. A szárazakat lefelé hajló ívekbe kovácsolták, a hegye előtt gömböcskéje van. A magyarországi sarkantyúkat rendszerező Kovács László az ívelt szárazakat a 12. századtól, a gömböcskék megjelenését a 12. század közepétől indítja. (Kovács 2003. 369.) A 4. épület viszonylag egységes és bő kerámiaanyagot tartalmazott. A nagyszámú egyenes- és hullámvonalköteg-díszes töredék alapján a feltöltődés idejét ennél kicsivel korábbra helyezhetjük. Bár nem tudjuk az épület mennyi idő alatt töltődött fel, a 12. század elejénél nem lehet sokkal fiatalabb a sarkantyú sem. Ha elfogadjuk a befesült vonalköteg-díszítés 12. század eleji eltűnését, talán megfontolható az általunk találthoz hasonló gömböcskés sarkantyú-típusok megjelenésének idejét is korábbra helyezni egy-két évtizeddel.

Emellett, az épülettől nyugatra egy kemencebokrot találtunk. Tájolása DDNy–ÉÉK-i, hasonló az épületéhez. A nagyméretű, mély, szabálytalan ovális alakú előtér-gödörhöz (16.) két 130 centiméteres átmérőjű kemence (5. és 7.) tartozott, amelyeknél kerámiát használtak hőtartó réteggént. Ezek anyagából a vonalköteg-díszek már hiányoznak. Mindkettőben előfordulnak rádlidíszes és csigavonalas díszű fazéktöredékek, amely díszet a vállon ferde körömbenyomkodással vagy hullámvonallal kombinálják (2. tábla, 6. és 7. kép). Az 5. platni alatt lévő bordás nyakú edény szintén korai időszakra tehető, bár régebbi kerámiát, római és őskori töredékeket is hajlamosak voltak felhasználni a hőtartó rétegbe. Talán már a 12. századra tehetjük a kemencék működését.

Ettől északra csak 4 elszórt objektum – a 6., 19., 22. és 230. sekély gödör – volt, viszonylag jellegtelen, de inkább korai kerámiával. Az előzőekkel hasonló korúak lehetnek, de – a kevés leletanyag miatt – már nehezebb a keltezés.

Magasabban fekvő területen, az előző objektumoktól 130 méterre északra kezdődően, egy 100 méteres területen volt az objektumok többsége – több kemence mellett egy nagyobb tárolóverem és több kisebb gödör. Épületet itt már nem találtunk, ez a dombtető erős lepusztultságával is magyarázható. A 347., 624-625. és 611–612. kemencék közül a 347. és 624. kemencéktől az előtér-gödör keletre, a 611. kemencétől délre volt. 130–150 centiméteres platnijuk alatt nem volt hőtartó réteg. A 347. és 611. kemencék előtér-gödörre szívt, a 624. kemencéhez csatlakozó lekerekített sarkú téglalap alakú volt, mindegyik a kemencék felé lejtett.

A 656. objektum – egy kör alakú, közepes méretű, mély, méhkas alakú gödör – volt, az egyetlen igazi tárolóverem a területen. Az átmérője 145 centiméter, 150 centiméter mély. Feltételezhetjük, hogy a hasonló objektumok – talán a magas talajvízszint miatt is – a település magasabban fekvő részén voltak. A fentiek mellett két kör alakú, kisméretű, sekély gödör (572. és 551. objektum) valamint egy szabálytalan ovális alakú, nagyméretű (640 centiméter hosszú), közepes mélységű, ívelt beásásokkal tagolt objektum (538.) volt ezen a területen.

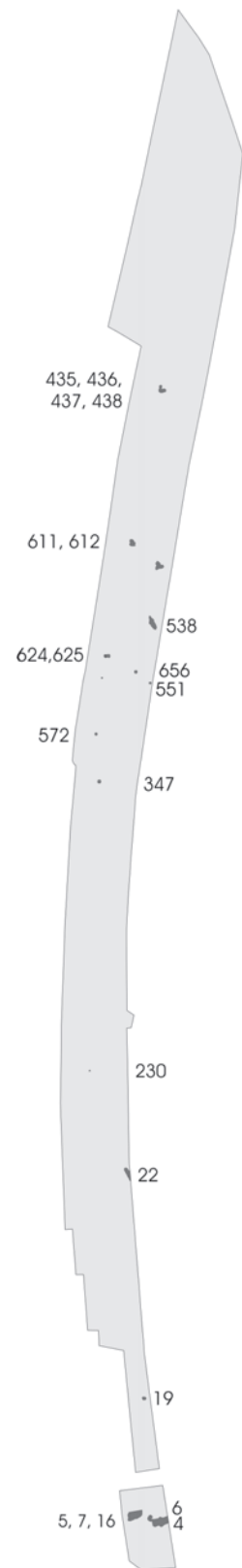
Ettől az objektumcsoporttól elkülönülve, attól 67 méterre északra egy háromkemencés kemencebokor volt a terület utolsó objektuma. A 437. számú előtér-gödörhöz északról a 435., keletről a 436., délkeletről a 438. kemence csatlakozott. A platnik 130–150 centiméter átmérőjűek és kerekűek voltak, csak a 438-as volt ritkán kirakva kerámiával.

A lelőhely középső és északi részén lévő objektumok a délen fekvőknél későbbinek tűnnek. Egyértelműen kora Árpád-kori jellegzetességük nincs, az objektumok leletanyaga már későbbi idősokra az Árpád-kor derekára, végére tehető. A biztonsággal fiatalabbnak tekinthető objektumok a dombtetőn vannak. Az objektumok anyagának egy része már a 13. századra mutat. Betöltésükből pontosabb datálásra nem alkalmas csigavonalas-díszű fazekak töredékei kerültek elő nagyobb számban, azonban néhány peremforma – lefelé vastagodó, lekerekített háromszög átmetszetű perem – a későbbi idősokra helyezhető (például 13.9/438.1.3., 3. tábla, 13.9/625.1.3., 3. tábla.). Egy pohár-, vagy csészetalp töredéke is volt a 347. objektumban. Az 551. gödör anyaga már legalább a 13. század végére, de inkább a 14. századra mutat. Ennek anyagából egy fedőtöredéket (13.9/551.2.1., 3. tábla) és egy jobb anyagával is elkülönülő, felhúzott peremű fazekat (13.9/551.1.1., 3. tábla) emelhetünk ki.⁹

Ugyanezen a területen egy szórványnak minősíthető Árpád-kori pénz került elő. A dombtető humuszolásakor, fémkeresőzés közben egy IV. Béla uralkodása alatt vert obulust találtunk.¹⁰ A pénz pontosabb datálásában V. Székely György volt segítségünkre – segítségét köszönjük. Véleménye szerint a pénzt IV. Béla uralkodá-

9 A töredék viszonylag ritkább fedőtípusból származik. A tányérszerű fedő pereméről hajlik be a füle. A budai palota 13. századi anyagában közölték szép párhuzamát. (Holl 1963. 341., 372. 70/7. kép). Ott osztrák importban fordul elő hasonló, de az edényt közli Holl Imre megemlíti, hogy a cserép alakú fedő a 13. század végén, 14. század elején a magyar fazekasok mintakincsében is megjelenik (Holl 1963. 339., 345.). A 13. századi cserépfedők inkább csak városokban és környékükön gyakoribbak. (Nyugati határhoz jóval közelebbi Kisalföld esetében: Takács 1993. 209.) Rádon falusi környezetben, a nagyobb központoktól távolabb került elő, így valószínűbbnek tartjuk a 14. századi datálást. Hasonlót mondhatunk a pohár töredékről is.

10 Az Unger-féle éremhatározó 247. tétele

4. kép: A középkori objektumok elhelyezkedése

5. kép: Sarkantyú a 4. épület betöltéséből

6. kép: Edény az 5. kemence sütőfelülete alól

7. kép: Edény a 7. kemence sütőfelülete alól

si idején belül pontosabban nehéz datálni, de nagy valószínűséggel kijelenthető, hogy a tatárjárás után verték. Ez alapján is feltételezhetjük a település 13. század közepi, tatárjárás utáni létét.

A régészeti leletekkel a lelőhely életét a 11. századtól – de legalább a 11–12. század fordulójától – a 14. századig igazolhatjuk, az írott források alapján tovább is. Azt is megállapíthatjuk, hogy az élet nagyjából folyamatos volt, a tatárjárás nem okozott törést a falu életében. Megállapíthatjuk, hogy a legkorábbi objektumok a mélyebben fekvő, déli területen, közel a templomhoz jelentkeznek, a legfiatalabb objektumokat a dombtetőn találjuk.

Már a feltáráskor sikerült néhány észrevételt tenni a korabeli vízrajzi helyzettel kapcsolatban. Sajnos pont a legdélebbi, legmélyebben fekvő területen volt a legnehezebb a feltárás. A fekete mocsári altalajban nehéz volt az objektumokat megtalálni – sokszor csak az erősen kevert, paticsos betöltés árulkodott – ráadásul jól megfigyelhető volt, hogy ez a talaj fedett is objektumokat. Ez a berek területének folyamatos változásával magyarázható – a mai állapotánál több alkalommal is kiterjedtebb mocsár újra és újra beborította, felülrétegezte a területet. Egy elsősorban római és Urnamezős-kultúra kerámiájával és késő bronzkori bronztűkkel teli

barnásfekete rétegbe ásták az Árpád-kori objektumokat. Az ásás során, a legdélebbi részen a nyári kánikulában nem okozott komoly gondot a talajvíz, de egy jelentősebb eső után már víz alá került ez a terület. Ez a rész nem lakható korunkban. Mezőgazdasági művelés sem folyik itt, legelőnek használják, a katonai felmérések térképei alapján ez az újkorban nagyjából mindig is így volt.

A feltárás eredményei alapján megállapíthatjuk, hogy 11–12. században a talajvízszint mainál is jóval alacsonyabb lehetett. Hiszen ilyen korú objektumokat, ráadásul lakóházat, kemencét találtunk egy ma már lakhatatlan, mélyen fekvő vizes területen. A terület elvizesedése valamikor a kora Árpád-kor és az újkor között mehetett végbe.

A korabeli vízügyi helyzet alapvetően megszabhatta a település lehetséges helyét. Erre szép példát találunk a lelőhely többi régészeti korszakát vizsgálva. A 67/5. lelőhely déli részén, a legmélyebb területen csak az Árpád-kor és a késő bronzkor (Urnamezős-kultúra) objektumait találjuk. Majd a római objektumok jelennek meg, először egy sír majd nagyobb mennyiségű telepobjektum, amelyek végighúzódnak mindkét lelőhelyen. Az 5. lelőhely középső és északi, azaz magasabban fekvő részén a rézkori (Balton-Lasinja, Badeni) és avar, majd még északabbra és magasabban, a 67/4. lelőhelyen a neolitikum (Dunántúli Vonaldíszes Kultúra) illetve bronzkor korábbi időszakaira keltezhető (Somogyvár-Vinkovci kultúra, Kisapostagi kultúra) objektumok is megjelennek.

Terepbejárás

2012-ben újabb terepbejárást tartottunk a területen. A feltárás előtti években a terület alaposan be lett járva, de ezúttal próbáltunk kifejezetten a középkori település helyzetére információkat kapni. A területet kisebb részekre osztva, a tengerszint feletti magassághoz is igazodva próbáltuk a leleteket összegyűjteni. Természetesen a domb erős lekopása, a domboldal földjének a domb aljába való lekerülése megakadályozza, hogy a feltárással azonos pontosságú megállapításokat tegyünk. A legdélebbi, romtemplom közelében lévő – legelőként használt - terület ráadásul nem is volt bejárható. Megállapítható volt, hogy a középkori telep kiterjedése nagyjából megfelel annak, amit a feltárás eredményei is mutatnak. A késő Árpád-kor kerámiája a dombtetőn lévő legmagasabb részeken fordul elő, a mai település házainál, a feltárt területtől, a mai 67-es úttól keletre sűrűsödik – itt igen nagy leletsűrűséggel számolhatunk. Csak ezen a legmagasabban fekvő területen találtunk – az Árpád-koriak mellett – 14–15. századi kerámiát is. Árpád-kori kerámia – a patakhoz közelebbi, mély területeken kívül – elsősorban mindenhol előfordult, de a mélyebb területeken jelentősen kisebb számban. Egyértelműen kora Árpád-korinak minősíthető leletet ezúttal nem találtunk.

A patak – jelenleg már részben felszántott – egykori medre jól elkülöníthető, itt semmilyen kerámia nem volt, a közelében is csak római töredékeket találtunk. A májusi friss kukoricában jól látszott az a rész is, amely egykor hosszabb időre víz alá kerülhetett – jelenleg sötét színű mocsári talaj borítja. Ezek a területek az egykori patakmederhez hasonlóan sokkal gazosabbak voltak, mint a velük egybe szántott földek. A feltárt terület déli része is ide tartozott.

Egyéb adatok

A feltárással és a terepbejárással a 14–15. századig szerezhetünk információkat. Ezután írott forrásokból következtethetünk a település létére, de a kiterjedésére nem tudunk információkat szerezni. Sajnos Lázár deák 16. század elején készült térképén a település nincs ábrázolva, a mai Somogytúrnál lévő Tard, Nagycsepely, Kőröshegy van jelölve a térképen. Csepely a Balaton mellé van rajzolva, a tó illetve a mellette lévő mocsaras, lápos területek igen kiterjedtek voltak. A kutatás a Balaton vízszintjének emelkedését, a vízfelület kiterjedését valószínűsíti az időkorszakban.¹¹

A 16. században a település elpusztult. Az újkorban készült katonai felmérések viszont érdekes adatokkal szolgálnak a korábbi viszonyokra is. Az első katonai felmérésen a berket még igen kiterjedtnek ábrázolják, szinte a templomig tart. A templom természetesen romként van ábrázolva, nem jeleztek települést, de több épület látszik. Ezek nem a település mostani helyén, hanem keletre, a domboldalon – tehát jóval magasabban – vannak. Ennek a berek nagyobb kiterjedése is oka lehet. A településtől délre az útviszonyok hasonlóak, mint napjainkban. A patak partján is fut egy út, valamint a ma is létező (ekkor szőlőkel teli), erdőben futó Viszre menő út is ábrázolva van. Az épületek ez utóbbihoz települtek. Északon a ma már csak alárendeltnek számító, két északkeleti irányú szemesi út létezett, a 20. század végi észak-déli út még nem. Jól látszik egy út a berken keresztül, amely a mocsaras részen vezetett át, ettől délebbre ugyan volt több átjáró, de ettől északra nem. A település helye bizonyára összefüggésben van ezzel. Úgy látszik itt lehetett a legjobb, legészakibb átkelési lehetőség a berken, a Balaton déli partján haladók is itt kényszerültek a legkisebb kitérőre.

¹¹ Bendefy - Nagy 1969. 52., 62-65., Mészáros - Serlegi 2011. 217-222., Szalóky - Bódis 2004. 279. Utóbbi tanulmány a lelőhelyünkől nyugatra lévő Szemesi-berek élővilágával foglalkozik.

A 2. katonai felmérésen Pusztá Rádiként szerepel. A berek visszaszorult, a gazdasági viszonyok hasonlóak lehettek, mint most. A templom körüli részen legelő, attól északabbra művelt terület látszik. Az útviszonyok hasonlóak az első felméréshez, a gazdasági épületek is hasonló helyen voltak. Ezen jól látszik a berken átvezető, kiépítettebbnek tűnő út. A helyiek elmondása alapján néhány évtizeddel ezelőttig szekérral járható töltés vezetett a mocsáron át. A középkori településnél sűrű római telep került feltárára. Az intenzív római kori jelenlét is egy átkelőre utal. Ekkor is a mocsár összeszűkülő részén vezethetett át a Balaton partján futó kelet-nyugati út.¹² A dombok és a berek közötti terület ősidőktől vonzotta a megtelepülőket, ugyanakkor a földrajzi helyzet egy keskenyebb sávra szűkíti a megtelepedés lehetséges területét. A berken átvezető átjáró is hozzájárult a település létrejöttéhez.

Látszik, hogy a mai vízrajzi helyzet nagyjából a két felmérés közötti időszakban, a patak szabályozásával, a terület csatornázásával, részleges lecsapolásával alakult ki. Ekkor jelentősen lecsökkent az ideiglenesen vagy folyamatosan vízzel borított területek mennyisége. Az emberi beavatkozások mellett, az úgynevezett kis jégkorszak lezárultával végbemenő éghajlati változások is a talajvízszint újbóli lecsökkenéséhez vezettek.

A lelőhely tágabb környezetének vizsgálata

Természetesen a térség jelentősen átalakult az évszázadok során. A terület az újkorig a Balatont délről övező egykori lápvilág része volt, a mocsarakban lévő víz mennyiségét a tó vízszintje határozta meg.¹³ Az újkori szabályozások előtt a Szemesi-berek egy részét előnthette a víz, a Balaton öble volt.¹⁴ A környék településstruktúráját vizsgáló Müller Róbert megállapította, hogy a kora Árpád-kori települések a Balaton, a Nagy-Berek és a komolyabb vízfolyások mellett jöttek létre – erre Rád is jó példa. A mélyen fekvő települések pusztulása kapcsán megemlíti, hogy ebben a Balaton vízszintjének emelkedése is szerepet játszott.¹⁵ Erre a folyamatra a Nagy-Berek térségét kutató Hosszú Csaba is utal. A mélyebben fekvő területek a 13. századtól érezhető változások során elnéptelenednek és a török után sem települtek újjá, legfeljebb gazdasági épületek, majorságok lettek a helyükön.¹⁶

A terület – a berket, lelőhelyünkől 1–2 kilométerre északra keresztező M7-es autópálya, majd a 67-es út megépítése előtt – igen alaposan be lett járva. Az általunk bemutatott lelőhelyen kívül, a berek mellett nem ismerünk középkori lelőhelyeket, ami jól mutatja a vizes területek valamikori nagyobb kiterjedését. A tágabb környezet vizsgálata is hasonló képet mutat – bár itt nincs minden terület bejárva, így messzemenő következtetéseket nehéz levonni. Legközelebb, a berektől 1200 méterre távolabb van tudomásunk meglehetősen gyér leletanyagú késő középkori telepről.¹⁷ A berek nyugati, lellei és látrányi oldala csak részlegesen van bejárva. Az északi részén az M7-es nyomvonala kapcsán volt terepbejárás majd feltárás – itt nem ismert középkori objektum.¹⁸ A berekpart déli részén az ott lévő gyümölcsös miatt csak egy keskeny sáv vizsgálható. Itt – nagyjából lelőhelyünkkel szemben – több őskori korszakhoz tartozó és római leletek mellett, néhány Árpád-kori töredéket is találtunk. Elképzelhető, hogy ez az egykori átkelő nyugati oldalán lévő településre utal. Ettől a területtől délkeletre, most már nem bejárható részen Árpád-kori temetőre utaló nyomokat találtak.¹⁹ Müller Róbert valahová a környékre helyez okleveles adatok alapján egy Cegléd nevű az Árpád-kor végén elnéptelenedő települést²⁰, feltehetően ezt találhattuk meg. Sajnos az ettől nyugatra lévő, magasabban fekvő rész nem bejárható, így nem tudjuk megmondani, hogy a lelőhely meddig terjedt ki illetve, hogy volt-e későbbi korszaka, a Rádon végbemenő folyamatok itt is követhetőek-e. Mindenesetre a bejárt keskeny sávban késő középkori kerámiát nem találtunk, a területre az alacsonyan fekszik, feltehetően szintén lakhatatlan lehetett már ekkor. Ettől a területtől 1,5–2 kilométerre délre, jóval magasabban van a késő középkorban is továbbélő egykori Péntekhely falu.²¹

12 Honti et al. 2006. 46.

13 Sümegi et al. 2007. 251., Szalóky - Bódis 2004. 287.

14 Sümegi et al. 2007. 251.

15 Müller 1975. 40.

16 Hosszú 2009.105.

17 A KÖH lista 19722. számú Szedresi-dűlőtől-délre nevű lelőhely. A környéken a KÖH lista még lelőhelyet említ, ezek valószínűleg tévesek. A 19781. számú Rádpusztai-bejáró nevű lelőhely kapcsán az útjelentésben bronzkori telepként van említve (RRM RA I/8/23.), az 51236. számú Balatonszemes-Csillag-pusztá mellett lelőhelyet feltáró Sófalvi András a beszámolójában csak bronzkori telepet említ (Honti et al. 2004. 60.)

18 Marton - Serlegi 2007.

19 KÖH 44971. számú lelőhely

20 Müller 1975.

21 KÖH 49558. számú lelőhely.

Következtetések

A feltárás és a terepbejárások eredményei alapján feltételezhetjük, hogy a település a – ma már romos – templom közelében jött létre. Később, talán a 13. században, ezt a ma is lakhatatlan, mélyen fekvő területet már nem lakták, a dombtetőre húzódtak fel. A templom magasabban fekvő, szűkebb környezete viszont folyamatosan lakott lehetett, ahogy ezt egy 2000-ben végzett leletmentés során részlegesen kiásott kemence 14. századra datálható kerámiája is bizonyítja. A 60-as években Müller Róbert 15–16. századi kerámiát – és csak azt – talált a templom körüli magasabban fekvő területen.²² Ez is jelzi, hogy a változás nem pusztán a település dél-északi irányú eltolódásában, hanem a mélyebb részekről a magasabb felé húzódásában fogható meg.

Hasonló jelenséget – a település mélyebb területeinek felhagyását – figyeltek meg a térségben Balatonkeresztúr–Réti-dűlő lelőhelyen is. Mészáros Orsolya és Serlegi Gábor részben ez utóbbi lelőhely alapján vizsgálta a Balaton déli partjának középkori környezeti változásait. A jelenséget az éghajlat változásával magyarázták, azt is hangsúlyozták, hogy a térség igen érzékenyen és korán reagált erre.²³ Az általunk 2010–11-ben feltárt – meredek domboldalon fekvő, nagy szintkülönbségeket mutató – Lulla-Büdösälja lelőhelyen szintén hasonló jelenséget figyeltünk meg. Itt a kora Árpád-kori objektumok a mélyebben fekvő területen, a 13–14. századiak a dombtetőhöz közel sűrűsödtek.

A jelenség okát elsősorban az éghajlati változásban kereshetjük. A korszakban fokozatosan csapadékosabbá és hidegebbé vált az éghajlat – az ún. kis jégkorszak köszöntött be. Az hogy a folyamat az egyes területeken pontosan mikortól és miként hatott már nehezebben meghatározható. Hagyományosan a 13–14. század fordulóját tekintik korszakhatárnak²⁴, ugyanakkor írott források is utalnak arra hogy – legalábbis egyes területeken – az éghajlat nedvesebbé válásának, a vizes térszintek kiterjedésének jelei korábban is érzékelhetőek. Györfy György és Zólyomi Bálint tanulmányukban 12. századtól induló csapadékosabb periódusról, emelkedő vízszintről beszélnek. Megemlítik, hogy 13–15. századi és főleg Zsigmond alatti határjárásokban számos jel van arra, hogy az Alföldön nőtt a vizes területek nagysága, a régi határjeleket a víz miatt nem tudták megközelíteni. Szintén a 13. századtól szaporodnak el azokról a vízimalmokról szóló adatok, amelyek olyan patakokon álltak, amelyek mai vize ma nem elegendő malomhajtásra.²⁵

Egyes vélemények szerint a Balaton Árpád-kor végi gyors vízszintemelkedésében a tihanyi apátság által a 13. század első felében végzett gátépítés is szerepet játszhatott.²⁶ Igazából már az sem tűnik egyértelműnek, hogy a sokat emlegetett római zsilip létezett-e, és ha igen hatása mennyire hatott a vízszint emelkedésére és mennyire okozta a 4. századtól bekövetkező éghajlatváltozás.²⁷ Az állítólagos tihanyi gátépítés és annak hatása még bizonytalanabb lábakon áll. Mint már utaltunk rá, a 13. század második felétől érzékelhető vízszint-emelkedés jól magyarázható éghajlati okokkal.

Takács Károly hívta fel a figyelmünket arra, hogy a klímaváltozás mellett, emberi tevékenység – csatornázás vagy annak felhagyása – is magyarázatul szolgálhat a talajvíz szintjének változására, akár térségünkben is. Az általa kutatott rábaközi csatornák karbantartásával a 13. század középső harmadában hagytak fel. A csatornázás korábban jelentősen csökkentette a talajvízszintet a térségben.

A lelőhelyünkön tapasztaltak is arra utalnak, hogy – legalábbis is ebben a térségben – a változások a 13. században jól érzékelhetőek voltak. (Bár anyagának mélyebb feldolgozásáig korai ezt kijelenteni, de a Lulla-büdösäljai lelőhelyen is hasonló jelenséget tapasztaltunk.) Ugyanakkor kérdéses, hogy mindez mennyiben érvényes általánosságban a Kárpát-medencére. A lelőhely környezetének vízrajzi viszonyai – a Balaton, a berek és a lelőhely mellett futó patak közelségével – a sajátosnak mondhatóak és feltehetően igen érzékenyen reagálnak a változásokra.

Természetesen a település elmozdulásának jelenségét társadalmi-gazdasági okokkal is magyarázhatjuk. Ugyanakkor mivel esetünkben – az írott források által alátámasztottan legalább a 12. század első harmadától – egy szőlőműveléssel is foglalkozó közösségről beszélünk, esetünkben az Árpád-kori települések költözése kevésbé játszhatott szerepet, és talán a korszak végén a birtokrendben bekövetkező változások is máshogy hathattak itt.

A berekparton lévő faluban folyó korai szőlőművelés kapcsán érdemes megemlékezni az Égető Melinda által a kora Árpád-kori vízparti szőlőművelésről írtakra.²⁸ Jelenleg a szőlők az úttól keletre, a magas domboldalon vannak, de elképzelhető, hogy korábban nyugatabbi, valamivel mélyebb területekre is húzódtak. A szőlők esetleges fentebb húzódása is magyarázhatja a település kismértékű elmozdulását is. Gondolhatunk még arra is, hogy a tatárjárás alatti pusztulás után a falu kicsit fentebb települt újjá – hasonló jelenséget tartott elképzelhetőnek Müller Róbert a közeli Hács-Béndekpusztán.²⁹

22 Müller 1975. 35.

23 Mészáros - Serlegi 2011. 219-222., 229-230.

24 Rácz 2006. 44.

25 Györfy - Zólyomi 1994. 15.

26 Bendefy - Nagy 1969. 52., 62-65., Szalóky - Bódis 2004. 279.

27 Sümegi et al 2007. 252-253.

28 Égető 1980. 57-59.

29 Müller 1975. 39-40.

Amennyiben nem kizárólag az éghajlat és a vízszint változásával magyarázzuk a jelenséget, akkor is megállapítható, hogy az elmozdulás „jó” irányban történt. A település – akár más okok miatt is bekövetkező – átrendeződése nyilván nem véletlenül járt egy magasabb területre való koncentrálódással. Az mindenképpen figyelemreméltó, hogy a 11–12. század fordulója körüli időszakban egy olyan területen laktak, amely ma is lakhatatlan lenne.

Összefoglalás

A feltáráson egy olyan középkori falurészlet objektumai kerültek felszínre amelynek – az írott források alapján – nem csak az egykori nevét ismerjük, de amelyről viszonylag sokat is tudunk. Az egykori településnek csak egy kevésbé intenzív, nem központi helyzetű részét tártuk fel, ugyanakkor ez az a terület, ahol a természeti környezet változásai a legjobban befolyásolták a település kiterjedését. Úgy véljük a csekély számú feltárt objektum ellenére is sikerült a középkori talajvízszint emelkedésére, a természeti környezet átalakulására is információkat szerezni.

Zeichen in der Siedlung von Balatonlelle-Rádpusztza verweisen auf Schwankungen des mittelalterlichen Grundwasserspiegels aus der Árpád-Zeit

ISTVÁN MOLNÁR – CARMEN SIPOS

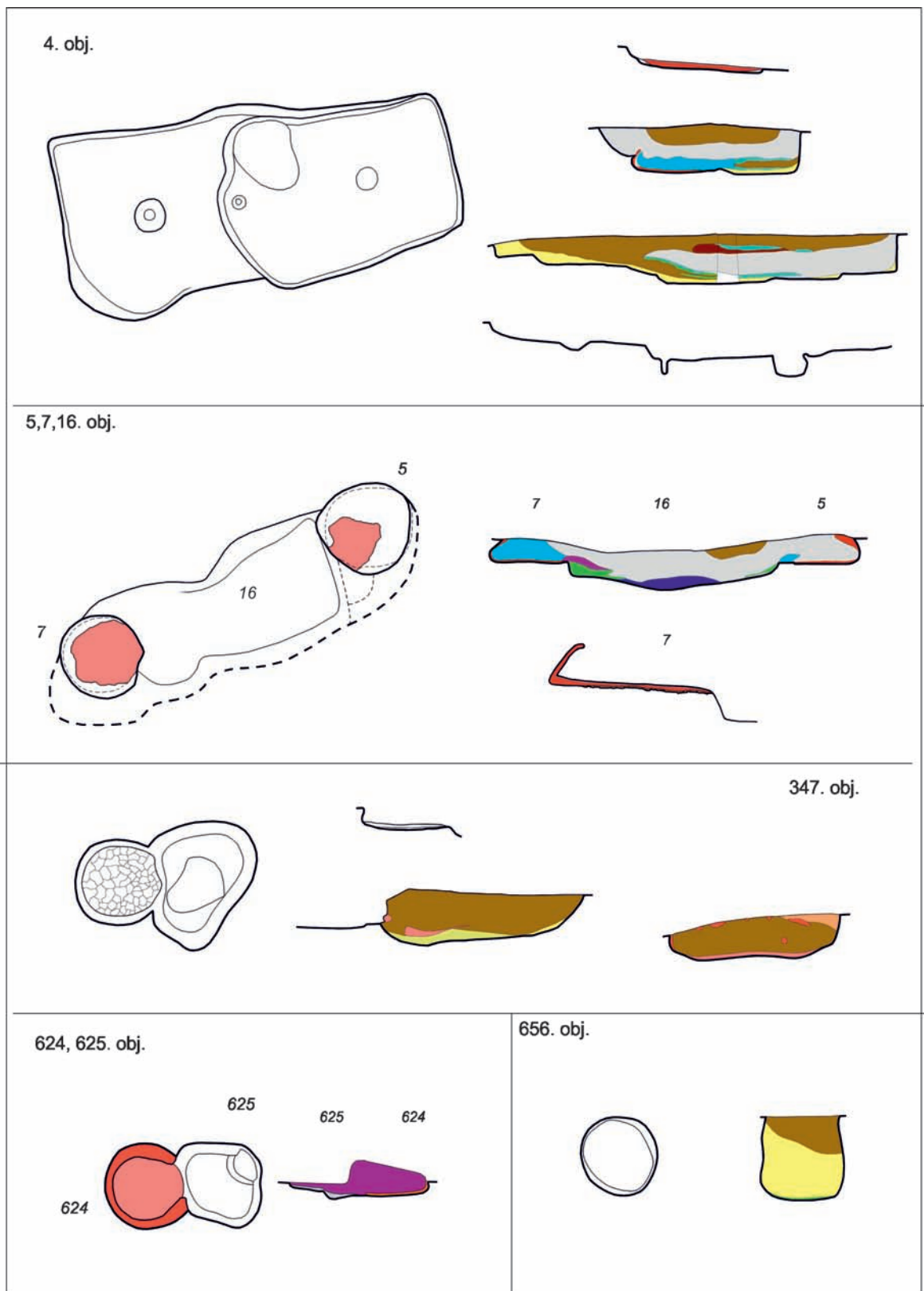
Im Laufe der Ausgrabungen wurden Objekte einer solchen mittelalterlichen Siedlung auf dem Gebiet des ehemaligen Dorfes Rád zum Vorschein gekommen, deren – nach den schriftlichen Quellen – ehemaligen Namen wir nicht nur kennen, sondern auch relativ Vieles wissen.

Der Fundort ist neben dem Szemesi-Hain und Tetves-Bach zu finden, welches Gebiet einmal zur Bucht von Balaton gehörte. Die Objekte des spätestens von Anfang des 12. Jahrhunderts vorhandenen und auch die türkischen Zeiten überlebten Dorfes befanden sich in einem steilen Hang.

Wir gruben einen wenig genutzten und keinen zentralen Teil der Siedlung aus, welches jedoch das Gebiet war, wo die Veränderungen der Naturumgebung den Umfang des Dorfes am stärksten beeinflussten. Während der Ausgrabung und Geländebegehung konnte festgestellt werden, dass die Objekte der frühen Zeitalter im Boden des Hügels, auf dem niedrigen Gebiet, dagegen die jüngeren Objekte aus der spät Árpád-Zeit auf dem Hügelgipfel legten. Auch trotz der gering ausgegrabenen Objekte gelang uns – nach unserer Ansicht – die Informationen über die Erhöhung des mittelalterlichen Grundwasserstandes und auch über den Wandel der Naturumgebung zu verfassen

Irodalom

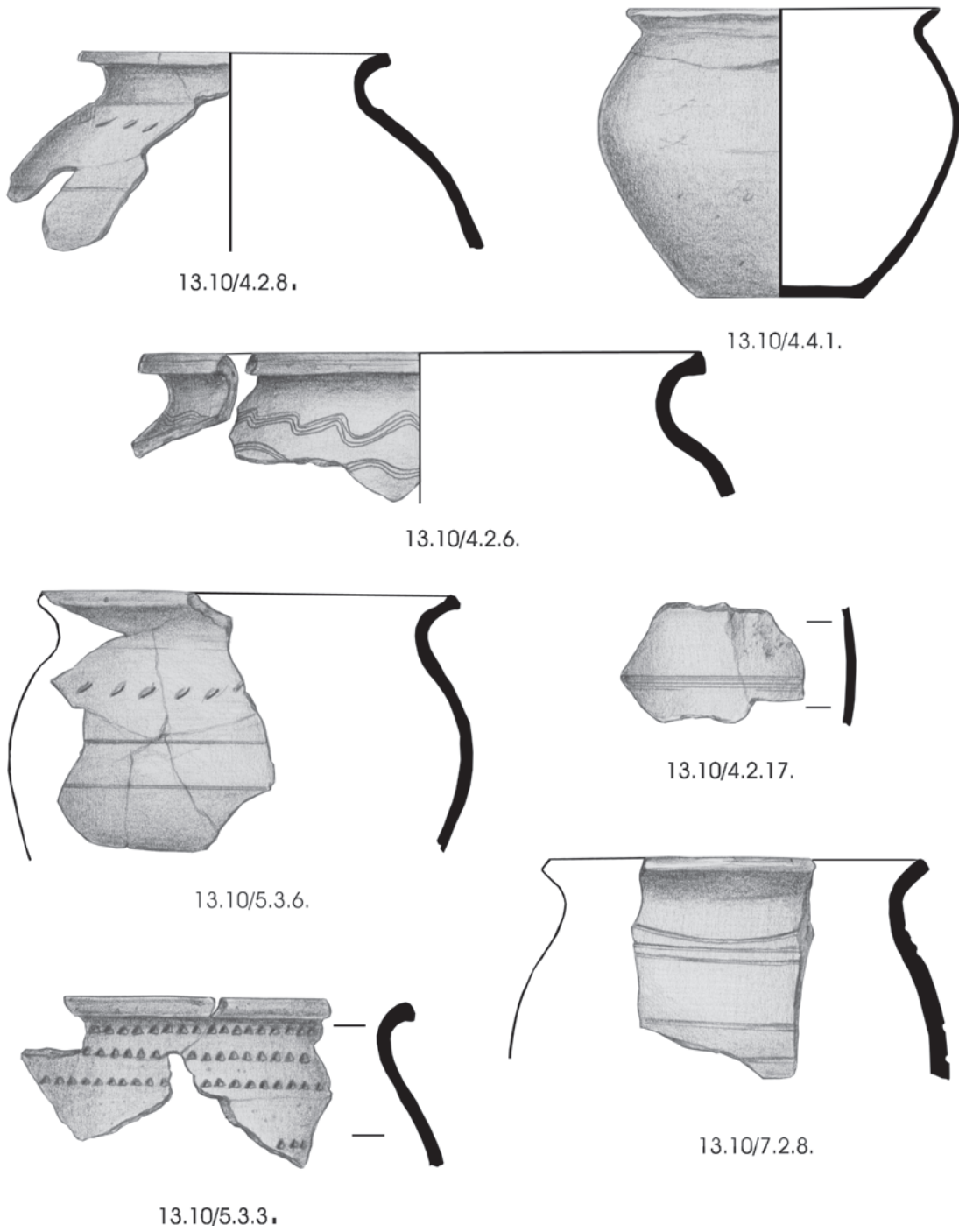
- Bendefy L. – Nagy I. 1969.: A Balaton évszázados partvonalváltozásai. Budapest
- Égető M. 1980.: A középkori szőlőművelés kérdéseiről. *Ethnographia* 91. 53-78.
- Éri I. 1967.: A Látvány-rádpusztai templomrom feltárása és állagmegóvása (Freilegung und Bastandschutz der Kirchen Ruine von Látvány-Rádpuszt). *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 6. 183-196.
- Glaser L. 1929.: Dunántúl középkori úthálózata. *Századok* 63. 138-167. és 257-285.
- Glaser L. 1932.: Középkori hadiutak a Dunántúlon. *Hadtörténelmi Közlemények* 1932/3-4. 1-7.
- Györffy Gy. – Zólyomi B. 1994.: A Kárpát-medence és az Etelköz képe egy évezreddel előtt. In.: Honfoglalás és régészet. Szerk.: Kovács László, Budapest, 13-37.
- Holl I. 1963.: Középkori cserépedények a budai várpalotából (XIII–XV. század) [Mittelalterliche Keramik aus dem Burgpalast von Buda (13.-15. Jahrhundert)]. *Budapest Régiségei* 20. 335-382.
- Honti et al 2004.: Honti Sz. – Belényesy K. – Fábián Sz. – Gallina Zs. – Hajdú Á. D. – Hansel B. – Horváth T. – Kiss V. – Koós I. – Marton T. – Németh P. G. – Oross K. – Osztás A. – Polgár P. – P. Szeőke J. – Serlegi G. – Siklósi Zs. – Sófalvi A. – Virágos G. : A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003) Előzetes jelentés III. (Archaeological research on the Somogy county section of the M7. Preliminary report III.) *Somogyi Múzeumok Közleményei* 16. 3-70.
- Honti et al 2006.: Honti Sz. – Fábián Sz. – Gallina Zs. – Hajdú Á. D. – Hornok P. – Soós I. – Mersdorf Zs. – Molnár I. – Németh P. G. – Polgár P. – P. Szeőke J. – Serlegi G. – Siklósi Zs. – Sipos C. – Somogyi K.: Régészeti kutatások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán és a 67-es úton (2004–2005). Előzetes jelentés IV. – Archaeological research on the Somogy county section of the M7 highway and on Route No. 67. Preliminary report IV. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 17. 7-70.
- Hosszú Cs. 2009.: A köskönyök világa. In.: Bene K. – Sarlós I. – Vitári Zs. (szerk.): *Kutatási Füzetek* 15. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 103-120.
- Kovács L. 2003.: Viselet, fegyverek. In.: Kristó 2003. 284-392.
- Kristó Gy. 2003.: Háborúk és hadviselés az Árpádok korában. Szeged
- Kristó Gy. 2006.: Magyarország története 895-1301. Budapest
- Marton T. – Serlegi G. 2007.: Balatonlelle-Kenderföld. In.: Belényesy K. – Honti Sz. – Kiss V. (szerk.): Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. (Rolling Time. Excavation on the M7 Motorway in county Somogy between Zamárdi and Ordacsehi). Kaposvár-Budapest, 139-149.
- Mészáros O. – Serlegi G. 2011.: Környezeti változások hatása a középkori településviszonyokra a Dunántúlon. *Archaeologiai Értesítő* 136. 215-235.
- Molnár I. – Sipos C. 2013.: A Balatonlelle-Rádpusztai Árpád-kori telep. *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei* 1. 177-202.
- Müller R. 1975.: A fonyódi járás középkori településhálózata. *Somogy Megye Múltjából* 6. 35-60.
- Rácz L. 2006.: A Kárpát-medence éghajlattörténete a közép- és kora-újkorban. In.: Magyar középkori gazdaság és pénztörténet. Szerk.: Gyöngyössi Márton, Budapest, 31-51.
- Sümegei P. et. al. 2007.: Sümegei P. – Bodor E. – Juhász I. – Hunyadfalvi Z. – Molnár S. – Timár G.: A Balaton déli partján feltárt régészeti lelőhelyek környezettörténelmi feldolgozása. In.: Belényesy K. – Honti Sz. – Kiss V. (szerk.): Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között – Rolling Time. Excavation on the M7 Motorway in county Somogy between Zamárdi and Ordacsehi. Kaposvár-Budapest. 241-253.
- Szalóky I. – Bódis J. 2004.: A Lellei-Bozót és a Szemesi-Berek élőhelyei. [Habitats of Bozót (Balatonlelle) and Berek (Balatonszemes) (Somogy county, Hungary)]. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 16. 279-289.
- Takács M. 1993.: Árpád-kori települési objektumok Kajárpéc-Pokolfa-dombon. (Arpadenzeitlicher Siedlungsteil von Kajárpéc-Pokoldomb). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1993. 201–226.

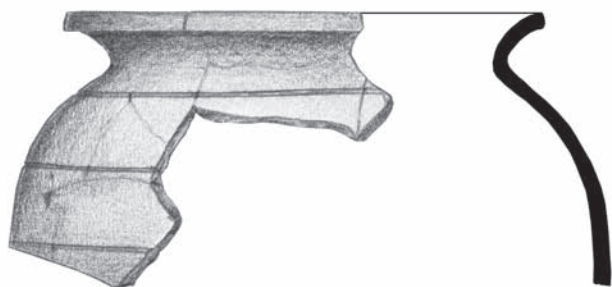
M=1:100

0 5 m

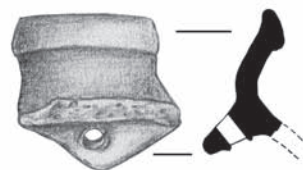
1. tábla: Középkori objektumok

2. tábla: Leletek a 4., 5. és 7. objektumokból

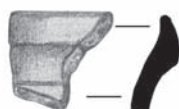
13.9/435.4.4.

13.9/435.3.1.

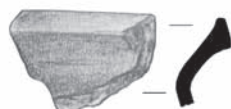
13.9/437.3.1.

13.9/438.1.3.

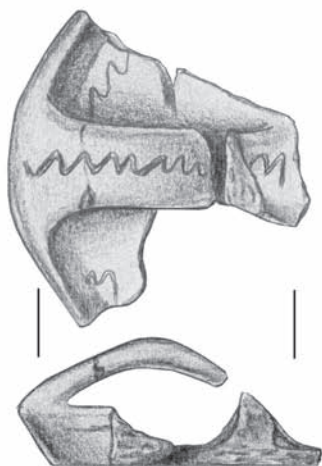
13.9/625.1.3.

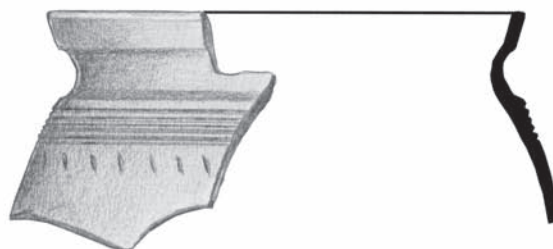
13.9/612.1.4.

13.9/538.7.1.

13.9/551.2.1.

13.9/551.1.1.

3. tábla: Leletek a 435., 438., 538., 551., 612., 625. objektumokból

Egy Árpád-kori veremház rekonstrukciója

ZAY ORSOLYA

Magyar Nemzeti Múzeum, Közművelődési Osztály
H-1088 Budapest, Múzeum krt. 14–16., capitulare@gmail.com

Zay, O.: A reconstruction of a pit-dwelling from the era of the Arpad Dynasty

Abstract: In 2010 a group of historical reenactors decided to build a house-reconstruction in Hungary from the 11th–13th centuries. We took part some historical festivals in Europe where the organizers showed high quality experimental archeology to the tourists. We chose a Historical Park in Hungary and got a place where we started the building operations. Informations from archeological and ethnographical articles and monographies were collected after that we search people who have experiences in this theme. After collecting the informations about the houses we planned our building. The group made written notes and photos during the experiment. We only worked in weekends, so that we finished the main procession in 2012. We didn't want to exactly follow or contradict to anybody, only made our idea but persisted in archeological remains.

Keywords: 11th–13th centuries, building, reconstruction, wooden raw materials, experimental archeology, pit-house

A házépítés előzményei

A ház felépítésének ötlete 2010 augusztusában született, amikor az építők mind részt vettek egy úton, melynek célja a lengyelországi Wolin és annak régészeti parkja volt. Az ott tapasztalt szakmai pontosság, a felépített épületek, valamint a bennük tartózkodó kézművesek, szakemberek munkája – amelyen keresztül bemutatták a közönségnek a korszak szokásait, életmódját – elgondolkodtatott minket. Úgy gondoltuk, hogy egy hazai, saját anyagi kultúránkat bemutató létesítményben, mely könnyen elérhető a magunk és a nagyközönség számára is, készíthetnénk legalább egy házat.

Az alapgondolat az volt, hogy egy olyan házat akarunk építeni, amely a régészeti forrásoknak, a kevés rendelkezésre álló történeti adatnak és a néprajzi párhuzamoknak is megfelel, de mindenképpen lakható, mivel az építőcsapat tagjai hosszabb-rövidebb idő eltöltését tervezték a házban, mind a négy évszakban, annak elkészülése után. Így lett igazán kísérleti jellegű a házépítés, mivel a régészeti nyomok után elképzelt ötleteket, rekonstrukciókat próbáltuk meg eredeti méretben kivitelezni. Eddig nem sok ilyen ház épült, így megpróbáltuk az azokat feldolgozó cikkeket és a korszakkal foglalkozó szakembereket felkeresni, hogy minél több ötletet gyűjthessünk a megvalósításhoz.

A helyszín ma az Emese Várispánság nevet viseli, korábban katonai terület volt (11/12 légvédelmi rakéta osztály Nyeva MN6367, Szigethalom), melyet 2005-től az Őskultúra Alapítvány vett bérbe a szigethalmi önkormányzattól. Pályázva az Európai Regionális Fejlesztési Alap turisztikai kiírásaira sikerült az évek folyamán egy 10–11. századi ispánsági központot és az azt körülvevő különböző funkciójú épületeket, épületegyütteseket kialakítani. Saját rendezvényeiken kívül régészeti témájú eseményeknek is helyet ad a park, így 2010 októberében, a Népvándorlaskor Fiatal Kutatóinak Konferenciáján, a kísérleti régészeti tárgyú előadások a parkban kaptak helyet. Mivel a park vezetőségének célja a korszak korhű bemutatása, szakemberek bevonásával, kísérleti régészeti módszerekkel, úgy döntöttünk 2010 őszén, hogy egy kisebb területet kérünk az Alapítványtól, egy 10–13. századi lakóépület elkészítésére. Mivel a konferencián nagyon sok, a témában érintett kutató és érdeklődő vett részt, megmutattuk a helyszínt és addig felmerült ötleteinket, ami kifejezetten kedvező fogadtatásra talált a résztvevők körében.

A kivitelező csapat tagjai sokféle területet, szakmát képviselnek. Van köztünk ötvös-fegyverkovács, gépészmérnök, közgazdász, szobafestő, állami apparátusban dolgozó és régészhallgató is. Mivel mind más felkészültséggel kezdünk neki a munkának, először is egy kutatómunka előzte meg a tervezést. E dolgozat írójára hárult a feladat, hogy a többi résztvevő számára egy érthető, átlátható képet mutasson az egybegyűjtött és feldolgozott kurrens szakirodalom alapján. Miután mindannyian elolvastuk a lehető legtöbb kapcsolódó régészeti, történeti és néprajzi tárgyú közlést a választásunk egy veremházra esett. Próbáltunk minél több szakemberrel értekezni a választás és a kivitelezés kapcsán. Fontos szempont volt, hogy az Árpád-kori falvak kutatói közül többet megkeressünk felmerülő kérdéseinkkel, s velük egyeztetve kezdjünk hozzá az építkezéshez.

Legtöbbször az Árpád-kori települések kutatása során veremházak, más néven földbe mélyített házak kerülnek elő. A feltárások és a kevés történeti adat rámutat arra is, hogy a korszakban használtak más fajta épületeket is. Lakás céljára biztosan használják a korszakban a honfoglaló magyarság könnyen mozgatható sátrát, a jurtat, az épített lakóegységek közt pedig megtaláljuk a földfelszíni házakat, melyek a veremházhoz hasonlóan többféle technikával készülhettek.

A mi építkezésünk nem az egyetlen próbálkozás, a házrekonstrukció ötlete egyáltalán nem újdonság a régészet számára. Több veremház készült már régészek, de lelkes hagyományörzők ötletei alapján is, mind rajzban, maketten és 1:1 méretben.¹ A megvalósításhoz legfőképp Sabján Tibor kutatásait tudtuk használni, aki a teljes ház megépítésével és annak technikai kérdéseivel behatóbban foglalkozott.

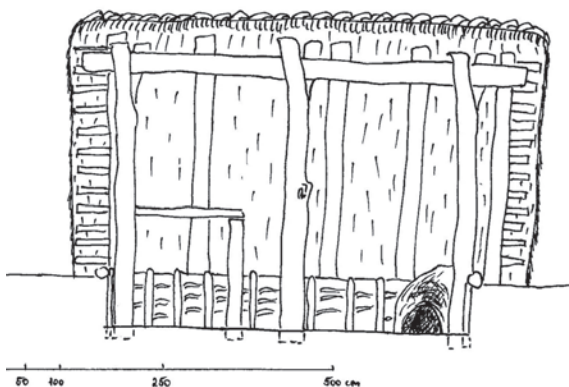
Minden hallott vagy olvasott információt igyekeztünk felhasználni az építkezés alatt. Két utat láttunk kivitelezhetőnek: vagy kiválasztunk egy feltárt objektumot és annak a rekonstrukcióját készítjük el, vagy pedig megpróbálkozunk a lehető legtöbb régészeti közlést áttekinteni és egy – mondjuk úgy – „átlagos” Árpád-kori lakóobjektum régészeti adatokból ismert paraméterei alapján dolgozunk.² Ez utóbbi mellett döntöttünk, mivel a szakirodalom elolvasása után egy változatos kép alakult ki bennünk, s szerettünk volna egy olyan lakóépületet elkészíteni, melyben megvalósíthatjuk az érdekesnek talált részleteket. Így egy kísérletezőbb jellegű építkezés mellett döntöttünk.

A veremház megépítése

A munkát ténylegesen 2011 februárjában kezdtük meg. Ekkor a kiválasztott területet pontosabban kijelöltük, és a kb. 20×20 méteres telket a helyben kitermelt akácfákkal körbekerítettük. Itt kell megjegyezni, hogy a *fehér akác* (*Robinia pseudoacacia*) Észak-Amerika őshonos növénye. Európába először Jean Robin hozta be 1620 körül.³ Az Árpád-korban tehát nem ismerték ezt a fajtát. Azonban úgy gondoltuk, hogy a 10–13. században is a helyben talált anyagokkal dolgoztak, így a helyben kitermelt fákkal dolgoztunk mi is.

A telek északkeleti oldalán árkot ástunk 50 centiméter mélységben, s a kitermelt földet a telek felé eső oldalon halmoztuk fel. Az árok elkészítése fontos volt, mert a területen egy állatállomány-védelmi program keretében lovakból álló kisebb ménest és racka juhokat tartanak, melyek állandó veszélyforrást jelentettek az építkezés fázisaira, valamint a később elkészülő házra is. A ménes így is többször, kisebb helyeken megrongálta a kerítést, amit folyamatosan újítanunk kellett. A kerítéshez a kivágott fákat lekérgettük, kb. 120–140 centiméter hosszú rudakat készítettünk, majd végüket megégettük. Az égetés miatt a földben hosszabb ideig bírja a farúd, mivel egy égett kéreg képződik a fa belseje és a föld között, de a fa rostjai nem lesznek elzárva, mintha kívülről bekenjük volna bármilyen anyaggal (például kátránnyal). Ezek után 50 centiméter távolságra egymástól a földbe ástott sekélyebb lyukakba ütöttük le azokat. Az így leszúrt karók lettek a kerítés, „lécei”. A terület erdeinek jó része a Pilis Parkerdő Zrt. Ráckevei Erdészetéhez tartozik, mely 2538 Ha erdőt felügyel, 11 község határában kb. 90.000 Ha területen.⁴ Az erdészet Tököli Parkerdő néven tartja nyilván Szigethalom körzetét is. 2011. március 13–14-én a Parkerdő munkatársai rendelkezésünkre bocsátották az általuk kitermelt *bálványfát*⁵, melyet lelkes csapatunk a helyszínről gyűjtött össze, és szállított el a kitermelést követő két napban. A növény kivágás után maximum 3–4 napig használható fel, mivel nagyon hamar elveszti ruganyosságát és szilánkosan törik. Így az első köteg szállítása után a készítőik egy része a vesszők fonásához fogott. A két nap alatt 7 ember részvételével elkészültünk a kerítéssel, csak a telek délnyugati és északkeleti végében hagyunk ki két 150 centiméter széles rést a kapuk számára.

A második napon a telek északkeleti végében kijelölt veremház gödrét is elkezdtük ásni, melyben a járószinttől kb. 70 centiméteres mélységig termeltük ki a földet. A gödör formája téglalap alakú, méretei 5×3,2 méter. A gödör délkeleti, hosszabb oldalára helyeztük a gádort.

1. kép: A ház hosszmetsete

1 Takács 1999. 102.

2 Itt kell megköszönnünk dr. Takács Miklós és Petkes Zsolt közreműködését, akik a tervezés folyamán segítséget nyújtottak a tervező csapatnak és válaszoltak kérdéseinkre.

3 Engloner – Penszsa – Szerdahelyi 2001. 103.

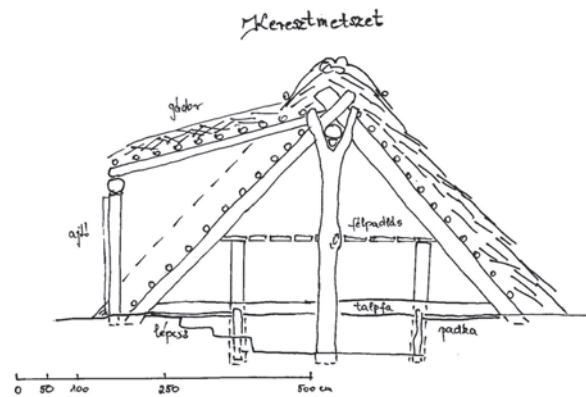
4 http://www.parkerdo.hu/rackevei_erdeszeti 2012.11.10. 23:50

5 A bálványfa (*Ailanthus altissima*) az ecetfához hasonlóan nem őshonos növény Európában. A Szappanfavirágúak rendjébe, bálványfafélék családjába tartozik. Származási helye Kelet- Ázsia, ahonnan a 18. században került Európába. Gyorsan növő, gyökeréről több gyökérsarjat növeszt, így agresszívan terjeszkedő fajnak tartják. Engloner – Penszsa – Szerdahelyi 2001. 108.

A tetőszerkezetet az eddig elkészült házrekonstrukciókhoz hasonlóan a földön támasztottuk meg. Széleit Sabján Tibor elképzeléséhez hasonlóan nem a gödör peremén, hanem attól távolabb helyeztük el.⁶ Sátortetőt terveztünk a gödör fölé, melyet az eddig elkészült rekonstrukciónál is használtak. A tető pontos méreteit nem ismerjük a házak döntő többségénél, az építőcsapat pedig az „ideális ház” építését választotta a kísérletezés lehetősége miatt, így a korábbi házaktól eltérően egy magasabb tetőszerkezetet képzeltünk el. A gödör mérete miatt a gyakran előforduló 3 tartóoszlopos elrendezést választottuk, mivel 4 méter szélesség fölött a terhelés olyan nagy lenne, hogy a szelemen valószínűleg hosszabb távon nem bírná a terhelést. Maga a gödör 4,8 illetve 5 méter széles, melynek középtengelyében helyezkedik el a három oszlop. A két szélső tartógerenda a gödör szélén található. Ezeken túl kell a szelemennek lógnia, így kb. 6 méter hosszú fát kellett keresnünk. A tartóoszlopok és a szelemenként használt fák átmérője 0,4–0,6 méter körül mozog, tehát nagyjából egyforma méretű törzseket választottunk a ház vázához. A tartóoszlopok végei mind villa alakúak, méretük 3,8 méter.

Ez utóbbi viszont új problémákat vetett fel, mivel az eddig elkészült épületeknél sokkal alacsonyabb oszlopokat használtak. Sabján Tibor egyik fontos hipotézise kifejezetten erre az „alacsonyabb” oszlop-szerkezetre épül: ha a gödör szélétől 1 méterre kihelyezzük a tető alját, a tető hajlásszögét pedig 45° körül határozzuk meg, akkor a belső magasság 3,1 méter, a földfelszíntől számított magasság pedig 2,5 méter lesz. Emiatt Sabján szerint elképzelhető, hogy az oszlopokat előre kiásták és elhelyezték a gödrökben, majd ráemelték kézi erővel a szelemenre. A szelemenre támasztották a tetőgerendákat, és utólag ásták ki ház gödrét. Mint korábban is említettem nem volt célunk egy hipotézis mellett állni, vagy ellene érvelni, de a magasabb tetőszerkezet miatt mi egy másik utat választottunk.

Egy 2,5 méteres szelemen is nehézkes kézi erővel felrakni, így lényegtelenné válik, hogy előre kiássuk a gödröt. Ráadásul a szelemen felhelyezését a gödör széléről is lehet irányítani, így nem válik fontosá, hogy utólag termeljük ki a ház gödréből a földet. Egy elég egyszerű, mondjuk úgy, „emelőszerkezet” készítettünk, mely a következőkből állt: három, a tartóoszlopokkal egyforma magas fát (melyeket később a tetőszerkezethez használtunk föl) összekötöttünk a végüktől kb. egynegyednyi távolságra, majd felállítottuk azokat, így egy gúlát kaptunk. Az összekötött részen átvettünk egy kötelet, melyet csigára tekertünk, végére pedig kampót kötöttünk. A három tartóoszlop helyét kiástuk: a munkafolyamat közben igyekeztünk függőlegesen fúrni, illetve ásni, hogy kevés visszatöltést kelljen az oszlopok mellé tölteni. Az oszlopokat a tetőszerkezethez kivágott gerendákkal támasztottuk meg, mivel azok közül is több villás felsőrésszel rendelkezik. Így a beállított oszlopok a ledöngölt föld mellett kaptak egy oldalirányú alátámasztást. Miközben a szelement ráhelyezzük, biztosan nem dől vagy mozdul ki egyik oszlop sem. A háromlábú emelőszerkezet, az összekötés után is magasabb volt a tartóoszlopoknál, mivel az oszlopok a földben álltak már kb 0,3–0,4 méter mélyen. Tehát a háromlábúat arrébb helyezve át lehetett lépni az oszlopok fölé. A szelement áthurkoltuk a kötéllal, és ráemeltük az északi tartóosz-

2. kép: A ház keresztmetszete

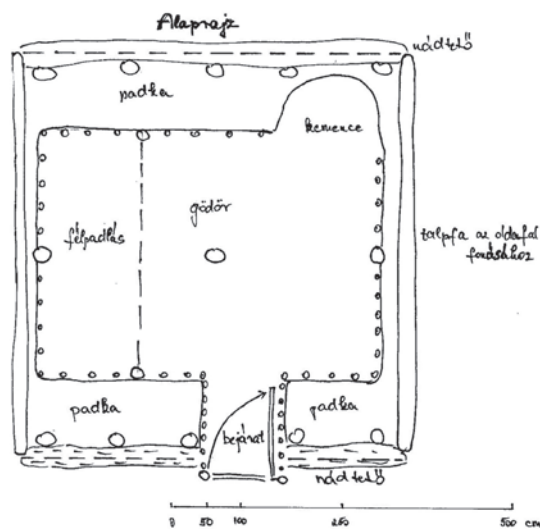
3. kép: A tetőszerkezet építése

6 Sabján 1999. 132.

lopra, majd a háromlábbal „hátra lépegetve” a gödör déli végéhez a kötelet a szelemen déli végére hurkolva a középső és déli tartóoszlopra emeltük. Itt fontossá vált, hogy az oszlopok tetejét megfelelő magasságúra vágjuk el, mert első emelésre a középső oszlop egyik ága túl magas volt, így a szelemen felhelyezésekor igazítanunk kellett rajta.

A ház mindkét oldalára 5–5 tartóoszlopot helyeztünk el. A ház déli oldalán a gádor miatt egy nagyobb hézagot hagyunk ki, hogy a bejáratot és a fonást később elkészíthessük. A gerendák alját mind megégettük, és körülbelül 10–20 centiméter mélyen a földre ástuk őket a gödör szélétől 140 centiméter távolságban. Mivel nem tudjuk a tetők pontos elhelyezkedését a gödörhöz képest, mi is Sabján Tibor elgondolásával értettünk egyet, miszerint a gödör falánál közvetlenül nem biztonságos elhelyezni a tető szélét, mert a gödör fala könnyen beomlana. Sabján a gödör szélétől 1 méteres távolságra helyezte a tetőt, a mi tetőnk viszont sokkal meredekebb lett volna így, mint a Sabján vagy a Szentgyörgyi Viktor-féle rekonstrukciónál. Tehát nem azzal lett volna problémánk, hogy a lakók nem tudnak benne felállni, hanem épp egy túl magas és keskeny tető kaptunk volna. Ezért választottuk a 140 centiméteres távolságot a gödör szélétől, ráadásul így több helyet nyertünk a belső térben. Egy szerkezeti tényező még szempont volt a tető elhelyezésekor: az északi, kemencével átellenes oldalon terveztünk a belmagasság miatt egy félpadlást, vagy modern szóval „galériát”. Ez teljesen hipotetikus elképzelésünk volt, viszont a régészeti adatok nem mondanak ellent, és ilyen tetőméretnél már érdemes átgondolni a tér kihasználásának akár egy ilyen módját is. Mivel a gödröt körben szintén befotuk majd betapasztottuk, felhasználunk 4 karólyukat arra, hogy ne csak kisebb, 70 centiméter magas karót helyezzünk el benne, csak a gödör befonása miatt, hanem 170 centiméter magasak legyenek. Kettőt a sarkokban, kettőt pedig a középső tartóoszlophoz közel, a saroktól 150 centiméteres távolságra helyeztük el. Mind a 4 karó olyan magas, hogy érintkezzen a sátoztető gerendáival, amelyhez odakötöttük a rudakat. A négy rúd tetejére pedig vékonyabb gerendákból és gyalult deszkából készítettünk egy tároló és alvó felületet. Felmenni a félpadlásra egy rönkből kialakított lépcsőn lehet, mely csak a félpadláshoz van rögzítve és a földre támaszkodik. A kialakításnál fontos volt, hogy olyan szerkezetet építsünk, mely a régészeti adatok alapján elkészíthető, tehát a járószinten nyomokat nem hagy. A szerkezet stabil, több ember és felszerelés súlyát elbírtá, a tetőzetet nem módosította, illetve rongálta meg a terhelés után sem. Így mi, építők úgy gondoljuk ez egy kivitelezhető hipotézis lehet.

A tető lefedésére is több módszert láthattunk eddig a felépített házaknál. Sabján Tibor⁷ és Szentgyörgyi Viktor házána⁸ a növényi eredetű fedőanyagra földet helyeztek el. Ez a szélesebb, kisebb tetőknél egy teljesen elképzelhető megoldás. Viszont a mi meredekebb és nagyobb felületű tetőnkön nem, vagy csak nehezen tudtuk volna leteríteni a földet. A gravitáció miatt a tető aljában sokkal több föld gyűlne föl, ami tovább foglalná a ház körül a helyet, az eső pedig egy idő után lemosná a földréteget a ház tetejéről. Mi egy másik megoldást választottunk: a nádfedést.⁹ Mivel a terület a Dunához közel található, és célunk az volt, hogy a területen fellelhető anyagokból építkezzünk, mint ahogy tehették ezt a 11–13. században is. A nádat a tetőgerendákra merőleges irányú 11–12 darab rúdra helyeztük, melyeket korábban csapolással és kötözéssel rögzítettünk a gerendákhoz. A nádrögzítésnek többféle módja van. Ma is az egyik leggyakoribb módszer a felvert nádas tető. Ennek elkészítéséhez átnéztünk több szakkönyvet, valamint megkerestünk a nádas szakmával még ma is foglalkozó szakembereket, akik tanácsokkal láttak el minket. A gyakorlati tanácsok nagy segítségünkre voltak, mivel a nádtető-készítők több évtizedes tapasztalattal rendelkeznek és felhívták a figyelmünket apróbb részletekre is. A nádkévék felrakása után a kévéket az úgynevezett felverő fával¹⁰ kell felütögetni a helyükre.¹¹ Belül a felütés után igazítani kell a kévéken, akár vágással is. A gerincen szintén többféle lezárás lehetséges, amiből mi az egyik legelterjedtebbet választottuk. A kévéket a felverés után nádtüvel levarttuk, majd a legfelső kiálló kévévégeket a tengelyük körül elcsavartuk, úgy-

4. kép: A ház alaprajza

7 Sabján 1999. 132.

8 Szentgyörgyi 2001. 59.

9 Sabján 2007. 33.

10 A néprajzi anyagban többféle névváltozattal találkozhatunk, de jelentéstartalmukban a kifejezések megegyeznek (például „tetőjverő furkó”). Sabján 2007. 38.

11 Sabján 2007. 43.

mond „megfontuk”, és a végeket a tetőhöz rögzítettük mindkét oldalon egy-egy lekötözött farúddal.¹² A tető körülbelül fél méter vastag, és sem hóban, sem esőben nem ázik be. A nádtetők akár 50–60 évet is kibírnak, de időnként újítani kell őket.¹³ Ilyenkor több nádréteget visznek fel, vastagítják a megkopott, tömörödött tetőzetet. Emiatt a tető jól fog szigetelni az elkövetkezendő években is, hiszen egyre vastagszik.

Az oldalfalakat és a gádor oldalait vesszőfonattal zártuk le. A fonás a bálványfa kitermelésével együtt másfél napig tartott. A ház két oldalán a szelemen alatt hagytunk egy kb. 10 centiméteres lyukat a füstelvezetés számára. Az összes fonást helyben kitermelt fehér agyaggal tapasztottuk be. Az agyagot kb. 50 méterre a háztól termelte ki az Őskultúra Alapítvány, mivel egy nagyobb tavat hoztak létre. Az innen származó agyagok közül a fehér színűből volt a legtöbb. A kiszáradt tömböket a telekre szállítottuk, ahol egy nagy fa dézsában vízzel hígítva és nád tetejéről levágott bojtokat és szárazakat hozzáadagolva egy sűrűbb masszát kaptunk. Mivel a fal fonásához használt bálványfák 1–2 centiméter vastagok nagyobb hézagok lesznek köztük. Az agyaghoz kevert nádtörökkel egyenletes falat tudtunk létrehozni, áthidalva a hézagokat. A falakat kívül-belül be kell tapasztani. Mivel már aludtunk a házban, tapasztalatként elmondhatjuk, hogy a betapasztott fal nagyon jól szigetel. Az oldalfalakon mindkét oldalon egy-egy 30–30 centiméteres nyílást is készítettünk, melyekbe fa keretes ablakot helyeztünk. Az ablak egy fakeretre feszített bőrhártyából áll. Fényt ad a lakótérbe, télen pedig ronggyal vagy falappal eltömhető, ha túl hideg lenne.

A kemence kérdése

A kemence és a füstelvezetés megtervezése okozta talán a legnagyobb dilemmát a csapat számára. A lehető legtöbb feltárásról, valamint a lehetséges rekonstrukcióról szóló publikációt igyekeztünk összegyűjteni. Ezen kívül próbáltuk megkeresni azokat, akik szintén álltak már a probléma megoldása előtt. A füst akadály nélkül a lakótérbe vezetéséről a magam részéről fenntartásaim voltak, a megbeszélések után az építőcsapat többi tagja is ezen a véleményen volt. A témához kapcsolt néprajzi párhuzamok elolvasása után sem véltük úgy, hogy ez egy jó megoldás lenne. Gyakorinak találtam, hogy olyan verem-, illetve gödörházakat emlétenek párhuzamként, melyek vagy átmeneti szállásokként funkcionáltak pásztorok számára vagy pedig valóban mélyített házak voltak, de a belső elosztásuk már a többszortatú épületekhez kapcsolták őket.¹⁴ Ez utóbbiaknak többször már külön konyhájuk és kéményük is volt. A mi házunk azonban egyterű. Számunkra az tűnt a legvalószínűbbnek, hogy a néprajzi adatokhoz hasonlóan többféle megoldás létezett a füstelvezetésre is az Árpád-kor folyamán, ahogy többféle kemencekészítési megoldást is találunk. A tüzelőberendezést választottuk ki először: az agyagból tapasztott kemence mellett döntöttünk. Kovács Eszter tanácsára egy 1999-es Csepel-Nyilasokra-dűlőn talált ház kemencéjét szeret-

5. kép: A tető náddal való befedése

6. kép: Az oldalfal tapasztása

12 Sabján 2007. 43.

13 Sabján 2007.45.

14 Dám 1990. 133.

nénk felépíteni.¹⁵ Választásunk azért esett erre a kemencére, mert a kemence teteje nem domború, hanem egy törést láthatunk a tetején, ami egy kerek lyukat formáz. A kemence tetején kialakított nyílás, ahol a füst távozhat egy elfogadhatóbb füstelvezetési módszer számunkra, mint a szájon át távozó füst. A gondolatmenetünk az volt, hogy bár a füstös konyhákban is gyakran találunk olyan kemencéket, melyek száján át távozik a füst, de ott mégsem a padló közelében található a kemence, amihez nem csak lehajolni, hanem letérdelni, odakuporodni kellene a kemence szájához, egyenesen a kiáramló füst közepébe. Ráadásul a szabadkéményes konyha nem a lakótérbe füstöl, hanem egy jól megépített kürtőbe, ami eleve szívja a füstöt felfelé, így szabad a légáramlás. Ezen kívül a ház tervezésénél figyelembe kell vennünk, hogy a füst bárhol is távozzon (a kemence száján, tetején vagy netán egy kürtőn keresztül) a tető anyaga miatt fokozottan kell figyelni a tűzveszélyre. Ez természetesen problémát okozott minden korszakban. Tudjuk, hogy igen hamar felgyulladt a többszortatú házak padlása is. Emiatt gyakran a tetőzetet belülről betapasztják agyaggal.¹⁶ A tűzbiztonság miatt feltételeznünk kell valamiféle tűzfogót, szikrafogó építményt a házon belül (ami nem zárja ki, hogy a tetőzetet is betapasztották a biztonság kedvéért a szikrafogó mellett).¹⁷ Nem említettem egy problémakört, ami a füstelvezetés kapcsán szintén felmerült: ezek a nyeles házak. Felmerült a nyél megépítésének gondolata is a tervezés során. Több dolog miatt vetettük el egy nyél elkészítését: egyrészt mert a ház egy teljesen sík, erdős területen áll, állandó uralkodó szélirány nincs. A füstelvezetést mi inkább a természetes áramláshoz szeretnénk igazítani. Mivel a füst felfelé száll a hőmérséklete miatt, egyszerűbb megoldásnak tartjuk a vertikális elvezető megoldásokat, mint egy kürtőt. Ezt az is indokolja, hogy a kemence használata során a kürtő és a kemence szája között kellene dolgozni a főzés során, pont a füst áramlásának vonalában, ami mindenképpen megnehezítené a munkát.

A fentiekben vázolt kép jelenleg egy hipotézisünk, melynek munkafolyamatáról és használati tapasztalatairól a tavasz folyamán tudunk beszámolni. Viszont a tervezési folyamat bemutatása miatt mindenképpen fontosnak tartottam a kemence és a füstelvezetés megemlítését.

Eredményeink

Az építkezéshez amennyire megoldható volt, igyekeztünk kézi erőt használni. Természetesen, amikor 100–150 méternél nagyobb távolságról hoztuk a kitermelt alapanyagokat használtunk gépjárművet. Ezen túl az volt a meglátásunk, hogy ha nem tudjuk a kézi eszközöket felhasználni, akkor olyan elektronikus szereszámot vegyünk igénybe, amely technikailag ugyanazt a műveletet végzi el, a felületet nem alakítja át a kézi megmunkáláshoz képest. Tehát a kézi fúró mellett használtunk elektromosat, illetve a kézi fűrészt mellett, ha

7. kép: A rekonstruált ház

¹⁵ Kovács 2001. 438.

¹⁶ Dám 1990. 134.

¹⁷ Istvánffy 2011. 224.

nagyon kevesen tudtunk dolgozni (2–3 fős létszámnál) benzinmotoros láncfűrész is. Véleményünk szerint ez nagy mértékben nem befolyásolja a munka menetét. Döntő többségben kézi erővel hajtottuk végre a munkafolyamatokat, így a fák kérgelését, megégetését, elhelyezését, a nád felhelyezését, kötözését, a falak befonását és a tapasztást is.

Az általunk kitermelt anyagokkal készült az épület, a szerszámok közt találunk olyat, amit nem mi készítettünk (ilyen a fűrész, balta, a fúró vagy a létra). Ezek egy részét szakembertől kellett a korabeli embernek is vásárolni. A vásárolt eszközök mellett az egyszerűbb szerszámokat magunk készítettünk el például a nádfelverő fát vagy a padló és föld tömörítéséhez egy döngölő rönköt. Tehát az összegzésnél bele kell számítanunk azokat a munkaórákat, melyeket a kitermelésre, anyag-előkészítésre illetve a szerszámkészítésre szántunk. Ezek tükrében összeszámolva a munkaórákat, arra a következtetésre jutottunk, hogy mi körülbelül 3 hetet töltöttünk el az építkezéssel átlagosan 4–6 ember munkájával. Következtetésünk azt volt, hogy egy nagyobb család, vagy faluközösség 1,5–2 hét alatt megszakítások nélkül, teljesen lakható épületet tudott felépíteni az Árpád-korban. Így teljes mértékben egyet tudunk érteni Sabján Tibor hasonló következtetésével, a saját tapasztalataink alapján.¹⁸

A házunk teljes mérete 33,5 m², ha a galériát is hozzávesszük, akkor 36,9 m²-t kapunk. Úgy gondolom, egy ilyen méretű házban már valóban elfér egy család, több gyerekkel, valamint az ingóságokkal együtt. A padkák elég nagyok ahhoz, hogy ülésre és alvásra is lehessen használni őket, emellett tárolásra is alkalmasak. Gyalult deszkával fedtük le a padkák tetejét, a gödör oldalát pedig a régészeti adatok alapján fontuk és tapasztottuk, hogy ne omoljanak be a terheléstől. A padkák így nehezebb tárgyak elhelyezésére is alkalmasak.

Hozzá kell tennem, hogy a munkánkat egyáltalán nem tekintjük lezártnak, mivel a ház használatra készült. Az építési munkafolyamatot lezártuk, de a belső tér felhasználását, esetleg díszítését¹⁹ még az idei év folyamán fogjuk befejezni. Mivel kézművesek is vannak közöttünk így tervezzük a telek és a ház felhasználását ilyen téren is. Itt kifejezetten egyik ötvös és kovács végzettségű tagunkra gondoltunk, illetve jelen dolgozat írója a textildolgozás és készítés korai módszereit szeretné vizsgálni. Így az ezekhez szükséges eszközök és objektumok elkészítését is célul tűztük ki. Szeretnénk külső kemencét és szövőeszközöket is készíteni, illetve használni a házban és a ház körül.

Köszönetnyilvánítás

A munka állandó résztvevői (Ádámffy Zsigmond, Lengyel Gábor József, Lőrincz András, Dittera Károly, Kálmándi Gyula és Zay Orsolya) szeretnék kifejezni hálájukat a Mare Temporis Történelmi Hagyományokért Alapítvány, az Óskultúra Alapítvány és minden kedves Barátunk és Ismerősünk felé, valamint az összes kutatónak, akik idejüket és energiájukat rászánták arra, hogy kérdéseinkre válaszoljanak, illetve részt vegyenek a ház felépítésében. Az építők minden kedves érdeklődőt szeretettel várnak az elkészült házhoz, az év bármely szakában.

Összefoglalás

Több külföldi régészeti parkban, történelmi emlékhelyen volt baráti társaságunk, a Mare Temporis Történelmi Hagyományokért Alapítvány tagjai az elmúlt években, ahol életmód-bemutatókat, kísérleti régészeti kutatásokat láttunk. Ezek alatt fogalmazódott meg bennünk a gondolat, hogy készítsünk egy épületet, s 2010 őszén hozzákezdünk az adatgyűjtéshez és az előkészületekhez. Az alapgondolat az volt, hogy egy olyan házat akarunk építeni, amely a régészeti forrásoknak, a kevés rendelkezésre álló történelmi adatnak és a néprajzi párhuzamoknak is megfelelő, de mindenképpen lakható, mivel az építőcsapat tagjai hosszabb-rövidebb idő eltöltését tervezik a házban, mind a négy évszakban, annak elkészülte után. Így lett igazán kísérleti jellegű a házépítés, mivel a régészeti nyomok után elképzelt ötleteket, rekonstrukciókat próbáltuk meg kivitelezni 1:1 méretben. Eddig már több ház épült, melyet cikk vagy tanulmány formájában közöltek, így összegyűjtöttük a közléseket, felkerestünk több, a korszakkal foglalkozó szakembert, hogy minél több ötletet gyűjthessünk a megvalósításhoz. A választott periódus az Árpád-kor lett, s az ott talált objektumok közül a félig földbe mélyített vagy veremházként is ismert háztípust választottuk. Célunk nem egy eddig ismert módszer bizonyítása vagy cáfolása volt, hanem a saját elgondolásaink kivitelezése. Ennek eredménye az lett, hogy vannak hasonló, de eltérő részek is az építkezésben a korábbi megoldásokhoz képest. A lehető legtöbb részletet szeretnénk volna megörökíteni, így az építésről részletes fotódokumentáció készült, amit később napló formájában le is jegyeztünk. Az elkészült épület egy elméleti rekonstrukció lett, mely a régészeti adatokat nem módosítja, de az eddigiekhez képest egy újfajta elképzelést mutat be, mely szintén kivitelezhető a korabeli technikai felkészültséggel.

¹⁸ Sabján 1999.145.

¹⁹ Mivel a területen a fehér felhasznált agyagon kívül vörös és sárgás is található, tervezzük a tapasztott felületeken festést ezek felhasználásával. Ugyan ilyenre egyáltalán nincsen régészeti bizonyítékunk, de egy rekonstrukcióban úgy gondoltuk, megfelelő lehet.

A reconstruction of a pit-dwelling from the era of the Arpad Dynasty

ORSOLYA ZAY

In 2010 a group of historical reenactors, the members of the Mare Temporis Foundation for Historical Traditions, decided to build a house-reconstruction in Hungary from the 11th–13th centuries. We took part some festivals in Europe where we saw high quality experimental archeology. The researchers and reenactors dressed up in period clothes, showed the way of life and made the arts and crafts to the tourists. We determined to build one type of house from Árpáadian period. We chose a Historical Park in Hungary and got a place from the Foundation of the Park where we started the building procession. Informations from archeological and ethnographical articles and monographies were collected. After that we searched people –both archeologists and reenactors - who have experiences in the reconstruction process. When we collected the informations about the original dwelling-houses we planned our building. During our work we made written notes and took photos about every different building session. We have civil jobs so thus we worked only in weekends, so that we finished the building procession in 2012. We didn't want to exactly follow or contradict to anybody's hypothesis, only made our idea but that was important to insist on archeological remains. In conclusion we can present a real pit-house reconstruction, which can be used as a dwelling. The total measure is 36,9 m² with the area of our loft in the north end of the house. You can use the berm to sit and sleep next to storage fuction. In our opinion this house is quite good for a bigger family and their properties. Moreover this family or residents of a little village were able to build a house like ours during 1,5–2 weeks. The house came through remarkably well the autumn and winter. The walls and the roof from reed don't leak the water, and the house is dry all year. The builder group welcome everybody who enquires the pit-dwelling from spring to winter.

Irodalom

- Dám L. 1990.: Földbe mélyített lakóépítmények az Alföld népi építészetében. *Jósa András Múzeum Évkönyve* 33-35. 133-152.
- Engloner A. – Penksza K. – Szerdahelyi T. 2001.: A hajtásos növények ismerete. Budapest
- Istvánffy Gy. 2011.: Óskor. Népi Építészet. Az építészet története. Budapest
- Kovács E. 2001.: Földbe vájt kemencéjű veremház feltárása Csepel – Nyilasokra dűlőn. In.: Cseri Miklós – Füzes Endre (Szerk.): Ház és ember. *A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve* 14. 437-446.
- Sabján T. 1999.: A veremház rekonstrukciója. In.: Bencze Zoltán – Gyulai Ferenc – Sabján Tibor – Takács Miklós: Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója. *Monumenta Historica Budapestinensia* 10. 132-176.
- Sabján T. 2007.: Tetőfedések. Budapest
- Szentgyörgyi V. 2001.: „Földbeásott lakóház”. In.: Cseri Miklós – Füzes Endre (Szerk.): Ház és ember. *A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve* 14. 55-100.
- Takács M. 1999.: Lakóház-rekonstrukciók az Árpád-kori telep kutatásban. In.: Bencze Zoltán – Gyulai Ferenc – Sabján Tibor – Takács Miklós: Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója. *Monumenta Historica Budapestinensia* 10. 93-129.

Társadalmi különbségek a Magyar Királyság központi területeinek 10–14. századi falusias településein

RÁCZ TIBOR ÁKOS

Ferenczy Múzeum

H-2000 Szentendre, Fő tér 2–5., racz.tibor.akos@gmail.com

Rácz, T. Á.: *Social differences within 10th–14th centuries rural settlement types in the central area of the Hungarian Kingdom*

Abstract: Present paper analyses some aspects of hierarchy within 10th–14th centuries villages, farms and intermediate forms of habitation using mainly the data of excavations and field surveys in Pest County.

Keywords: social hierarchy, settlement structure, formation of settlements, church

Bevezetés

A történeti falu jól körülhatárolható földrajzi térben fejezi ki egy kisebb emberi közösség adott korszakban jellemző birtokjogi, társadalmi, gazdasági, ökológiai viszonyait. Létrejötté és élete számtalan, párhuzamosan zajló folyamat eredménye. Nem csak egy házakkal fedett földterület, hanem időben és térben dinamikusan változó, organikus egység. A régészet az emberi életteret a maga teljességében próbálja rekonstruálni. Ez megköveteli, hogy ne csak a feltárt régészeti jelenségeket, vagy a közvetlen, természeti környezetet vizsgáljuk, hanem a lehető legtágabb értelemben vett történeti kontextust. Régészeti módszerekkel lehet kutatni többek közt azt is, hogy a földrajzi térben hogyan jelennek meg a társadalmi dimenziók, azaz, hogy a hierarchikus viszonyok hogyan befolyásolták a telepek, vagy temetők szerkezetét.

A társadalmi különbségek kérdésköréhez a kora középkor időszakára vonatkozóan hagyományosan a temetőkutatás adatait szokták kiaknázni.¹ A honfoglaló magyarság társadalmi rétegződéséről kialakított elképzelésünk jelen pillanatban is leginkább temetőfeltárásokon nyugszik. A kereszténység felvételével megszűnik a mellékletadás szokása, és ezáltal a leletanyag által nyújtott rekonstrukciós lehetőségek is leszűkülnek. Az elhunytaknak immár a temetőkön belüli pozíciója utal társadalmi rangjára, mintsem a velük eltemetett tárgyak. Érdekes azonosítási lehetőségek természetesen adódnak, de ezek inkább kivételszámba mennek. Így például minden bizonnyal papi temetkezésre utal a visegrádi főesperesi templom szentélye mögötti sírban talált 11. századi kehely és paténa, vagy a másik sírban talált vas vezeklőöv.²

Az államalapítás utáni írott források lehetővé tették az Árpád-kori társadalom rekonstruálását, de ennek a rendkívül színes világnak a régészeti hagyatékát nem sikerült még a társadalmi csoportok szerint differenciálni. Lehetséges-e a településrégészet adatainak társadalomtörténeti jellegű értelmezése? Az írott források alapján feltételeznünk kell, hogy a társadalmi elkülönülés az Árpád-korban meglehetősen éles volt, a különbségeknek pedig a külsőségekben is meg kellett nyilvánulniuk. A települések társadalmi összetételét lakóinak jogállása, vagyoni helyzete és birtokviszonyai határozták meg. Szerencsés esetben az írott források szolgáltatnak adatot néhány településre, de az Árpád-kori lelőhelyek túlnyomó többségében ezeket a segédleteket nélkülöznünk kell.

A későbbiekben gyarapszik a vonatkozó információk száma, de az Árpád-korban magában a leletanyagban, az építészeti megoldásokban, esetleg a településszerkezetben kell keresnünk a társadalmi elkülönülés jeleit. Falufeltárásaink azonban szinte kivétel nélkül lakói által felhagyott, kiürített telepnyomokat dokumentálnak. Ritkán bukkanunk kiemelkedő értéket képviselő leletcsoportra, presztízstárgyakra, vagy az átlagostól eltérő, összetett építészeti megoldásokra. Történeti forrásként kezelendők a kincsleletek, de értelmezésük során nem szabad elfelednünk, hogy speciális körülmények közt, krízishelyzetben válnak leletgyüttessé, sok esetben összefüggéseikből kiragadott tárgyak. Nehezen azonosíthatjuk az elrejtő társadalmi pozícióját, előkerülésük alapján nem ágyazhatjuk be őket településtörténeti összefüggések közé. Az aranyleletek inkább az elithez köthetők, az ezüst és a bronz viszont szinte bármelyik társadalmi csoporthoz.

Jelen tanulmány a társadalmi hierarchia szemszögéből vizsgálja meg a 10–14. századi falvakat, magányos háztartásokat és egyéb átmeneti megtelepedési formákat főleg Pest megyei feltárások és terepbejárások segítségével.

¹ Steuer 1982.

² Buzás – Mészáros 2008. 71–72.

Adatok a középkori településhálózat és a települések belső hierarchiájára

A történeti adatok szerint az Árpád-kor első felében az arisztokrácia kisszámú volt. A király, a legnagyobb földtulajdonos, udvarával rendszeresen felkereste rezidenciáit. A társadalmi elit világi és egyházi központokban, újjépítésű földvárakban, vagy újjáépített, római eredetű erődökben koncentrálódott, ahonnan a megyéket, püspökségeket ellenőrizték.³ Ezek a várak a központosított feudális hatalmat jelenítették meg, de nem csak adminisztratív és katonai létesítmények voltak, hanem lakófunkciót is betöltöttek. A politikai hatalom jelenlétét a megyeközpontok mellett az olyan preurbánus települési agglomerációkon is feltételezhetjük, melyek uralkodói, vagy egyházi birtokokon alakultak ki, és melyek az Árpád-kor második felétől váltak jogi értelemben is várossá. A földtulajdonosok főúri rezidenciájuk mellett majorságokat, praedium-nak nevezett gazdasági és raktárközpontokat birtokoltak, főleg szolgálkból álló specializált munkaerővel.⁴ A prediális birtokközpontokban „palotáról”, fallal körülvett épületekről is vannak adataink.⁵ A régészeti kutatás nem igazán tudta azonosítani ezt a településtípust, és nem tudott új adatokat szolgáltatni a majorság gazdálkodásának történeti fogantatású koncepciójához. A földesúr rezidenciája és a csatlakozó lakóépítmények alkották azt a településtípust, ahol a kézműves termékek legnagyobb részét előállították, ahol a termékfőlösleget felhalmozták, ahol az első templomokat felépítették és ahol idővel a piac első nyomai megjelentek. A településhierarchia alsó szintjén álltak a különböző kiterjedésű falusias települések az adókhöz és szolgáltatásokhoz kötött lakossággal. A törvény a falusias településeket egyenrangúan kezelte, megnevezésük minden esetben a villa.

Szent István törvényei⁶ a lakóépítményeknek már négy különféle megnevezését őrizték meg. Mégsem tartjuk ezeket biztosan létező típusoknak, hiszen a törvények szövegei néha szóról szóra alemann és bajor mintákat követtek. A *curtis* jelölhette a társadalmi elit udvarházát. Nem derül ki a különbség a *domus* és a *mansio* között, talán nem is volt, de mindkettőre úgy utalnak, mint ami könnyen felgújtható, vagy elpusztítható. A legalacsonyabb rendű építmény, a *mansiuncula*, a közemberek lakhelye volt („*Si vulgaris quidem alterius sui similis mansiunculas invaserit...*”). Freisingi Ottó, aki III. Konrád keresztes hadjárata alkalmával a 12. század közepén megfordult a magyarok földjén feljegyezte, hogy házaik nádból, ritkábban fából, még ritkábban kőből épültek. Nyáron és ősszel sátrokban laktak.⁷

A társadalmi különbségek – amint fentebb utaltunk rá – az anyagi kultúrában, építéstechnikában és a falusias települések külső megjelenésében is tükröződhetnek. A települések belső szerkezete és maga a településhálózat, akárcsak a társadalmi, gazdasági berendezkedés nagy változásokon ment keresztül a 10–14. századok alatt. A hierarchia problémáját elemezve különbséget kell tennünk a 10. század, a kora, középső és késő Árpád-kor, valamint a 14. század közt.

Az M0-s autópálya kiterjedt felületein feltárt mintegy 130 földbe mélyített építmény szórt településszerkezetet mutat.⁸ A 10. században a házak a csatlakozó régészeti objektumokkal rendszerint egymástól pár száz méterre helyezkedtek el. Ezekre az izolált tanyákra még önálló települési egységként tekinthetünk. Egyetlen esetben, Vecsés 67. lelőhelyen alkottak házcsoportot. Később, a 11–12. században már a házcsoportok válnak jellemzővé, de sem méreteik, sem térbeli kapcsolataik nem mutatnak semmilyen szabályosságot. Csak a 13. századtól számolhatunk szabályos települési struktúrákkal, telkek és talán utcák nyomaival. Az Árpád-kori települések szórt jellegéből adódóan nehéz megjelölni határaikat és az azonos közösséghez tartozó háztartásokat, családokat. A szóban forgó időszakból területünkön nincsenek a határokat leíró okleveleink. Mivel nem tudjuk, hol végződik az egyik település és hol kezdődik a másik, nem tudjuk kategorizálni ezeket a formációkat még a méretük alapján sem, ezért az a törekvés, hogy meghatározzuk funkciójukat és súlyukat a településhálózatban jelenlegi adatainkkal nem lehetséges.

A magyar középkori régészetben a háztípusok kutatásának Méri István munkássága óta virágzó hagyománya van.⁹ Társadalmi kontextusban ezek az építmények egy-egy háztartásnak feleltethetők meg, gazdasági szempontból egy termelői egységet képeztek. Lakóinak jogi és társadalmi helyzete a mi eszközeinkkel nem mutatható ki. Társadalmi hierarchia tekintetében csak az építmények jellegzetességei és leletanyaga (leginkább kerámia) lehet kifejező. Az Árpád-kori falusi közösségek cölöpszerkezetes lakóépítményei ugyanazokat az építési elveket követték évszázadokig. A Pest megyében feltárt, egyosztatú, földbe mélyített lakóépítmények időrendi sorba állítva mutatnak bizonyos átalakulási tendenciákat, de alaprajzuk, külső megjelenésük, építéstechnikájuk, az építéshez felhasznált alapanyag alapján nem állíthatjuk, hogy lakóik eltérő társadalmi rétegbe tartoztak. Az Árpád-korban az építmények külső megjelenése egymáshoz nagyon hasonló, azoké is, melyek valamilyen ipari tevékenység, például kovácslás egyértelmű bizonyítékait mutatják. Úgy tűnik, hogy differenciálódásuk csak a késő középkor időszakában indul meg, legalábbis az általunk vizsgált régióban.

3 Bóna 1998.

4 Szabó 1963., Szűcs 1981. 4–8., Takács 2000. 240–243.

5 Szűcs 1981. 28.

6 Závodszy 1904.

7 Freisingi 2000. 168.

8 Rác 2010.

9 Méri 1952., Fodor 1989., Takács 2001.

1. kép: Pest megye térképe az elmúlt 15 évben kutatott fontosabb Árpád-kori régészeti lelőhelyekkel. A négyzetek a királyi és egyházi központokat mutatják. (A tanulmány minden térképét Erdi Benedek készítette)

A házak szegényes leletanyaga általában háztartási kerámiából, kevés vas- és bronztárgyból, állatcsontokból tevődik össze. Mindössze Gyál 3. lelőhelyen került elő néhány grafitos anyagú kerámiatöredék és egy mázas bizánci(?) vagy balkáni(?) korsó, amely külföldi eredete és különleges minősége miatt egykori birtokosának kiemelkedő státuszára utalhat. Ez volt az egyetlen az M0-s autópálya 23 Árpád-kori lelőhelyéből, ahol a házaknak deszkapadlója volt, vagy legalábbis ahol sikerült ilyet dokumentálni.¹⁰ A fenti adatok alapján az általunk vizsgált területen fekvő telepnyomok, vagy inkább lelőhelyek egy kivételével azonos helyet foglaltak el a hierarchiában. A társadalmi csoportok írott forrásokból ismert változatossága mintaterületünk régészeti adataiban nem jelent meg.

¹⁰ Simonyi 2003.

A vizsgált több száz éves perióduson belül Magyarország teljes területéről is csak szórványos adataink vannak a társadalmi elit jelenlétére falusias településeken. Wolf Mária a borsodi földvárban feltárt 10. századi településen azonosított egy kőalapozású építményt, feltehetően a közösség vezetőjének lakhelyét.¹¹ Miklós Zsuzsa a Tura-Szentgyörgyparti 12. század végi – 13. század eleji, kétosztatú téglapülete a falu birtokosának lakhelyeként értelmezte.¹² Méri István szintén valószínűnek tartotta, hogy a kardoskúti, a 13. század első felében használt téglapülete a falu vezetőjének lakhelye volt.¹³ A Nagyvázsony melletti Csepelyen a 13. századi plébániatemplom romjai mellett egy többször átépített nemesi udvarházat és egy hozzá tartozó, gazdasági rendeltetésű objektumot tártak fel.¹⁴ Tolna megyei régészeti terepbejárások során, az elpusztult középkori templomok közvetlen környezetében több helyen is (Gyapán, Anyán, Györkén) azonosítani lehetett egy további kő- vagy téglapülete is, feltehetőleg a falu plébániáját, vagy nemesi kúriát.¹⁵ A gyapai lakóépület a templomdombtól 20 méterre, egy másik kiemelkedésen helyezkedett el, az építési törmelék közt szemeskálvya-töredékeket találtak.¹⁶ A hidasi Kirchhofäckeren a két elkülönülő törmelékes folt egyikén könyvveretet találtak.¹⁷ Feltárások híján ezeknek az építményeknek a datálása sajnos bizonytalan. Terepbejárás adatok alapján az öcsényi puszta templom déli szomszédságában helyezkedett el a falu legrangosabb épülete kályhaszem töredékekkel és osztrák import kerámiával.¹⁸ Harc-Janyapusztán egy gótikus templomot és tőle nyugatra egy nagyobb kiterjedésű, négyzet alakú épületegyüttest sikerült azonosítani légifotózás segítségével; mindkét épület ugyanazon a kiemelkedésen állt.¹⁹ Az utóbbi példák már a késő középkor időszakába vezetnek, de jól mutatják, hogy a templomok közelsége milyen fontos szerepet játszott a legelőkelőbb laikus és egyházi építmények pozicionálásában. Érdekes megvizsgálni közelebről a plébániatemplomok, a településszerkezet és a társadalmi hierarchia összefüggéseit.

A plébániatemplomok helye és szerepe a középkori faluszerkezetben

Középkori településeken a templomépület, legyen az kőből, vagy fából, már a legkorábbi időkben kiemelkedett megjelenésével a környező épületek közül. Általában dombra épült, központi szerepét már a helykiválasztással hangsúlyozták. A lakóépítményekhez képest jóval idősebb létesítmény, kifejezi a helyi közösség, vagy nemes úr gazdasági és demográfiai erejét. Közösségi teret formáz, hozzá kapcsolódik a vallásos gyakorlat. A templom körüli temető a közösség kontinuitását fejezi ki.

A középkori településtörténet, településhálózat kutatásában az egyházi szervezet elemeinek, különösen a templomos helyek azonosítása mindig fontos szerepet játszott. A történeti monográfiák az írott források, vagy újkori térképi ábrázolások maximális kiaknázására törekedtek.²⁰ Az egyre bővülő régészeti forrásbázis interpretálása új szempontokat és eredményeket hozott. Az esetenként írott forrásokban is említett, elpusztult települések gyakran szintén elpusztult, de romjaiban, vagy felszíni maradványaikban kutatható templomaik révén meglehetősen jól azonosíthatók. Az egyházi topográfia külön témájává vált a középkori régészetnek; kisebb-nagyobb tájegységek középkori településtörténetének rekonstruálásához az egyházas helyek feltérképezése kiindulópontul szolgálhat.²¹ A mai Pest területének kora Árpád-kori településhálózatát elsősorban a korabeli templomos helyek összegyűjtésével rekonstruálta Irásné Melis Katalin.²² Egyes régiókban, így például Pest megyében, a középkori templomok régészeti kutatása egykori települések létére, a településhálózatra vonatkozóan is olyan új adatokat szolgáltatott, amelyek az írott forrásokból megrajzolható képhez képest jóval részletesebb rekonstruálást tettek lehetővé.²³ A középkori úthálózat feltérképezéséhez a középkori templomok szintén segítséget nyújtanak, mert a középkori nyomvonalak igen nagymértékben igazodtak a templomokhoz.²⁴ A templomok szükségszerűen jól megközelíthetőek kellett legyenek, hogy alapvető funkciójukat elláthassák. Nem ritkán a templomok közvetlen környezetében tartották a heti vásárokat, és az esetek legnagyobb többségében itt helyezkedett el a plébános háza, mely szintén az egyház tulajdonában állt.

11 Wolf 1987-1989. 429.

12 Miklós 1991. 440.

13 Méri 1964. 27.

14 Kovalovszki 1969.

15 K. Németh 2011. 37–39.

16 RégKut 2002. 221.

17 RégKut 2008. 151.

18 Miklós 2002. 34.

19 Miklós 2002. 34–35.

20 Szabó 1969., Maksay 1971.

21 K. Németh 2010., Rosta 2004.

22 Irásné 1975.

23 Tari 1995. 144.

24 Stibrányi 2008.

Fenti tanulmányokban közös tehát, hogy a településhálózat, vagy úthálózat rekonstruálásához használják alapvető kiindulási pontként a templomos helyeket. Egy kisebb területi egységre, az egyes falvak szintjére fókuszálva már jóval kevesebb vizsgálattal rendelkezünk, a középkori templom és falu kapcsolatára maximum utalás szintjén térnek ki az elemzések. Vecsésen egy egyszerű vizsgálattal tudtuk illusztrálni a templomoknak a település formálódásában játszott központi szerepét.²⁵ Az Árpád-kor első harmadában csekély intenzitású, egyenetlenül szórt megtelepedési nyomokat lehetett kimutatni, második harmadtól kezdődően a telepnyomok már egymás közelében sűrűsödtek, két nagyobb települési egységet alkotva. Mindkét települési egység centrumában egy-egy elpusztult középkori templomot találunk. Ha a leletek számát vizsgáljuk, ismét azt az eredményt kapjuk, hogy a templomok felé közeledve vált egyre intenzívebbé a megtelepedés. Pest megye északi részén a településfejlődés hasonló modelljét dokumentálták.²⁶ Vecsési példánk azt bizonyítja, hogy miután az egyház felépült, a lakóépítmények igyekeztek a központi építmény közelébe húzódni, a szórványos megtelepedések pedig idővel elsorvadtak. A templom ebből kifolyólag gyűjtőpontjává vált a falusias település további fejlődésének. Természetesen a stabilizálódás, centralizálódás folyamata nem állította meg teljesen a kisebb települési egységek kirajzását.²⁷

Az Árpád-kor első felében igen nehéz írott forrásokkal dokumentálni a templomépítő tevékenységet és különösen azt, hogy kik voltak ennek kezdeményezői. A királyi alapítások mellett az egyes faluközösségek is vállalkozhattak a feladatra, gazdasági erejük függvényében. Az első falusi templomok a püspökök fennhatósága alá tartoztak. Már a 11. századtól számolnunk kell magánegyházakkal.²⁸ Az Árpád-kor második felétől, a világi magánbirtok megerősödése után az építetők közt a birtokos réteg, nemesi családok döntő szerepét kell kiemelni²⁹, akik kisebb-nagyobb birtokközpontjaikban emeltek egyházakat, ezáltal a teljes uradalom egy plébániatemplom körzetének számított. A templom és a társadalmi elit közötti szoros térbeli kapcsolat nem véletlen: a feudális úr tulajdonosi jogait egyaránt kiterjesztette a földekre, azok megművelőire és a templomokra is (Eigenkirche, Patronatskirche). A templom és temető jogi aktusok tárgyává vált. A földesúr, bizonyos esetekben maga az alapító, fenntartotta magának az egyházi személyzet kinevezési jogát, a templommal pedig saját reprezentációs céljait szolgálta. A vallásgyakorlat alatt és halála után is megkülönböztetett hely illette meg a templomon belül. Falusias településeken a megtelepedés szempontjából a templom környezete az egyik legkívánatosabb helyszín lehetett. Régészeti adataink is azt erősítik meg, hogy a magasabb társadalmi ranggal bíró lakosok a megszentelt terület közelébe húzódtak.

Egy esettanulmány: ásások Dabason

2007–2008 telén, majd 2010-ben Dabason (2. kép), több különböző építőipari beruházás kapcsán, egy középkori település nagyobb részleteit tárhattuk fel.³⁰ A városba vezető új bekötőút feltárása a középkori település periferiájának kutatását tette lehetővé (54544, 54555 lelőhelyek), pár száz méterrel északabbra, további mintegy 1000 középkori régészeti objektumot bontottunk ki, köztük 10 földbe mélyített és több földfelszíni cölöpépítményt, melyek a település késő középkori magját képezhették (3. kép). A falunak ezt a részét tűzvész pusztította el a 14. században, a leégett építmények és leletek in situ maradtak ránk. Két házcsoportot különíthetünk el, egyet a terület délnyugati, egyet az északkeleti részén, a közöttük elhaladó út egyenesen a középkori templom felé tartott. A terület északkeleti része érdekes a jelen vizsgálat szempontjából. Az égésnyomok alapján azonos pillanatban pusztulhatott el a 223., a 270., 280., 310. ház. A 666. műhely, a 600. és a 650. bizonytalan funkciójú építmények szintén a 13–14. században funkcionáltak. A 270. (4. kép), 280., 310. egyszatú, földbe mélyített, cölöpszerkezetes, kerek sütőkemencével ellátott házak körülvették a náluk kétszer nagyobb, feltehetően kétszatú, pincével ellátott, szemeskályhával kifűtött 223. házat (5. kép).

Igen szembeötlő a különbség a 223. és az azt körülvevő házak közt, ha a leletanyag mennyiségét és minőségét vizsgáljuk. Az egyszerűbb kivitelű építmények néhány tucatnyi fazék-, palack-, esetleg pohár-, vagy szilketöredékével szemben a 223. házban ennek a 10–20-szorosa került elő; az előbbi edénytípusok mellett a háztartás kerámia eszközkészletéhez többféle kancsó, szűrő, lábos, nagyméretű tárolóedény és fedő tartozott, valamint egy osztrák import mesterjegyes fazék. A kerámiaanyag túlnyomó részét a szemeskályha cseréptöredékei tették ki. Előkerült itt továbbá több belső mázas edénytöredék, míg a többi házból csak a 270. tartalmazott egy hasonló darabot. Csak ebben a házban találtunk üveg pohár töredékeket és díszítő funkciójú ezüst- és bronzlemezeket. A házakból rendszerint egy-egy patkó, lakat, késpenge, szögek, vagy vaspántok kerültek elő, a 223. házban egy vaseszközökből álló depóelet is volt. A településen könnyveretek, ólomplombák, nemesfémekkel díszített tárgyak, illetve egy velencei aranydukát is előkerült, ezek a tárgyak a falu vezetőinek különleges státuszára utalnak.

25 Rácz – Tari 2011.

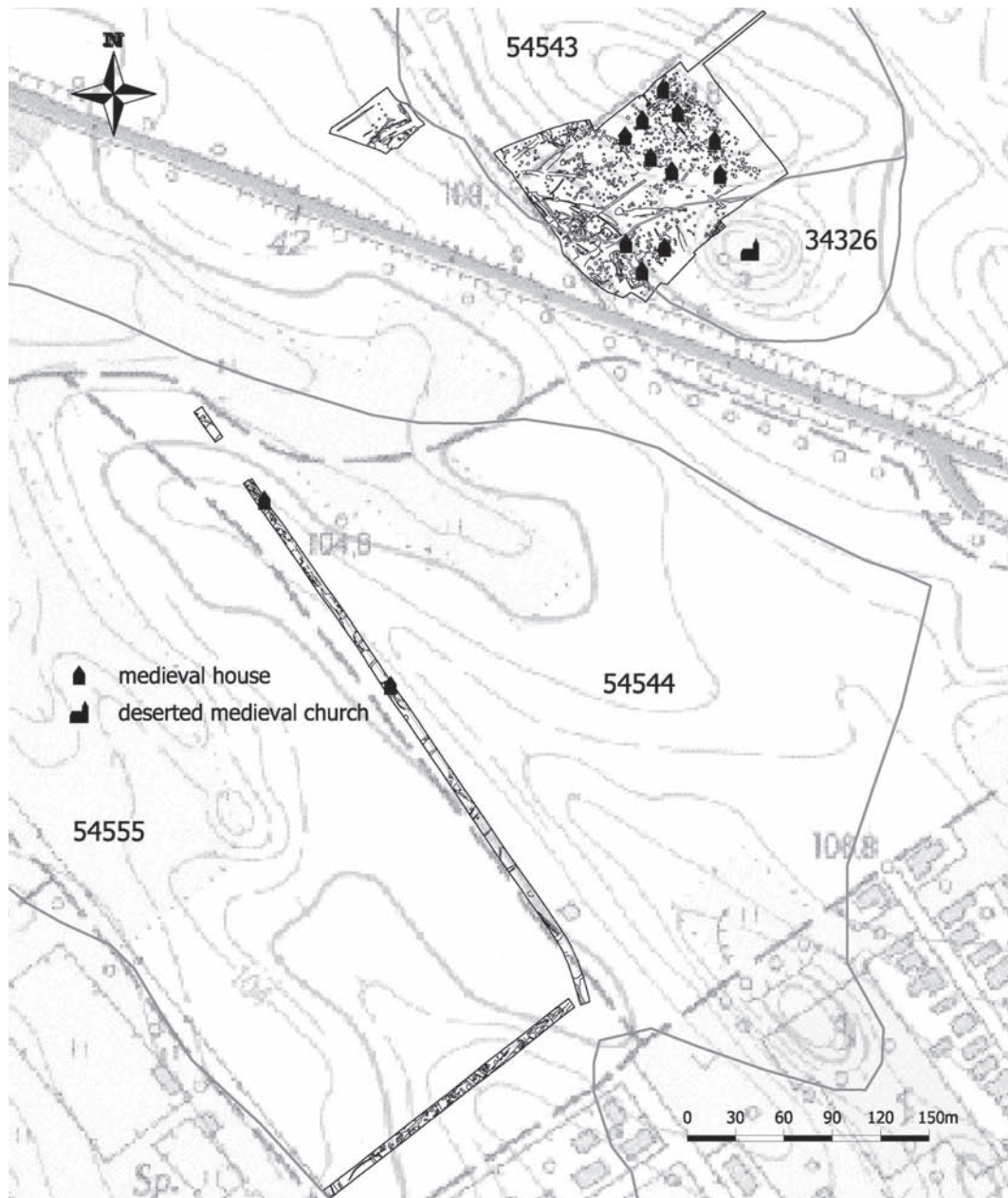
26 Miklós 1985. a. 237–238.

27 Laszlovszky 2008. 71.

28 Fügedi 1959. 392–393.

29 Körmendy 1986. 124.

30 RégKut 2007. 100., RégKut 2008. 87–89.

2. kép: Régészeti feltárások Dabason. A középkori házak a pusztatemplom körül sűrűsödnek

Összefoglaló megjegyzések

A dabasi középkori település szerkezetét illetően három aspektust kell kiemelnünk: a korai időszakhoz képest a 13–14. századi településrészlet koncentráltabb struktúrát mutat, ez a későbbi, már falunak nevezhető egység a templom közvetlen közelében található, továbbá, a legnagyobb, legrangosabb lakóépítmény maga köré szervezi, maga alá rendeli a többi építményt. A vecsési és dabasi települések szerkezeti átalakulása és térbeli újrendeződése általános érvényű átalakulási folyamatokat tükröznek.

A legkorábbi időszakban (10–11. század) a lakóépítmények elhelyezkedése a termőföld optimális kihasználásának volt alárendelve. A szántók gyors kimerülése, az új földek feltörése miatt természetes és folyamatos volt a lakóépítmények költözése a falu határain belül, ami szórt településszerkezetet eredményezett. Az új technológiák bevezetésével átalakul ez a termelői rendszer, elterjed a szabályozott talajváltó gazdálko-

3. kép: Dabas középkori falujának központi magja. A földbe mélyített építmények körülveszik a lelőhely legnagyobb és leggazdagabb építményét (223. objektum)

dás. Megindul a jogilag egységes jobbágság kialakulása is és mindez elősegíti a telkek rögzülését, a települések stabilizálódását.³¹ Az agrártechnikai fejlődéssel és társadalmi átalakulással párhuzamosan, a 13. században egy másik lényeges folyamat is lejátszódik: ugrásszerűen megnő a templomok száma és a rögzülő települések hálózata stabil plébániahálózattal egészül ki. A templom lesz a szabályos szerkezetű falu központi építménye, a település magja. Ugyanezt a központosuló folyamatot gyorsítja az egyre erősebb kézművesipari szakosodás, a piacra termelés. Valószínűleg nem tudjuk feltárni azon tényezők összességét, melyek létrehoztak egy-egy települést és determinálták fejlődését. A gazdasági termelői rendszer, a természetföldrajzi adottságok, a meglévő település- és úthálózat voltak talán a legfontosabb formáló erők.³² Az egyes értékelések során azonban érdemes tekintetbe venni a templom pozícióját és korát, valamint a társadalmi hierarchia lehetséges nyomait is. Mindezek mellett létezhetnek olyan egyéni preferenciák, mint például egy földbirtokos telepítési szempontjai, melyekről részletesebb tájékoztatást nem adhatnak a forrásaink.

A 14. század előtti magyar társadalom változásait nem, vagy alig tudjuk megragadni a települések régészeti hagyatékában, pedig az 1000. év körül egy teljesen új rend született. Szent István király megkoronázása alapvető változásokat indított el: a közösségi birtoklás visszaszorult a magántulajdon javára, a mezőgazdaság egyre nagyobb hangsúlyt kapott az állattenyésztéshez képest, és a szabad közösségeket lassan felváltották az alávetett csoportok. Joggal vehetjük fel a kérdést: miért nem találjuk az Árpád-kori társadalmi tagozódás régészeti emlékeit? A jelenségre több lehetséges magyarázat is felmerül:

31 Belényesy 1960., Maksay 1978. 89–91., Laszlovszky 1999., Szűcs 1981. 31–32.

32 Szabó 1969. 121–126.

- A középkori falvakról való jelenlegi tudásunk nincs összhangban a rendelkezésünkre álló forrással, a nagy felületű feltárások adatainak nem megfelelő ütemű feldolgozása miatt. A strukturálatlan adathalmaz kiértékelése még számtalan értékes adatot eredményezhet.
- Talán elfogadhatjuk, hogy a földbe mélyített építmények nagy része az írott források *mansiunculá*-jával azonosítható. A többi háztípus, az előkelőbb társadalmi csoportok lakhelye feltehetően jórészt a földfelszínre épült, és nyomok nélkül elpusztult.
- Már a 80-as években felmerült, hogy az előkelők egy részének lakhelyeül az ún. „kiszvárok” is szolgálhattak, legalábbis egyik csoportja a kiszvároknak.³³ A korai földesúri erődítmények rendszerezésében, keletkezésében azonban még nem jutott konszenzusra a kutatás, tulajdonosi körére vonatkozó viták sem zárultak le.
- A településhálózatban az urbanizáció korai fázisa csak a 13. században jelenik meg, mikor a piacgazdaság és kereskedelem nagyobb hangsúlyt kap. A települések külső képe ekkortól változhat lényegesen. Addig viszont az egységes faluképet talán nem is színezte annyi eltérő minőségű építmény, hogy az megjelenjen ásatási adatainkban.

A közemberek változatos társadalmi csoportokba tartoztak, de megélhetésüket szinte kivétel nélkül a mezőgazdaság és állattenyésztés biztosította, és ez a meglehetősen zárt, önfenntartó termelői rendszer azonos külső megjelenésű falusias településeket, lakóépítményeket eredményezett. Igen szerencsésen világítja meg ezt a körülményt egy 13. századi írott forrásunk. Margit szentté avatási jegyzőkönyvében olvashatunk a Pesti Síkságra lokalizálható Nevegyen megesett csodáról, melynek kapcsán Tárnoki Miklós családjának életébe is bepillantást nyerhetünk.³⁴ A családfő még az őszi éjszakán is házon kívül, az állatokkal aludt, míg az anya két gyerekeivel az egyosztagú, belülről zárható lakóházban, melynek közepén helyezkedett el a tűzhely. Társadalmi pozíciójukra is fény derül a tanúkihallgatások során: egyértelműen a szabadok (liber) közé tartoznak, ráadásul a tehetősebbek közé. Legközelebbi szomszédaik viszont Veligh úr szolgálai voltak.

Érdemes a fentiekhez még egy ásatásból származó adatot is idézni. A tápiógyörgyei Ilike parton feltárt, a 13. században leégett, földbe mélyített lakóépítmény járósíntjén több tucatnyi fémeszköz került elő: leginkább mezőgazdasági és háztartási eszközök, de volt itt egy ép kandeláber, sodronypáncél töredéke, tör és több ládavasalat is.³⁵ A ház maga a templom körüli temetőben, a templomtól 2,7 m-re helyezkedett el. Leletei és pozíciója révén kiemelt jelentőségű épület kellett legyen a településen belül – bár azt nem lehet eldönteni, hogy a plébános lakóháza volt-e, vagy egy olyan építmény, ahol a lakosság és az egyház értékeit helyezték el vész esetén. A ház méreteit, szerkezetét tekintve ugyanakkor tökéletesen illeszkedik a 13. századi, földbe mélyített lakóépítmények sorába, azaz pusztán a külső megjelenése nem jelezte volna számunkra az építmény speciális jellegét, vagy lakójának státusát.

Az Árpád-kor végén az emberi közösségek szűkebb területre koncentrálódása, ennek a szűkebb területnek (falunak) szabályos, vagyis többé-kevésbé tervezett belső felosztása nyilvánvalóan újradefiniálta a faluközösséget, az emberi kapcsolatokat is. A társadalmi alá- és fölérendeltségi viszonyok a település belső képében is megjelentek és a 13., de különösen a 14. századtól, a föld birtokjogának változásai és az egységes jobbágyság kialakulása után látványos kifejeződésre juthattak. A templom és vele együtt a vallási gyakorlat, mint a település formálódását meghatározó faktor ugyanakkor jól mutatja, hogy a középkori közösséget nem csak a környezeti, vagy termelői-gazdasági viszonyok, hanem az ideológiai-kulturális tényezők egyaránt kondicionálták.

Összefoglalás

Az államalapítás utáni írott források lehetővé tették az Árpád-kori társadalom rekonstruálását, de ennek a rendkívül színes világnak a régészeti hagyatékát nem sikerült még a társadalmi csoportok szerint differenciálni. Jelen tanulmány a településtudomány adatainak társadalomtörténeti jellegű értelmezésére törekszik főleg Pest megyei feltárások és terepbejárások felhasználásával. Az Árpád-korban a leletanyagban, az építészeti megoldásokban, esetleg a településszerkezetben kereshetjük a társadalmi elkülönülés jeleit. A társadalmi csoportok írott forrásokból ismert változatossága azonban mintaterületünk falusias településein alig jelent meg, és ez általában érvényesnek tekinthető a középkori Magyarország teljes területére nézve is. A társadalmi alá- és fölérendeltségi viszonyok a települések belső képében csak a 13., de különösen a 14. századtól, a föld birtokjogának változásai és az egységes jobbágyság kialakulása után jutottak látványos kifejeződésre. Régészeti adataink több esetben is azt erősítették meg, hogy a magasabb társadalmi ranggal bíró lakosok a templomok közelében telepedtek meg.

³³ Miklós 1985. b. 152.

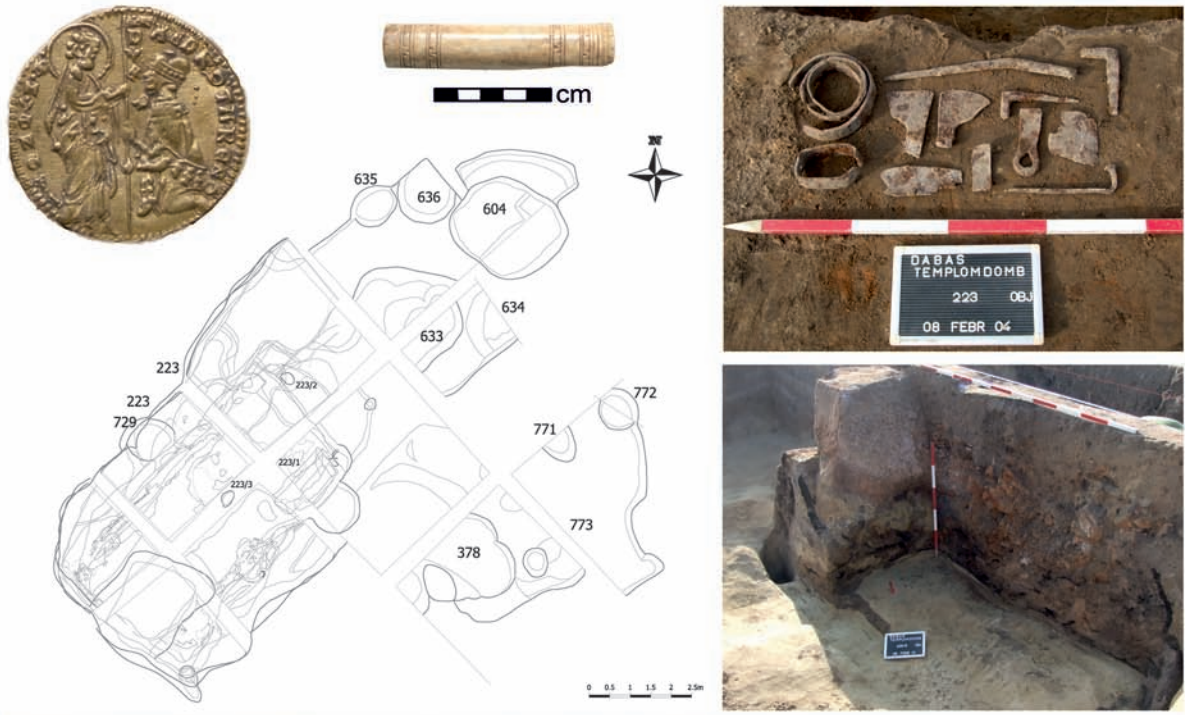
³⁴ Laszlovszky 2011.

³⁵ Dinnyés 1994.

4. kép: Az egyosztatú, földbe mélyített 270. ház fotói és leletei. A padlón in situ találtuk meg a 13-14. század jellegzetes edényeit

5. kép: A 223. objektum alaprajza és fotói. A pince gödrének hosszanti oldalait deszkaborítás fedte. A nagy alapterületű beásás közepén találtuk meg a szemeskályha omladékát. A vas depóelet és a bekarcolással díszített csonttárgy a betöltésből származik. Andrea Contarini (1367–1382) velencei dózse arany dukátja szórványként került elő a lelőhely területéről

Social differences within 10th–14th centuries rural settlement types in the central area of the Hungarian Kingdom

TIBOR ÁKOS RÁCZ

The social categories of lower and middle classes in the 10th–14th centuries Hungary were divided into several different communities according to their legal and tenorial status and possessions, but almost all of them lived in agricultural rural settlements. The balance of different economical, ecological, social and cultural forces defined the appearance and everyday life of a historical settlement, and their changing intensity resulted in different subsistence strategies for each community. Archaeological research described the main characteristics of medieval rural settlement structures, and for their interpretation historical evidences were presented too, but beyond the identification of the few basic types (dispersed structure, hamlets and nucleated villages) hardly any specific conclusions were made, and the evaluation of the sites remained on the level of generalities. Every single case deserves individual evaluation of possible formative factors. We need to describe models which concentrate not only on the number and density of houses, but which try to reveal the social, economical, ecological aspects of the habitation, too. The present paper with the help of recent archaeological evidences from Pest County examines the way social differences and the position of the church affected the formation of the medieval rural settlement structures.

Irodalom

- Belényesy M. 1960.: La culture permanente et l'évolution du système biennal et triennal en Hongrie médiévale. *Ergon* 2. 311–326.
- Bóna I. 1998.: Az Árpádok korai várai. Debrecen
- Buzás G. – Mészáros O. 2008.: A középkori Visegrád egyházainak régészeti kutatása. *Magyar Sion Új folyam* 2. (44) 71–103.
- Dinnyés I. 1994.: XIII. századi ház a tápiógyörgyei Ilike parton (Ein Haus aus dem 13. Jahrhundert am Ufer von Ilike in Tápiógyörgye). *Studia Comitatus* 23. 101–118.
- Fodor I. 1989.: Megjegyzések a középkori magyar lakóház fejlődéstörténetéhez (Anmerkungen zur Entwicklungsgeschichte des ungarischen Wohnhauses im Mittelalter). In.: Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében. Szerk.: Cseri Miklós – Balassa M. Iván – Viga Gyula, Miskolc – Szentendre, 21–45.
- Freisingi O. 2000.: I. Frigyes császár tettei. In.: Magyar történelmi szöveggyűjtemény, 1000–1526. Szerk.: Bertényi Iván, Budapest
- Fügedi E. 1959.: Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* V. 363–400.
- Írásné M. K. 1975.: Középkori falvak Pest határában (Mittelalterliche Dörfer in der Gemarkung von Pest). *Archaeologiai Értesítő* 102. 224–243.
- Kovalovszki J. 1969.: Ásatások Csepelyen (Ausgrabungen in Csepely). *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 8. 235–252.
- K. Németh A. 2010.: A középkori Magyarország egyházi topográfiai kutatása. Kutatástörténeti áttekintés (Topographical Research Concerning the Church in Medieval Hungary. A Review of the Research). In.: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi, Budapest, 271–287.
- K. Németh A. 2011.: A középkori Tolna megye egyházi topográfiájának módszertani tapasztalatai. In.: Fél évszázad terepen. Tanulmánykötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából. Szerk.: Kóvári Klára – Miklós Zsuzsa, Budapest, 35–42.
- Körmeny A. 1986.: A falusi plébániák hatása a faluközösség kialakulására. A Szepesség példája. In.: Művelődéstörténelmi tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: Fügedi Erik, Budapest, 117–158.
- Laszlovszky J. 1999.: Field Systems in Medieval Hungary. In.: The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways. Festschrift in Honor of János M. Bak. Eds.: Nagy, Balázs – Sebők, Marcell, Budapest, 432–444.
- Laszlovszky J. 2008.: Földművelés a késő középkori Magyarországon. In.: Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon. Gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet. Szerk.: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter, Budapest, 49–82.
- Laszlovszky J. 2011.: *Fama sanctitatis* and the Emergence of St. Margaret's Cult in the Rural Countryside. The Canonization Process and Social Mobility in Thirteenth-Century Hungary. In.: Promoting the Saints. Cults and Their Contexts from Late Antiquity until the Early Modern Period. Essays in Honor of Gábor Klaniczay for His 60th Birthday. Eds.: Gecser, Ottó – Laszlovszky, József – Nagy, Balázs – Sebők, Marcell – Szende, Katalin, Budapest – New York, 103–123.

- Maksay F. 1971.: A magyar falu középkori településrendje. Budapest
- Maksay F. 1978.: Das Agrarsiedlungssystem des mittelalterlichen Ungarn. *Acta Historica* 24. 83–108.
- Méri I. 1952.: Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Túrkeve-mórici ásatások eredményeiről. *Archaeologiai Értesítő* 79. 49–67.
- Méri I. 1964.: Árpád-kori népi építészetünk feltárt emlékei Orosháza határában. *Régészeti Füzetek* Ser II. 12. Budapest
- Miklós Zs. 1985. a.: Einige Fragen der mittelalterlichen Siedlungsgeschichte im Spiegel der archäologischen Topographie. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 14. 235–242.
- Miklós Zs. 1985. b.: Árpád-kori kisváarak Magyarországon [Arpadenzeitliche (12–14. Jh.) Kleinburgen in Ungarn]. In.: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Szerk.: Fodor István – Selmeczi László, Budapest, 143–158.
- Miklós Zs. 1991.: XIII. századi nemesi udvarház Tura-Szentgyörgyparton (Der Herrenhof von Tura-Szentgyörgypart aus dem XIII. Jahrhundert). *Studia Comitatensia* 22. 433–456.
- Miklós Zs. 2002.: A légi fotózás szerepe a templomkutatásban. Két Tolna megyei középkori templom felfedezése. *Műemlékvédelem* XLVI/1. 30–35.
- Rácz T. Á. 2010.: Árpád-kori települések szerkezetének sajátosságai Pest megyében. Kutatások az M0-s autópálya és a 4-es számú elkerülő főút nyomvonalában (Characteristics of the Structure of Árpadian-era Settlements. Investigations Along the Line Followed by the M0 Motorway and the Highway 4 Bypass). In.: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi, Budapest, 69–79.
- Rácz T. Á. – Tari E. 2011.: Topográfiai kutatások Vecsésen. Árpád-kori települési formák régészeti terepbejárások és feltárások alapján. In.: Fél évszázad terepen. Tanulmánykötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából. Szerk.: Kővári Klára – Miklós Zsuzsa, Budapest, 53–76.
- RégKut: Régészeti kutatások Magyarországon (Archaeological Investigations in Hungary). Budapest
- Rosta Sz. 2004.: Pusztatemplomok Kiskunfélegyháza környékén (Pusztakirchen in der Umgebung von Kiskunfélegyháza). *Cumania* 20. 113–172.
- Simonyi E. 2003.: Beszámoló az M0. autóút Gyál 3. és Gyál 10. lelőhelyén feltárt Árpád-kori lakóházakról (Account on the Arpadian Age dwelling houses explored in Gyál 3 and Gyál 10 along Motorway M0). *Békes Megyei Múzeumok Közleményei* 24–25. 353–374.
- Steuer, H. 1982.: Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa. Göttingen
- Stibrányi M. 2008.: A Sárvíz középkori településhálózatának vázlata, avagy a templom és a hozzá vezető út. *Alba Regia* 37. 189–196.
- Szabó I. 1963.: A praedium. Vizsgálatok a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében (Das praedium. Untersuchungen im Bereich der frühen ungarischen Wirtschafts- und Siedlungsgeschichte). *Agrártörténeti Szemle* 5. 1–49., 301–337.
- Szabó I. 1969.: A középkori magyar falu. Budapest
- Szűcs J. 1981.: Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság: a paraszti társadalom átalakulása a 13. században. 1–2. *Századok* 115. 3–65., 263–314.
- Takács M. 2000.: Nucleated and/or dispersed settlements from the Árpadian and Angevin age in the West Hungarian region of Kisalföld. *Ruralia* III., Památky Archeologické – Supplementum 14., Praha, 240–251.
- Takács M. 2001.: Az Árpád-kori köznépi lakóház kutatása, különös tekintettel az 1990-es évekre (Erforschung des Wohnhauses des gemeinen Volkes zur Arpadenzeit; im Mittelpunkt die Forschung der 1990er Jahre). In.: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. Szerk.: Cseri Miklós – Tárnoki Judit, Szentendre-Szolnok, 7–54.
- Tari E. 1995.: Árpád-kori falusi templomok Cegléd környékén. Cegléd
- Wolf M. 1987–1989.: Előzetes jelentés a borsodi földvár ásatásáról (1987-1990) [Vorläufiger Bericht über die Ausgrabung der Erdburg von Borsod (1987-1990)]. *Jósa András Múzeum Évkönyve* 30–32. 393–442.
- Závodszy L. 1904.: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: a törvények szövege. Budapest

Gencsapáti-Besenyősziget késő középkori településmaradványai

KOLLER MELINDA

Magyar Nemzeti Múzeum – Nemzeti Örökségvédelmi Központ, I. sz. Regionális Iroda
H-1113 Budapest, Daróci út 3., koller.melinda@gmail.com

Koller, M.: *Late medieval settlement ruins at Gencsapáti-Besenyősziget*

Abstract: This paper presents the settlement structure research of the village in county Vas. Parts of four buildings with foundation ditch and postholes could be identified in this ditch, economical house and other ditches came to light in this excavation, so it can be design the main street and the inner structure of this settlement.

Keywords: village research, settlement structure, building

Bevezetés

A Vas megye kőszegi járásában található Gencsapáti község északi határában, a Gyöngyös-patak és mellékága, a Kis-Gyöngyös által közrefogott (700 méter hosszú, 200 méter széles) szigeten feküdt a középkori Besenyő falu.

A lelőhelyen 2004. május-júniusban, illetve október-novemberben lakópark építését megelőzően végzett feltárást Pap Ildikó Katalin és Ilon Gábor megközelítőleg 10.000 m² területen. A terület már az őskor idején lakott volt, az ásatáson bronzkori, vaskori és római kori jelenségek is előkerültek. A tanulmány a kora Árpád-korban létesült és az újkorig lakott település késő középkori településszerkezeti rekonstrukcióját kíséri meg bemutatni (1 kép).

Településtörténet

A települést *Predium Beseneu* alakban 1281-ben említi a vasvári káptalan oklevele, mely a Hermán nemzetség egymás közti birtokelosztásáról tudósít.¹ A 15. században már a Besenyei köznemesi család tulajdona volt.² Fényes Elek 1837-ben még említi, mint népes pusztát, illetve lakhelyet³, az 1856-60 között a megyéről készült első kataszteri felmérésen viszont már a tőle délre fekvő, Apátiban álló kastély parkja és kertészete található a területen.⁴

Egy adott település módszeres kutatásánál nem hagyható figyelmen kívül annak tágabb környezete, vagyis a tájban és a településhálózatban elfoglalt helye. Ennek vizsgálatánál az írott források (adománylevelek, határjárások, országleírások stb.) mellett a történeti térképek (kéziratos és kataszteri térképek, katonai felmérések) jelentik az egyik fókuszpontot, különösen a 18. század végén készült I. katonai felmérés.⁵ A térkép még a folyószabályozá-

1. kép: A feltárási hely a szigeten

1 Hazai Okmt. I. 57. sz. okl., 75-77.

2 Engel 2001.

3 Fényes 1991. 37.

4 A történelmi Vas vármegyében döntően 1857-58 között készültek el a kataszteri térképek. (Vas megye az első kataszteri felmérés térképein 1856-60. DVD-ROM, Arcanum, 2006.)

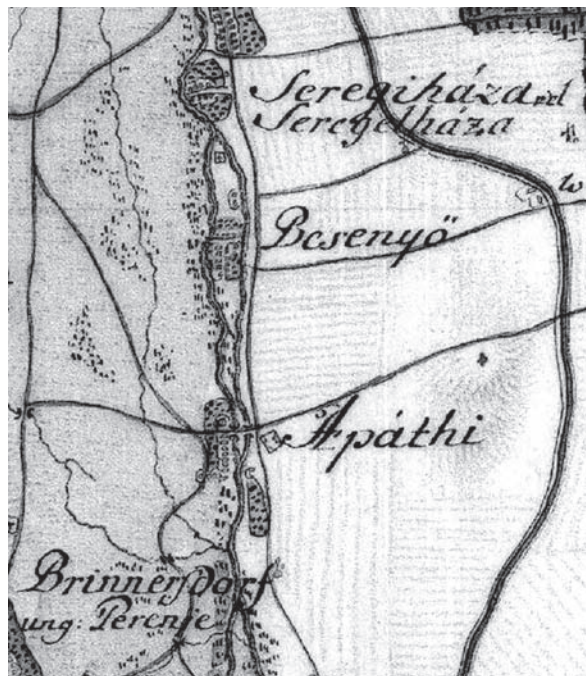
5 A Magyar Királyság területét 1782-85 között mérték fel.

sok, belvízrendezések előtti állapotokat ábrázolja, feltünteti a felszínborítást, amiből megállapítható a korabeli földhasználat (szántók, legelők stb.), így segítséget nyújt egy település határának rekonstruálásához is (2. kép).

Besenyő egy fontosabb, a Kőszeg–Szombathely között vezető országúttól nyugatra, kevesebb, mint 800 méterre helyezkedett el. Ez Glaser Lajos kutatásai alapján már a tatárjárás előtt főútként funkcionált⁶, és fontos kereskedelmi útvonal volt a késő középkorban, például a velenceiek is ezen közlekedtek Ausztria felé.⁷ Az út jelentőségét mutatja még, hogy 1695-től itt vezetett a Sopron–Kőszeg–Szombathely közötti postajárat⁸, amit az 1785-ös Kenedics-féle térkép Via Postalís névvel jelez.

A történeti térképek alapján Besenyő határhasznosításáról annyit lehet megállapítani, hogy a 18. században a településtől keletre szántóföldek, nyugatra a vizenyösebb területeken ligetes mezők, legelők voltak. A földrajzi adottságok miatt így lehetett ez a középkorban is. A jelenlegi településhatár feltehetően igazodik a korábbi felosztáshoz, északon ma is a sziget északi csücskében, a patak és mellékága összefolyásánál ér véget – innentől már Seregélyháza kertjei kezdődnek –, illetve a sziget belseje felé vezető – mára már csak kisebb mellékút – de az I. katonai felmérésen még szélesebb kocsiútnak jelölt, kökeresztel jelzett út mentén húzódik. A falutól alig több mint 1 kilométerre (a szekérúton mérve), délkeletre állt a feltehetően Apátihoz tartozó középkori templom.⁹

Besenyő felhagyásának időpontja a történeti források, illetve térképi ábrázolások alapján 1837 és 1860 közé tehető (ld. fenn).

2. kép: Besenyő falu és környezete az I. katonai felmérésen

Településszerkezeti megfigyelések

A történeti térképek egy település környezetén kívül informálnak annak belső szerkezetéről is. Vas megye jelenleg is a középkorra jellemző aprófalvas településszerkezettel bír, és a középkori előzményekkel rendelkező falvak nagy vonalakban még őrzik régi településformáikat. A 18. századi térképeket vizsgálva megállapítható, hogy Besenyő és a környékén fekvő falvak mind soros felépítésű, vagyis utcára szervezett települések voltak¹⁰, melyek a Gyöngyös-patak keleti oldalán húzódtak az említett főúttól nyugatra. A településeket a főútból leágazó kisebb utakon keresztül lehetett megközelíteni. Máté Zsolt településszerkezeti osztályozása alapján az elágazó úti falvak típusába sorolhatóak.¹¹ Maksay Ferenc a középkori utak és települések kapcsolatát vizsgálva szintén megkülönböztet egy a nagy utak mellől elhúzódo településtípust¹², Vas megyéből például Kisasszonyfalut említi példaként, melyet mind a 14-15. századi leírások, mind az I. katonai felmérés alapján a Szombathely–Csepreg között vezető országút került el.¹³ Ezekből is kitűnik, hogy egy település szerveződését, belső elrendezését elsősorban topográfiai – geomorfológiai és a távolsági útvonalakhoz való viszony – adottságai határozták meg, de erősen függött a gazdálkodás módjától is.¹⁴

Mind a már említett I. katonai felmérésen, mind a Kenedics-féle térképen jól megfigyelhető Besenyő falu fő utcája, az épületek elhelyezkedése az utca vonalához, valamint a település tengelyéhez képest. A katonai felmérésen ezeken kívül még élesen elkülöníthető a lakó-gazdasági udvar, valamint a kert határa is. A hosszú, viszonylag keskeny szalagtelkek a vízfolyásra merőlegesen helyezkedtek el a dombvonulat közepén futó főútcára két oldalán, és ezekhez külső gazdasági egységként csatlakoztak a patakok mellett húzódo kertek (3. kép).

6 Glaser 1929. 148.

7 Glaser 1929. 141-142.

8 Karoliny 1987. 40.

9 MNM Adattár II.22/1979.

10 Holl 1985. 241., Somfai 2002. 7.

11 Máté 1998. 14-21.

12 Maksay 1971. 45.

13 Maksay 1971. 46.

14 A domborzati okok miatt a nagyméretű társaságok kevésbé alkalmazható a Dunántúlon, lásd: Somfai 2002. 9.

Az egykori település pontos szerkezeti rekonstrukciójának elkészítése a teljes feltárás, illetve műszeres vizsgálatok hiányában nem lehetséges, azonban a beruházásból adódóan az ásatás kutatószelvényes jellege miatt viszonylag nagy területről nyerhető információ. A belső struktúra megfigyelését, illetve a késő középkori jelenségek pontos meghatározását azonban erősen megnehezítette a területen történt folyamatos megtelepedés, valamint a 20. században létesített virágkertészet bolygatásai. A jelentős pusztulás következtében a középkori leletanyag egy része kevert rétegből, másodlagos helyzetben került elő, sokszor keveredve a megelőző korszakok emlékéanyagával.

A leletanyag kiértékelése után szembevetően kirajzolódott, hogy bizonyos térbeli eltolódás figyelhető meg az Árpád-kori és a késő középkori települési objektumok között. Míg az Árpád-korban főként a sziget nyugati felét részesítette előnyben a lakosság, a késő középkori megtelepedési horizontban az északi, még inkább az északkeleti zóna vált fontossá.

A feltárt késő középkori épületmaradványok és árkok elhelyezkedését vizsgálva a történeti térképeken is megfigyelt utcára szerveződő település képe bontakozott ki.

Épületek

A már említett új- és modern kori bolygatások, beásások következtében a késő középkori épületek kivétel nélkül töredékesen kerültek a felszínre. Összesen 4 lakóházat lehetett megfigyelni.

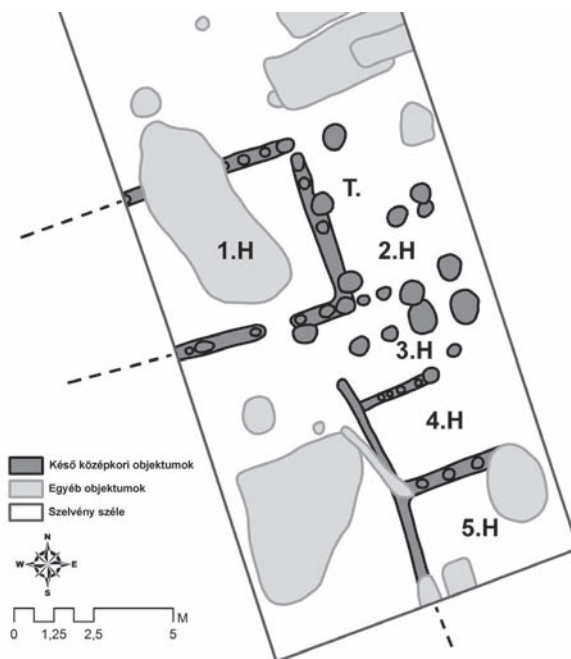
1. épület (4. kép)

A feltárás északkeleti szelvényének (XVIII. felület) déli részén egy ÉK–DNy-i irányú, L alakú, többszartatú épületmaradványt sikerült azonosítani. Az alapárkos-cölöpszerkezetes épület falszerkezetére a cölöplyukakban és a környező gödrökben talált paticis utal, ez alapján sövényfonatos, tapasztott fala, vagyis a sárfalnak valamelyik változata lehetett. A szerkezetre számos példa ismert a Kárpát-medencéből, ezeket Michnai Attila gyűjtötte össze 1981-ben¹⁵, a kitöltőfállal kapcsolatosan felmerülő problémákat pedig 2001-ben Pálóczi Horváth András foglalta össze.¹⁶ Tetőszerkezetére a tartócölöpök helyeiből következtethetünk, mely alapján ágasfás-szelemenes volt.

Az alapárkokban található, olykor egymást metsző cölöplyukak a ház többszori (legalább 4 fázis) megújításáról, átalakításáról árulkodnak. Az épület utcafrontra nyíló, rövidebb (5,5 méter), északkeleti oldalán a fal folytatásaként cölöplyukak találhatóak – mintegy 1,3 méter távolságra. Ez az eltérő szerkezetből adódóan valószínűleg tornác tartószerkezete lehetett. Hasonló épületszerkezetet figyeltek meg Sarvalyon, Hahót – Buzád(Sárkány)-szigeten, Túrkeve-Móricson, Tiszaugon és Szentkirályon.¹⁷ E változtatással egy időben új bejárat került a háznak erre a falára, melyet az alapárkot vágó, két nagyobb, agyaggal körbedöngölt cölöplyukkal erősítettek meg. A régi, kisebb méretű bejáratra ugyanennek a helyiségnek (1.h.) a délkeleti falában megszakadó alapárkok utal. Harmadik fázis-

3. kép: Az 1785-ös Kenedics-féle térképen megfigyelhető a falu szerkezete

4. kép: Az 1. épület feltárt alapárkai és cölöplyukai

15 Michnai 1981. 235.

16 Pálóczi 2001. 233-240.

17 Holl 1979. 41., Kvassay 1995. 190., Méri 1954. 144., Laszlovszky 2006. 300., Pálóczi 1976. 284.

ként a tornácot később megújították, esetleg egy újabb helyiséggé alakították (2.h.). Később délkelet felé megtoldották az épületet még legalább három helyiséggel több, mint 9 méter hosszan, így lett L alakú (4. fázis). Ennek déli része kifutott a szelvényből, így pontos mérete nem meghatározható.

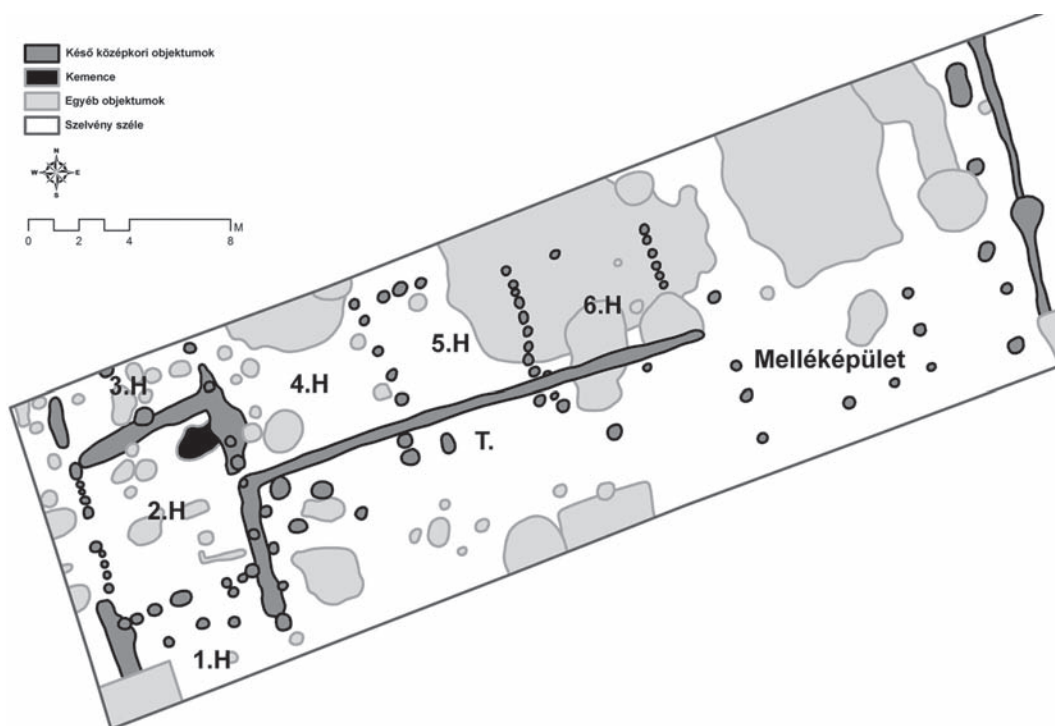
Kemencét nem figyeltek meg az épületben, de a hasonló házak analógiái alapján feltehetően az első fázisban épült, 1. helyiségben lehetett. Ebben az esetben az ide beásott nagyméretű újkori gödör semmisítette meg.

Az épületet a benne talált kerámiaanyag alapján a 14. század második felétől a 16. század második feléig használták.

2. épület (5. kép)

Az 1. épülettől csaknem 30 méter távolságra, északkeletre (a XVI. felületen), tehát nagy valószínűséggel az „utca” túloldalán helyezkedett el. Tájolása, szerkezete és alakja megegyezik az 1. épülettel, különbség annyiban mutatkozik, hogy itt csupán a „főfalak” alapárkosak. Az L alak utca felé néző, rövidebb szárát képező épületrész teljes egészében alapárkos, míg az északkeleti irányba kinyúló, hosszabb szárnak csak a déli oldala. Az osztófalak alapját sűrűbben levert oszlophelyek, illetve cölöplyukak alkotják. Ezen az épületen is megfigyelhetőek utólagos toldások, illetve javítgatások. A szerencsének köszönhetően a ház hosszában esett bele a kutatószelvénybe, így annak mérete biztosan megállapítható, 25,5 méter hosszú. A telek szélességéből 13,5 métert sikerült feltárni. Az utca felőli oldalra néző épületrész – vélhetően legnagyobb – központi helyisége 6,6×6,2 méteres (2.h.). Ennek északkeleti sarkában állt a kemence, melynek a feltáráson tett megfigyelések szerint a szomszédos helyiségben állt az alapja. Így oldották meg a szoba fűtmentesítését, ahogy azt például Szabó Kálmán is leírta az alföldi házzal kapcsolatban, illetve hasonló elrendezést tártak fel Szentkirályon is.¹⁸ Késő középkori és néprajzi analógiák alapján itt lehetett a konyha. Ennek északnyugati és délnyugati oldalán egy-egy kisebb helyiség nyílt, az északnyugati kis mérete (6,2×2,5 méter), valamint a benne található középkori leletanyagot tartalmazó gödrök alapján tároló funkciót tölthetett be, vagyis ez volt a kamra (3.h.). A másikat nem lehetett teljesen feltárni, ezért mérete nem ismert (1.h.). Az északkeleti épületrész további 3 részre tagolódik, az első (4.h.), melyben a kemence alapozás előkerült 6,8×5 méter, ezt lakóhelyiségként használták. A másik két helyiség méretei: 5,5×5 méter (5.h.) és 5,5×4,8 méter (6.h.). A 4-6 helyiségek előtt tornácra utaló cölöplyuk sorok kerültek elő.

Leletanyaga alapján ez az épület is a 14. század második felétől a 16. század második feléig volt használatban.

5. kép: A 2. ház és udvara feltárási rajza

¹⁸ Szabó 1938. 82-83., Pálóczi 1996. 13.

A 2. épülethez tartozó egyéb objektumok:

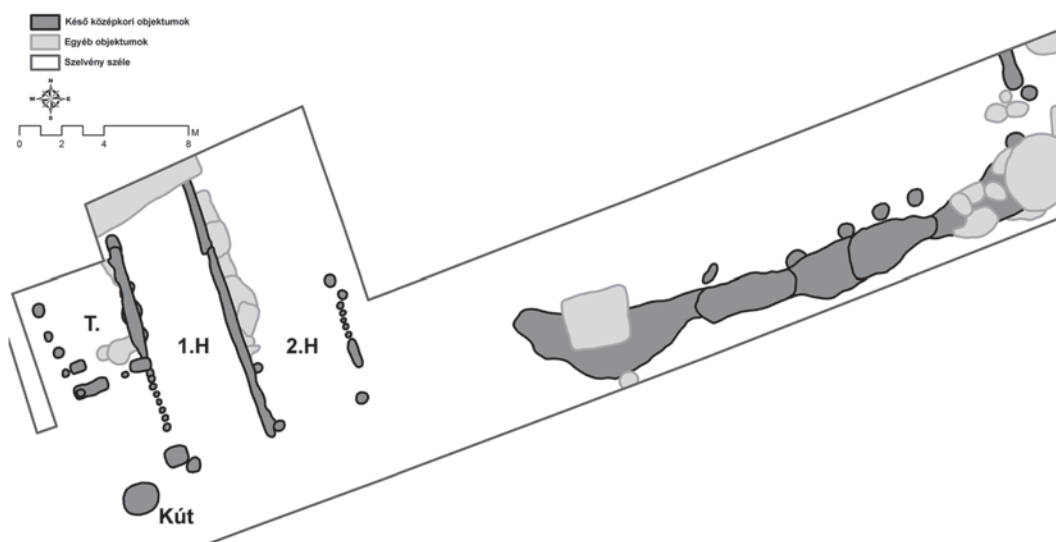
A feltárt szelvény a házhoz tartozó telekről is nyújt némi információt. Az épülettől 0,8 méterre délkelet felé egy északi oldalán megsemmisült, kb. 7,3×5,8 méter nagyságú cölöpszerkezetes épület állt, mely a háztól elkülönülve nagy valószínűséggel gazdasági funkciót láthatott el. Ettől északkeleti irányba, 3,5 méter távolságra egy ÉNy–DK irányú cölöpkerítés nyomait lehetett megfigyelni, mellyel párhuzamosan, kb. 1 méterrel meszszebb egy keskeny, közepén kiszélesedő árok futott. Vélhetően ezzel választották le a gazdasági udvart.

3. épület (6. kép)

A 2. épülettől délnyugatra, megközelítőleg 5 méterre található a 3. épület (I. felületen). Megmaradt nyomai alapján szerkezetileg ugyanaz mondható el róla, mint az előző házokról. Két 11,5 és 12,5 méter hosszú, ÉNy–DK irányú, egymástól 4 méter távolságra fekvő alapárkot és egy 4,5 méterre ezekkel párhuzamosan futó cölöplyuksort sikerült feltárni. Ebben tehát eltér a másik két épülettől, itt ugyanis nem található meg a nagyobb méretű központi helyiség. A jelentős bolygatás miatt sem osztófal, sem a kemence nyoma nem került elő. A maradványokból, illetve a szelvényfal határából következően ez az épület is északkeleti irányba folytatódott. Az 1. helyiségtől délnyugatra előkerült cölöplyukak tornác meglétére utalnak. Leletanyaga a 14. század második fele – 16. század végére keltezi az épületet.

A 3. épülethez tartozó egyéb objektumok:

A háztól délnyugatra, 1,5 méterre egy 14–15. századi leletanyagot tartalmazó kút került elő. Ezt a talajvíz feltörése miatt csak 184 centiméter mélységig lehetett feltárni. Az épülettől délkeletre egy viszonylag széles és mély, ÉK–DNY irányú árok került elő, mely 25,5 méter hosszúság után derékszögben megtört, és északnyugat felé folytatódott. A 2. épülethez tartozó árokhoz hasonlóan ez is a gazdasági udvart választotta le.

6. kép: A 3. sz. épület és udvara

4. épület (7. kép)

A III. felületen előkerült épületet egy a 18. század végén – 19. század elején ráépült ház rongálta meg. A mindössze 8,5 méter széles szelvényben négy ÉK–DNY irányú, egymással párhuzamos falszakasz maradt meg mintegy 20,5 méter hosszan. Ezek közül csak az északi alapárkos, a másik három cölöpszerkezetes fal, melyek között a távolság 7,5 – 6,6 – 6,4 méter. Utóbbiak csak 6 méter hosszan nyúlnak be a szelvénybe, és a legdélebbi falszakasz végén tompaszögben egy kanyarulat indul a tőle északra fekvő felé. Itt lehetett a ház egyik sarka. A két északi falszakasz folytatódik délnyugat felé. A nagyfokú bolygatás miatt többet nem lehet megállapítani erről az épületről.

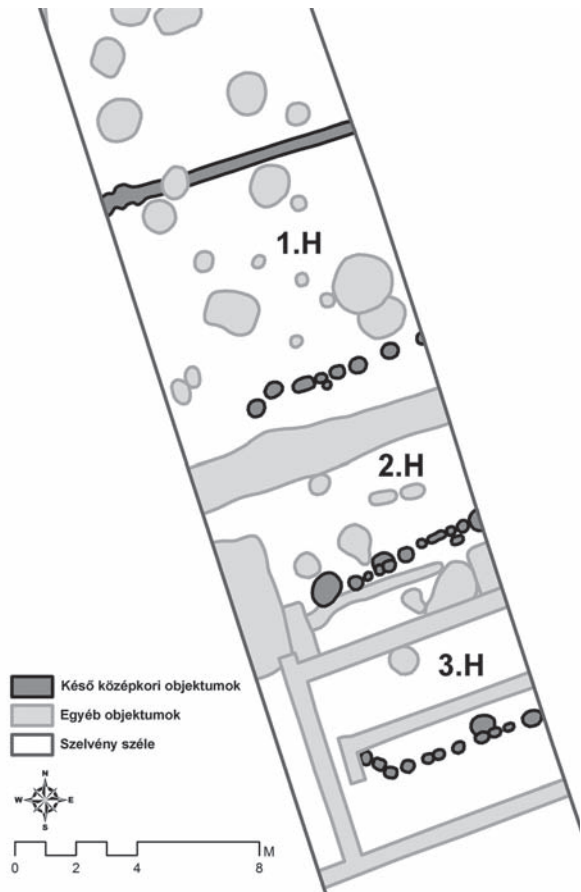
Az előkerült nagyon kevés kerámialelet alapján a 14. század végén – 15. század elején használhatták az épületet.

A 4. épülettől délkeletre még négy, egymással párhuzamos ÉK–DNY irányú, késő középkori árok figyelhető meg, egymástól megközelítőleg 50, illetve 30–30 méter távolságra. Ezek a 3. épülethez tartozó árokhoz hasonlóan telekhatár funkciót tölthettek be.

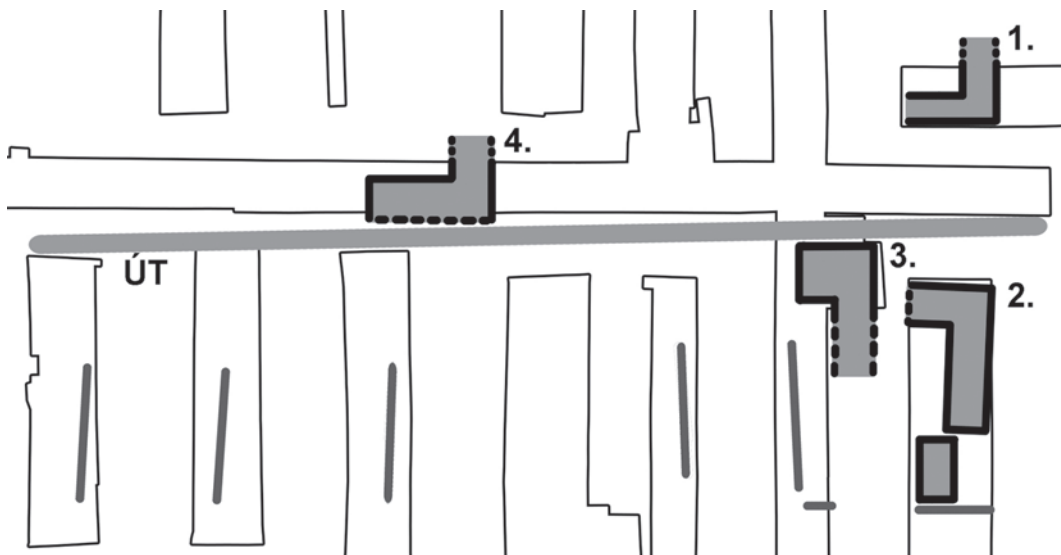
A megfigyelt településjelenségek alapján megállapítható, hogy viszonylag keskeny (ld. 2. és 3. épület közötti 5 méter távolság), kb. 20–30 méter széles telkekre oszlott a település. Hosszuk a XVI. és az I. felületek (itt állt a 2. és 3. épület) – melyek csaknem a Gyöngyös mellékáig kifutnak – hossza alapján maximum 80–90 méter lehetett. A telkeken belül kerítés választotta le a gazdasági egységeket megközelítőleg azonos arányban, ahogy az a 2. és 3. épület esetében látható, tehát kimutathatóak bizonyos szabályszerűségek. Ezek alapján a belső telkek, amelyeken a házak álltak 40–50 méter hosszúak voltak, így kb. 1/4 magyar hold nagyságúak lehettek.

A házak kivétel nélkül L alakúak, azonos tengelyűek, egymással párhuzamosan helyezkedtek el. Az 1–3. épület biztosan a rövidebb oldalával fordult az utca felé, a 4. épület esetében ezt nem lehet eldönteni. Mind többszartúak voltak, 3–6 helyiségből álltak. Padlót egyik esetben sem lehetett megfigyelni, ami a későbbi nagyfokú bolygatásnak tudható be. Az új lakóházakat mindig a régi helyén építették fel, erre utalnak a fentiekben leírt, az objektumok metszése alapján megfigyelt építési fázisok. Ezek alapján az épületek eleinte egyszerű, téglalap alaprajzú, 1–2 helyiséges lakóházak voltak, melyeket a későbbiekben egészítettek ki L alakúvá, s gyakran tornáccal is ellátták őket. Ezt a folyamatot legjobban az 1. épület esetében dokumentálhatjuk.

A kevés objektum ellenére kiszerezhető az utca vonala az épületek és az árkok tájolásából. Az 1. és 4. épület annak délnyugati oldalán, míg a másik kettő az északnyugati felén található. A különálló árkok merőlegesen futnak az utca tengelyére.

7. kép: A 4. ház megmaradt falszerkezete

8. kép: A késő középkori Besenyő falu rekonstruált szerkezete

Összegzés

Az egykori településnek csak egy része került feltárára, mégis viszonylag sok információt megtudhattunk a falu belső szerkezetére vonatkozóan.

Már maga a sziget mérete (ld. fenn) behatárolja a település nagyságát. Ezzel magyarázható a keskenyebb szalagtelkek kialakítása. Az előzetes kutatások¹⁹, illetve a feltárás alapján a falu házai és telkei kb. 250×180 méter nagyságú területen, az utcára merőlegesen helyezkedtek el. A domborzatot megfigyelve megállapítható, hogy az épületek igazodnak a kiemelkedő magasabb részekhez, míg a gazdasági egységek az alacsonyabban fekvő, vízfolyásokhoz közelebbi területeken helyezkedtek el. Az épületek között nem mutatható ki nagymértékű minőségi különbség, elrendezésük is hasonló, ami nem mutat éles differenciálódást az itt lakók anyagi helyzetét illetően. Utóbbit a leletanyag egységessége is alátámasztja.

A házak 16. századi pusztulása nagy valószínűséggel a török hódításokkal hozható összefüggésbe. A település a hódoltság peremvidékén feküdt, Vas megyéről számos írásos forrás áll rendelkezésre a török kártételekről, illetve a falvak megadóztatásáról. Bár Besenyő falut nem említi összeírás, a tőle nem messze található Gencs kárait felsorolja. Gencs falut a Kőszeg ellen vonuló török csapatok 1532-ben rabolták ki²⁰, feltételezhetően ehhez a dátumhoz, illetve az ezt követő súlyos adóterhekhez köthető Besenyő épületeinek pusztulása is.²¹ A település azonban ekkor még nem néptelenedett el, amit a térképes ábrázolásokon kívül a feltárás során előkerült 17. századi, valamint 18–19. századi jelenségek és leletanyag bizonyít.

Late medieval settlement ruins at Gencsapáti-Besenyősziget

MELINDA KOLLER

The medieval Besenyő was in county Vas, next to the stream Gyöngyös. In 2004 was carried out a rescue excavation here, on which the Arpadian Age and the late medieval remains of the settlement was located.

The study presents the settlement structure research of the late medieval village. At first it should be analysed the medieval sources and the historical maps from the 18th century, specially the First Military Survey. In the research is particularly important the role of the roads.

On the excavation parts of four late medieval houses with foundation ditch and postholes could be identified in this ditch came to light, all of them was more than tripartite and L shaped. The archaeological material characteristic these of the 14th–16th centuries. In one occasion could be observed the heating system.

During the excavation an economical house and four ditches were found yet, so it can be design the parcel system, the main street and the inner structure of this settlement.

19 Ilon – Rosztovics 2000. 145-188., Ilon – Hamvas – Marosszéki 2000. 15., Ilon – Mészáros – Kövecses 2000. 245-264.

20 Illik 2009. 117.

21 Illik 2009. 114.

Irodalom

- Engel P. (szerk.) 2001.: Magyarország a középkor végén. CD-ROM, MTA TTI-Térinfo, Budapest
- Fényes E. 1991.: Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. I. kötet, Pest, Trattner – Károlyi ny., 334-417.; Vas vármegye. In.: *Vas megyei levéltári füzetek* 4., Szombathely
- Glaser L. 1929.: Dunántúl középkori úthálózata. *Századok* 1929. 138-167.
- Holl I. 1979.: Sarvaly középkori lakóházai. *Archaeologiai Értesítő* 106. 33-51.
- Holl I. 1985.: Mittelalterliche Dorfgrundrisse in Ungarn. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 14. 241-249.
- Illik P. 2009.: Törökdkülés a Dunántúlon. Török kártételek a nyugat-dunántúli hódoltsági peremvidéken a 17. század első felében. Disszertáció, PPKE BTK, Piliscsaba
- Ilon G. – Hamvas I. – Marosszéki B. 2000.: Adatok Vas megye avar kori és IX. századi településtörténetéhez. Előmunkálatok Vas megye régészeti topográfiájához. II. rész. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 3. 14-38.
- Ilon G. – Mészáros M. – Kövecses L. 2000.: Előmunkálatok Vas megye régészeti topográfiájához. Az Árpád-kortól a kora újkorig I. *Vasi Szemle* 54/2. 245-264.
- Ilon G. – Rosztovics J. 2000.: Óskori lelőhelyek Vas megyében. Előmunkálatok Vas megye régészeti topográfiájához. Óskor I. *Panniculus Ser. B. No. 5.* 145-188.
- Karoliny M. 1987.: Vas megye közútjainak története a Borostyánkő úttól az E-65 Európa útig. Építésügyi Tájékoztatói Központ, Budapest
- Kvassay J. 1995.: Régészeti adatok a Zala megyei 15–16. századi háztípusokhoz. In.: *A Nyugat-Dunántúl népi építésze.* Szerk.: Cseri Miklós, Szentendre-Szombathely, 183-196.
- Laszlovszky J. 2006.: Későközépkori lakóház Tiszaugon. Az alföldi lakóház kialakulásának kérdéséhez. In.: *Testis Temporum, Vita Memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. Születésnapjára. Studia Caroliensia.* A Károli Gáspár Református Egyetem folyóirata 2006/3-4. 295-314.
- Maksay F. 1971.: A magyar falu középkori településrendje. Budapest
- Máté Zs. 1998.: Falusi települések és településszerkezetek a Kárpát-medencében. *Falu Város Régió* 8. 14-21.
- Méri I. 1954.: Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és túrkeve-mórici ásatások eredményeiről II. *Archaeologiai Értesítő* 81. 138-154.
- Michnai A. 1981.: Középkori népi építészetünk régészeti emlékei. *Folia Archaeologica* 32. 225-240.
- Pálóczi H. A. 2001.: A késő középkori népi építészet régészeti kutatásának újabb eredményei. In.: *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig.* Szerk.: Cseri Miklós – Tárnoki Judit, Szentendre-Szolnok, 221-261.
- Pálóczi H. A. 1976.: A Lászlófalván 1969–74. évben végzett régészeti ásatások eredményei. *Cumania* 4. 275-309.
- Pálóczi H. A. 1996.: Élet egy középkori faluban. Szentkirály régészeti kutatásának eredményei. In.: *Élet egy középkori faluban. 25 év régészeti kutatása a 900 éves Szentkirályon.* Szerk.: Pálóczi Horváth András, Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 7-29.
- Somfai A. 2002.: Kisalföldi és Alföldi mezővárosok különbözősége, kisvárosi értékek védelme. *Tér és társadalom* 2002. 59-98.
- Szabó K. 1938.: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Országos Magyar Történeti Múzeum, Budapest

A középkori Lápafő és temploma

K. NÉMETH ANDRÁS – TAKÁCS MELINDA

Wosinsky Mór Megyei Múzeum
H-7100 Szekszárd, Szent István tér 26., knemethandras@yahoo.co.uk

Szegedi Tudományegyetem, Régészeti Tanszék
H-6722 Szeged, Egyetem u. 2., mtakacs86@gmail.com

K. Németh, A. – Takács, M.: *Medieval Lápafő and its church*¹

Abstract: The church of Lápafő can be found on the western border of Tolna County. It was first mentioned in a Medieval document in 1430. The building was excavated in the Calvinist cemetery of present-day Lápafő in 2012. In the first, Romanesque period a church with a semicircular apse was built from stones, bricks and rammed clay layers. In the Late Middle Ages an annex was added to the church. The full length of the building was about 18,8 meters.

Keywords: Arpad Dynasty, late Middle Ages, settlement study, history of architecture, cemetery

Földrajzi környezet

Lápafő község Tolna megye és egyben a pécsi egyházmegye nyugati szélén, Dombóvártól északra helyezkedik el, földrajzilag a Külső-Somogy nevű középtájon (1. kép 1.). A település az észak-déli irányú Körtvélyesi-patak – újabb nevén Várongi-árok (a második katonai felmérésen: Marosti-víz; keleti ága a kataszteri térképen: Réti-árok) – és a vele párhuzamos Rigói-árok (a második katonai felmérésen: Lápafő Bach, a kataszteri térképen: Berki-árok) összefolyásánál fekszik (1. kép 2.).²

A települést a középkorban következetesen Vápafőnek írták, a mai névalak először 1524-ben bukkan fel. Neve a 'sekély talajmélyedés' jelentésű, víznévi használatú 'vápa' és a 'fej, kezdet' jelentésű 'fő' szavak összetételéből alakult ki.³ A helynevek időrendje szempontjából a víznév volt az elsődleges, a település a patakról kapta a nevét, a *vápa* ~ *lápá* pedig későbbi megfeleltetés lehet.⁴ A névadó ér mára elenyészett nevének emlékét megőrizte a helyi emlékezet: 1822-ben az akkori lelkész feljegyezte, hogy a hagyomány szerint volt egy régi, szintén Lápafő nevű község, „*Lápá nevű értől, mely a réten folydogált*”.⁵ Szentgyörgyi Rudolf szerint létezett egy történeti *lupa* köznév 'folyóvíz, illetve annak (kisebb völgy vagy bemélyedésszerű) árka' jelentéssel.⁶ Véleménye szerint a Lápá-patak azonos a pécsi püspökség 1009-es alapítólevelében említett Lupa nevű vízfolyással.⁷

Történeti adatok

A falut 1348-ban említik először, egy szakcsi jobbágy a margitszigeti apácák egyik kaszoki jobbágyának megöléséért kirótt kilenc márka büntetést Vápafőn fizette meg.⁸ A 15. század elején Vápafői előnevű nemesek tűnnek fel: 1408-ban kaszoki jobbágyok Dada birtokon (ma Igal határában)⁹ történt hatalmaskodási ügyében Vápafői Balázs járt el királyi emberként¹⁰, 1427-ben pedig Vápafői Jakab fia Balázs részt vett egy várongi iktatáson.¹¹ A 15. század végén és a 16. század első harmadában a szomszédos Onár (Onárd, Onor,

1 A tanulmány elkészítése idején K. Németh András az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban (BO/00003/12/2) részesült. A feltárásban részt vettek: Czövek Attila (WMMM), Pap Csilla (Archeosztráda Kft.), Rác Miklós (MNM–NÖK), Varga Máté (RRM) régészek. Munkánkat támogatta Lápafő Község Önkormányzata és a Lápafői Református Egyházközség. A geodéziai felmérést a Meridián Mérnöki Iroda Kft., a robothelikopteres dokumentálást a Pazirik Informatikai Kft. terítésmentesen végezte. Önkéntes munkával segített Bánó József (Várong), Hajós Károly és Takács Gábor (Dombóvár). Az angol nyelvű fordítás Kulcsár Valéria munkája. Segítségüket köszönjük, hasonlóképpen lektorunk, Vándor László munkáját is.

2 <http://www.archivportal.arcanum.hu/kataszter/>; http://archivportal.arcanum.hu/maps/html/katfelm2b_google.html [a megtekintés időpontja: 2013. január 30.]

3 Kiss 1998. II. 14.

4 Szentgyörgyi 2012. 20.

5 Veszprémi Fejes 1900. 5.

6 Szentgyörgyi 2012. 32.

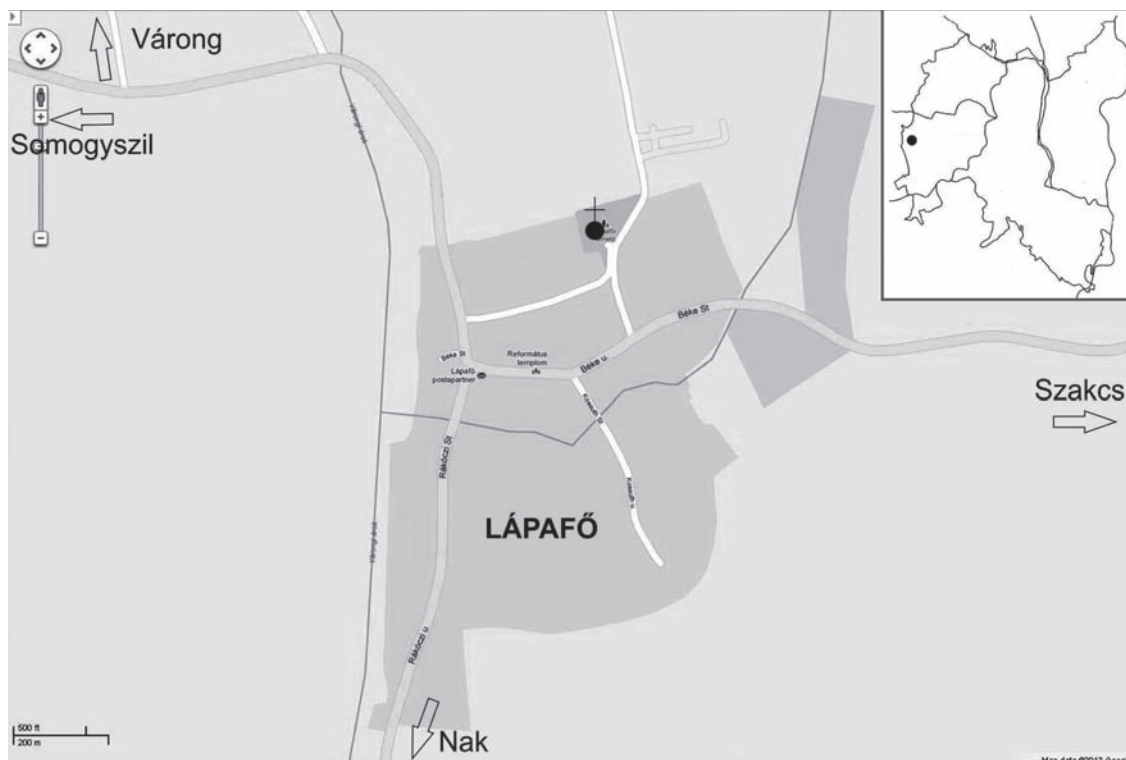
7 Szentgyörgyi 2012. 24-25.

8 AO V. 224-225. 112. sz. Regesztája: Borsa 1997. 40. 204. sz.

9 K. Németh 2011. 79.

10 DL 9428. Regesztája, a név említése nélkül: ZsO II/2. 6191. sz.

11 MNL Tolna Megyei Levéltára XIV/6. Kammerer Ernő hagyatéka, adatfeltáró cédulák. Kammerer Ernő a DL-jelzet megadása nélkül, 1427. jún. 8-i keltezéssel jegyezte ki az oklevelet. A Középkori Magyarország Levéltári Forrásainak Adattára (<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a110505htm?v=pdf&a=start>) e keltezéssel négy oklevelet ismer, de közülük egyik sem azonos vele.

1. kép: Lápafő elhelyezkedése Tolna megyében; helyszínvázlat Lápafőről

Unár; ma Szakcs határa)¹² faluból származó nemesek is birtokrészt szereztek a faluban: 1484-ben egy gerézdi (ma Somogyacsa–Gerézdpuszta)¹³ hatalmaskodási ügy kapcsán Lápafői Honori Miklós (*Nicolao Honori de Wapafew*) királyi ember volt.¹⁴ 1524-ban néhai Onori László özvegyének lápafői jobbágya, Tót Balázs egy szili (ma Somogyuszil) iktatáson volt jelen¹⁵, 1534-ben Vápafői Onori László özvegye, Ilona asszony Székesfehérvárott a falakon belül a Biró (Polgár) utcában házat adott a zsámbéki remetéknek.¹⁶ Az 1542-es rovásadó-összeírás szerint a falu összesen 11 portából állt, Kalauz Péternek 4, Palatics Jánosnak – a későbbi szigetvári kapitánynak – 7 portája volt, utóbbiak Nagy Gálnak voltak kiutalva; a béresek 8 denárt fizettek.¹⁷ Az 1550-es évek elején Morgai János tűnik fel részbirtokosként: 1550-ben itteni birtokát elfoglalta és 100 forint kárt okozott Dersffy Farkas (1553-ban és 1554-ben szigeti kapitány), Orczi János és Kisbatthyányi László.¹⁸ 1552-ben Lápafői Morgai János a közeli Szilen és Szanácson királyi emberként szerepelt.¹⁹

Érdekes, hogy a templom nem szerepel a pápai tizedjegyzékben, bár szomszédosai közül egyházas helykénttűnik fel Merse, Onárd és Várong is.²⁰ A templomot csupán egyetlen középkori forrás említi: 1430-ban Szakcsi Szűcs Mihály fia János, a vápafői Szűz Mária-plébániatemplom *rector*-a, pécsi egyházmegyei *acolytus* felszentelését kérte Rómából; kérését egy hét múlva megismételte.²¹ A település középkori objektumai közül csak a templomot ismerjük, de legalább egy középkori vízimalom létét is feltételezhetjük. A Pesty Frigyes-féle összeírás szerint: „*Malomuti szántó földek és rétek ez utóbbin van egy vizes malom – a' határban több malom helyek láthatók – ezek szinte a' Lápa nevű folyónak a' török hadjárat alkalmávali el fojtásával lettek meg semisítve.*”²² A középkori malom bizonyára az első katonai felmérésen is ábrázolt helyen, a Várongi-árok nyugati felén, a falu déli részével szemben működhetett. Kérdéses, hogy a Vápafői, illetve Vápafői Onári család rendelkezett-e a faluban kúriával.

12 K. Németh 2011. 149-150.

13 K. Németh 2011. 143.

14 DL 200554. Az oklevél jelzetének felleléséért Horváth Richárdnak mondunk köszönetet.

15 DL 23911.

16 DAP 3. 303-304.

17 MNL E 158 Conscriptioes portarum. XLIII/b. Nr. 44. Fol. 528.

18 Zalavári konvent levéltára 428.

19 Zalavári konvent levéltára 95. A zalavári okleveleket Bilkei Irén juttatta el hozzánk, segítségét köszönjük.

20 MonVat I/1. 262-263., 276-277., 298-299.

21 Lukács 1931-1938. 1351., 1355. sz.

22 Gaál – Kőhegyi 1977. III. 322.

Bár Lápafő határa napjainkban nem túlságosan nagy, a középkorban észak felé még kisebb lehetett. 1730-as évekbeli tanúvallomások szerint ugyanis Várong és Szakcs egykor határosak voltak²³, és csak a lápafőiek Várong határából történő erőszakos foglalásai révén alakult ki az észak felé hosszan elnyúló, a két falu közé beékelődő településhatár.

Lápafő középkori szomszédosai a következő falvak voltak: északnyugatról Várong és a vele szemben fekvő, a későközépkorra elpusztult Hor (Hur), északkeletről Onár, délkeletről Borjád, délről Almás, délnyugatról Merse határolta.²⁴ A környék településnevei – a varégek nevéből származó, 'zsoldos testőr' jelentésű Várong²⁵, a puszta személynevből képzett (Merse), illetve -d képzős helynevek (Borjád, Onárd) – korai megtelepedésre utalnak, az összetett közszói eredetű Vápafő ezekhez képest későbbi névnek tűnik. A falut keresztüljelte a Simontornyáról Zákányba vezető út Szakcs és Szil közti szakasza, így mai viszonylagos elzártsága a középkorból nem igazolható.²⁶

A hódoltság idején a falu a Koppányi szandzsákban a koppányi, később a dombói náhijéhez tartozott, 1563-ban és 1580-ban egyaránt 12 házat találtak az adószedők.²⁷ Az 1573–1574-ben összeírt Lapács falu is valószínűleg településünkre vonatkozik, ekkor 10 magyar nevű családfőt soroltak fel.²⁸

A falu lakossága a hódoltság idején református hitre tért, református lelkészeit 1618-tól említik.²⁹ A környéken több település is a reformáció híve lett, de a török kiűzése után az új birtokosok vallási türelmetlensége és a kuruc háborúk miatt a református közösségek megszűntek.³⁰

Lápafőt 1710 körül a Zala megyei Becsvölgyéből érkezett reformátusokkal telepítették újra, így a környék egyetlen református települése lett.³¹ A falu 1718-ra lett népesebb település szlovák, valamint Baranya és Vas megyéből érkezett magyarok révén.³²

A középkori templom valószínűleg 1686 és 1711 között válhatott gazdátlaná. Az 1733-as vizitáció szerint a falu feletti dombon hajdan templom állt, amelyet a törökök alapjáig leromboltak.³³ Az első katonai felmérés az 1780-as években a temetőben templomot ábrázolt³⁴, tehát ekkor még lehettek felmenő falai. A falu mai református temploma 1785-ben épült, a helyi hagyomány szerint „*e templom alapjához használták föl a régi Lápafő temploma alapjául szolgált faragatlan termésköveket*”.³⁵ 1822-ben Galgóczi Gábor református lelkész ezt jegyezte fel: „*a temetőben még ma is látszik nyoma egy épületnek, melyről közönségesen azt beszélük, hogy szentegyház lett volna*”.³⁶

Kutatástörténet

2005-ben K. Németh András, Batizi Zoltán és Rácz Miklós a falu mai temetője körül azonosította a középkori falu helyét.³⁷ 2008-ban K. Németh András a ravatalozótól északra eső füves területen – ahol sírásás közben állítólag többször kerültek elő kövek és csontvázak – vakondtúrásokban apró téglamorzsákat, egy az épülettől északkeletre eső friss sír bolygatott földjében pedig több téglatöredéket, kevesebb kődarabkát és néhány apró embercsontdarabot figyelt meg. Megállapítása szerint a középkori templom a mai temető északnyugati részén, a ravatalozótól északra fekvő, jelenleg betemetetlen területen állt, de részben a nyugat felé eső szélső sírok alá is benyúlhatott.³⁸ 2010-ben a temető legnyugatabbra fekvő sírsorában, a ravatalozótól északkeletre 10 méterre sírásás során 25-30 centiméter mélyen észak-dél irányú „falba” akadtak, amelyet a sír mélységéig kisedtek. A sok törmelékből (terméskövek, római téglák, tetőcserepek) Takács Melinda egy – talán kapuzat

23 Takács 1976. 25.

24 Vö. Engel 2001. Az egyes lelőhelyekre: Szabó 2009., passim; K. Németh 2011., passim. Hasznos továbbá egy 18. századi térképvázlat: MNL S 16 No. 1084/1, ... Delineatio Praedii Lapafeő, Borjád, Nosztán ...

25 Kiss 1998. II. 736.

26 Vö. Glaser 1929. 269.

27 Velics – Kammerer 1886. I. 175., 328.

28 Velics – Kammerer 1890. II. 474.

29 Thury 1908. 235-236.

30 Veszprémi Fejes 1900. 4-5.

31 Takács 1976. 10.

32 Sziita 1993. 12. – Más adatok szerint az 1710-es évek végén állataknak legelőt kereső bérlők szállták meg, állandó lakosai csak 1719-ben érkeztek: Takács 1976. 28.

33 Brüstle 1878. III. 894. – A légvonalban kb. 10 kilométerre található törökkoppányi török vártól hasonló távolságra fekvő két másik középkori templomról (Bedeg és Csát) is azt állítják 18. századi vizitációk, hogy templomaik anyagát a törökök hordták el a vár építéséhez. K. Németh 2011. 240.

34 EKF Coll. X. Sect. 26.

35 Veszprémi Fejes 1900. 7.

36 Uo. 5.

37 RKM 2005. (2006) 266.

38 RKM 2008. (2009) 221.

vimpergáját keretelő – fiatoronyhoz tartozó késő gótikus kúszóleveget (2. kép)³⁹ gyűjtött össze.⁴⁰ 2011-ben a temető nyugati szélétől számított második és harmadik sorban is sírt ástak, amelyek során előbbi helyen kevés téglát, a másikon viszont ismét nagy mennyiségű építőanyagot termeltek ki.

A középkori templom

Az épen maradt alapfalak megóvásának érdekében 2012. augusztus 21. és szeptember 22. között, két szakaszban feltártuk a középkori templom egy részét a mai református temetőben, összesen 13 munkafelületen (1., 8., 10. szelvények; 2–7., 9., 11–13. kutatóárkok) 75 m²-t kutattunk meg (3. kép 1.; 4. kép).

A nagyszámú munkafelület miatt szükséges a feltárás menetének rövid ismertetése. Első kutatóárkainkat a mai temető nyugati részén, közvetlenül a szélső sírok mellett, illetve között nyitottuk. Amint később kiderült, itt a templom nyugati bővítményét találtuk meg (1+8., 10. szelvény, 4. árok). Ettől északra több rövid (2., 3., 5. árok) és egy 11×1,5 méteres kutatóárkot (9. árok) nyitottunk, egy az adatközlők elmondása alapján téglaegető-kemencének meghatározható objektum megtalálása végett, amelyet a temetői kút kiépítése során, vízvezeték ásásakor bolygattak meg 1983-ban.⁴¹ A templom keleti végét két rövid kutatóárral (6., 7. árok) igyekeztünk megtalálni a feltárt nyugati részhez legközelebb eső betemetetlen területen, a temetői gyalogút alatt, de – mint később kiderült – már a templomon túl nyitottuk őket. Végül kényszerűségből ettől néhány méterrel nyugatabbra, az 1970-es években létesített sírok közti keskeny, átlagosan 1 méter széles sávokat kihasználva nyitottunk három rövid kutatóárkot a szentély keleti felére: a 11. árkot az északi hajófal, a váll és a szentély indítására, a rábontásokkal T-alakúra bővült 12. árkot ennek folytatásában a félköríves szentély északi felére, végül pedig a 13. árkot a szentély déli ívére.

Az épület alaprajza annak ellenére kiszervekeshetővé vált, hogy szelvényeket csak a temető terjeszkedésével el nem ért nyugati részen nyithattunk, míg a szentélyt csupán a modern sírok közti kutatóárral tudtuk vizsgálni. A feltárás során csak középkori objektumokat találtunk, de szórványként 3 darab vastag falú, közelebbről meghatározhatatlan korú őskori edénytöredék és egy kőpenge is előkerült.

1. periódus

Amint említettük, a templom első, román kori periódusát csak az ásatás második felében ismertük meg, de léte re már az elsőként feltárt nyugati bővítmény alapozása alatt, illetve azok által vágott korábbi sírok is utaltak.

Az épület pontos méreteit nem tudtuk megállapítani, mert csak a hajófalából és főként a szentélyéből tudtunk részleteket feltárni. Nyugati falának helyét – ezzel együtt hosszát – egyáltalán nem ismerjük, mert ez a sűrűn egymás mellett sorakozó recens temetkezések alá esik.

Két recens sír között húzott, nyugat-keleti irányú, 150×90 centiméter alapterületű 11. kutatóárkunk szerencsés módon az északi hajófalra és a vállra esett, rábontásában pedig előkerült a szentélyzáródás indítása is (5. kép 1.). Az árok keleti végén 20 centiméter magasan megmaradt felmenő falcsonkot találtunk, amely a külső oldalán megfigyelt, észak-déli irányú, három téglaszélességű falsík alapján a váll maradványának bizonyult, belső falsíkja nem maradt meg. A váll külső falsíkjához a falszövet belsejében tört kövek kapcsolódtak, kötőanyagként fehér, meszes habarcsot használtak. A falat kemény, döngölt agyagra építették, amelyet kutatóárkunk teljes felületén megtaláltunk. Az agyag alapozás vízszintes, sima tetején talált, helyenként téglalenyomatot habarcsfoltok az északi hajófal elhordott felmenő falának helyét jelezték. Az agyagréteget átvágva, alatta rétegesen egymás mellé helyezett termésköveket találtunk, alatta újabb, kemény, döngölt agyagréteg után ismét kőréteg jelentkezett (6. kép 4.). Az alapozás – és ez által a hajófal – szélességét a közvetlenül a kutatóárkunk mellett fekvő recens sírok miatt nem tudtuk tisztázni, déli szélét egy rövid szakaszon a metszetalba belebontva megtaláltuk, szélessége tehát kb. legalább 1 méter. Az agyag- és kőrétegek váltakoztatásával kialakított alapozás befut a templom vállát jelző falcsonk alá.

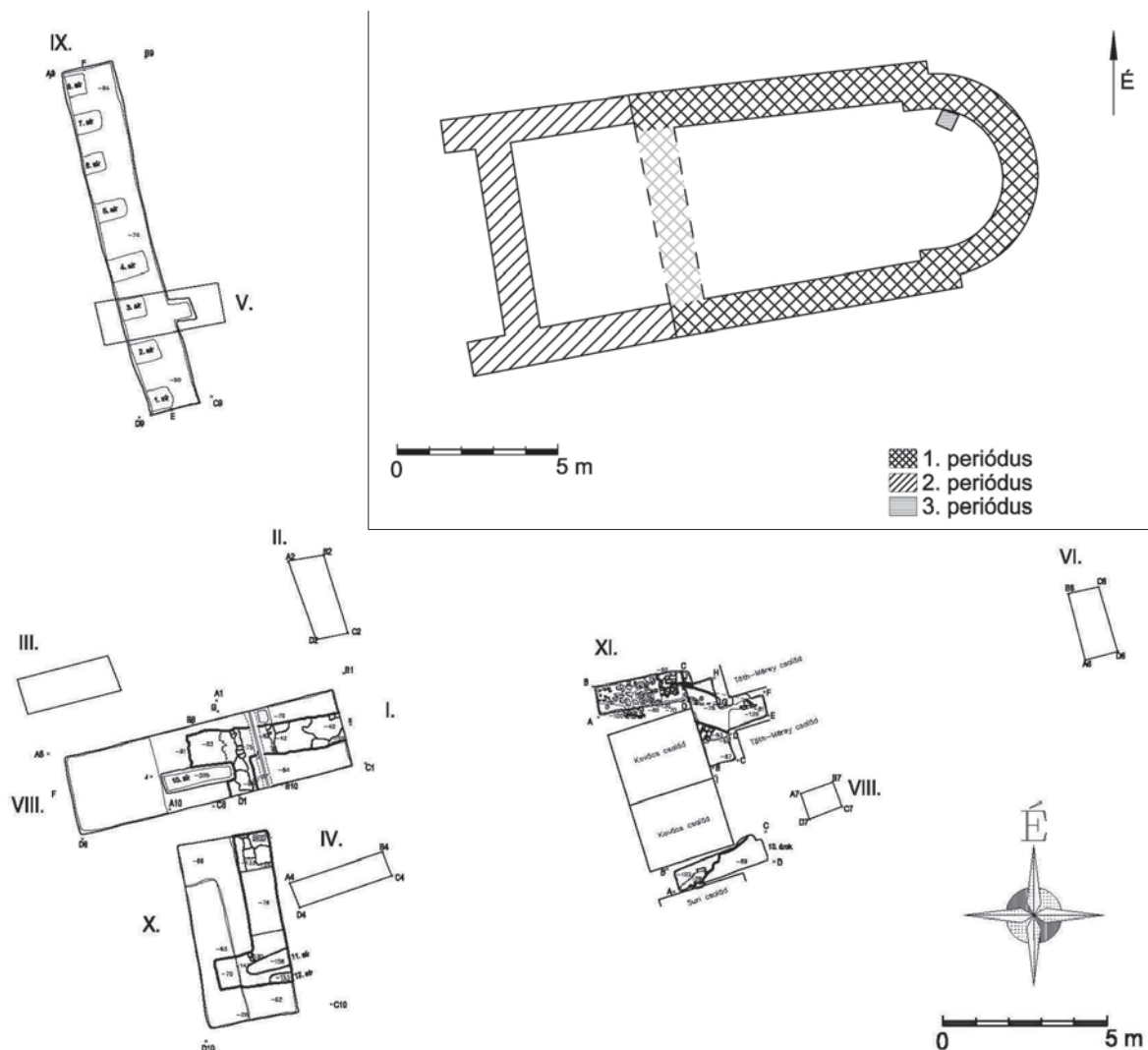
2. kép: Vimperga fiálójának töredéke a templom 2010. évi bolygatásából (fotó: Retkes Tamás)

39 Buzás Gergely meghatározása, 2010. ápr. 21.

40 RKM 2010. (2012) 273-274. Ódor János Gáborral végzett helyszínelésük során ekkor tévesen feltételezték, hogy a megbolygatott fal a templom keleti végéhez tartozhatott. – A történeti és kutatástörténeti adatok összefoglalása: K. Németh 2011. 94.

41 Bánó József váronyi és Molnár Gábor lăpafői lakosok közlése.

3. kép: Összesített felszínrajz és rekonstruált alaprajz

A szentély ívét a hely korlátozott volta miatt kezdetben csupán falkövető eljárással, a kiszedett felmenő fal törmelékét csupán az alapfal szélességéről letisztítva tudtuk megállapítani, később a recens sírok közti keskeny sávokat kitöltő kutatóárkok révén bővítettük megfigyeléseinket. Az elhordott hajófal aljának szintjével egy magasságban jelentkezett a szentély alapozásának viszonylag sima teteje, azaz a felmenő falat szabályosan, legelső soráig letermelték az alapozásról. A félkörívet a sírok miatt nem tudtuk végigkövetni, ráadásul a feltárt részen is belevágtak egy újkori sírt (13. sír), ami – és a rábontásokat megakadályozó modern temetkezések – miatt szélességét sem tudtuk megállapítani. A 13. sírt nem tártuk fel, csak 50 centimétert szedtünk ki a betöltéséből, ami láthatóvá tette az alapozás főként tört kőből, kevesebb téglatöredék felhasználásával, sárga, meszes habarccsal készült szerkezetét (5. kép 2.).

A templom északi vállát felszínre hozó 11. kutatóároktól 7 méterre délre, két modern sír közti keskeny föld-sávot kitöltő újabb kutatóárkunkban megtaláltuk a félköríves szentélyalapozás belső síkjának egy 60 centiméter hosszú szakaszát (5. kép 3.). A déli vállhoz való csatlakozását egy ráásott recens sír miatt nem tudtuk vizsgálni, de utóbbi mellett, igen kis felületen előjött az északi hajófal alapozásával megegyező, agyag- és kőrétegek változtatásával kialakított alapozásmód, amit a váll (vagy esetleg a déli hajófal) alapozásával azonosíthatunk.

Annak érdekében, hogy a szentélyalapozás szélességét tisztázzuk, 90×60 centiméteres szondát nyitottunk a szentély ívének belső oldalán. Közvetlenül az elhordott felmenő fal egykori síkja mellett másodlagosan felhasznált téglákból rakott jelenséget találtunk (részletesen ld. a 3. periódusnál). Három téglasor magasan megmaradt tetejével egy szinten, a mai felszíntől 70 centiméter mélyen, a humusz alatt következő agyagos, fehér, mészhabarcos és téglatörmelékes omladék alatt 10–15 centiméter vastag, kemény, sötétkék agyagréteg – bizonyára egy késői, talán a bontáskor keletkezett járósínt – jelentkezett. Az omladék alján,

4. kép. Légifotó a feltárásról (fotó: Pazirik Kft.)

illetve az agygrétegbe taposva számos, apróra tört, festett, illetve fehérre meszelt vakolattöredéket találtunk (ismertetésüket ld. a 2. periódusnál). A freskötöredékeket tartalmazó szint alatt 20 centiméterrel ismét igen kemény, szürke, 5–8 centiméter vastag agygréteget találtunk, amely szintadatai alapján egy középkori belső járószintnek felel meg. Itt kell megjegyezni, hogy az északi hajófal omladékában néhány nagyobb darab, 5–10 centiméter vastag terrazzopadló-töredék került elő, amelyeket vélhetőleg másodlagosan, építőanyagként építettek be, bizonyára római koriak.

2. periódus

A feltárás elején találtuk meg a templom nyugati részét, amelyről az alatta talált sírok alapján hamar kiderült, hogy egy korábbi épület bővítménye. A bővítmény nyugati sarkain a hajófalakat azok nyugati irányú meghosszabbításaként rövid, 1 méter hosszú támpillérekkel látták el. Az északnyugati sarok alapozásának egybefüggő maradványait közvetlenül a temető két, nyugati sírsora mellett tártuk fel, ezt főleg tört kőből és kevesebb téglából, sárga mészhabarcscsal készítették (5. kép 4.). Az alapfalak teteje a mai felszíntől mérve 70–90 centiméter mélyen jelentkezett, alja a legmagasabb pontjától mérve 123 centiméter mélyen került elő. Az északi hajófal és a nyugati fal csatlakozó részének alapozása 60–120 centiméter vastagságban megmaradt, de ettől délre, a nyugati fal jó részét (5. kép 5.) és a déli támpillér alapozását (5. kép 6.) teljesen kitermelték az alapárokból, csak a visszahullott, laza, mészhabarcscos omladékot tudtuk kibontani belőle. A nyugati fal északi részén – a mai felszíntől 114–133 centiméter mélyen – helyén hagyták az alapozás legalsó köveit, de ettől délre két méterre már semmit sem találtunk (a kettő között nem bontottuk ki az alapárkot).

A hajó nyugati részének külső szélessége 8 méter, a hajó belső szélessége 6 méter volt. Az alapozás szélessége 94–112 centiméter, legjellemzőbb az 1 méter körüli szélesség. A templom félköríves záródású, támpilléres nyugati toldalékkal ellátott 2. periódusának kiserkesztett külső hossza kb. 18,8 méter, a meghosszabbított hajó külső hossza kb. 15 méter, belső hossza kb. 12,5 méter volt. A templom tájolását ennél a periódusnál tudtuk meghatározni, a bővítmény tengelye 19°-kal tér el észak felé a szabályos nyugat-keleti iránytól. Ez az eltérés átlagosnak mondható, és bizonyára nagyjából ez lehetett a román kori templom tájolása is.

1

2

3

4

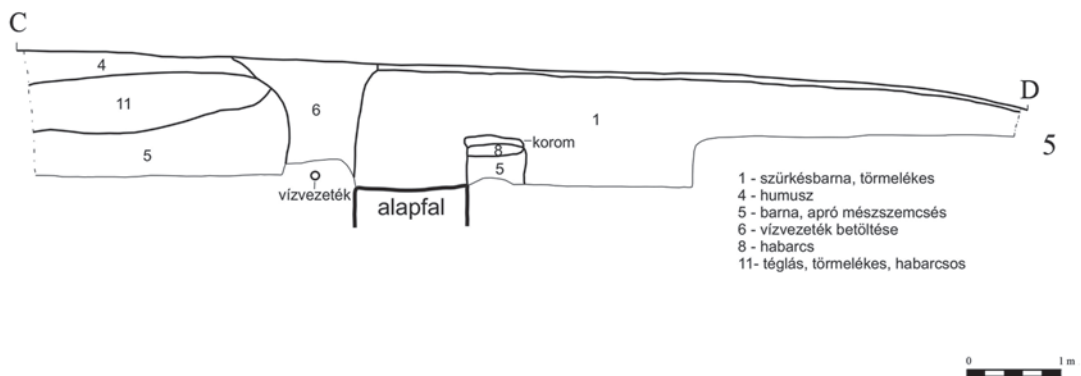
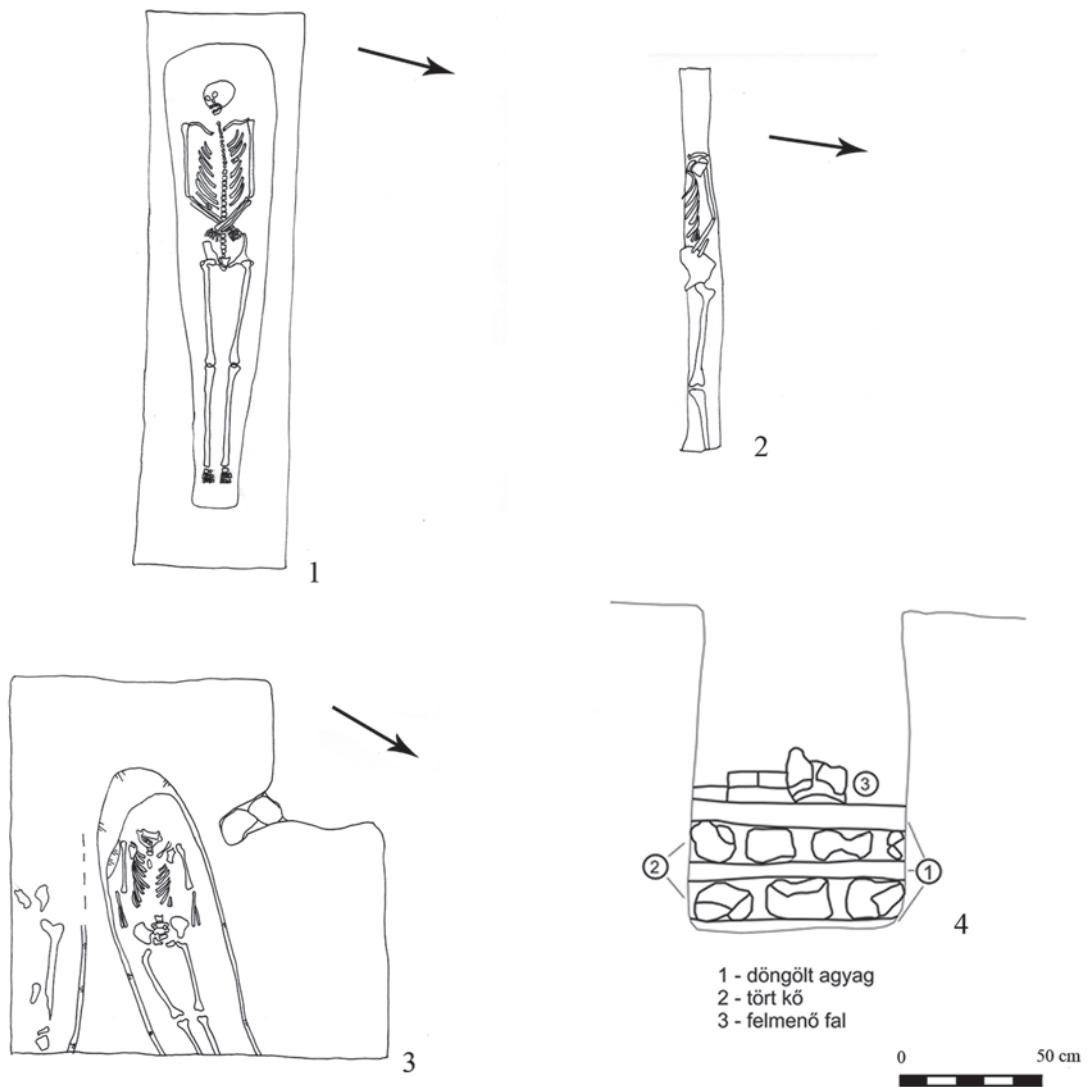
5

6

5. kép. Ásatási felvételek

1: az északi hajófal és a szentély alapozásának találkozásása; 2: a félköríves szentélyalapozás kelet felől, a falszövetbe vágott újkori sírral; 3: a szentélyalapozás félköríve belső síkja délen; 4: a nyugati bővítmény ÉNy-i része, a nyugati falat vágó 9. sír helyével; 5: a nyugati bővítmény nyugati fala és Ny-i pillérének törmelékkel visszatöltött alapozási árka dél felől; 6: a nyugati bővítmény kitermelt DNy-i támpillérenek alapozási árka, alatta korábbi sírokkal

6. kép: 1: 9. sír; 2: 10. sír; 3: 11-12. sír; 4: a román kori északi hajófal alapozásának metszete; 5: az 1. és 8. szelvény déli metszetrajza

7. kép: Freskótöredékek a szentélybelsőből

A toldalék belsejét igen kis felületen tudtuk feltárni. Az északnyugati sarok kb. 2,5×0,8 méter nagyságú belső részét a humusz alatt 40–50 centiméter vastag omladék fedte (6. kép 5.), amelyből a középkori téglakon kívül rengeteg, különböző méretű római peremes tégl- és imbrextöredék, valamint nagy mennyiségű tört kő került ki. Valószínűsíthető, hogy a kövek a római eredetűek, bizonyára a közelben – légvonalban egyaránt kb. 5 kilométerre – fekvő, 2. századi alapítású Iovia városából (Szakcs–Gölösi-dűlő), vagy a hasonló nevű 4. századi erőd (Kapospula–Alsóhetény)⁴² területéről hurcolták ide őket.⁴³ Ép téglából négyet találtunk, méreteik: 25,3×11×6,3 centiméter, 21,3×10×7 centiméter, 21×11×7 centiméter, 21×10×6,5 centiméter, a lemért további 12 darab töredékes téglaszélessége 11–14,9 centiméter (leggyakrabban 12–13 centiméter), vastagsága 5–6,5 centiméter (leggyakrabban 5,5–6 centiméter).

Az omladék alatt, a mai felszíntől 70–75 centiméter mélyen nagyjából vízszintes, viszonylag barna, homogén, kemény felület jelezte a belső járósíntet, alja az alapfal tetejénél (amely nagyjából a külső szintre utal) átlagosan 10 centiméterrel volt alacsonyabban. Ugyanezt a szintet találtuk meg az ettől a szelvénytől 2,5 méterre délre nyitott, 3×0,8 méter nagyságú 4. kutatóárokban is. A belső járósíntet az árok keleti felében átvágtuk, a kibontott 180 centiméteres mélységig egynemű, számottevő mennyiségű embercsontot tartalmazó, sárga löszszemcsés, kevert barna talajt tudtunk megfigyelni, amely a templom körüli temető átforgatott földjét jelzi. A külső járósíntet egy helyen sikerült megfigyelni: az 1. és 8. szelvény északi metszetében, a bővítmenytől északra kb. 1,5 méter hosszán 5–10 centiméter vastag sárga mészhabarcssáv jelezte az építés korának szintjét, nagyjából az alapfal tetejével egy magasságban.

Itt térünk ki részletesebben a röviden már említett, a szentélybelső néhány négyzetdeciméternyi területén talált freskótöredékekre. Legjellemzőbb alapszínük a világosszürke, de e mellett függőleges, sárgásbarna-bordó-fehér, fehér-sárgásbarna-sötétszürke-világosszürke, világosszürke-bordó-sárgásbarna-fehér-bordó sávok töredékeket is találtunk. A sávok töredékek mellett az alábbi jellegzetes darabok említhetők: egy sárga alapon bordó rácsos töredék; fehér alapon sárga vonalak között két piros kör; derékszögben összefutó fekete vonalak, sarkukból kiinduló újabb fekete vonallal. Néhány töredéken több rétegű színes festés, sok darabon pedig legalább kétszeri lemeszelés fedezhető fel (7. kép). A freskótöredékek – Lángi József szíves meghatározása szerint – talán a 14. század végén készülhettek. Ilyen kisszámú töredékből természetesen nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, de érdemes utalni rá, hogy festett vakolatdarabok kizárólag a szentély területén kerültek elő, az északi hajófal helyén nyitott árkunkban csak néhány apró, meszelt vakolatöredéket találtunk, máshol pedig azokat sem.

A bővítmeny omladékában, az 1. szelvény délkeleti sarkában egy vörös színű, homokkal és apró kavicsal soványított, gyorskorongolt, jól kiégetett, lekerekített peremű, felső harmadában erősen vállasodó, vállán hornyolt fazék töredékei kerültek elő, amelynek profilja kiserkeszthető. Magassága 20, peremátmérője 16,5, aljátmérője 10 centiméter (8. kép). E jellegzetes, vörös anyagú dunántúli fazéktípusból a legközelebbi darabokat az ozorai várból közölték, a 15. század végére, a 16. század elejére keltezve őket.⁴⁴ Ettől függetlenül az edényt ennél másfél-két évszázaddal későbbre, a templom valószínűsített pusztulásának, elhagyásának idejére keltezzük, feltételezve a késő középkori edényformák továbbélését a török kori magyar fazekasok között. (Természetesen elképzelhető, hogy az épület egy része már korábban sérülést szenvedett, és a reformátusok már csak egy részét – esetünkben a szentélyt – használták.)

A bővítmeny építésének idejére utalhat, hogy a nyugati zárófaltól nyugatra fél méterre, a humusz alatt jelentkező, kemény, fekete, apró mészhabarcokat tartalmazó rétegben – amelybe az alapozási árkokat ásták – Mária királynő ezüst denára került elő.⁴⁵

8. kép: Fazék a nyugati bővítmeny omladékából

42 A két Iovia-ra legújabbban: Tóth 2009. 120-124.

43 „Nincsen kétség, hogy minden közel levő kőépítmény, az újabb pusztákon a sülyedtvári falakból keletkezett.” – írta Rómer Flóris az 1860-as években, de kétségtelenül a középkorra is érvényes módon. Tóth 2009. 58.

44 Feld – Gerelyes 1985. 165., 167. 4. kép 1.

45 CNH II. 116.

3. periódus

Az így kialakult, nyugati bővítménnyel ellátott templomot az írott forrásokban 1618-ban megjelenő reformátusok is használatba vették, amint ezt a középkori freskók már említett, helyenként 4–5 rétegben is megfigyelhető lemeszelése igazolja. Bár e korszak építészeti maradványaiból ismertük meg a legkevesebbet, ezt tekinthetjük az épület 3. periódusának.

Említettük már a szentély belsejében nyitott szondában megfigyelt, másodlagosan felhasznált téglából rakott jelenséget. Pontosan az alapfal mellett került elő, egykor bizonyára a ma már nem létező felmenő mellé építették. Alakja négyzetes, mérete 50×50 centiméter (két téгла hosszúságú, illetve szélességű). Arra, hogy nem a szentéllyel egy időben készült, attól eltérő, homokos, mállékony anyagú habarcsa, a benne látható töredék téglák, valamint az utal, hogy alja 10 centiméterrel a szentélyalapozás teteje fölött ér véget, alatta téгла- és mészhabarcs-töredékes fekete föld található. A jelenség funkcióját nem ismerjük; a reformáció korának liturgikus térhasználatát figyelembe véve – amikor is előszeretettel építettek szószéket az északi fal (leginkább hajófal) mellé – akár szószék alapozásának is gondolhatnánk, ám mérete ehhez nem elegendő, ez a használat csak több hasonló „lábat” feltételezve képzelhető el. Mindenesetre valószínűnek tűnik, hogy a második periódusnál későbbi építmény.

Leletanyag

A templom feltárása során kevés lelet került elő, ezek java része kerámia. Valamennyi ismertetett töredék homokos anyagú, sima felületű, jól kiégetett, díszítetlen darab, a kevés jelzett kivételt nem tekintve gyorskorongon készültek.

Az 1. és 8. szelvényben, a bővítmény nyugati zárófalának omladékában 5 töredéket találtunk. Késő Árpád-kori egy lassúkorongolt, világosbarna, keskeny közű csigavonallal díszített cserépbogrács (?) oldaltöredéke (9. kép 8.). Késő középkori egy érdes felületű, sötétszürke, rövid, lekerekített fazékperem-töredék (9. kép 5.), egy érdes felületű, jól kiégetett, szürkésbarna, sűrűn, szabálytalanul bekarcolt vízszintes vonalakkal díszített fazék oldaltöredéke (9. kép 7.), egy érdes felületű, vörösesbarna pohár (?) korongról levágott fenéktöredéke, a levágás nyoma a fenéken jól látszik, az oldalfal a fenékhez merőlegesen kapcsolódik (9. kép 6.). Kora újkori egy vörösesbarna, lekerekített, alsó részén hornyolt peremű, hangsúlyos nyakú, a felső harmadban erősen vállasodó fazék peremtöredéke, vállán korongolás-nyomokkal (9. kép 1.).

Az 1. szelvényben, a bővítmény északnyugati sarkának omladékában két késő középkori fazék peremtöredéket találtunk. Az egyik lassúkorongolt, felülete érdes, átlagosan kiégetett, vörösesbarna, pereme lekopott, lekerekített, alsó részén hornyolt, fedőhoronnyal ellátott, nyaka hangsúlyos, vállán korongolásvonalak (9. kép 3.). A másik gyorskorongolt, felülete sima, jól kiégetett, világosbarna, pereme rövid, lekerekített, tagolt (9. kép 4.).

A 12. árokban, a szentélybelsőben, az agyagos járósíntbe tapadva két késő középkori, világosbarna fazék oldaltöredéket találtunk (9. kép 25-26.).

A 9. kutatóárokban egy késő középkori, jól kiégetett, szürkésbarna fazék profilált, alsó részén hornyolt, fedőhoronnyal ellátott peremtöredéke került elő (9. kép 2.).

A templom területén néhány szórvány fémtárgy is napvilágra került. A templomhajó északnyugati sarkából, az omladékból került elő 2 darab karikás-gyűrűs szeg. Mindkettő karikájának átmérője 1,5 centiméter, négyzetes átmetszetű vasból készültek, amelynek legnagyobb szélessége 0,5 centiméter. A szegek hossza kb. 6, ill. 7 centiméter (12. kép 35-36.).⁴⁶ Szintén innen való egy lapos vaslemez – talán koporsóvasalás – töredéke, amelynek egyik oldala egyenes, másik homorú, sarka lekerekített, benne ovális lyukkal, másik fele töredékes. M: 8,5×6,5 centiméter (13. kép). A templom területén került elő egy lapos vastárgy töredéke, egyik elhegyesedő, hajlott, a másik vége kettényílik, valószínűleg valamilyen szerves anyag befogása céljából, az egyik oldalon megmaradt a rögzítő szegecs, a másik oldalon csak a szögcslyuk. M: 5,4×1,2×0,1 centiméter (9. kép 22.). Egy 0,2–0,3 centiméter átmérőjű, sűrű lyukakkal áttört rézlemez töredékét a meddőből gyűjtöttük össze (9. kép 21.).

Különleges leletnek számít végül egy puha mészkölap (?) töredéke, amelybe csaknem a teljes lapot kitöltő kört karcoltak. M: 10,5×9,3×1,5 centiméter (9. kép 1.). A templom omladékából került elő, nem lehetetlen, hogy másodlagos, római kori darab.

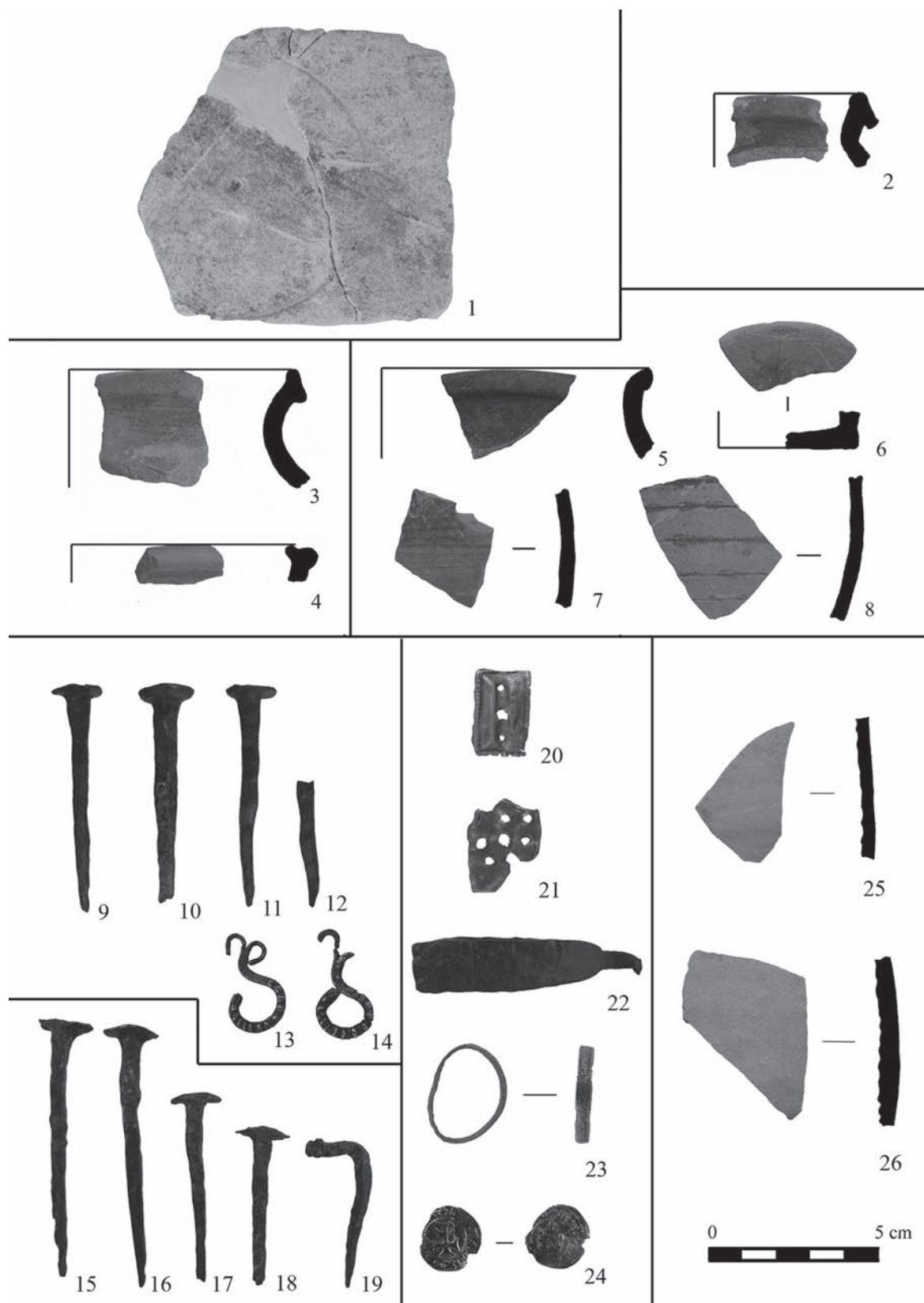
Datálás

Amint láthattuk, Lápaafőn félköríves záródású téglatemplom épült az Árpád-kor folyamán (3. kép 2.). Építésének idejével kapcsolatban a feltárt részletek elenyésző volta miatt nem bocsátkozunk feltételezésekbe, alaprajza, mérete és építőanyaga alapján legkésőbb a 13. században épülhetett.⁴⁷ A településről Árpád-kori oklevél nem maradt fenn, de a környező települések és templomaik viszonylag korai említései (Hor: 1250/-; Marosd: 1138/1298; Merse: 1276/1276; Nak: 1304/1304; Várang: 1138/1250)⁴⁸ alapján a 13. századnál valamivel korábbi keltezés is

⁴⁶ Gere 2003. 126., 228. VI. t. 1-6.

⁴⁷ Valter 2004. passim

⁴⁸ K. Németh 2011. passim.

9. kép. Leletanyag a templom területéről: 1: 12. árok (omladék); 2: 9. kutatóárok; 3-4: 1. szelvény (a gótikus bővíté-
mény omladéka); 5-8: 1. és 8. szelvény (omladék); 9-14: a 9. sír leletanyaga; 15-19: a 4. sír leletanyaga; 20-24: szór-
vány fémleletek a templom területéről; 25-26: 12. árok (a szentélybelső agyagos járószintje)

elképzeltetőnek tartunk. Az épület szokatlansága abban rejlik, hogy egy épületen belül kétféle alapozási módot alkalmaztak: a szentély alapozásához követ és téglát használtak, míg a hajófalé döngölt agyag- és kőrétegekből készült. Ez az eljárás ritka ugyan, de máshol is elfordul. Szatmári Imre 1985–1986-ban Békéscsaba–Megyeri faluhelyen tárt fel olyan román kori templomot, amelynek kétféle alapozása volt: a hajó alapozása döngölt sárga földből, a szentélyé pedig törmeléken téglasorok és döngölt földrétegek váltakozásával készült.⁴⁹

A késő középkorban – talán a falu lélekszámának növekedése miatt – nyugat felé kibővítették a templomot (3. kép 2.). A toldalékot a szentélyhez hasonló módon készítették, az alapárokba törtkőből és téglából falat raktak. A bővítmeny nyugati sarkaihoz a hajófalak meghosszabbításaként épült két támpillér ismét szokatlan megoldás – párhuzamait az általunk átnézett anyagból (Békés, Somogy, Pest, Tolna, Veszprém megyék) nem is ismerjük –, hiszen a sarkokon rendszerint haránt irányú támpilléreket találunk. A bővítés idejét a gótikus jelleget nem mutató pillérek alapján a 14. századra, annak is inkább az első felére helyezhetjük. Nem tudjuk, hogy az átépítés kinek köszönhető, a vélhetőleg csak részbirtokkal rendelkező Vápafőiek mindenestre csak a 15. század legelején tűnnek fel a faluban.

A templom túlélte a török hódítást, a forrásokból 1618-tól igazolt református jelenlétet a freskótöredékeken megfigyelhető többszöri lemeszelés is alátámasztja, tovább talán ekkor készült a szentélyben feltárt, másodlagosan készült téglaeépítmény (3. kép 2.). Mint láthattuk, a hagyomány szerint a templomot a törökök hordták el építőanyaga miatt, de legkésőbb az 1686 és 1711 közötti zavaros időkben végleg sorsára hagyhatták, bár a temetkezés – amikor a falu éppen nem volt lakatlan – mindvégig folyamatos lehetett körülötte.

A templom körüli temető

A templom körüli temetőből összesen 13 sírt számoztunk be, de csak ötöt bontottunk ki közülük. Ezek közül három (10–12. sír) a templom nyugati irányú bővítése előtt került eltemetésre, mert a bővítmeny építése során részben megbolygatták (10. sír: az északi támpillér alatt), részben elfedték őket (11–12. sír: a délnyugati sarok alatt). A feltárt sírok közül kettőt (4., 9. sír) már a templom elhagyása után, az újkorban ástak meg, a 9. sír átvágta a templom nyugati zárófalának alapozását. A teljesen ki nem bontott 13. sír a szentélyzáródás ívének egy részét pusztította el.

A templomtól északra 5 méterre nyitott, É–D irányú, 150 centiméter széles, 11 méter hosszú kutatóárokban nyolc, löszös betöltésű, DNy-ÉK tájolású sírfolt (1–8. sír) részletét figyeltük meg a fekete talajban. Ebbe a sírsorba illeszkedik az a sír is, amelyet közvetlenül az északi támpillér mellé, annak déli oldalára ástak úgy, hogy keleti szélét beleásták a nyugati fal ekkor felmenő részekkel már bizonyára nem rendelkező alapozásába (9. sír). E sírok a 9. sírban talált ruhakapocspár, a 4. és 9. sírban talált zömök koporsószőgek, és az alapján, hogy a 9. sír vágta a templom nyugati falát, kétségtelenül Lápafo újkori telepeseivel hozhatók összefüggésbe, koruk a 18–19. századra tehető. Mivel a templom(rom) helyén és közvetlen környezetében az újkorban is temetkeztek, a temető a román kori templom felépülésétől kezdve napjainkig folyamatosnak mondható.

Sírleírások

A feltárt sírok leírása (minden váz háton fekvő, nyújtott helyzetű volt, ezt külön nem jeleztük):

4. sír: csak a kutatóárokba eső részét tudtuk kibontani, medencétől lefelé. Jobb kézfeje a medencére hajtván. Koporsó famaradványai a halott felett és mellett, a jobb lábfej mellett és a jobb alkar alatt egy-egy kerek fejű, a középkoriaknál zömökebb koporsószőg, további 3 pedig szórványként; hosszuk 6,2–6,8 centiméter (9. kép 15–19.). Mélység: 320 centiméter, tájolás: DNy–ÉK. Mérhető hossza: 99 centiméter.

9. sír: a nyugati bővítmeny északi támpillére mellett, a nyugati zárófal nyugati falsíkjára ásva. Koponyája jobbra billent. Karok egymást keresztezve a medencére helyezve (6. kép 1.). A betöltésből 4 darab négyzetes átmetszetű, piskóta alakú fejfel ellátott koporsószőg került elő, hosszuk 6,3–8,5 centiméter (9. kép 9–12.). Mélység: 140 centiméter, tájolás: DNy–ÉK. Melléklet: a mellkas jobb és bal oldalán lapos rézhuzalból hajlított, nagyméretű *ruhakapocspár*, rajta szövetmaradványokkal (9. kép 13–14.). M: 2,4–2,5×1,4×0,1 centiméter.

10. sír: a templom északnyugati támpillérének alapozása alatt jelentkezett, a pillér mellé ástott újkori 9. sír északi metszefalában vettük észre. Koponyáját és jobb oldali vázcsontjait a 9. sír ásása során megsemmisítették. Alsó lábszára fölül épült a bővítmeny alapozása, ezért nem bontottuk ki. Bal karja a medencén feküdt (6. kép 2.). Mérhető hossza 120 centiméter. Csontozata alapján talán felnött férfi lehetett. Mélység: 120 centiméter, tájolás: Ny–K. Melléklet: –.

11. sír: foltja a délnyugati támpillér alapárkának betöltését eltávolítva jelentkezett a sárgásbarna altalajban, alapterülete 110×40 centiméter. A halott gyermek a folt jelentkezésétől számítva 10 centiméter mélységben feküdt, arckoponyáját az alapárok ásása során megsemmisítették. Alsó lábszárjai a szelvényen kívülre esnek. Karjai a test mellett nyújtva (6. kép 3.). Mélység: 152 centiméter, tájolás: DNy–ÉK. Mérhető hossza: 100 centiméter. Melléklet: –.

49 Jankovich – Medgyesi – Nikolin – Szatmári – Torma 1998. 176. 31. kép

12. sír: foltja a délnyugati támpillér alapárkának betöltését eltávolítva jelentkezett a sárgásbarna altalajban, alapterülete 80×30 centiméter. A váz csontjai már a folt jelentkezésének szintjén megfigyelhetőek voltak. A váz nagy részét – medencéjétől felfelé – már az alapozási árok ásása során megsemmisítették. Alsó lábszárai és jobb combcsontja a szelvényfalba futnak (6. kép 3.). Mélység: 150 centiméter, tájolás: Ny–K. Mérhető hossza: 70 centiméter. Melléklet: –.

A templom területén szórványként igen kevés, a megbolygatott temetkezésekkel kapcsolatos leletet találtunk, ezek azonban egyöntetűen késő középkori temetkezésekre utalnak. A két körbefutó horonnyal tagolt felületű réz *pántgyűrű* (d: 1,5 centiméter, sz.: 0,2 centiméter) (9. kép 23.) a 14. században gyakori típus⁵⁰, de Ozorán a 16. század első felére keltezve is került elő példánya.⁵¹ Ruhaveret lehetett a téglalap alakú *préselt veret*, gyöngysoros keretézéssel, hosszanti tengelye széléin egy-egy kisebb, közepén nagyobb lyukkal, a hosszanti oldalak menti mezők közepén enyhén kiemelkedő, a sarkokhoz, illetve a középvonalhoz lefutó gerinccel. M: 2,6×1,7 centiméter (9. kép 20.). Néhány további, temetkezésekkel kapcsolatos tárgyat csak megemlítünk: előkerült egy *rugós párta* spiráljának néhány milliméter hosszú töredéke, egy *pártalenyomatos*, zöldre színeződött koponyatöredék, továbbá számos középkori és újkori *koporsószőg* (12. kép 31–34.).

A falu leletanyaga

A középkori település felszíni nyomait a mai falu felett északról elterülő dombon, a temető körül sikerült azonosítani. Középkori kerámiát a temetőtől nyugatra és keletre is gyűjtöttünk, dél felé pedig a Béke utcai házak dombra felhúzódo kertjei végéig. A faluhelyet a beépítettség, illetve a vegetáció miatt nem sikerült lehatárolni, valószínű azonban, hogy a Várongi-árok és a Rigói-patak összefolyásában, a dél felé lejtő dombvonulat déli részét ülték meg, a templom pedig a házaktól északra, a falu északi, legmagasabb részén épült. Az alább bemutatott kerámiaanyag a temető környékéről származik. Az ásatás idején egyik segítőnktől szórvány fémtárgyakat is kaptunk, amelyek részben szintén itt kerültek elő. Középkori tárgyak előkerüléséről a belterület más részein, a Rigói-árok mellett, annak déli felén is tudunk, a lelőhely kiterjedését ebbe az irányban azonban a beépítettség miatt nem tudtuk tisztázni.

Kerámia

A felszíni leletanyag nagy részét késő középkori töredékek teszik ki. Csaknem kivétel nélkül homokos – esetenként homokos és kerámiazúzalékos, illetve enyhén kavicsos anyagú, gyorskorongolt, díszítetlen, jól kiégett, szürke, szürkésbarna, illetve vörösesbarna töredékek.

A fazekak pereme jól profilált, alsó részén borda fut körbe, levágott (10. kép 5.), levágott, hornyolt (10. kép 2., 9.) és lekerekített (10. kép 3–4.). A fazékperemek között van közepesen kihajlój, lekerekített (10. kép 6.), rövid, enyhén kihajlój, két részre tagolt (10. kép 7.), rövid, megvastagodó, lekerekített (10. kép 8.), enyhén kihajlój, lekerekített, szabálytalan kiképzésű (10. kép 10.), rövid, lekerekített (10. kép 11.), jól profilált, függőleges állású, levágott, sarkainál lekerekített (10. kép 12.), hosszú, levágott, hornyolt, oldalán borda fut körbe (10. kép 13.), hosszú, tölcséresen kiszélesedő, lekerekített, oldalán borda fut körbe (10. kép 15.). Jellemző szájtármérőjük 10–11, illetve 16–18 centiméter, egy fazék átmérője 24–26 centiméter volt (10. kép 2.). A késő középkori fazék oldaltöredékek anyaga hasonló, díszítésük keskeny, illetve széles közű csigavonal (10. kép 17–19., 21–22.).

Kiképzése miatt különlegesnek számít egy vízszintesen levágott, 5 darab bordával tagolt perem (10. kép 1.). Egy enyhén kihajlój, lekerekített, oldalán körbefutó bordával ellátott peremtöredék még lassúkorongon készült (10. kép 16.). Egy késő középkori, szürkésbarna pohár (?) peremtöredéke rövid, függőleges állású, sarkainál lekerekített (10. kép 14.). A korsókat egy világosbarna, porózus felületű fültöredék képviseli (10. kép 20.).

Vastárgyak

Gótikus *sarkantyú* töredéke, szárai enyhén ívesek, az egyik szár vége letörött, a másik végén kettős nyílású fül töredéke. A szárok összefutásánál hegybe ugró, utólag lehajlott csúcs, a nyak tövén körbefutó, kettős horony, a taréjt rögzítő szárok szétnyíltak, az egyik szár vége letörött, a taréj hiányzik. A szár hossza 10,5 centiméter, a nyaké 3 centiméter. Formája alapján 14. századi.⁵²

Nyállapos vaskés töredéke, mindkét oldalán 2–2 darab, 0,8–1 centiméter hosszú vasszögeccsel, a nyállap a penge felőli oldalon hegyesen lehajlik. M: 5,4×1,5 centiméter (11. kép).

Rombusz alakú, illetve elhegyesedő ovális alakú, a hegy és a túske találkozásánál megvastagodó nyéltüskés vas *nyílhegyek*. H: 5,3×1,2×0,5, ill. 4,5×1×0,3 centiméter (12. kép 22–23.).

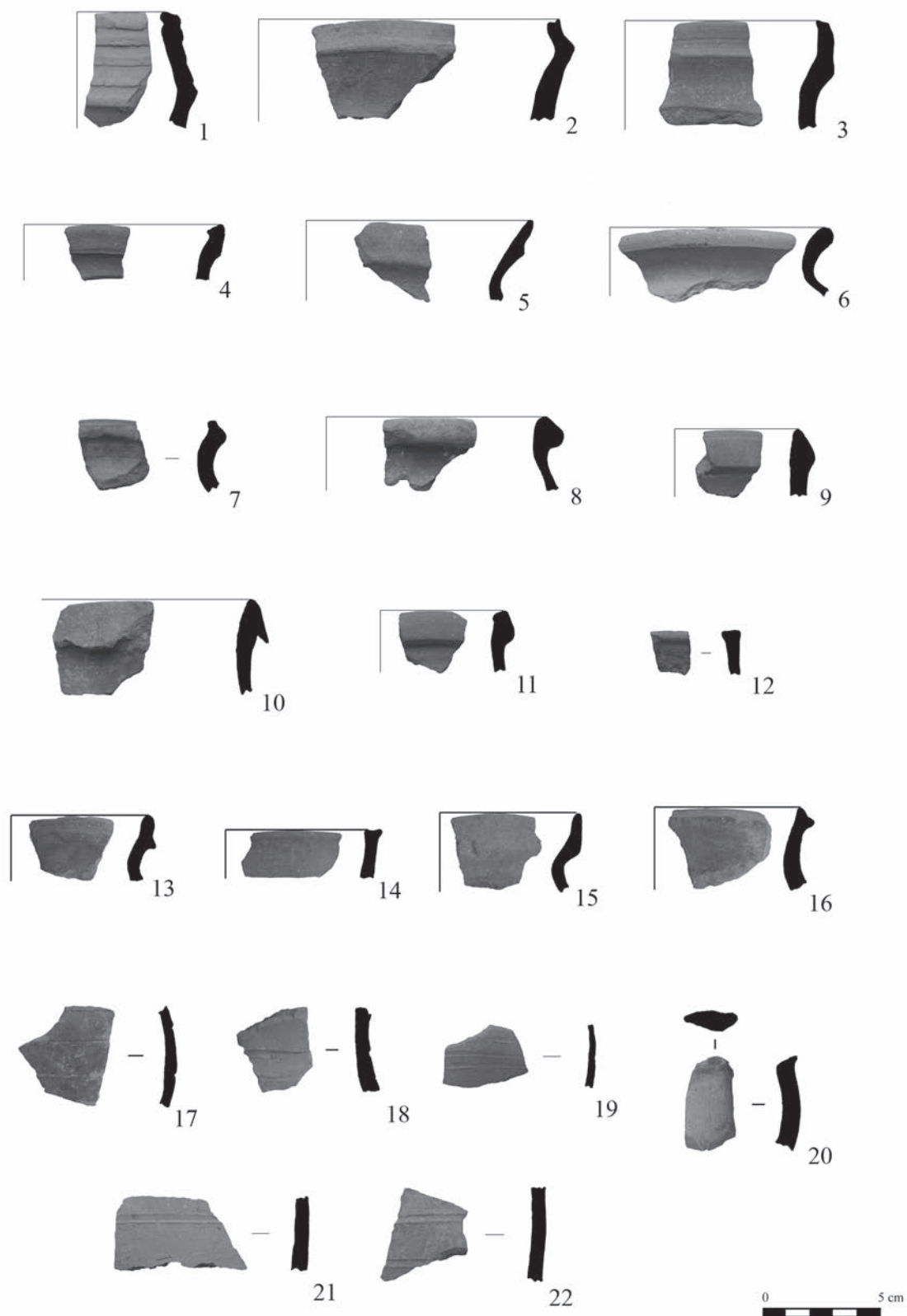
Puska elsütőszerkezetének alkatrésze, egyik végén ellaposodó, egyenes szárbán, másik végén négyzetes átmetszetű, ellaposodó hegyű kampóban végződik, közepén kerek lyukkal. M: 9×3,5 centiméter (12. kép 30.). Hasonló tárgy került elő pl. Bajcsavárról.⁵³

50 Selmeczi 1992. 91.

51 Gere 2003. 97.

52 Kalmár 1971. 360.

53 Bajcsa-vár 2002. 150. 128. kép. A párhuzamra Varga Máté hívta föl a figyelmünket.

10. kép: Szórvány kerámia a középkori faluhelyről

Egyik végén elhegyesedő, másik végén ellaposodó vastárgy, ellaposodó végén kerek lyukkal, mellette egy másik lyuk töredékével (12. kép 29.). Talán mérlegkarként azonosítható, amelynek felfüggesztő lyukát annak elkopása után arrébb helyezték.

Nyállapos vaskés töredéke, a nyállap töredékén lyukkal, a nyállap és az él találkozásánál az egyik oldalon függőleges, horonnyal ellátott vörösréz lemezzel, a másik oldalon csak a vörösréz szögecs maradt meg. M: 5×1,1×0,1–0,2 centiméter (12. kép 24.).

Elkeskenyedő hegyű vas késpenge töredéke. M: 6,2×1,6 centiméter, sz: 0,1–0,4 centiméter.

Nyéltüskés vaskés töredéke, a tüskén vörösréz takarólemezzel. Pengeméret: 8,5×1,5×0,5 centiméter, a takarólemez mérete: 2×0,6×0,3 centiméter (12. kép 26.).

Vaskés töredéke, rövid, 0,4 centiméter hosszú szöggeccsel átütött nyállappal, a nyállap végén nyéltüskével (!). M: 3,9×1,2×0,1–0,2 centiméter (12. kép 27.).

Nyállapos vaskés töredéke. 4,5×1,5 centiméter nagyságú, a penge felé eső oldalon enyhe hegyben végződő sarkú nyállapja ép, mindkét oldalon 2–2, 0,8 centiméter hosszú vasszöggeccsel. A nyállapnál keskenyebb penge indításából 0,5–0,6 centiméter hosszú rész maradt meg. M: 5,3×1,8 centiméter (12. kép 28.). Nyéltüskés, illetve nyállapos vaskés töredéke, mindkettőnek hiányos mind a pengéje, mind a nyélrész. M: 5,2×1,5 centiméter ill. 4,8×1,3 centiméter.

Téglalap alakú, széles, két vasszegeccsel átfúrt lapos vaseszköz töredéke, egyik végén nyéltüskével. M: 10,5×2 centiméter (12. kép 25.).

Keskeny, pengeszerű, de életlen vaslemez, egyik végén a lapjára merőlegesen álló, lyukkal áttört nyéllemezzel. M: 6,5×1,5 centiméter.

Lapos vastárgy, téglalap alakú részének egyik hosszabb oldalából háromszög alakban kinyúló, elkeskenyedő szárral. M: 3×2,5×0,5 centiméter (12. kép 21.).

11. kép: Gótikus sarkantyú töredéke a faluhelyről

Egyéb fémtárgyak

Nyolcágú, öntött bronz *csillag alakú csat* töredéke, négy, háromszög alakú hegygel, az egyik háromszögön 0,3 centiméter átmérőjű lyuk, hegyén stilizált liliommal. Felületét 0,2 centiméter átmérőjű poncolt körök borítják. Kiszekesztett átmérője kb. 4,6 centiméter (12. kép 13.). A csillag alakú csatok legkorábbi darabjai a 13–14. század fordulóján elrejtett kincsleletekben jelennek meg, és a 15. század elejére eltűnnek a leletanyagból.⁵⁴

Rombusz alakú, öntött bronz *palástcsat* töredéke. A csattest teljes felülete poncolt körökkel díszített, az ágak gombszerű végei háromszorosan tagoltak. A tüske beakasztására szolgáló lyuk átmérője 0,4 centiméter. Kiszekeszthető átmérője 3,8 centiméter, a csatkeret szélessége 0,3 centiméter (12. kép 14.). A tatárjárástól a 15. század közepéig keltezhető, méretben legközelebbi párhuzama egy Muhin előkerült darab.⁵⁵

4 darab pajzs alakú, domború, sárgaréz *késsnyélvég-borító veret*, steyr-i kések szerelvényei a 15. század második feléből, 16. század elejéről (12. kép 17–20.).⁵⁶

Kerek, közepén lemélyedő közepű *gyertyatartó* (?), alján 0,4 centiméter átmérőjű kerek bemélyedés, a lemélyedő rész oldalán két, utólagosan fúrt lyuk. D: 3,5 centiméter (12. kép 3.). Legközelebbi párhuzama Decs–Etén került elő.⁵⁷ Egy 4 centiméter átmérőjű darabot Bakay Kornél könyvtábla csúsztatógombjaként közölt.⁵⁸ Téglalap alakú *préselt veret*, gyöngysoros keretézéssel, hosszanti tengelye szélein egy-egy kisebb, közepén nagyobb lyukkal, a hosszanti oldalak menti mezők közepén enyhén kiemelkedő, a sarkokhoz, illetve a középvonalhoz lefutó gerinccel. M: 1,8×1,6 centiméter (12. kép 11.).

Téglalap alakú, ferde rovátkákkal díszített *préselt veret* töredéke. M: 2,7×1,4 centiméter (12. kép 10.). Hasonló került elő – szélein gyöngysoros kerettel Szendrő–Gacsalon⁵⁹ és Karcag–Orgondaszentmiklóson.⁶⁰

Háromlevelű lóhere formájú, lapos, közepén lyukas, öntött réz *veret*. M: 1,5×1,5 centiméter (12. kép 12.). Hasonló, szélein három ponton átfúrt, préselt veret került elő a négyszállási I. számú jáász temető 78. és 160. sírjából.⁶¹ Helyzetük alapján ruhára varrt díszek lehettek.

54 Ódor 1998. 128., több párhuzam: 134. 9. jegyzet

55 Ódor 1998. 129–130., 133.

56 Holl 1994–1995. 171., 173.

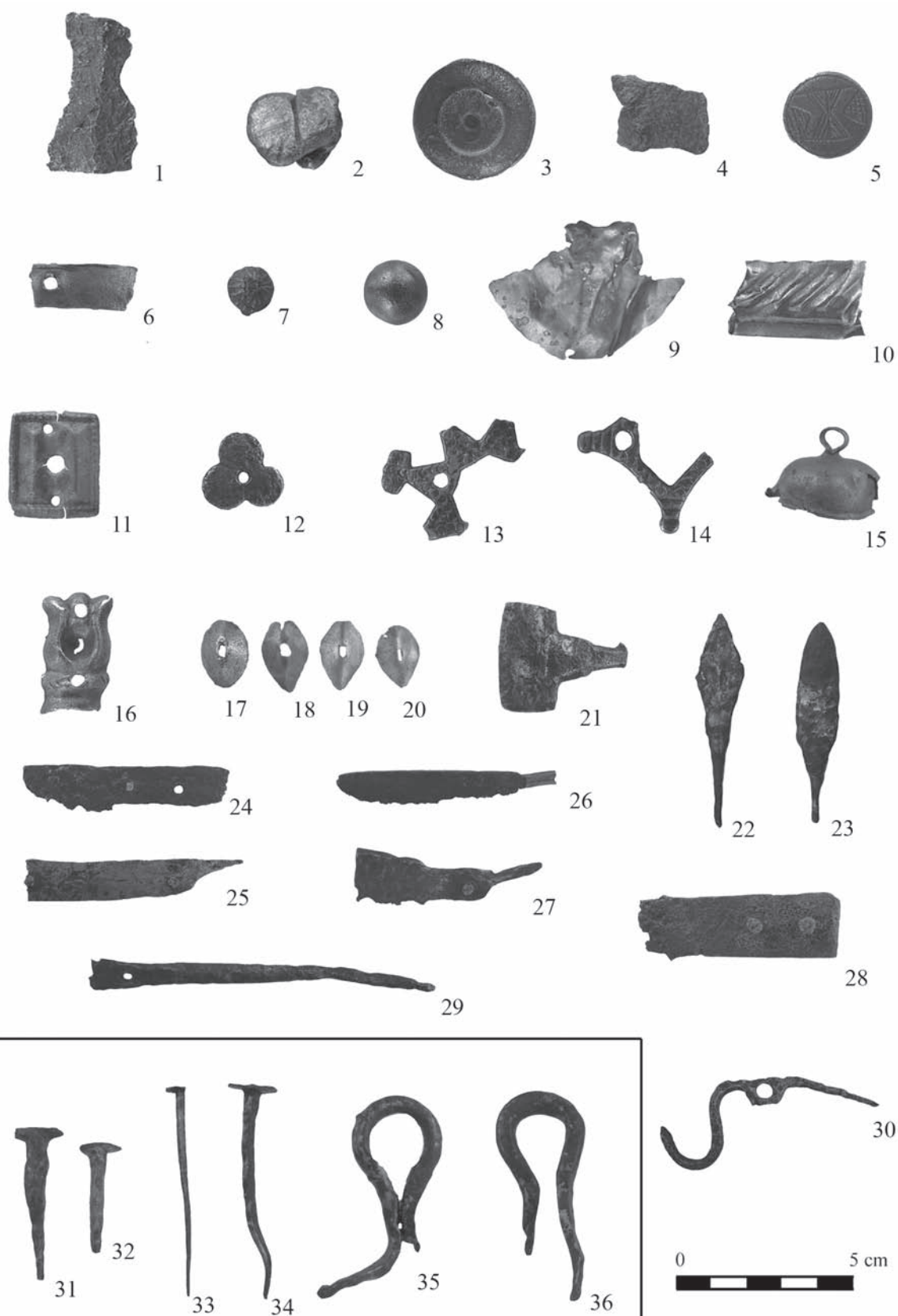
57 Miklós – Vizi 1999. 257. 22. kép 12.

58 Bakay 2011. 248. 762. kép

59 Wolf 1985. 245. 5. kép 9.

60 Selmeczi 2009. 27. 1. kép 3, 6.

61 Selmeczi 1992. 107. III. t. 33; VI. t. 31.

12. kép: Szórvány fémtárgyak a középkori faluhelyről

Háromszirmú virágot mintázó, domborított, bemélyedő közepű sárgaréz *veret*, két hosszanti végén szegecslyukkal. M: 2,3×1,4 centiméter (12. kép 16.).

Fejsgyűrű fejrésze, bekarcolt díszítéssel. Két, párhuzamos vonal közt csúcsukkal érintkező háromszögek, az általuk közrezárt mezőkben egy-egy, átlós rovátkákkal díszített háromszöggel. Alján a letörött pánt lenyomatával. D: 1,6 centiméter (12. kép 5.).

Gömb alakú, nagyméretű, deformált réz *fülesgomb* felső része. A fül szárai a gomb belsejében visszahajtv. M: 2,8×1,7×2 centiméter (12. kép 15.). Félgömb alakú vörösréz *fülesgomb*. A csepp alakú fül hosszanti irányban két részből összeillesztve. D: 1,4 centiméter, m: 0,8 centiméter (12. kép 8.). Gerezdelt felületű vörösréz *fülesgomb*, négyzetes átmetszetű, törött hegyű füllel. D: 0,7 centiméter, m: 0,6 centiméter (12. kép 7.). Valószínűleg újkoriak.

Kerek *rézlemez töredéke*, szélén 0,4 centiméter átmérőjű lyukkal (12. kép 9.). D: 9 centiméter.

Téglalap alakú vörösréz *lemez töredéke*, végén kerek lyukkal, másik vége törött. M: 2,8×1,2 centiméter (12. kép 6.).

Lapos aljú, érdes felületű *bronz töredék*, enyhe gerinccel, talán harang töredéke. M: 3,2×1,9×0,4 centiméter (12. kép 1.).

Ólomgolyó összenyomódott maradványa. M: 2×1,5 centiméter (12. kép 2.).

Előkerült továbbá 4 darab erősen kopott római *érme*, illetve töredékeik.

Érmek

A falu helyéről 9 darab érmét gyűjtöttünk. Árpád-kori nincs köztük, valószínűleg mind 15. századi, a török kort egy II. Máttyás-denár képviseli.⁶²

13. kép: Koporsóvasalás (?) töredéke

Kibocsátó ország Uralkodó	Típus, anyag verési idő	Verdejegy verde	Súly (g)	Átmérő (mm)	Leltári szám/ sorszám
Magyar Királyság					
I. Ulászló (1440-44)	denár, réz, CNH II. 149.A., H 598., U 469. U: 1440-41, H: 1440	W-R verdejegy a kettős kereszt két oldalán ⁶⁰ Visegrád	0,38	13	- (1.)
I. Ulászló (1440-44)	denár, réz, CNH II. 143.A., H 609., U 475.a. 1444	?-R verdejegy a címer két oldalán ⁶¹	0,52	17-18	- (2.)
I. Ulászló és Hunyadi János	denár, réz, CNH II. 163., H 628., U 473. 1442-1443?	kettős kereszt jobb oldalán, olvashatatlan	0,41	15-16	- (3.)
középkor (15. század)	denár méretű, réz, erősen kopott talán CNH II. 164., H 629., U 474. ⁶²	-	0,49	15	- (4.)
V. László (1453-57)	denár, ezüst, CNH II. 145.A., H 607., U 472. U: 1442-43, H: 1443	nem olvasható	0,27	14	- (5.)

62 Az érmek meghatározásáért köszönet Varga Máténak.

60 Ez a verdejegy az Unger-féle éremhatározóban és Huszár Lajos munkájában sem ismert. A W mellett csak B, D, G, h, S és két keresztbe állított háromágú villa fordul elő.

61 A – R verdejegy az Unger-féle éremhatározóban és Huszár Lajos munkájában sem ismert.

62 Előlapon korona, körülötte körirat. Csak a koronás felét verték ki, a másikat nem. Ez esetben Hunyadi János verete lenne, verési idő: 1442-1443?

középkor (15. század)	denár méretű, réz, szinte teljesen kopott, meghatározhatatlan ⁶³	-	0,32	14-15	- (6.)
középkor (15. század)	denár méretű, réz, erősen kopott, meghatározhatatlan ⁶⁴	-	0,34	14	- (7.)
középkor (15. század)	denár méretű, réz teljesen kopott ⁶⁵ , meghatározhatatlan	-	0,40	13	- (8.)
II. Mátyás (1608-19)	denár, ezüst, CNH III. 239-240., H 1139-40., U 868-869. ⁶⁶ 1612	K-B verdejegy a címer két oldalán Körmöcbánya	0,22	14	- (9.)

A település leletanyaga alapján elmondható, hogy a kerámia nem tér el a környező faluhelyek felszíni anyagától, ám a fémtárgyak között akadnak olyan darabok – rombusz- és csillag alakú csatok, sarkantyú, mérlegtöredék (?) –, amelyek talán a 15. század elejétől adatolt helyi nemesek tárgyi hagyatékának tarthatók.

Összefoglalás

A Tolna megye nyugati szélén fekvő Lápafő – a középkorban Vápafő – templomát 1430-ban említi középkori forrás. A település 1348-tól tűnik fel oklevelekben, a 15. század elejétől helyi kisnemeseket is ismerünk. A falu a 16. század végéig szerepel a török defterekben, 1618-tól református lelkészét is említik. A hódoltság után újraterelése az 1710-es években indult meg.

A középkori templomot a 18. században hordhatták szét nyomtalanul. Helye a mai falu református temetőjébe esik, maradványait sírásáskor gyakran megbolygatják. Hozzáférhető részeit 2012-ben tártuk fel a modern sírok között nyitott kutatóárokokkal, illetve a temető nyugati részén két nagyobb szelvényel.

Az első, román kori periódusban félköríves szentélyzáródású templom épült, szentélyét kőből és téglából alapozták, a hajó alapozását azonban kő- döngölt agyagrétegek váltakoztatásával alakították ki. A késő középkorban nyugat felé 8 méter széles bővítménnyel toldották meg, sarkain egyenes, rövid támpillérekkel, teljes hossza így kb. 18,8 méter lett. A szentélybelsőben talált apró középkori freskótöredékeken többszöri lemeszelés nyomait figyeltük meg, tehát a reformátusok is ezt a templomot használták.

A nyugati bővítmény építésével megbolygattak néhány korábbi sírt, amely az Árpád-kori templom temetőjéhez tartozott. Az épület környékét annak pusztulása után is temetőként használták, a bővítmény nyugati falát és a szentély alapozását is újkori sírok vágta át.

A középkori falu a Rigói-árok és a Várongi-árok által közrefogott széles dombon feküdt, felszíni nyomait a temető körül találtuk meg, déli irányban a mai falu alá húzódik. A település kerámiaanyaga nem tér el a környező faluhelyekétől, ám a fémtárgyak között akadnak olyan darabok – rombusz- és csillag alakú csatok, sarkantyú, mérlegtöredék (?) –, amelyek talán a 15. század elejétől adatolt helyi nemesek tárgyi hagyatékának tarthatók.

63 A hátlapon talán egy címerpajzs részlete látható.

64 Az előlapon kettős kereszt, körülötte körirat, de nem olvasható rendesen, a hátlap teljesen kopott.

65 Esetleg nem is teljesen lekopott, hanem veretlen lapka?

66 Az érme félbe van törve, és erősen kopott, így nem dönthető el pontosan, hogy melyik típus.

Medieval Lápafő and its church

ANDRÁS K. NÉMETH – MELINDA TAKÁCS

Church of Lápafő – called Vápafő in the Middle Ages – situated at the western edge of Tolna County was mentioned by a Medieval written source in 1430. The settlement appears in charters starting from 1348, and from the early 15th century we also know local members of minor nobility. The village had been mentioned in Ottoman defters until the end of the 16th century. From 1618 Calvinist priest of the village had been also referred to. Re-settlement of the place following the expulsion of the Turks started in the 1710s.

The Medieval church must have been taken apart without traits in the 18th century. Its remains disturbed several times during grave digging are situated in the present day Calvinist cemetery of the village. We researched its free parts in 2012 with test trenches between modern burials and at the western part of the cemetery with two relatively large sectors.

In the first, Romanesque period a church with a semicircular apse was built. The fundament of its chancel was made of stone and bricks, unlike the nave's foundation made out of alternating stone and rammed clay layers. In the Late Medieval times an 8 m wide annex was added to the church from western direction. Straight and short piers were added at the corners, so the whole length of the building reached about 18.8 m. At the small fragments of the Medieval fresco found inside the chancel we observed traits of repeated whitewashing showing that Calvinists also used this church.

During the construction works of the western annex some earlier graves belonging to the cemetery of the Árpá-dian Age church were disturbed. The surroundings of the building were used as a cemetery even after the devastation of the church. Modern Age burials cut the western wall of the annex and the foundation of the chancel.

The Medieval village was situated at the wide hill bordered by the Rigó-i and the Várongi Ditches. We found its surface traits around the cemetery. In southern direction the remains of the Medieval settlement continue under the modern village. The pottery material of the settlement does not differ from the old villages from the vicinity of Lápafő, but there are some pieces among the metal objects – lozenge and star shaped buckles, a spur, fragment of a scale (?) that probably could belong to the local nobles referred to in written records starting from the 15th century.

Irodalom

Források

AO = Anjoukori okmánytár. V. Szerk.: Nagy Imre, Budapest, 1878–1891.

DAP = Documenta Artis Paulinorum. A magyar rendtartomány kolostorai. 3. füzet. T-Zs. Az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai 14. Gyűjtötte: Gyéressy Béla, Budapest, 1978.

DL = Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai levéltár

EKF = Az első katonai felmérés: a Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen, 1782-1785. DVD-ROM. Közreműködött: Jankó Annamária – Oross András, Budapest, 2004.

MonVat = Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. I/1. Budapest, 1885.

MNL = Magyar Nemzeti Levéltár

ZsO = Zsigmondkori oklevéltár. II/2. Összeállította: Mályusz Elemér, Budapest, 1958.

Bakay K. 2011.: Somogyvár – Szent Egyed-monostor. A somogyvári bencés apátság és védműveinek régészeti feltárása, 1972-2009. Budapest

Bajcsa-vár 2002.: Weitschawar - Bajcsa-vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. Szerk.: Kovács Gyöngyi, Zalaegerszeg

Borsa I. 1997.: A Somogyi Konvent oklevelei az Országos Levéltárban (Forrásközlés, harmadik közlemény). *Somogy megye múltjából* 28. 11-43.

Brüstle J. 1878.: *Recensio universi cleri dioecesis Quinque-Ecclesiensis. III. Quinque-Ecclesiis*

Engel P. 2001.: Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. CD-ROM. Budapest

Feld I. – Gerelyes I. 1985.: Késő középkori leletgyűjtés az ozorai várkastélyból. *Communicationes Archaeologiae Hungariae* 163-184.

Gaál A. – Kóhegyi M. 1977.: Tolna megye Pesty Frigyes Helynévtárában. III. *Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 6-7. (1975-76) 279-360.

- Gere L. 2003.: Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból. *Opuscula Hungarica* 4. Budapest
- Glaser L. 1929.: A Dunántúl középkori úthálózata. *Századok* 63. 138-167. és 257-285.
- Holl I. 1994-1995.: A középkori késes mesterség. *Archaeologiai Értesítő* 121-122. 159-188.
- Jankovich B. D. – Medgyesi P. – Nikolin E. – Szatmári I. – Torma I. 1998.: Békés megye régészeti topográfiája. IV/3. Békés és Békéscsaba környéke. 1-2. Szerk.: Torma István, Magyarország régészeti topográfiája 10. Budapest
- Kalmár J. 1971.: Régi magyar fegyverek. Budapest
- Kiss L. 1998.: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I-II. Budapest
- K. Németh A. 2011.: A középkori Tolna megye templomai. Pécs
- Lukacsics P. 1931-1938.: XV. századi pápák oklevelei. I-II. *Monumenta Hungariae Italica* 2. Budapest
- Miklós Zs. – Vizi M. 1999.: Előzetes jelentés a középkori Ete mezőváros területén végzett kutatásokról. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 21. 207-270.
- Ódor J.G. 1998.: Anjou-kori öntőforma Majsról (Adatok a 13-15. századi viselet történetéhez). *Communicationes Archaeologiae Hungariae* 123-137.
- RKM.: Régészeti kutatások Magyarországon. Budapest
- Selmeczi L. 1992.: A négyszállási I. számú jász temető. *BTM Műhely* 4. Budapest
- Selmeczi L. 2009.: A karcag–orgondaszentmiklósi kun szállástemető régészeti kutatásának néhány tanulsága. In.: „Kun-kép”. A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére. Szerk.: Rosta Szabolcs, Kiskunfélegyháza, 17-32.
- Szabó M. 2009.: Újabb lelőhelyek Tolna megye nyugati határán (A régészeti topográfiában rejlő lehetőségek bemutatása Nak, Lápfő, Várong mintaterületen). Szakdolgozat, PTE BTK, Pécs
- Szentgyörgyi R. 2012.: A Tihanyi alapítólevél *lupa* szórványáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8. 7-36.
- Szita L. 1993.: Somogy megyei nemzetiségek településtörténete a XVIII-XIX. században. *Somogyi Almanach* 52. Kaposvár
- Takács L. 1976.: Egy irtásfalu földművelése. Budapest
- Thury E. 1908.: A dunántúli református egyházkerület története. I. Pápa
- Tóth E. 2009.: *Studia Valeriana*. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei. *Helytörténeti Sorozat* 8. Dombóvár
- Valter I. 2004.: Árpád-kori téglatemplomok a Nyugat-Dunántúlon. *METEM Könyvek* 43. Budapest
- Velics A. – Kammerer E. 1886-1890.: Magyarországi török kincstári defterek. I-II. Budapest
- Veszprémi Fejes Gy. 1900.: A Lápfői Ev. Ref. Egyház emlékkönyve. A templomszentelés alkalmára. Lápfő
- Wolf M. 1985.: Középkori templom és temető Szendrő–Gacsalon. *Archaeologiai Értesítő* 112. 240-264.

A miskolc-szentléleki pálos kolostor története és 2012. évi kutatása

MISKOLCZI MELINDA – SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS

Herman Ottó Múzeum, Régészeti Osztály

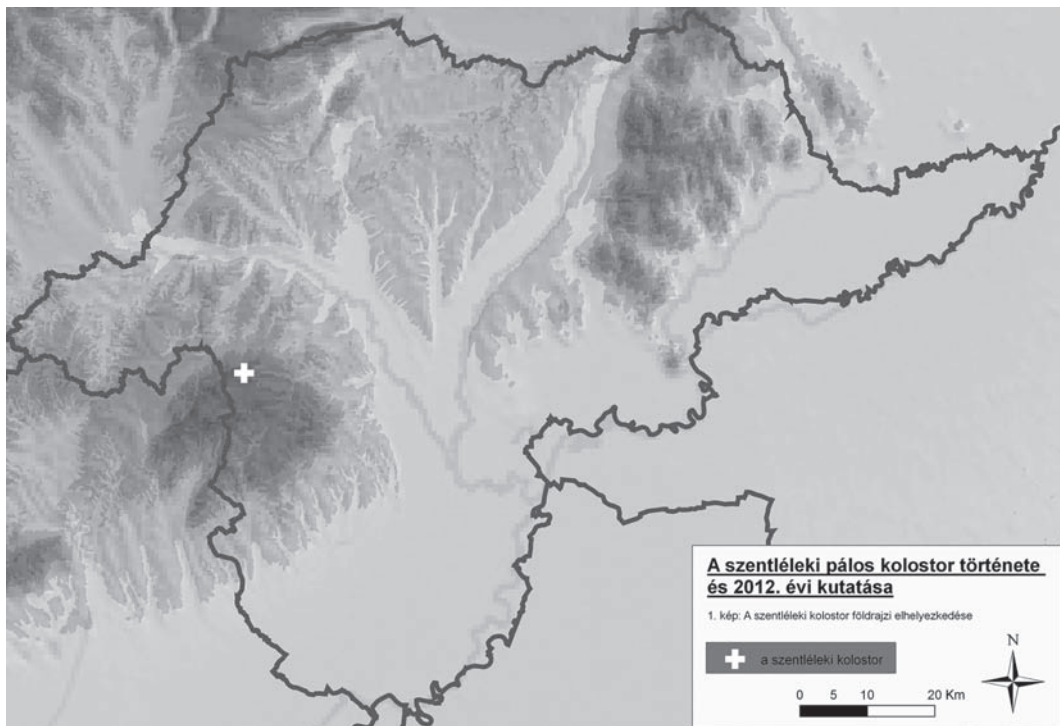
H-3529 Miskolc, Görgey Artúr u. 28., miskolczimelinda@hermuz.hu, szorenyi@hermuz.hu

Miskolczi, M.-Szörényi, G. A.: *The history of the Pauline friary near Miskolc and its archeological excavation in 2012*

Abstract: The article summarizes the history of the medieval „Szentlélek” Pauline friary in Miskolc and the results of the excavation in 2012.

Keywords: Dédes, friary, conservation

A közigazgatásilag Miskolchoz tartozó, középkori nevén dédesinek is hívott szentléleki pálos kolostor a Bükk rejtekében, 710 méter magasságban található. Tanulmányunkban a pálos kolostor történetét és a 2012-ben folytatott feltárás eredményeit közöljük.

1. kép: A miskolc-szentléleki pálos kolostor elhelyezkedése (szerkesztette: Miskolczi Melinda)

A szentléleki kolostor története

A kolostorral kapcsolatos első írásos adatunk 1240-ból származik. A tardonai határjárásról szóló oklevélben – melyet Marjalaki Kiss Lajos közölt 1926-ban¹ – megemlítik, hogy a birtok határa közvetlenül a szentléleki zárda alatti völgyben fekszik, a zárdától alig néhány száz lépésnyire. Az oklevél azt is megjegyzi, hogy az egyik határjel (meta) éppen a kolostor közelében van.² Arra a kérdésre, hogy a métául szolgáló zárdának mi

¹ Marjalaki 1987. 46.

² „...innen feljut az erdőben a Kamunusna potoka fejéhez, hol a várjobbágyoknak és M. ispánnak két határdombja van és ezen a helyen a zárda közelében (prope ad heremitas) egy vesszős alatt négy domb emelkedik, ahol elkülönül a várjobbágyoké a vár kiirtott erdejétől...” Marjalaki 1987. 46.

is a pontos elnevezése, illetve az ott élő közösség tagjai mely szerzetbe tartoztak, az oklevél nem szolgál bővebb felvilágosítással. A határjárás idején itt élő remeteket azonban még nem tarthatjuk pálosoknak, hiszen az egyetlen, magyar alapítású szerzetesrend első közösségét a rendi hagyomány szerint Boldog Özséb 1245-ben fogta össze. Mindazonáltal a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében található, későbbi pálos kolostorok közül – az újhelyi kolostor mellett³ – ez a remeteközösség az egyik legkorábbi, melyről írásos emlékekkel rendelkezünk.

A szentléleki pálos közösség első, oklevéllel adathozható említése 1312-ből származik.⁴ Ekkor az Ákos nevelő Ernye bán fia, István adományozott földterületeket a dédesi kolostornak. Ennek az oklevélnek alapján – mely adományozásról és nem pedig alapításról szól (!) – is joggal feltételezhetjük, hogy a szentléleki kolostor már rendelkezett a 14. század elején korábbi előzménnyel. Ezt az 1240-es határjárásban említett kolostor jelenthette. A 13. század közepén itt élt közösség épületeiről, azok kivitelezéséről azonban nem rendelkezünk információval.

István maga is országos méltóságot viselt, előbb a királyné tárnokmestere, később országbíró, majd 1301–1310 között nádor volt. Nagyvonalúan támogatta a formálódó pálos rendet. 1304-ben ő alapította a diósgyőri közösség Corpus Christi titulusú templomát és a hozzá tartozó rendházat is. A két pálos kolostor támogatásának közel egyidejű volta, valamint földrajzi fekvésük felveti a kérdést, hogy miért látta szükségesnek István nádor két közösség létrehozását is birtokán? A 14. század elején István nádor kiterjedt birtokokkal rendelkezett környékünkön. Diósgyőri központja mellett – melyen megkezdte új udvarházának, és a későbbi diósgyőri várnak építését – ő birtokolta a dédesi várat is. A szentléleki kolostor pontosan a Diósgyőr – Dédes közötti út felénél helyezkedik el, kb. 8 kilométer távolságra mindkét helytől. Ennek megfelelően a kolostor kiváló testi és lelki pihenőhelyet jelentett a Dédes – Diósgyőr útvonalon.

A pálos rendház helyének kiválasztásában – azon túl, hogy már volt itt egy korábbi, ismeretlen eredetű közösség – egy másik szempont is dominálhatott. Szentlélek környezetében napjainkban is erdőterületek találhatóak, hasonlóan a középkori állapotokhoz. Ismert, hogy a nagy királyi vadászatok alkalmával az egész udvar felkerekedett, s a nádor vadászatai során sem lehetett ez másként. A kolostor ebben az esetben is pihenőhelyként szolgálhatott. Kálmán király első törvényének 68. fejezete azonban tiltotta a szentségek kiszolgáltatását a vadászatokon:

„...Misét mondani csak felszentelt helyen szabad. Hanem, ha valami szükség azt kívánná, máshol és akkor is sátor alatt vagy más tiszta helyen mondják, de azt is csak úton, utazás közben, nem vadászaton és soha nem kézi oltár nélkül...”

Így feltételezhetően egy-egy nagyobb vadászatot követően a szentléleki kolostorban pihentek meg és mondtak misét.⁵

A dédesi kolostor a középkor folyamán Diósgyőrrel és Felnémettel egy gazdasági közösségbe, ún. vicariába tartozott.⁶ A szentléleki barátok több ízben (1313, 1315⁷, 1406⁸) a diósgyőri kolostorral közösen kaptak adományokat. Donátorai között szerepel a 14–15. században a királyi család is. Nagy Lajos király, Erzsébet királyné, Mária királynő és Luxemburgi Zsigmond bőkezű adományokat tett mindkét kolostor számára. 1459-ben Mátyás királytól kaptak a dédesi szerzetesek nagyvonalú adományt. A király ekkor 200 forint értékű sőt utalt ki számukra a széki sóbányákból.⁹ Szentléleknek a vicariában elfoglalt pozíciójára utal az a közvetett adat is, mely szerint annak romjait és környezetét 1737-ben visszaszolgáltatták a diósgyőri kolostornak.

A szentléleki kolostorról – a diósgyőrrel ellentétben – csekély számú okleveles említés maradt fenn. A dédesi pálos közösség életében az első válság 1320 körül következhetett be. Ekkor Debreczeni Dózsa elfoglalta Diósgyőrt és Dédest is.¹⁰ Ugyan a kolostor feldúlásáról ekkor nem esik szó, mindenesetre az átvonuló hadak ismeretlen mértékű pusztítást végeztek itt. Erre utalhat az is, hogy az 1346-ban adományt tevő Poha Benedeket a kolostor építőjeként említi a korábbi kutatás. Tudjuk, hogy a kolostor ekkoriban már állt, tehát Benedeket nem tekinthetjük az alapítónak. A ránk maradt oklevél szerint ő egy, a Vadnán álló malmot adományozott a dédesi barátoknak. Benedek adományának része lehetett abban, hogy az esetleg sérült kolostor helyreállítása megtörténhetett. Amennyiben Szentléleket a Debreczeni Dózsa-féle harcok során nem érte kár, akkor feltételezésünk szerint a malomból befolyó pénz is hozzájárulhatott a kolostor átépítéséhez, kibővítéséhez. A 15. század folyamán Szentlélek több ízben is kapott kisebb-nagyobb adományokat mind polgároktól, mind főrangúaktól.

1526-ban az I. Ferdinánd szolgálatában álló Serédy Gáspár csapataival – megyénk más kolostoraihoz hasonlóan – feldúlta a diósgyőri kolostort, mert a pálos barátokat a Szapolyai-párt tagjainak vélte. Az írásos források alapján arról nincs információnk, hogy Szentléleket ekkor támadás érte, ennek tényét azonban nem lehet

3 Az újhelyi kolostorhoz köthető első írásos említés 1221-ből származik. Lásd Joó 1972. 146.

4 1312; DL 1669.

5 Lovász 2004. 51-52.

6 Hervay 1984. 168.

7 1315; DL 1669.

8 1406; DL 10447.

9 F. Romhányi 2007. 342.

10 Lovász 2004. 82.

kizárni. 1540-ben Balassa Zsigmond emberei lerombolták a pálosok szentléleki kolostorát, mert a barátok panaszt tettek a Balassák önkényeskedései ellen.¹¹ A kolostor 1550 körül teljesen elnéptelenedett. 1628-ban Diósgyőrhez hasonlóan területét elzálogosították, hogy Bécsben egy új pálos rendháznak telket tudjanak venni.¹² Utolsó említése 1737-ből származik, amikor a romot visszaszolgáltatták a diósgyőri pálosoknak.¹³ Szentléleket – több más rendházzal hasonlóan – soha nem építették újjá.

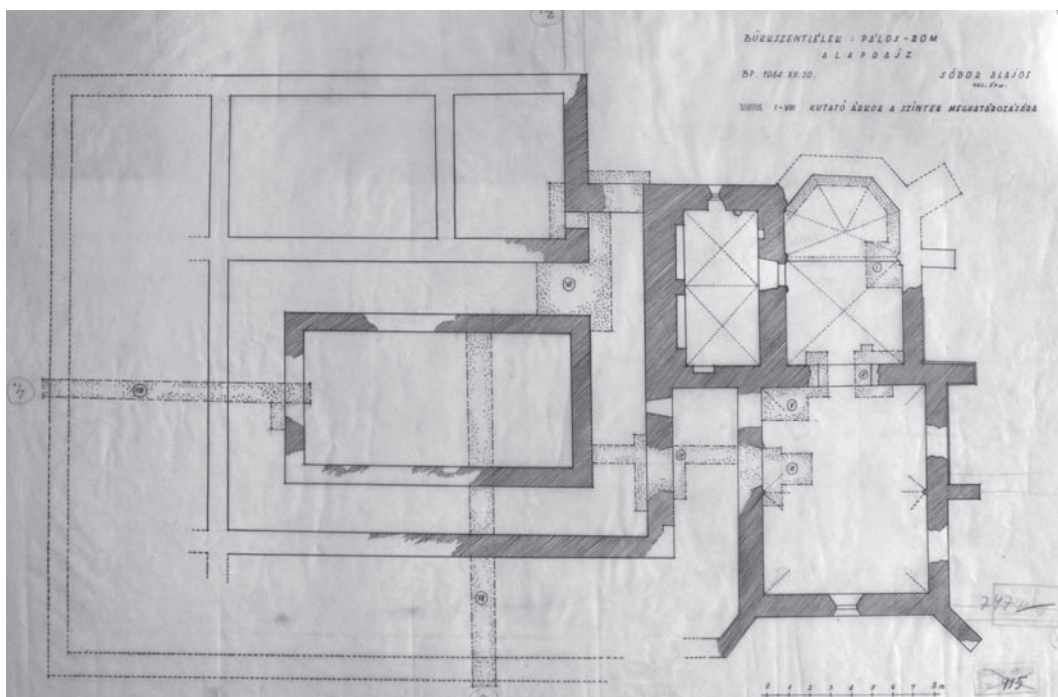
A kolostor romjaira a 19. század közepén figyeltek fel ismét. 1856-ban Vachot Imre a Budapesti Visszhang hasábjain jelentetett meg egy rövid leírást Szentlélekről, melyhez rajzot is mellékelte. 1860-ban a Vasárnapi Újság közölt hasonló cikket ismeretlen szerző tollából.¹⁴

A pálos kolostor kutatása

A Bükk-hegység mélyén megbúvó kolostor és templomának kutatása nem új keletű történet, az 1900-as években több, különböző jellegű feltárást is végeztek itt.

A kolostor legkorábbi kutatói Krompecher László és Benedek Frigyes voltak az 1930-as években. 1942-ben dr. Szabó Ferenc írta le a kolostort, és készítette el a templom első felmérését.¹⁵ A felmérési rajzhoz mellékelte pár soros szöveg alapján ekkorra a templom ablakai mind beomlottak, a kolostorrész és a sekrestye azonban még jó állapotban volt. Sajnálatos módon ezen épületrészek felmérését dr. Szabó Ferenc nem végezte el, így nincs pontos képünk azok 1940-es évekbeli helyzetéről.

1954-ben Sódor Alajos építésmérnök vezetésével folytak Szentléleken műemléki kutatások, ahol mind a templom, mind pedig a kolostor területét vizsgálták. A kutatás során ekkor a felszínen is látható falak alaprajzi felmérésén túl rétegtani megfigyeléseket nem végeztek (2. kép). A Sódor-féle felmérések előzményének a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának nagyszabású terve tekinthető, melyben a kolostor környezetének revitalizását tűzték ki célul. Szentléleken a "dolgozó nép" számára kialakítandó hatalmas üdülőt álmodtak meg, melynek épülettömbjét összekötötték volna a rekonstruált kolostoregyüttessel. Szerencsés módon e tervek a későbbiekben nem kerültek megvalósításra (3. kép).

2. kép: Az 1954-ben zajlott Sódor-féle kutatás alaprajza (Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatói Központ Műemléki tervtár, 747.)

11 Kárpáti 2002. 178.

12 Joó – Sólyom 1973. 41.

13 Joó – Sólyom 1973. 41.

14 Bodó 2010. 12-13.

15 HOM Rég. Ad. 1520-1981.

3. kép: Szentlélek – Pálos kolostor turistaszálló terv (Beck Zsuzsa) (Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ Műemléki tervtár, 796.)

1960-ban újabb feltárás történt Szentléleken, ezúttal azonban illegális módon. A Herman Ottó Menedékház gondnoka telefonon jelentette, hogy a budapesti M. Ü. M. 1. és 13. Iparitanuló Intézet tanulói és két tanáruk "kutat" a templomban. Tevékenységüket Komáromy József szüntette be, aki a templomhajóban talált sírok leletmentését végezte el.¹⁶

1974-ben indult meg a kolostor régészeti kutatása. Ebben az évben Czeglédy Ilona folytatott ásatásokat túlnyomó többséggel a templom területén. Kutatása nyomán Ferenczy Károly vezetésével megtörtént annak ma is látható műemléki konzerválása és bemutatása. Munkájuk alkalmával kitisztították a kolostornégyszöget is, a látható falakat szárazon rakott kőfallal emelték ki (4. kép). Az azóta eltelt időben a kolostor területén újabb feltárások nem zajlottak, a romok elfeledve várták sorsukat.

A vadregényes, de jól megközelíthető és magas falakkal büszkélkedő templomrom Miskolc környékének egyik legjelentősebb, és a túrázók körében népszerű műemléke. Ennek köszönhetően viszonylag rendezett a környezete. A templom mellett lévő, kevésbé látványos kolostornégyszög a Czeglédy-féle feltárások óta azonban méltatlan állapotba került. Az itt üzemelő turisztaház a romok területének egy részét elegyengette, azon murvával fedett rendezvényteret alakított ki. A planírozás során a mélyedéseket szeméttel töltötték fel, az északnyugati oldalon pedig egy aszfaltozott parkolót is kialakítottak. A szabadon maradt romokat az erdő kezdte visszahódítani, területén növények nőttek és megindult a humuszosodás folyamata.

Az elmúlt években sajnálatos módon a templom épületében is jelentős károk keletkeztek. Szétnyílt a diadalív boltíve, amelyet évek óta egy ideiglenes dúcolattal tartanak helyén. A kolostor és a templom területére „A műemléki helyreállításig belépni tilos” feliratú táblákat helyeztek ki, melyek már jó néhány éve állnak ott, miközben a konzerválásról nem született döntés.

A szentléleki kolostor méltatlan állapotának ügyét egy miskolci önkéntesekből álló csoport, a Csatárlánc karolta fel 2011-ben. Céljuk az, hogy a templom területén a balesetveszélyt megszüntessék a diadalív pilléreinél és boltzatának helyreállításával. Munkájukba a miskolci Herman Ottó Tudományos Egyesületet is bevonták. A kezdeményezést több vállalkozó is tá-

4. kép: A kolostornégyszög 1977-ben (HOM Fotó- és negatívtár, Ltsz.: 34.198.)

16 HOM Rég. Ad. 574-1968.

mogatta 2012-ben: egy kivitelező cég ingyen biztosította a szükséges szakmunkát, a gyártó a habarcsanyagot, többen a kőanyag szállításában segédkeztek, miskolci építőipari szakiskolák pedig a tanulóknak szükséges nyári gyakorlat gyanánt elfogadták a kolostornál folytatott munkát. A Csatárlánc ennek a kezdeményezésnek a keretein belül kereste meg a Herman Ottó Múzeumot a kolostornégszög revitalizálásának tervével (5. kép). Így kezdte meg Múzeumunk Szentléleken a feltárást 2012-ben. Munkánkat miskolci középiskolások is segítették, hangsúlyozandó, hogy tanév közben (6. kép).

Kutatásunk egyik célja voltaképpen egy terület rekultiváció volt, melyet alaprajz hitelesítő és szondázó jellegű ásatás egészített ki. Ennek során szintsüllyesztést végeztünk a kolostornégszög kb. 50%-án, eltávolítva a növényzetet és az erdei humuszt a legfelső régészeti réteg tetejéig. Ezt követően kutatóárokokkal szondáztuk

5. kép: A kolostornégszög állapota a 2012. évi ásatás megkezdése előtt (fotó: Szörényi Gábor András)

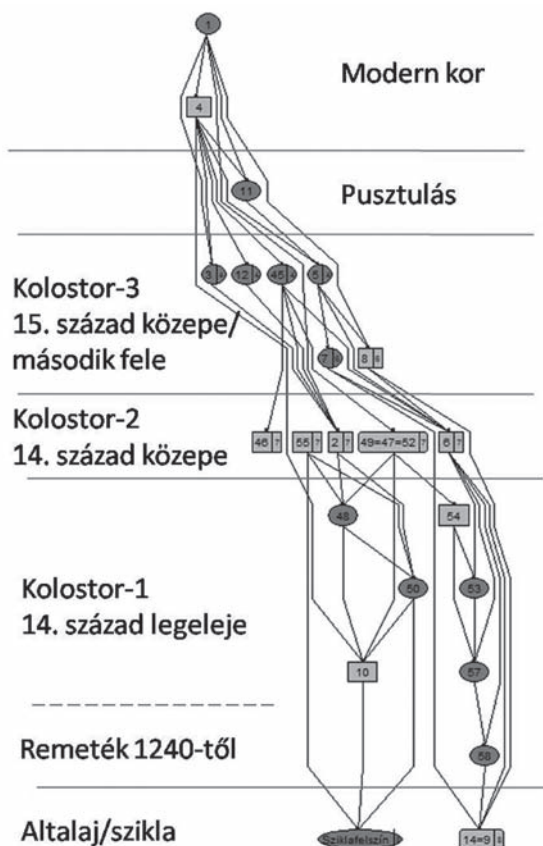
6. kép: Miskolci középiskolások segédkeznek a feltárási munkálatokban (fotó: Szörényi Gábor András)

meg a kolostornégszöget, valamint megvizsgáltuk a parkolóval és rendezvényterrel fedett kolostorrész kiterjedését és állapotát.

A turistaház 1930-as években folytatott átépítése során ez utóbbi területen helyezték el a vizesblokkot, melyet csak az 1960-as, 1970-es években bontottak el. A tereprendezés során szeméttel töltötték fel a területet, melynek nagyszámú tárgyi emlékét – pezsgős- és borosüvegeket, kávé- és tejeszacskókat, konzervdobozokat – a feltárást során megtaláltuk. A szemétréteg eltávolítása után került elő a törköből rakott vizesblokk alapozása, melyet a kőanyag azonossága alapján a kolostor köveiből emeltek. Ez alatt rábukkantunk a kolostor északnyugati külső falára is, így bebizonyosodott, hogy a parkoló valóban ráfedett a középkori romokra.

A jelenleg is szabadon álló kolostornégszögben a korábbi kutatások alkalmával csupán a legfelső járszintig mélyültek le. Jelen kutatásunk során igyekeztünk a kolostornégszög területén teljes rétegtani keresztmetszetet nyerni. A rétegek átvágásával egy összetett, többretegű lelőhely bontakozott ki. A mintegy néhány tíz négyzetméter összterületű kutatóárkokban több mint 50 stratigráfiai egységet különítettünk el, melyekből nagyszámú leletanyag is előkerült (7–8. kép).

Az új- és modernkori rétegek viszonylag vékonyan fedték az intakt középkori egységeket. Ennek oka az, hogy a rommezőt egyrészt a korábbi ásatások alkalmával, másrészt a turistaház üzemeltetői többször kitakarították. Az általunk eltávolított humuszos felszín alatt, sekély mélységben jelentkeztek a kolostor pusztulási szintjei, melyeket elsősorban a

7. kép: A 2012. év kutatási eredményeinek ábrázolása Harris-mátrixon (szerkesztette: Miskolczi Melinda, Szörényi Gábor András)

kerengőudvarban sikerült azonosítani. Itt két, szemétkben roppant gazdag réteg húzódott egymás felett. A felső rétegben csak 16. századi leletanyagot, míg az alatta elhelyezkedőben 15–16. századi leleteket találtunk. Ez utóbbihoz nagy mennyiségű zsindeleszög is köthető. E két szemétreteget vagy az 1540-es Balassa-féle pusztításhoz, vagy az 1526-os Serédy-féle feltételezett rongáláshoz köthetjük. Mivel e két pusztulási réteg az udvarban közvetlenül a természetes, agyagos sziklafelszínen feküdt, egyértelmű, hogy amíg rendszeres élet volt a kolostorban, addig a kerengőudvart folyamatosan tisztították.

A kolostor építési periódusait a nyugati szárnyban nyitott két árok alapján összegezhettük. Az igen vékony, modern felszínt eltávolítva megfogható volt az utolsó periódus járószintje, melyet Sódor Alajosék is megtaláltak 1954-ben. Az általunk nyitott két szonda tanúsága szerint a kétosztatú traktus egyik részét téglával, míg a másikat csupán ledöngölt agyaggal burkolták (9. kép). A felület átvágása alapján e két burkolatot a 15. század derekán, második felében készíthették.

A kolostor – eddigi kutatásaink eredményei alapján – ebben az időszakban érte el legnagyobb kiterjedését mind nyugati, mind keleti irányban. E késő középkori rétegek átvágását követően, ezek alatt dokumentáltuk egy kisebb alapterületű kolostor nyomait. Ennek a korábbi rendháznak a kb. 1 méterrel beljebb futó falait visszabontva találtuk meg, melyeket a már említett 15. századi járószintek is fedtek. A korábbi és kisebb alapterületű épület falához egyszerű, letapossott, agyagos járószintek kapcsolódtak, melyekben 14. századi leletanyagot találtunk.

8. kép: A kibontott rétegek rendje az 1. kutatóárok nyugati felében (fotó: Szörényi Gábor András)

9. kép: A feltárás során kibontott kétosztatú traktus padlója (fotó: Szörényi Gábor András)

A kutatóárokban tovább haladva, a 14. századi réteg bontása során egy harmadik, szintén visszabontott falat találtunk, mely a 14. századi faltól beljebb, a kerengőudvar felé került elő. Az ehhez a falhoz kapcsolható rétegek főleg 13. századi és kevés 14. századi leletet rejtettek. E három, egymástól jól elkülöníthető építési periódust megkísérelhetjük összekötni a kolostor történeti adataival. A pálos rendház első fázisát annak 14. század eleji alapításához és István nádor bőkezű adományaihoz köthetjük. A bővítéssel járó átépítést a 14. század közepén és végén kapott, nagyobb adományokból befolyó pénzüsszegek tették lehetővé. A kolostor utolsó átépítését a 15. században juttatott javadalmak biztosították.

Megjegyzendő, hogy mindegyik átépítési rétegben találtunk Árpád-kori anyagot, amit természetesen a legnagyobb mennyiségben a legkorábbi építéshez kapcsolódó szintekben azonosítottunk. A korai leletanyag nagy számát az 1240-es határjárás alkalmával említett remete közösséghez kapcsolhatjuk. Feltételezésünk szerint az ismeretlen eredetű közösség fából készült épületekben élhetett itt az első kőkolostor megépítéséig. A 14. századi építkezések alkalmával végzett planírozások során kerültek a korábbi közösség nyomai a különböző rétegekbe.

Bemutatott kutatásunk másik célja a kolostornégyszög revitalizálása és a feltárt falak műemléki helyreállítása volt. Ennek során elvégeztük a kibontott felszín légifotózását, melynek több száz felvételét geodéziailag bemért illesztőpontok segítségével georeferáltuk, majd az eredményről méretarányos ortofotót készítettünk (10. kép).

Ugyancsak elvégeztük a falak függőleges síkjának fotózását 1×1 méteres felületekben, így a konzerválás megkezdése előtt minden frissen kibontott falat teljes körűen dokumentáltunk. Ezen munkák elvégzését a feltárást követő műemléki konzerválás tette szükségessé. Az ásás befejezését követően a kerengőudvar és a kerengőfolyosó falainak állagvédelme megtörtént.

A templomban fennálló balesetveszély elhárítása, a diadalív pillérenek és a boltozat helyreállításának munkálatai – az anyagi források szűkös volta miatt – várhatóan 2013 folyamán történnek meg.

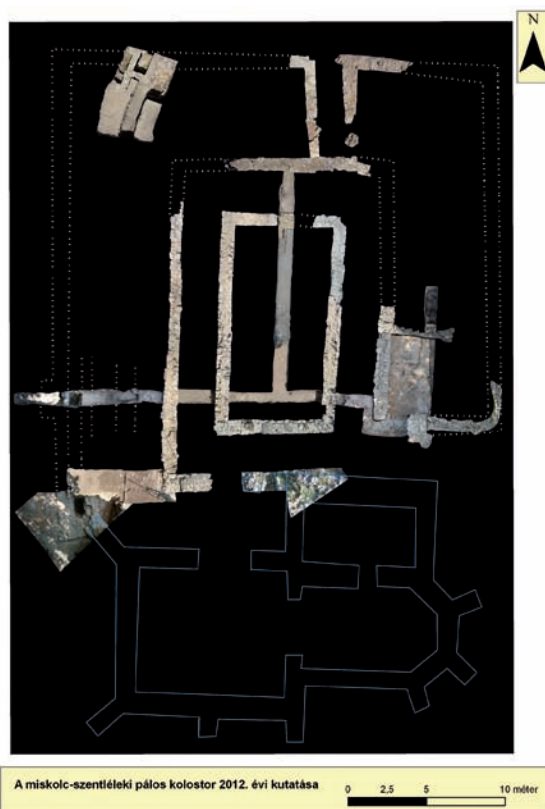
A tanulmányunkban felvázolt adatok kutatásunk első évének eredményeit tükrözik. Bizunk benne, hogy a jövőben folytatni kívánt feltárások tovább árnyalják majd a szentléleki kolostorról eddig megszerzett ismereteinket.

Összefoglalás

A szentléleki – középkori nevén dédesi – pálos kolostort a 14. század elején létesítették az írott források alapján. Egy korábbi oklevélben szereplő adat alapján azonban joggal feltételezhetjük, hogy egy csekély létszámú remete közösség már a 13. század közepén élhetett a ma is látható monostor helyén, vagy annak közelében. Életüket, a közösség vagyonának gyarodását nagylelkűen támogatta Nagy Lajos király, Luxemburgi Zsigmond és később Mátyás király is. A szentléleki kolostor elnéptelenedése, pusztulása a 16. század közepén történt. Az épületet a szerzetesek többé nem építették újjá.

A kolostor első tudományos igényű régészeti kutatását Czeglédy Ilona kezdte meg 1974-ben. A feltárásokat állagmegóvás is követte, melynek munkálatait Ferenczy Károly irányította. A helyreállítás főként a templom területét érintette, a kolostornégyszöget ekkor kitarakták, falait szárazon rakott kőfallal emelték ki. Az eltelt közel negyven évben sem a kolostor, sem a templom területén nem történt állagmegóvási munka, csupán a leszakadashoz közel álló diadalív aládúcolását végezték el.

2012-ben az aládúcolás megszüntetését, a diadalív teljes helyreállítását célzó civil kezdeményezéshez kapcsolódóan kezdett a miskolci Herman Ottó Múzeum a kolostor területén kisebb régészeti kutatásba. Munkákat a Bükk Nemzeti Park Igazgatósága mellett több önkéntes is segítette. Ebben az évben főleg a kolostornégyszög területén végeztük szondázó jellegű kutatásainkat. A feltárás eredményei alapján feltételezzük, hogy a kolostort három építési periódusban alakították ki. Az első, csekély alapterületű létesítményt a 14. század elején építették. Később, szintén a 14. században megtörtént a kolostor első átépítése, bővítése. Ma is látható formáját a 15. században nyerte el, ekkor közel 1 méterrel tették szélesebbé az épületet. A pálos kolostor első

10. kép: A kolostornégyszög kutatásáról készített ortofotó (HOM Régészeti Adattár)

fázisát annak 14. század eleji létrehozásához köthetjük. A bővítéssel járó átépítést a 14. század közepén és végén kapott, nagyobb adományokból befolyó pénzüsszegek tették lehetővé. A szentléleki kolostor épületének utolsó átépítését a 15. században juttatott javadalmak biztosították. Az ásatás befejezését követően a kerengőudvar és a kerengőfolyosó falainak ideiglenes állagvédelmét is – szintén civil összefogással – elvégeztük.

A szentléleki kolostor feltárását 2013-ban is folytatni szeretnénk, melynek alkalmával remélhetőleg több adatot nyerünk a szerzetesek életéről, az egyes helyiségek méretéről és elhelyezkedéséről. Egyik célunk az, hogy a 2012-ben a nyugati traktusban előkerült helyiség kiterjedéséről, funkciójáról bővebb információkat szerezzünk.

The history of the Pauline friary near Miskolc and its archeological excavation in 2012

MELINDA MISKOLCZI – ANDRÁS GÁBOR SZÖRÉNYI

According to written sources the Pauline monastery of Szentlélek – its medieval name is Dédes – was established in the early 14th century. However, on the basis of earlier data of a document we may assume that a small anchoritic community lived on the today still visible place of the monastery or in its adjacencies. The life and the increase of the community's assets were generously supported by King Louis the Great, and later King Matthias. The depopulation and destruction of the monastery of Szentlélek happened in the middle of the 16th century. The building was not rebuilt by the monks.

The first scientific archaeological research of the monastery was started in 1974 by Ilona Czeglédy. The excavation was also followed by preservation, which was led by Károly Ferenczy. The reconstruction has mainly concerned the area of the church; the monastery square was cleaned up then, on its old walls dry stacked stone walls were built. In the following period of nearly forty years there has not been carried out any conservation work in the area of the monastery and the church. Only the buttressing of the chancel arch, which stood near to the abysm, was accomplished.

In connection with a civil society initiative (the abolition of the buttress and the complete restoration of the chancel arch) the Herman Ottó Museum in Miskolc started a small archaeological research in the area of the monastery in 2012. Besides the help from the Bükk National Park Directorate we got help from several volunteers, too. During this year we performed test excavations mainly in the area of the monastery square. On the basis of the results of this excavation we assume that the monastery was built in three different periods. The first building, which had a small floor-space, was built at the beginning of the 14th century. Later, also in the 14th century, the monastery was rebuilt and extended for the first time. The renovation and enlargements of the monastery were carried out in the mid to late 14th century. Money from major donations allowed this. Today you can still see the shape, which was achieved in the 15th century. At that time the building was broadened by almost 1 meter. The last renovation of the monastery of Szentlélek was ensured by benefaction during the 15th century.

After the completion of the excavation we performed a temporary conservation of the walls of the cloister and ambulatory with civilian collaboration, too.

We would like to continue the excavation of the monastery of Szentlélek in 2013, too. In doing so, we hope to get a lot of data about the living-space of the monks and the sizes and locations of the several rooms. One of our goals is to gain more information about the extent and function of the room found in the western wing in 2012.

Irodalom

Bodó B. 2010.: A szentléleki pálos kolostor. *Váarak, kastélyok, templomok* VI/3. 12-15.

DL: Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Gyűjtemény (www.arcanum.hu)

F. Romhányi Beatrix 2007.: Pálos gazdálkodás a 15–16. században. *Századok* 141/2. 299-351.

Hervay F. 1984.: A pálos rend elterjedése a középkori Magyarországon. In.: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk.: H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc, Budapest, 159-172.

HOM Rég. Ad.: A Herman Ottó Múzeum Régészeti adattára

Joó T. 1972.: Adalékok a sátoraljaújhelyi volt pálos-piarista templom, kolostor és berendezései történetéhez. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 11. 145-188.

Joó T. – Sólyom D. 1973.: A diósgyőri pálos kolostor. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 12. 87-120.

Kárpáti B. 2002.: Miskolci várostörténeti kalendárium (1300-1960). Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 39. Miskolc

Lovász E. 2004.: Diósgyőr és a majládi kolostor 700 éves története. Miskolc

Marjalaki Kiss L. 1987.: A szentléleki zárda legrégebb okleveles adata (Tardona határjárása 1240-ben). Történeti tanulmányok. Miskolc várostörténeti közlemények I. Miskolc, 45-48.

A somogyvári bencés apátsági templom 16. századi újjáépítése és boltozata

BUZÁS GERGELY

Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma
H-2025 Visegrád, Fő u. 23., buzasger@freemail.hu

Buzás, G.: *The sixteenth century-rebuilding and net vault of the church of the Benedictine abbey of Somogyvár*¹

Abstract: The aim of the present article is to establish the chronology of the late Gothic rebuilding of the church of the Benedictine abbey of Somogyvár, to present a reconstruction of its nave vault erected at that time, and to analyse the art historical significance and dating of the vault, and the historical context of the construction.

Keywords: late Gothic architecture, abbey of Somogyvár, net vault, István Báthori, sixteenth century

Bevezetés

Már a somogyvári apátság első ásatásain, a 19. században Gerecze Péter több olyan késő gótikus és reneszánsz kőfaragványt talált, amely egy nagyméretű hálóboltozatzól származott (3. kép).² A Bakay Kornél által a 20. században folytatott ásatások tovább gazdagították ezt az anyagot, régészeti megfigyelései pedig lehetővé tették a boltozat lokalizálását és építéstörténeti értelmezését.³ Az ő feltárásai mutattak rá, hogy a késő középkorban nem csak egy új boltozat épült az apátságban, hanem a templomot és a kolostorépületet is gyökeresen átalakították. Lebontották a hatalmas méretű 13. századi kerengőfolyosót, és a továbbra is használatban maradt keleti kolostorszárny, valamint a templom szögletébe egy új, jóval kisebb kerengőt építettek.⁴ Ez egyúttal minden bizonnyal a régi kolostor északi és nyugati szárnyának felhagyását is jelenthette (2. kép).

A templomban is nagyléptékű átalakításokat végeztek. A főhajó pilléreit és ezzel a főhajó gádorfalait is lebontották és újjáépítették. Az apszist két támpillérral támasztották meg. Az apszis padlószintjét két késő középkori periódusban is megemelték, először téglapadlóval, majd később kőpadlóval burkolták. Az apszis előtti szakaszban egy-két lépcsőfoknyival megemelt kórust hoztak létre szintén kőpadlóval burkolva.⁵

Már a pillérek újjáépítését követően a keletről számított ötödik pillérpár vonalában egy erőteljes, észak-déli irányú válaszfalat emeltek. A fal közepén, az itt lévő korai falazott ereklyesír felett egy 260 centiméter széles nyílást hagytak, de ajtókeretet nem alakítottak ki benne. A válaszfaltól keletre eső templomteret kőpadlóval burkolták, a nyugati részbe viszont nem készült padlóburkolat.⁶

A templom főhajójába, a válaszfal keleti, belső oldalához utólag három pillérre és falpillérekre támaszkodó karzatot építettek⁷, a déli mellékhajónak pedig a karzat vonalába eső szakaszában egy helyiséget képeztek ki: ezt északról, a templom pillérei közé beépített fal, keletről az ötödik déli pillérhez és a templom déli falához utólag hozzáépített falpillérekre támaszkodó hevederív határolta.⁸ A hevederív arra vall, hogy felette minden bizonnyal a mellékhajó fölé emelkedő karzatot alakítottak ki. A templomot kettéosztó válaszfal nyugati, külső oldalának közepéhez, még a fal építésekor kiképzett nyílás elé, az itt található falazott ereklyesír fölé egy kis, négyzetes helyiséget csatoltak.⁹

1 A somogyvári apátság késő középkori átépítésének és a templom hálóboltozat jelentőségére elsőként Papp Szilárd figyelt fel: Papp 2001. 299-312. Az ő nyomán, a boltozat rekonstrukciójával már két korábbi írásomban magam is foglalkoztam: Buzás 2009. a., Buzás 2010. 592-599. Most azért térek vissza a témára, mert Bakay Kornél közelmúltban megjelent monográfiája (Bakay 2011.) számos új adatot tett közzé a somogyvári apátság késő középkori átépítéseiről, másrészt pedig Szőke Balázs néhány fontos analógiára hívta fel a figyelmemet a boltozattal kapcsolatban, amelyekért szeretnék itt is köszönetet mondani neki.

2 Papp 2001. 305. 19. kép, 306.

3 Ásatásainak legújabb és legalaposabb összefoglalása: Bakay 2011.

4 Papp 2001. 301.

5 Bakay 2011. 166.

6 Bakay 2011. 159-160.

7 Bakay 2011. 162.

8 Bakay 2011. 163.

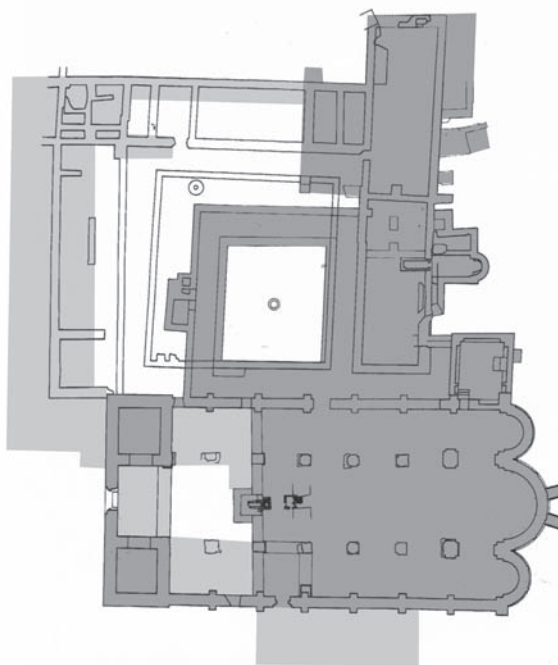
9 Bakay 2011. 159-160.

1. kép: A somogyvári apátság romjai

A templom teréről leválasztott nyugati térrészt később tovább alakították: a templom nyugati kapuját befalazták, és mellette egy kis ajtót vágtak a templom nyugati falán. Az északi torony elé, a nyugati homlokzathoz egy épületet ragasztottak.¹⁰ Az északi mellékhajó falán, a kerengőn kívül is nyitottak egy új ajtót, amely az északi mellékhajóból kialakított épületbe vezetett. A pillérközöket itt befalazták, és az így képzett helyiség keleti végéhez egy, a főhajóba nyúló kemencét csatoltak, amelyet az előkerült leletek alapján színesfém-megmunkálásra használtak.¹¹ A főhajót ekkor valószínűleg udvarként használhatták. A déli torony aljában pincét alakítottak ki, amely a benne feltárt pénzlelet legkésőbbi darabjai alapján 1552 után pusztult el.¹² Ezekkel az átalakításokkal valószínűleg egyidőben befalazták a templom déli kapuját is, elé pedig egy épületet emeltek.¹³

A régészeti megfigyelések több szakaszban folyó és eltérő jellegű átalakítások soráról árulkodnak. Az első periódusba sorolható a főhajó pilléreinak átépítése, és a főapszis téglapadlójának kialakítása. Erre vall, hogy az északi negyedik pillér leomolva megtalált tömbjéből és a téglapadlós periódushoz tartozó oltárlépcsőből ugyanannak a szalagfonatos díszű falburkolatnak az elemei kerültek elő, amelyek feltehetően a 12. századi szentélyrekesztőből származnak.¹⁴

2. kép: A somogyvári apátság alaprajza az 1520-as években

10 Bakay 2011. 120-121.

11 Bakay 2011. 146-151.

12 Bakay 2011. 127-143.

13 Bakay 2011. 156-157.

14 Bakay 2011. 162. 343. kép, 166. 364. kép

Az 5. pillérpár vonalában húzódó válaszfal építése már egy második építési periódust jelent, ugyanis egy új kőpadlót fektettek le az épületben. A válaszfalal lerövidítették a templomot, ugyanis kőpadlót már csak a faltól keletre helyeztek el, míg a fal nyugati oldalán lábazatot képeztek ki. Ezek a jelek arra vallanak, hogy a nyugati térrészt külső térnek tekintették. Valamiféle átriumra gondolhatnánk, ám ennek ellentmond, hogy a válaszfalon hagyott középső nyílásban soha sem alakítottak ki kapukeretet, így ezt inkább egy ideiglenesnek szánt, talán az építkezés idején anyagbehordó ajtóként működő nyílásként értelmezhetjük. Mindenesetre nem tűnik valószínűnek, hogy ez a nyílás összefüggésben lenne az éppen itt lévő korai falazott ereklyesírral, hiszen még ha ideiglenes jelleggel is, de csak e felett lehetett átjárni a templom és a tőle leválasztott nyugati térrész között. Végül az építkezés következő fázisában egy helyiséget építettek a sír fölé, és ezzel elzárták az átjárási lehetőséget. Azonban ezzel valószínűleg egyidőben megépítették a válaszfal túloldalán a templom főhajójába nyúló nyugati karzatot, amelynek középső falpillére elvágta az ereklyesír keleti végét, és egyben, mintegy kétharmad részben le is zárta a felette lévő helyiségnek a templom felé nyíló oldalát. Mindez leginkább úgy értelmezhető, hogy ha azt feltételezzük, hogy a sír fölé épült kis helyiség nem a sírral, hanem a karzattal függött össze, alighanem a karzat lépcsőháza lehetett. Szintén a karzattal függhetett össze a déli templomkapu mögött a déli mellékhajó ötödik szakaszában kialakított helyiség, illetve a felette kiképzett karzat. A templomot ebben a periódusban a déli kapun és az északi mellékhajónak a negyedik szakaszából a kerengőre nyíló ajtón át lehetett megközelíteni, a már teljesen leválasztott nyugati térrészbe pedig a templom eredeti nyugati kapuján és talán az északi mellékhajónak az északi torony mellett nyitott, a kerengőn már kívülrre vezető ajtaján át juthattak be. Az építkezések eddig a fázisig egyértelműen igazolják, hogy az épület még templomként, illetve kolostorként működött. A következő építési fázis azonban már világi használatra vall. Ekkor falazzák be a templom nyugati és déli kapuit, és helyettesítik a nyugati kaput egy ajtóval. Ekkor épül be a nyugati térrészbe a fémmegmunkáló műhely, a déli toronyba a pince, a nyugati homlokzat elé egy lakóház, a déli kapu elé pedig egy ismeretlen funkciójú épület. Ezeknek a befalazásoknak és új épületeknek a falaiba már nagy mennyiségben használnak fel olyan román és kora gótikus faragványokat, amelyek feltehetően a templomtornyok felső szintjeiről és a 13. századi kerengőből származnak.¹⁵

Míg az utolsó építési periódus már a kolostori élet részleges, vagy teljes megszűnése után, a végvárrá alakított Somogyvár emléke, az előző periódusok még a késő középkori kolostor virágzásáról árulkodnak. Nehezen bizonyítható, hogy egy több fázisú és tervváltozásokkal teli építkezés szakaszairól, vagy egymástól évszázados időtávval elválasztott építési periódusokról van-e szó. A legvalószínűbbnek mégis az tűnik, hogy a pillérek és a főhajó átépítése, egy külön építési periódus lehetett, mivel ekkor már lefektették egy téglapadlót az apszisban, amit a későbbi periódusban megemelt szinten kőpadlóval váltottak fel. Ennek az első nagy átépítésnek a során szüntették meg a templom román kori belső kialakítását, díszítését. A templomnak egy válaszfalal történő lerövidítésére, a kőpadló lefektetésére és a nyugati és délnyugati karzatok felépítésére viszont jóval később, egy második nagy építési periódusban került sor, egy olyan korszakban, amikor nem bontottak el román kori részeket. Ezekből a falakból a kora gótikus kerengőből származó töredékek sem kerültek elő, ami arra vall, hogy ez az építkezés még megelőzte a kolostor átalakítását. E két nagy periódus egyikéhez köthető a templom késő gótikus hálóboltozata.

A késő gótikus boltozatok

A templomból valójában több késő gótikus boltozat maradványai ismertek: két különböző kétszer hornyolt profilú bordatípus maradt fenn. Az egyikhez egy 21 centiméter széles és kb. 3 méteres görbületi sugarú borda, valamint egy hármás bordaváll töredéke tartozik. A vállkövön a heveder irányú borda két oldalán egyformán 40°-ra nyíló bordák indulnak. Homlokív nincsen. A kis görbületi sugár és a nagy bordaméret alapján valószínűleg a templom mellékhajóihoz sorolható ez a típus.

A másik bordatípus bordái 16 centiméter szélesek és jóval nagyobb görbületi sugarúak. Ebből jóval nagyobb számú boltozati elem maradt ránk: vállkövek, csomópontok és zárókö-töredékek. Ezek lehetővé teszik a boltozat viszonylag részletes rekonstrukcióját. A hálóboltozat kb. 10–11 centiméter oldalszélességű, félnyolcszögkeresztmetszetű falpillérekre támaszkodott.¹⁶ A bordaíndítások ennél szélesebb, 15 centiméteres oldalszélességű, félnyolcszögű fejezetekre metsződtek rá. A fejezeteknek három különböző kiülésű változata ismert: két különböző kiülésű (30 centiméter¹⁷ és 43 centiméter¹⁸) fejezet egy-egy azonos szögben induló bordából álló boltindítás két eltérő magasságú rétegekőveként maradt fenn, egy harmadik méretű (18 centiméter) típus¹⁹ pedig egy reneszánsz övpárkánnyal ellátott kövön, ahol a párkány alatt a karcsúbb félnyolcszögű falpillértörzs illesztési felülete figyelhető meg.

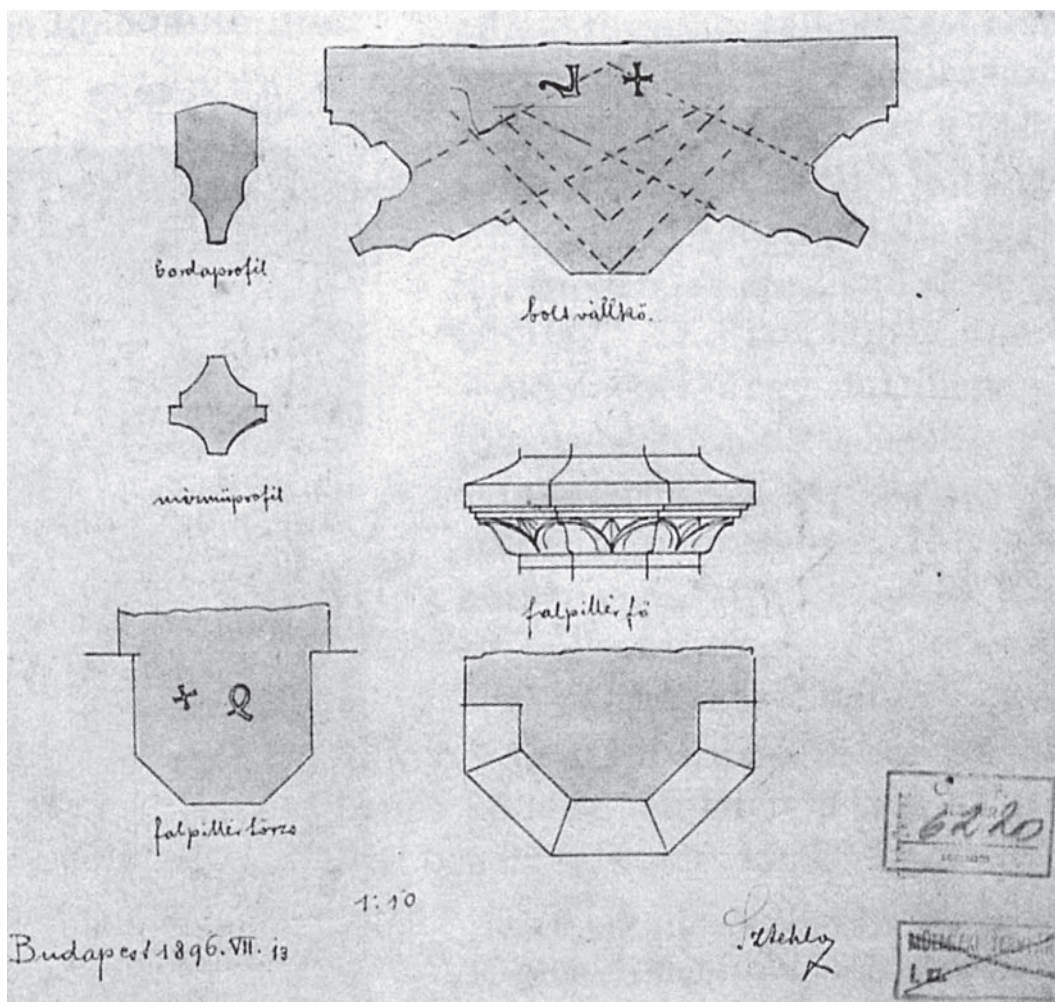
¹⁵ Bakay 2011. 146-147., 149-151., 156-157.

¹⁶ Papp 2001. 307. 22. kép

¹⁷ Papp 2001. 307., 305. 19. kép

¹⁸ Papp 2001. 307., 308. 25. kép

¹⁹ Papp 2001. 307., 305. 19. kép, 307. 23. kép

3. kép: Gerecze Péter somogyvári ásatásaiból előkerült késő gótikus boltozatelemek (Sztehlo Ottó rajza)

A két azonos boltvállhoz tartozó, de eltérő kiülésű darab mindenképpen támváltásos rendszerre vall,²⁰ ám a bordaindítások típusának azonossága amellet szól, hogy a támváltást nem a boltozat rendszere, hanem a boltozatot hordozó fal szerkezete indokolta. A két fejezet kiülése közti különbség igen közel áll a harmadik, legkisebb kiülésű falpillérfejezet falsíkjából való kiülésével. Ez az összefüggés logikusan úgy magyarázható, hogy a boltozatot hordozó fal belső falsíkja kb. 25 centimétert visszalépcsőződött, a kisebb kiülésű boltindítás erre a padkára ült fel, míg a nagyobb kiülésű fejezet a padka alatt is folytatódott, de lejjebb egy párkány közvetítésével karcsúbb faloszloppá alakult. A boltvállaknál megfigyelt támváltás úgy magyarázható, hogy a pillértengelyekben a boltozat nagyobb kiülésű, a templom pilléreire lefutó, falpillérekre támaszkodó fejezetekre metsződött, az árkádívek felett viszont a boltvállak az árkádívek felett húzódó, feltehetően párkánnyal díszített padkára ültek fel, azaz a boltozat minden második válla a pillérek közé, az árkádívek záróköve fölé esett. A falpillér rendszert a templom alaprajzára helyezve megkapjuk a boltszakaszok pontos arányait és méreteit.

A falpillér-fejezetekről két homlokív és két pár, 16–16,5 centiméteres szélességű, kétszer hornyolt profilú borda indul. A vállak mellett fennmaradt több közbülső csomópont is. Az egyik – erős sérülései miatt csak bizonytalanul meghatározható – töredék feltehetően egy olyan csomópontból származik, amely három, egymással 60°-ot bezáró, egyenes alaprajzi vonalvezetésű bordából állt. Két borda érkezett alulról és egy indult fölfelé. Fennmaradt továbbá két darab eltérő szerkezetű és eltérő magasságból származó hatos csomópont is. Az egyik három, egymással 60°-ot bezáró egyenes vonalvezetésű borda érkezik alulról, és mindhárom egyenesen folytatódik felfelé.²¹ A másik – a bordák becsatlakozási szöge alapján eredetileg magasabb szinten elhelyezkedő – csomópontba két, egymással 120°-ot bezáró, egyenes alaprajzi vonalvezetésű borda érkezik

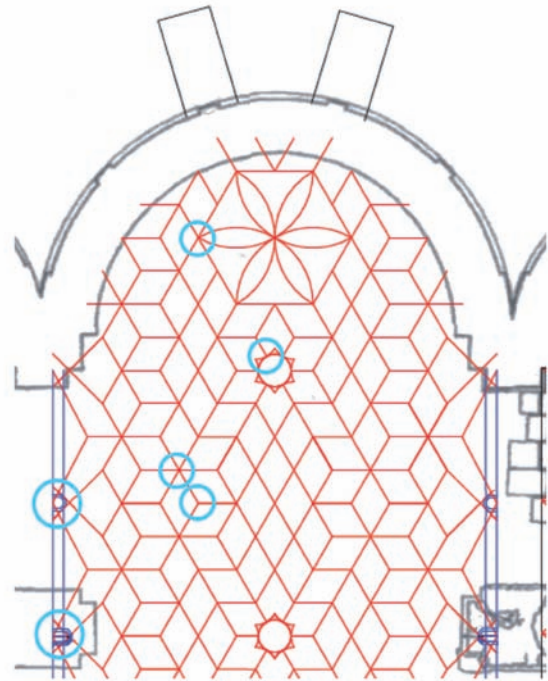
²⁰ Papp 2001. 308.

²¹ Papp 2001. 310.

alulról, és egyenesen folytatódik felfelé, de köztük két, egymás felé hajló, íves alaprajzi vonalvezetésű borda is indul fölfelé. Ezek az íves bordaszakaszok alul a csomóponton túlfutva, lecsonkolva végződnek.²² Fennmaradt több, alaprajzilag íves vonalvezetésű bordatöredék is.²³ Ezeknek a hátán a csomópontokhoz hasonlóan egy taréjt hagytak, amely lehetővé teszi, hogy meghatározzuk a bordáknak a vízszintes síkkal bezárt szögét, ami 6° , illetve 11° . Ezek a lapos szögek egyértelműen arra vallanak, hogy ezek az íves vonalvezetésű bordák a boltozat záradékvonalának közelében helyezkedtek el. A zárókövek közül egy hatos, orrtagokkal díszített, gyűrűs zárókő két töredékét ismerjük.²⁴ Az ebbe befutó bordák egyenes alaprajzi vonalvezetésűek voltak.

A bordák nagy görbületi sugara alapján a boltozat a templom főhajójához tartozhatott. A csomópontok egy 60° -os rombuszhálót bizonyítanak, amelyet torzított rombuszformák kötnek a vállakhoz. A boltvállak alapján meghatározott rövid és széles szakaszarányok egy ilyen hálóval igen sűrű bordahálót bizonyítanak 8 vagy 9 csomópont-szinttel. A fennmaradt, mélyebben fekvő hatos csomópont egy, a boltozat oldalában elhelyezkedő hatágú csillagformáció közepéből származik. A gyűrűs zárókőbe futó egyenes alaprajzú bordák szintén hatágú csillagformációból származnak, ez azonban a záradékban helyezkedett el. Az ugyancsak a záradéknál jelentkező, íves alaprajzi vonalvezetésű bordák és az azokhoz kapcsolódó X csomópont viszont azt bizonyítják, hogy a boltozat záradéka különböző formációkból állt: a hatágú csillagok mellett létezett legalább egy hatszögbe írt hatszirmú rozetta is. Az ebből fennmaradt csomópont meghatározza a hatszög helyzetét és csatlakozását a bordahálóhoz. Ez a csomópont kizárja azt a lehetőséget, hogy egységes csillagformációkból felépülő háló lett volna a boltozat rajzolata, ugyanis ebben az esetben a meglévő csomópontunk egyenes alaprajzi vonalvezetésű bordái nem X hanem Y formát adtak volna. Egy másik lehetséges alaprajzi forma, amikor a középső csillagsor kalászszerűen elrendezett mezőkkel van megtöltve. Ebbe a variációba ugyan alaprajzilag beilleszthető lenne a hatszögmezőből fennmaradt csomópont, azonban térben mindez mégsem lehetséges. Ugyanis ebből a csomópontból a két felfelé induló borda törés nélkül, ugyanazzal az emelkedési szöggel folytatódik, ahogy beérkeztek. Márpedig a kalászos alaprajz esetén ezeknek a bordáknak azonos magasságú csomópontokat kellene összekötniük, azaz lényegében vízszintes bordáknak kellene lenniük, ami azt jelenti, hogy a csomópontban megtörne az emelkedési szögük.

Így egyetlen lehetséges rekonstrukció marad: a legbonyolultabb, 9 szintes formáció, amely a csillagmotívumok mellett, rácsos elrendezésű rombuszmezőket is feltételez amelyeknek olyan X formájú csomópontjai is vannak, amilyen az íves bordák indításával gazdagított változatban ránk maradt. A vállaknál egy csonka csillagsor képződik, amelynek két alsó ága hiányzik, és az itt képződött csomópontokat 2–2 borda kapcsolja a vállakhoz. A főhajóboltozat minden bizonnyal kiterjedt a főapszisa is, ugyanis az apszist két késő gótikus támpillérral támasztották meg. Ez azt is jelenti, hogy az apszist minden bizonnyal felmagasították a főhajóval azonos magasságra, amint az például a pécsi székesegyház szentélyének 1505-ös átépítése során is tették. A támpillérek különös elhelyezése információkat nyújt az apszis boltozatára is. Ugyanis a támpillérek nem az apszisív harmadoló pontjain, hanem a középső részén helyezkednek el. Ez az elrendezés leginkább akkor indokolható, ha az apszisboltozatot olyan módon szerkesztették, mintha a folytatódó hálóboltozatot elvágták volna az apszis íves falával. Ezáltal ugyanis a boltozat a legnagyobb oldalnyomást éppen az apszis hátsó részén gyakorolta a falra, mivel ott a boltozat lapos szegmensívet alkotott. Ennek támpillérekkel való megtámasztása mindenképpen indokolt lehetett. Feltételezhető, hogy a boltozatnak ezt a kiemelt szakaszát díszíthette a térgörbe bordaelemekből képzett hatszirmú rozetta is.²⁵

4. kép: A templom szentélyének boltozat-rekonstrukciója a fennmaradt bordacsomópontok helyének jelzésével

22 Papp 2001. 310. 29–30. kép

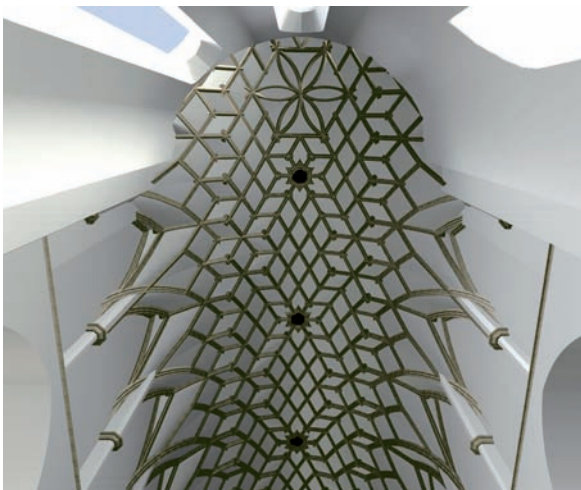
23 Papp 2001. 311.

24 Papp 2001. 309–310., 310. 27–28. kép

25 Hasonló jellegű az apszisboltozat megoldása az 1502-1546 között felépült pirnai Marienkirche főszentélyében: a hálóboltozatot itt is egyszerűen elmettzi a szentélyzáradék poligonja, illetve az apszisboltozatot itt is térgörbe bordákkal van kiemelve.

5. kép: A 16. századi apátsági templom belső terének rekonstrukciója

6. kép: A szentély boltozatának rekonstrukciója

7. kép: A hosszház boltozatának rekonstrukciója

8. kép: Az oberhausi plébániatemplom szentélyboltozata

Az apátság leletei közül fennmaradt két nagyméretű, lilimos faragvány is. A lilium egy enyhén hajló felületű kőlapra van faragva. A kőlapok oldalai kissé szabálytalan lépcsőzetes formára vannak alakítva, és felületükbe két-két lapos horony van bemélyítve. Ezek a jegyek arra utalnak, hogy a kőlap egy téglából falazott boltsüvegbe volt beillesztve, úgy, hogy az L alakú kampók fogták fel a süveg felületére, oldalaihoz pedig a süvegfalazat téglái illeszkedtek.²⁶ A lilium szárának vastagsága megegyezik a fent ismertetett hálóboltozat bordáinak szélességével. Az ilyen jellegű liliumok íves alaprajzi vonalvezetésű, a boltsüveg felületén ortogonális díszített mérműbordák lezárásánál szoktak megjelenni.²⁷ Csábító lehetőség, hogy ezt az elemet is e hálóboltozat elemeként értelmezzük. Logikus lenne a boltozat rozettájához csatolni őket, ám ezt nagy méretük, illetve a rozetta fennmaradt sarokcsomópontján az íves bordák szűk indulási szöge kizárja. Ilyen nagyméretű liliumok nem illeszthetők be egy olyan sűrű rajzolatú boltozatba mint a templom főhajóboltozata. Ugyanakkor nem lehetetlen, hogy egy másik térrészben a főhajóéval megegyező profilú bordákkal egy eltérő rajzolatú boltozat épült, amelyben elérték ezek a liliumok. Ennek helyére legvalószínűbbnek tűnik a templom déli mellékhajójának kapu feletti oratóriuma.

Párhuzamok

A somogyvári főhajóboltozat térben és időben legközelebbi rokona a stájerországi Oberhaus 1520-ban felszentelt templomának szentélyében maradt fenn.

A somogyvárinál egyszerűbb alaprajzú, mindössze 5 csomópontszinttel rendelkező hálóboltozat itt is 60°-os rombuszhálóra épül, amelyet egy hosszanti tengelyű rombuszsor közvetítésével nyújtott mezők vezetnek le a fecskefarkasan kiképzett boltvállakhoz. A csomópontokban itt is túlfuttatták a bordavégződéseket. A sen-

26 Ezeknek az elemeknek boltozathoz való tartozására Takács Imrre hivatkozva Papp Szilárd hívta fel először a figyelmet: Papp 2001. 126. jegyzet. Korábban magam csak az egyik faragványt ismerve, az azon látható kapcsolatok értelmezése alapján ez ellen az értelmezés ellen érveltem: Buzás 2010. 603. 143. jegyzet. Ma már ismerve a másik faragványt is, annak, az előzőtől némiképp eltérő kapcsolatai meggyőzték Takács Imre és Papp Szilárd feltevésének helyességéről: a kőlapokat nem U alakú, a kövekbe beragasztott kapcsokkal fogták össze, hanem L alakú, a köveket kampószerűen tartó kapcsok fogták be, ami kifejezetten vízszintes, faragott felületüket lefelé mutató elhelyezést igazol, és ez csakis egy boltozat záradékmezőjében lehetséges.

27 Léptékében a legközelebbi analógia a meissenai dóm Fürstenkapellájának a 15. század első feléből származó boltozata: Nussbaum - Lepsky 1999. Abb. 270., de hasonló szerepben, bár jóval kisebb méretben megjelennek hasonló liliumok a meissenheimi Sclosskirche 1503-ban befejezett épült boltozatán is: Nussbaum - Lepsky 1999. Abb. 352.

télyzáradék előtt kialakított mező rozettáját magába foglaló hatszög a somogyvárihoz képest 30°-kal el van fordítva, és a közepét repülőbordás függőzárók is gazdagítja.²⁸ Léptékében és bonyolultságában a legjobb analógia Somogyvárhoz a schwäbisch gmünd-i Szent Kereszt plébániatemplom 1491–97 között felépült szentély-főhajó-boltozata.

A gmündi boltozat építését Aberlin Jörg (1420–1494), stuttgarti mester kezdte meg, és Hans von Urach (említve 1492–1501) fejezte be. E boltozat 8 csomópontszinttel rendelkezik, alapszerkezete egy, a somogyvárihoz képest 30°-al elforgatott hatágú csillagmotívumokból szőtt háló, amelyet a boltvállak vonalában a somogyváriakhoz képest merőlegesen elforgatott rombuszrácsok bontanak meg. A boltvállak kiképzése a somogyvárinál bonyolultabb képet mutat: a rombuszrácsok, illetve csillagmotívumok itt a vállakig, illetve az árkádívekig folyamatosak, de rendszerükbe bele van szöve vállanként két-két átlós borda is. A szentélyzáradék boltozata Gmündben egy hevederívvel le van választva a kórusboltozattól, ám a boltozat rendszere itt is folytatódik, azzal a különbséggel, hogy a központi csillag szárai íves vonalvezetésűek, így egy az oberhausi szentély záradékában lévővel megegyező rozettát adnak ki.²⁹ A gmündi boltozat tervezőjének, Aberlin Jörgnek a munkásságában kiemelkedő szerepet kapnak a rombuszokból összeállított hatágú csillagelemekből szőtt hálóboltozatok. Ilyen – a gmündihez képest meglehetősen monoton rajzolatú – csillagháló boltozatot épített a stuttgarti Stiftskirche³⁰ és a heilbronnai Kiliankirche szentélyében³¹ is. Ez utóbbi 1485–1487 között készült el.³² A gmündi boltozat másik mestere Hans von Urach, testvérével, Jakob von Urachal együtt 1495-ben kezdte meg a schwäbisch halli Szent Mihály plébániatemplom szentély főhajó-boltozatának építését.³³ A rombuszháló-boltozat rajzolata azonban itt sokkal játékosabb az Aberlin Jörg által alkalmazott monoton csillaghálónál, aszimmetrikusan elrendezett csonka csillagmotívumok és rácsos elrendezésű rombuszcsoportok váltakoznak rajta. A boltvállaknál és a szentélyzáradékban a csomópontokon átfutó, lecsonkolt végű bordákból alkotott motívumok gazdagítják a boltozatot. Mindemellett a bordaháló kevésbé sűrű, mint Gmündben, mindössze 5 csomópont szinttel rendelkezik, akárcsak az oberhausi szentélyboltozat.

Ezekkel az 1480–90-es években épült württembergi rombuszháló boltozatokkal csaknem egyidőben Magyarországon is megjelentek hasonló rendszerű, de néha még nagyobb méretű hálóboltozatok. A magyar emléksorozat legkorábbi, és feltehetően mintaadó darabja a székesfehérvári Szűz Mária prépostsági templom 1483–1490 között megépült főhajóboltozata volt.³⁴ A fennmaradt nagyszámú csomópont alapján Szőke Balázs által rekonstruált boltozat a záradék részén egy sor egymás mellé helyezett hatágú csillagmotívumból áll, amelyet kalász-szerűen elhelyezett rombuszmezők egészítenek ki 5 csomópontszintes hálóboltozattá.³⁵ Ezt a viszonylag egyszerű boltozatot nem sokkal később követte a pécsi székesegyház 1500 előtt felépített főhajó-boltozata.³⁶ A boltozat nemrég előkerült csomópontjai szintén Szőke Balázs rekonstrukciója szerint egy aszimmetrikus, csonka csillagmotívumokból összeállított, rombuszháló lehetett, amely az augsburgi Szent Ulrik és Aphra apátsági templom északi mellékhajó boltozatával mutat rokonságot.³⁷ Hasonló irányba mutat a pécsi szentélyboltozat, amelyről egy

9. kép: A Schwäbisch Gmünd-i Szent Kereszt plébániatemplom szentélyboltozata

28 Brucher 1990. 260–261. Abb. 213.

29 Kissling 1975. 76–79.

30 Dehio – Bezold 1887–1901. Tafel 455.

31 Ullmann 1984. 100. A II. világháborúban mindkét boltozat elpusztult, a heilbronnit a háború után rekonstruálták.

32 Hootz 391.

33 Nußbaum – Lepsky 1999. 251.

34 Papp 2005. 21.

35 Szőke 2009. a. 109–110. Szőke Balásznak mondok köszönetet, amiért megismerhettem a még közöletlen boltozatrekonstrukcióját. A boltozat részletes rekonstrukcióját és elemzését lásd a jelen kötetben Szőke Balázs tanulmányában.

36 Buzás 2009. b. 667.

37 Szőke Balásznak mondok köszönetet, amiért megismerhettem a még közöletlen boltozatrekonstrukcióját.

ma már elpusztult építési felirat azt is elárulja, hogy Demeter kőfaragó készítette 1505-ben.³⁸ Ez a boltozat az augsburgi Szent Ulrik és Aphra hosszház-főhajó boltozatának gazdagított változata.³⁹ Ráadásul az augsburgi boltozatokra jellemző a bordáknak a csomóponton való túlfuttatása és lecsonkolása, ami Württembergben hiányzik, viszont Székesfehérváron, Pécsen és Somogyváron egyaránt megtalálható. Az augsburgi Szent Ulrik és Aphra hosszházboltozatait Burghard Engelberg emelte az 1480–90-es években.⁴⁰ A pécsi szentélyboltozat építésével egyidőben, 1503-ban készült el a szegedi alsóvárosi ferences templom hosszházboltozata⁴¹, amely hatágú csillagokba rendezett rombuszokból álló, 6 csomópontszintes monoton háló. A csillagok helyzete a gmündi szentélyboltozat csillagainak felel meg, tehát a hozzá egyébként nagyon hasonló stuttgarti-heilbronnai boltozatokhoz képest 30°-al elforgatott pozícióban állnak. Ez utóbbiakkal viszont teljesen megegyezik – a boltvállak eltérő elhelyezésétől eltekintve – az a 7 csomópontszintes hálóboltozat, amelynek elemeit a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi.⁴² 1500 körül épülhetett meg a kolozsvári Farkas utcai ferences templom ma már elpusztult főhajóboltozata.⁴³ Ennek rokona lehetett a vele nagyjából egykorú, és hasonlóképp elpusztult dési Szent István plébániatemplom boltozata is.⁴⁴ Szőke Balázs rekonstrukciós kísérletei szerint ezek egyszerűbb szerkezetű, de szintén rombuszokból szerkesztett hatágú csillagmotívumokra épülő hálóboltozatok lehettek. A magyarországi emlékek között az egyik legkésőbbi, valószínűleg az 1520-as évekre keltezhető⁴⁵ a nyírbátori Szent György plébániatemplom (ma református templom) rombuszháló boltozata, ahol a boltozat tetején elhelyezett egymásba fonódó hatágú csillagformákat kalászmotívumba rendezett rombuszok egészítik ki 6 csomópontszintes boltozattá.⁴⁶ Ezek az igen nagyméretű, 9–17 méter közti fesztávolságú⁴⁷ hálóboltozatok mellett számos jóval kisebb és egyszerűbb, de szintén hatszögre szerkesztett rombuszhálós boltozatot ismerünk Erdélyből. Kiscsúr⁴⁸ főhajóboltozata (1506), Prázsmár⁴⁹ (1512) és Szász-buda⁵⁰ hosszházboltozata (1519 előtt), Nagyselyk,⁵¹ Vízakna⁵² és Lesses⁵³ főhajóboltozata, Muzsna⁵⁴ szentélyboltozata (1525), Szászújfalú⁵⁵ főhajóboltozata, Táblás⁵⁶ hosszházboltozata (1524), Kereszténysziget⁵⁷ főhajóboltozata (1495), a gyulafehérvári Lázói-kápolna⁵⁸ boltozata (1512), Berethalom⁵⁹ (1515 előtt) és Homoródjánosfalva⁶⁰ szentélyboltozata (1522), Nagysink⁶¹ főhajóboltozata (1522 előtt), valamint Miklóstelke⁶² (1521–1524) és Nagybaromlak⁶³ boltozatai. A felvidéken a legjelentősebb⁶⁴ ilyen típusú boltozattal épült emlék az 1510-es években épült bakabányai főhajóboltozat.

A somogyvári apátság főhajóboltozata tehát nem állt egyedül a magyarországi késő gótikában sem, még ha közvetlen rokonai inkább Württembergben kereshetőek is. Egy olyan széles körben elterjedt, a dél német területek építészetiével szoros kapcsolatot fenntartó, magas színvonalú magyarországi boltozatépítési gyakorlat egyik emléke, amely jellemzőnek mondható a 15. század végi és 16. század eleji Magyarországra.

38 Székér 1992.

39 Szőke 2009. b.

40 Nußbaum – Lepsky 1999. 252-253.

41 Szőke 2009. c.

42 Szőke 2009. d. A kövek lelőhelye nem azonosítható.

43 Szőke 2009. a. 110.

44 Szőke 2010. 6-7.

45 A keltezésről: Buzás – Farbak 2009. 156.

46 Szőke 2009. e.

47 A székesfehérvári boltozat fesztávolsága 17 méter, a kolozsvári ferencesé 15,5 méter, a szegedié 13,5 méter, a nyírbátorié 11,2 méter, a pécsié hosszház 10,2 méter, a szentély 10,6 méter, a somogyvárié 9 méter.

48 Fabini 1999. I.: 389.

49 Fabini 1999. I.: 733.

50 Fabini 1999. I.: 77.

51 Fabini 1999. I.: 453.

52 Fabini 1999. I.: 640.

53 Fabini 1999. I.: 680.

54 Fabini 1999. I.: 478.

55 Fabini 1999. I.: 517.

56 Fabini 1999. I.: 749.

57 Fabini 1999. I.: 218.

58 Fabini 1999. I.: 796.

59 A szentélyből nyíló sekrestyeajtó 1515-ben készült. Fabini 1999. I.: 67.

60 Fabini 1999. I.: 171.

61 Fabini 1999. I.: 247.

62 Fabini 1999. I.: 396.

63 Fabini 1999. I.: 823–824.

64 Szőke 2009. f.

A boltozat keltezése

A somogyvári boltozat keltezését az analógiák alapján a 15. század utolsó éveitől az 1520-as évekig lehetne feltételezni. Az apátságra vonatkozó történeti adatok szerencsére tovább szűkítik ezt az időintervallumot.

A Szent László által alapított, és a 12–13. században folyamatosan épített, bővített somogyvári monostor az ország legelőkelőbb bencés monostorai közé tartozott, így fontos szerepet játszott a 16. század eleji reformjában is, amelyet Tolnai Máté pannonhalmi apát kezdeményezett. A somogyváriak nem vették jó néven, hogy a pannonhalmi apát bele próbált szólni kolostoruk ügyeibe, ezért 1506-ben elűzték azokat a szerzeteseket, akiket Tolnai küldött hozzájuk.⁶⁵ Talán ez is közrejátszott abban, hogy amikor 1508. március 26-án Tolnai Máté kezdeményezésére rendi vizitátorok járták végig a somogyvári monostort elég kedvezőtlen képet festettek jelentésükben róla.⁶⁶ Ennek ellenére azok a ténymegállapítások, miszerint a templom gerendái néhol beomlással fenyegetnek, elég egyértelműen jelzik, hogy ekkor még nem állhatott a késő gótikus boltozat.⁶⁷ 1512-ben a somogyvári apátság is csatlakozott ahhoz az unióhoz, amelyet Tolnai Máté kezdeményezett a nagyobb magyarországi bencés apátságok között.⁶⁸ Ez azonban nem simította el az ellentéteket a függetlenségük megőrzésére törekvő apátok között, ami le is lassította a rendi reform folyamatát.⁶⁹ II. Lajos király a somogyvári apátság kegyúri jogait átadta Báthori István nádornak.⁷⁰ Báthori, aki 1519-től haláláig 1530-ig viselte a nádori tisztelet, testvéreivel, András tárnokmesterrel és György főlovászmesterrel együtt, az 1488-ban kihalt Marczali család jelentős somogyi birtokainak örököse volt.⁷¹ Ezek sorába tartozott Somogyvár mezővárosa is.⁷² Báthori István halála után nem sokkal 1535-ben az apátság Peregi Albert commendátor kezére jutott⁷³, 1538–1541 között pedig Török Bálint foglalja el, aki be is rendezkedett az erődített monostorban.⁷⁴ A szerzetesi élet csak 1543-ban szakad meg e falak között a háborús állapotok miatt.⁷⁵

A történeti adatok alapján kétségtelenül az 1508–1530 közötti időszakra tehetjük a monostor újjáépítését. Ezen az időszakon belül leginkább a nagy vagyonnal és befolyással rendelkező Báthori István nádor kegyurasága alatt eltöltött 1520-as évek tűnnek a legalkalmasabbnak az építkezéshez. István nádor testvére, András tárnokmester valószínűleg ugyanezekben az években építi újjá saját rezidenciáját, Nyírbátorban a Szent György plébániatemplomot, amelyet egy, a somogyvárihoz hasonló léptékű és minőségű hálóboltozattal fedet le.⁷⁶ Báthori Istvánnak a mintaképet az apátság kegyúri jogainak megszerzéséhez és kegyúrként a kolostor építészeti megújításához alighanem elődje, Perényi Imre nádor nyújthatta, aki szintén a Dél-Dunántúlon, a siklósi várban alakította ki családi rezidenciáját. Ő az 1512–1516 közötti években szerezte meg II. Ulászló királytól két másik nagy múltú dél-dunántúli királyi bencés monostor, a szekszárdi és a bátai apátság kegyuraságát, majd támogatta ezeken a helyeken a templom és kolostorépületek késő gótikus újjáépítését, amely együtt járt modern háló- és csillagboltozatok építésével.⁷⁷

Amennyiben keltezésünk helyes, és a somogyvári templom boltozata valóban az 1520-as évekből származik, akkor valószínűleg ennek elkészítése az utolsó olyan építkezés volt az apátság templomában, amely még egyházi funkcióhoz köthető. Tehát még nem a templom főhajó-pilléreinak átépítésével együtt kerülhetett erre sor, hanem csak a templom lerövidítésének, a nyugati szakaszokat levágó válaszfal felépítésének az idején. Vagyis ez a boltozat már nem a teljes templomépületet, hanem csak a lerövidített öt szakaszos templomot fedhette le. Ez egyben azt is jelenti, hogy a pillérek átépítésére jóval – minden bizonnyal egy-két évszázaddal – korábban kerülhetett sor, ha 1508-ban a templomépület fafödéme már olyan rossz állapotban volt, ahogy a vizitátorok leírták.

Összefoglalás

A somogyvári bencés apátság 11. századi, román stílusú temploma a későbbi évszázadokban három nagyobb átépítésen ment keresztül. Először a templom pilléreit építették át, majd nyugat felől lerövidítették a bazilikát, és a végébe karzatot emeltek, végül a leválasztott nyugati részbe különböző épületeket: műhelyt, pincét és lakóházat építettek. A második átalakításhoz, a templom lerövidítéséhez kapcsolható a templom beboltozása is. Ekkor épült a főhajó 60°-os rombuszhálóra szerkesztett, térgörbe elemeket is tar-

65 Mályusz 1971. 223.

66 Bakay 2011. 103-104.

67 „*Trabes minantur casum non solum in ecclesia, sed etiam in ipso dormitorio*” (Bakay 2011. 104.)

68 Mályusz 1971. 225.

69 Mályusz 1971. 226-227.

70 Hervay 2001. 510.

71 Magyar 1974. 11.

72 Bakay 2011. 104-105.

73 Hervay 2001. 510.

74 Bakay 2011. 109.

75 Hervay 2001. 510., Bakay 2011. 110-111.

76 Buzás – Farbak 2009. 156.

77 Buzás 2010. 591-592., Buzás 2009. b. 676-677.

talmazó hálóboltozata. A boltozat rekonstrukcióját a falpillérrendszerének fennmaradt elemei, egy boltváll, három közbenső csomópont és egy gyűrűs zárókő töredékei teszik lehetővé. A boltozat mintaképei elsősorban a 15. század végének sváb-württembergi építészetéből ismertek, és szoros kapcsolatot mutatnak a székesfehérvári Szűz Mária prépostság 1480-as évek második felében épült főhajó-boltozatával meginduló, az 1490-es évektől az 1520-as évekig egész Magyarországon elterjedő monumentális késő gótikus hálóboltozatokkal. A somogyvári apátság késő középkori történetére vonatkozó adatok alapján a boltozat építését nagy valószínűséggel az 1520-as évekre keltezhetjük, és az apátság kegyura, Báthori István nádor mecénási tevékenységének tudhatjuk be.

The sixteenth century-rebuilding and net vault of the church of the Benedictine abbey of Somogyvár

GERGELY BUZÁS

The eleventh century Romanesque church of the Benedictine abbey of Somogyvár underwent three significant rebuilding phases in later centuries. First the pillars of the church were rebuilt. Second, the basilica was reduced in length on the west, and a gallery was erected in it. Finally, a workshop, a cellar and a private residence were set up in the formerly detached western part of the nave. The vaulting of the church was constructed contemporarily with the second phase: a net vault designed of 60° rhombuses and containing three-dimensionally curved ribs was erected at this time. The theoretical reconstruction of this vault was made possible by the survival of some elements from the piers and some fragments from a spring of a vault, three intersections and a ring-shaped keystone. The models of the vault can be found primarily in late fifteenth century architecture in Swabia and Württemberg, and show close parallels with the monumental late Gothic net vaults that were constructed all over Hungary between the second half of the 1480s – the date of the first example over the nave of the collegiate church of Our Lady in Székesfehérvár – and the 1520s. On the basis of data relating to the late medieval history of the abbey of Somogyvár, the construction of the net vault is most likely datable to the 1520s, and may be linked to the patronage of Palatine István Báthori, the patron of the abbey.

Irodalom

- Bakay K. 2011.: Somogyvár – Szent Egyed monostor. A somogyvári bencés apátság és védműveinek régészeti feltárása, 1972-2009. Budapest
- Brucher, G. 1990.: Gotische Baukunst in Österreich. Salzburg-Wien
- Buzás G. 2009. a.: A somogyvári bencés apátsági templom boltozata a 16. század első negyedéből. In.: *Reneszánsz látványtár, Virtuális utazás a múltba*. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina – Vasáros Zsolt, Budapest, 418-425.
- Buzás G. 2009. b.: Az egyházmegye építészeti emlékei. In.: *A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009-1543)*. Szerk.: Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József, Pécs, 611-713.
- Buzás G. 2010.: A szekszárdi apátság temploma a középkorban. In.: *Építészet a középkori Dél-Magyarországon*. Szerk.: Kollár Tibor, Budapest, 554-603.
- Buzás G. – Farbak P. 2009.: A kora reneszánsz és a késő gótika vége, 1526-1541. In.: *Pannon Enciklopédia. A magyar építészet története, kitekintéssel a Kárpát-medence egészére*. Szerk.: Deák Zoltán, Budapest, 156-157.
- Dehio, G. – Bezold, von G. 1887-1901.: *Kirchliche Baukunst des Abendlandes*. Stuttgart
- Fabini, H. 1999.: *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*. Hermannstadt-Heidelberg
- Hervay F. L. 2001.: A bencések és apátságaik története a középkori Magyarországon. In.: *Paradisum Plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Szerk.: Takács Imre, Pannonhalma, 461-547.
- Hootz, R.: *Deutsche Kunstdenkmäler, Ein Bildhandbuch*. Baden-Württemberg. Hrsg.: Reinhardt Hootz. Deutsche Kunstverlag, h.n., é.n.
- Kissling, H. 1975.: *Das Münster in Schwäbisch Gmünd*. Schwäbisch Gmünd
- Magyar K. 1974.: Az ötvöskönyi Báthori várkastély. *Somogyi Múzeumok Füzetei* 18. Kaposvár
- Mályusz E. 1971.: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest
- Nußbaum, N. – Lepsky, S. 1999.: *Das gotische Gewölbe. Eine Geschichte seiner Form und Konstruktion*. Darmstadt
- Papp Sz. 2001.: Pannonhalma és Somogyvár. Bencés reform és építészet a 15–16. század fordulóján. In.: *Paradisum Plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Szerk.: Takács Imre, Pannonhalma, 289–315.
- Papp Sz. 2005.: *A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480-1515*. Budapest
- Szekér Gy. 1992.: Demetrius Lapidica. Egy pécsi kőfaragó mester az 1500 körüli időkből. *Műemlékvédelmi Szemle* 1992/2. 15-24.
- Szőke B. 2009. a.: Későgótikus boltozatok Mátyás uralkodása idején és a 16. század első évtizedeiben. In.: *Reneszánsz látványtár, Virtuális utazás a múltba*. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina – Vasáros Zsolt, Budapest, 109-110.
- Szőke B. 2009. b.: A pécsi székesegyház egykori boltozata. In.: *Reneszánsz látványtár, Virtuális utazás a múltba*. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina – Vasáros Zsolt, Budapest, 447-448.
- Szőke B. 2009. c.: A szeged-alsóvárosi ferences templom hajóboltozata. In.: *Reneszánsz látványtár, Virtuális utazás a múltba*. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina – Vasáros Zsolt, Budapest, 449-451.
- Szőke B. 2009. d.: Hálóboltozat maradványai a Magyar Nemzeti Múzeum kőtárában. In.: *Reneszánsz látványtár, Virtuális utazás a múltba*. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina – Vasáros Zsolt, Budapest, 453-455.
- Szőke B. 2009. e.: A nyírbátori volt Szent György- (református) templom boltozata. In.: *Reneszánsz látványtár, Virtuális utazás a múltba*. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina – Vasáros Zsolt, Budapest, 456-457.
- Szőke B. 2009. f.: A bakabányai római katolikus templom hajójának boltozata. In.: *Reneszánsz látványtár, Virtuális utazás a múltba*. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina – Vasáros Zsolt, Budapest, 452.
- Szőke B. 2010.: Egy tökéletes arányú templom. *Várak, kastélyok, templomok* VI/3. 4-7.
- Ullmann, E. 1984.: *Geschichte der deutschen Kunst 1470-1550. Architektur und Plastik*. Hrsg.: Ernst Ullmann, Leipzig

A székesfehérvári Szűz Mária prépostság egykori boltozatai

SZŐKE BALÁZS

Pazirik Kft., SZIME 3D AR, Református Líceum Gödöllő
H-2100 Gödöllő, Ifjúság u. 22., szoikebalazs74kice@gmail.com

Szőke, B.: *The vaults of the Provostry and Church of the Virgin Mary at Székesfehérvár*

Abstract: The Provostry and Church of the Virgin Mary (Szűz Mária) at Székesfehérvár went through several reconstructions in the Middle Ages. The last significant expansion was initiated by Matthias Corvinus. The late Gothic elements of the Provostry's vault was found by Imre Henszlmann in the territory of the ruined monument in the 1860's. The rib vault dating back to the period of Matthias Corvinus was annexed to the buttress built in the Angevin Era. The construction with internal buttresses could come into existence as a consequence of this fixity in the building technique. Examples for this can be found in the Franciscan Church in Szeged-Alsóváros, and in several churches in Transylvania.

Keywords: net vault, rib vault, late gothic, 3D digitizing, Székesfehérvár, internal buttress, Matthias Corvinus, Imre Henszlmann

A bazilika építéstörténete

Székesfehérváron állt 1601. évi pusztulásáig Magyarország koronázó temploma, amelyben középkori királyaink többségét a trónra emelték. A prépostságot maga Szent István király alapította, és sírja is ebben az épületben volt. Ide temették többek között Szent Imre herceget, Könyves Kálmánt, III. Bélát, Anjou Károly Róbertet, Anjou Nagy Lajost, Hunyadi Mátyást, Jagelló II. Ulászlót és II. Lajost is. Az újonnan trónra került dinasztiák számára különösen fontos volt, hogy legitimációjukat az Árpád-házzal való kapcsolattal is hangsúlyozzák, így az Árpád-kori szokástól eltérően, mikor a sok uralkodó új alapítású egyházban jelölte ki nyughelyét¹ ők a székesfehérvári bazilikát választották temetkezési helyüknek. Az Anjouk Székesfehérvár átépítésével, fényének emelésével kívánták uralmuk emlékét maradandóvá tenni.² Szent István király bazilikájának első átépítése még az Árpád-korban a 11–12. században történt, megadva a későbbi építkezések keretét.³ Ezt a román stílusú templomot Károly Róbert és Nagy Lajos idején gótikus stílusban átépítették, megköpenyezve az eredeti szerkezeteket. A falakat így boltozatok hordására is alkalmassá tették. A források szerint az addig famennyezetes épület többször leégett, így mennyezetét és tetőszerkezetét is újjá kellett építeni.⁴ Először a főhajóra készült új famennyezet, később elkészültek a templom beboltozásának tervei: a mellékhajókat le is fedték bordás gótikus keresztboltozatokkal, a főhajót pedig hatsüveges keresztboltozatokkal akarták beboltozni. Az első kísérlet után, amelyet talán még építése közben elvetettek, a főhajó 17 méteres szélességű terébe erősen beálló belső támpilléreket építettek, amelyek több mint 14 méter feszítávolságú ugyancsak hatsüveges keresztboltozatokat tartottak volna.⁵ Közvetett adatok alapján úgy véljük ez a boltoztatás sem készült el,⁶ a belsőt a 15. század utolsó negyedéig a Károly Róbert által készített famennyezet fedte le. Nagy Lajos király egy pompás oldalkápolnával bővítette a bazilikát, amelyben saját síremlékét is felállította. Luxemburgi Zsigmond idején épült a templom gótikus stílusú délnyugati tornya, de az uralkodó nem ide, hanem felesége, Anjou Mária királynő mellé, Szent László királynak a nagyváradi katedrálisban álló sírjához kívánt temetkezni, így a nagyváradi építkezéseket helyezte előtérbe. A legitimációs problémákkal küzdő Hunyadi Mátyás újra Székesfehérvár felé fordul, és minden eddiginél nagyobb szabású átépítésbe kezdett a prépostság templomán.⁷ Elkezdte egy új, késő gótikus, körüljárós csarnokszentély építését, amely keleti irányban majdnem kétszeresére növelte volna az épületet. Ez az építkezés azonban Mátyás haláláig biztosan nem készült el, és későbbi befejezése sem látszik valószínűnek. A források szerint azonban elkészült a régi főhajó új boltozata, amely az Anjou-kori falpilérekre támaszkodott.⁸ Ez a szerkezet egy a kor legmagasabb színvonalán álló hálóboltozat lehetett. A székesfehérvári kőtárban fellelhető kőtöredékek alapján ennek a boltozatnak a rajzi rekonstrukciójára teszünk kísérletet.

1 Például Tihanyban I. András, Szekszárdon I. Béla temetkezett.

2 Biczó 2004. 32-35., Buzás 2004. 29-31.

3 Szabó 2010.

4 Szabó 2010., Mentényi 2006. 60.

5 Ennek egyes elemei, boltváll indítás alatti függőleges profilozott tagozatai megvannak a kőtári anyagban.

6 Nagyon nagy számban ismerünk különböző boltozati elemeket, amelyek között azonban nincs ilyen bordatípus.

7 Papp 2005. 18-28.

8 Antonio Bonfini és Ludovicus Tubero leírásai. Már Henszlmann Imre is idézi: Henszlmann 1864.

A boltozat köelemeinek eredete

A kőtári anyagban egy nagyméretű, bordacsomópontjai alapján hálóboltozatként rekonstruálható szerkezet darbjait lehet elkülöníteni a bordaprofil alapján. A bordaprofil az érett gótika formanyelvének megfelelően körtetagos orrú, amelyet jellegzetesen késő gótikus megoldású pálcák kísérnek a bordatőnél. A tagozatok a késő gótikus szerkesztésmódnak megfelelően áthatásban vannak a bordák kereszteződésénél, sőt a bordaorrok túlfutását is megfigyelhetjük rajtuk, amelyek a késő gótikus építészetben is csak bizonyos műhelyek formanyelvében fordulnak elő.⁹ Ezt a megfigyelést már Henszlmann Imre is megtette és közölte 1864-ben megjelent írásában.¹⁰ Ebben az akkor előkerült két csomópont közül az egyiket Anjou-kori hatsüveges keresztboltozat zárókövének, a másikat Mátyás-kori keresztboltozat zárókövének írta le¹¹, amely megállapítások későbbi munkák elgondolásaira is hatással voltak. Valójában mindkét boltozati bordacsomópont egy-egy késő gótikus boltozathoz tartozott. A nagyobb méretű négyes bordakereszteződés – melyet Henszlmann is Mátyás-korinak mondott – tartozhatott a főhajóboltozathoz, a másik egy nagyon jellegzetes, méretben jóval kisebb boltozathoz, amely formailag a pannonhalmi bencés apátság kerengőjében álló boltozattal megegyező kialakítású volt. Fontos információkat ad számunkra e bordacsomópontok lelőhelye, hiszen a későbbi ásatások ebből a szempontból nem dokumentáltak.¹² A kisebb boltozat csomópontját a déli mellékhajótól keletre az egykori délkeleti torony területén találták meg, itt ekkor a Mátyás-kori csarnokszentély első, támpillérek közti kápolnája állhatott.¹³ A számunkra érdekes nagyobb méretű csomópontot pedig a főhajó délkeleti részén a belső támpillérek környékén lelték. A korábbi, III. Béla király sírját feltáró ásatások során dokumentálták, hogy a főhajó délkeleti részét és a déli mellékhajó keleti részét vastag, bolygatatlan omladékréteg borította az újkori járószint alatt, amely réteg elsősorban bordatöredékeket és téglát tartalmazott.¹⁴ Az ehhez a részhez kapcsolódó, nagyrészt az egykori főhajó területére eső részen folytatott Henszlmann Imre 1874-ben ásatásokat, amelynek pontosabb dokumentációját azonban nem ismerjük.¹⁵ Innen kerülhetett elő a többi, főhajóboltozathoz köthető köelem.

A boltozati köelemek leírása

Meglepően nagy számban maradtak meg a boltozat köelemei, amelyek négy típusba sorolhatóak. A vízszintezéshez meghagyott illesztő fülek, valamint a bordatövek függőleges síkban állott egykori találkozásai alapján meghatározható, hogy a csomópontok nagy része záradék közeli, négy borda találkozásából összeálló csomópont. Ebből a típusból hét, többségében viszonylag épp köelemmel rendelkezünk.¹⁶

A boltozati bordacsomópont emelkedési szöge 10–12% között mérhető, záradék közeli helyzetben volt a boltozatba beépítve. Alaprajzi vetületben „szarkaláb” alakú, térben két „emelkedő” és két „érkező” bordát köt össze. A bordametsződés a bordák térbeli helyzetét tekintve aszimmetrikus. Az „emelkedő” bordák szöge 120°, az „érkező” bordák szöge 60°. A bordaorrok rövid szakaszon túlfutnak egymáson, de a teljes bordaprofil nem jelenik meg a túlfutáson. Az emelkedő bordák áthatása arra utal, hogy az egyik emelkedő helyzetű borda azonos magassági helyzetű csomópontokat összekötő egyenes boltívhez tartozott.

Három darab keresztező, X alakú köztés helyzetű csomópont is maradt, amelyek a boltozat gerincétől távolabb a szerkesztési íven lejjebb helyezkedtek el. A Henszlmann által talált egyik csomópont ezek közé tartozhat.¹⁷

A boltozati bordacsomópont emelkedési szöge 24–26% között mérhető, köztés helyzetben volt a boltozatba beépítve. Alaprajzi vetületben X alakú, térben két „emelkedő” és két „érkező” bordát köt össze. Az „emelkedő” bordák szöge 60°, az „érkező” bordák szöge 60°.

A harmadik típusból csak egy, de jó állapotú csomóponti elem maradt meg, ez egy boltváll közeli helyzetű, szimmetrikus, „szarkaláb” alakú csomópont.

Alaprajzi vetületben „szarkaláb” alakú, térben három „emelkedő” és egy „érkező” bordát köt össze. A boltozati bordacsomópont emelkedési szöge 34–36% között mérhető, alsó boltváll közeli helyzetben volt a boltozatba beépítve. Az „emelkedő” bordák szöge 60° az „érkező” borda ezekkel 120°-os szöget zár be. Középen két borda folytonos, a másik kettő olyan helyzetű, hogy lehetséges lenne profiltúlfutás, de ezen a csomóponton valószínűleg a meredek metszések miatt ilyen nem készült.

9 A tagozatok enyhe túlfutása Burkhard Engelberg augsburgi építkezésein jelenik meg, majd a 16. század elején lesz viszonylag gyakran alkalmazott motívum.

10 Henszlmann 1864.

11 Henszlmann 1864. 157., 166.

12 Mentényi 2006. 59-63., 63-68., Henszlmann 1876.

13 A keleti toronypárt a Mátyás-kori építkezések során elbontották, az északi torony és az északi mellékhajó helyére egy nagyméretű, Kálmáncsehi Domonkos prépost kápolnájaként azonosított tér épült, délen pedig támpillérek közötti kápolnák és egy csigalépcsőtorny.

14 Biczó 1999. 16-24., Érdy 1853.

15 Mentényi 2006. 59-63., Henszlmann 1876.

16 A 7 darab köelem 4/3 arányban tükörszimmetrikus párja egymásnak.

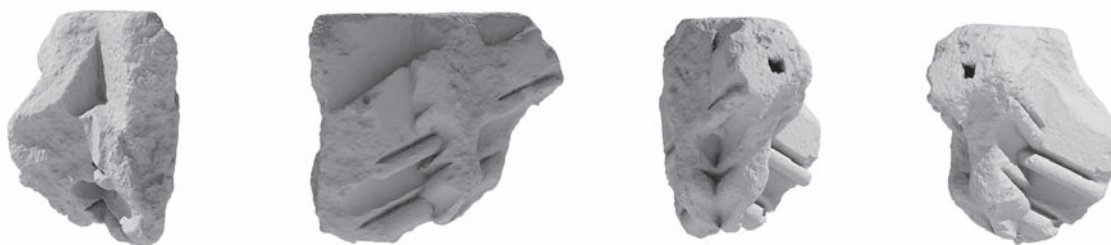
17 Henszlmann 1854. 166.

1. kép: Az 1. típusú boltozati bordacsomópont térszkennelt modelljének ortogonális nézetei

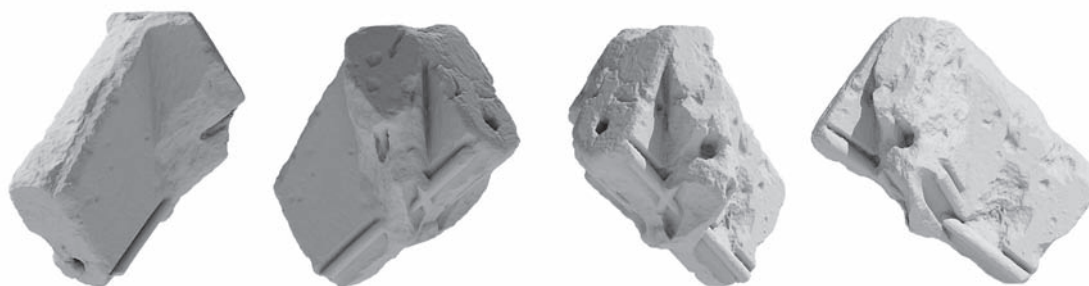
A negyedik csomópont egy fecskefarkas boltváll két bordából álló kereszteződése. Ez a csomópont utal arra, hogy a boltozat alaprajzi vetületei rendszerének a többi csomópont alapján rekonstruálható részlete milyen megoldású lehetett. A két lehetséges változat közül ugyanis csak az egyik ad lehetőséget a fecskefarkas keresztezés kialakítására.¹⁸

2. kép: A 2. típusú boltozati bordacsomópont térszkennelt modelljének ortogonális nézetei

A boltozattól számos egyenes bordaelem is megmaradt. Ezek bordatöve különböző magasságú és kialakítású. Néhány darabon a boltsüveg bekötésére lefaragott horony látható, ezek feltehetőleg a záradék közeli részen voltak, függőleges bordatövük a profil felett megegyezik a csomópontokéval. Más bordák bordatöve lényegesen magasabb, ezek a boltvállakhoz közelebbi részen lehettek. Ezeken a részeken jelentős függőleges felfalazások után kezdték a valódi süvegfelületek indítását.

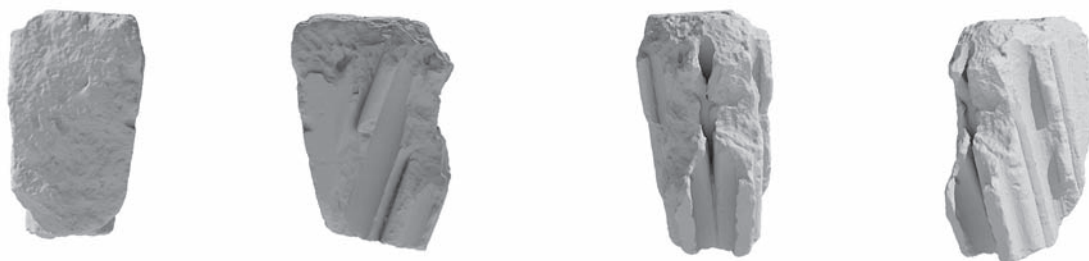
A boltozat vállrészéből három kőfaragvány maradt fenn. Ezek közül kettő, egy sarokboltváll indítás, egy legelső és egy két rétegsorral fentebbi eleme. A boltvállindítás a sarokból indult, és fecskefarkas áthatású volt. Az egyik borda kevésbé lentebb érte el a függőleges síkot, mint a másik, ez a jellegzetesség mindkét kővön jól mérhető.

3. kép: A 3. típusú boltozati bordacsomópont térszkennelt modelljének ortogonális nézetei

A másik boltvállhoz tartozó kő egy nagyon nagyméretű köztés boltváll eleme. A belső támpillér boltozathoz kapcsolódó rétegekőveinek egyike. A kő másodlagos beépítésből került elő, és a mai napig is szabad téren tárolják. Bizonyos részei erősen kopottak így értelmezésére csak részben tudtunk kísérletet tenni. Bizonyosan látható rajta, hogy a körtetagos profillal képzett, több tagozatból álló függőleges tagolással metsződik össze a boltozat bordarendszere. A függőleges tagolás profilja nem azonos a bordaprofillal. A megmaradt bordaíndí-

¹⁸ Szőke Balázs: A dési református templom. megjelenés alatt. Az előadás elhangzott a Műemlékvédelem Erdélyben IV. elnevezésű konferencián Szovátán 2010. március 26-án.

4. kép: A fecskéfarkas áthatású boltváll térszennelt modelljének ortogonális nézetei

tás profilja megegyezik a vizsgált kőanyagével. A boltozatból induló csomópont jelenlegi formájában fecskéfarkas áthatásra utal, de minden része törésfelület, így a vízszintes síkokat leszámítva a kőelem térbeli helyzetét nem sikerült megállapítani. A rejtettebb helyeken, mélyedésben, kevésbé sérülten megmaradt áthatások rendkívül hasonlítanak a siklósi várkapornában látható boltvállakhoz.

A boltozat rekonstrukció alapjai

A boltozati csomópontok tetején mérhető szögek alapján rekonstruálható az az elméleti háló, amelyen a boltozat alaprajzi vetületét szerkesztették. A kőfaragómunka megkezdésekor ezeket a vonalakat más szerkesztővonalakkal együtt bekarcolták a kifaragandó kötömbbe. A munka során ezek sokszor megmaradtak, így közvetlen mérésre is lehetőséget adnak. Több csomóponton Székesfehérváron is lehetőségünk volt ilyen mérést végezni. A kézzel és szekennelt állományokon CAD programban végzett mérések alapján a boltozatot közel szabályos 60 fokos hálón szerkesztették. Az egyik vonal a boltozat gerincére merőleges, a másik két szerkesztővonal ezzel 57-58 fokos szöveget zár be. A két ferde állású vonal egymással 64-66 fokos szöveget zár be. Az értékek viszonylag következetesek, ugyanúgy tulajdoníthatóak a kőfaragói munkamenetből származó jellegzetességnek, mint a boltozat nagyon enyhe torzításának.¹⁹

A boltozat térbeli kiemelésére a bordacsomópontokon mérhető emelkedési szögekből következtethetünk. A csomópontok tetején úgynevezett illesztő fület hagytak a kőfaragók, ehhez a boltsüvegek falzatába beköttött tagozathoz viszonyítva állapították meg a vízszintes síkokat az építés során. A székesfehérvári kőanyagban szinte minden csomóponton megmaradt ez a tagozat. Az illesztő füleknél mért szögek az első faragványcsoportban 11-12 fokos szöveget mutatnak, a második típusba tartozó X alakú csomópontoknál 23-24 fokot, a harmadik szarkaláb alakú csomópontnál pedig 35-36 fok mérhető. Ez a sorozat egy 0-1-2-3-4-5 részre tagolt szerkesztési ívből származtatható. A szerkesztésment szerint az azonos hosszúságú 0-1-2-3-4-5 szakaszok együttes hossza adja a görbületi sugarat, amely az egész boltozat minden elemére érvényes. Az 1,2,3,4 pontokban felvett függőleges és körív metszete adja meg a csomópontok helyzetét. A 0 pontban felvett egyenes a záradék helyét jelöli ki. Az 1 pontban felvett függőleges vonal és körív metszéspontja összekötve a kör középpontjával a függőlegeshez viszonyítva megadja a bordacsomópont emelkedési szögét. Ugyanúgy, mint a csomópontok tetején mérhető szög a vízszinteshez viszonyítva. A csomópontok térbeli helyzete a záradékhoz képest, ugyanúgy minden csomópontban számolható.

A 0-5 tagolás és feltételezett boltszakasz mérete alapján a következő háló szerkeszthető. A boltszakasz szélessége a régészeti adatok alapján 13,90/14,20 méter nagyságú, az utólagos belső támpillérek belső síkjához viszonyítva. A fennmaradt pillérek tengelytávolsága átlagosan 5,65 méter. Erre a meghatározott sűrűségű háló 172-173 centiméteres szakaszokkal szerkeszthető. Ez az adat megfelel a késő gótikus hálóboltozatok átlagos csomópontok közötti alaprajzi vetületben mérhető bordahosszának. Ez általában 150 és 210 centiméter közötti érték. Hasonló méretű a szinte azonos szélességű Szeged-alsóvárosi ferences templom bordarácsa, amely 178 centiméteres szakaszokra tagolódik, és az egykori pécsi székesegyház kórusát fedő boltozatnak is ilyen méretű volt a szerkesztőhálójá. Megjegyzendő, hogy a szerkesztőháló a meghatározott boltszakasz arány szerint 4-5 fokos torzítással illeszkedik a legtökéletesebben.²⁰ A szerkesztőháló adatai és a bordacsomópontokon megfigyelhető irányok alapján felvázolható a boltozat bordarácsának egykori rendszere. Középen rombuszmezőkből álló csillagalakzat helyezkedett el. Ehhez oldalt két sorban boltozat gerincére merőleges állású oldalú rombuszmezők helyezkedtek el, ezekhez kapcsolódtak a boltvállakba futó bordák. A boltfőökhöz csatlakozó rész kialakítása, a rozsnói székesegyház hajójában ma is fennálló boltozatával lehetett megegyező. A meglévő csomópontok, pontosabban az erről a részről hiányzó elem alapján két változata is lehetséges en-

¹⁹ Szőke 2009. 453-455.

²⁰ Ez az adat a csomópontok szögeinek tudatos szűkítésére utal

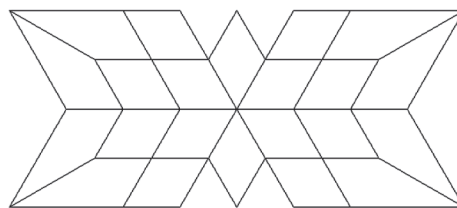
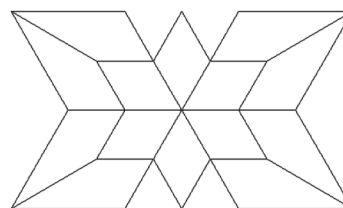
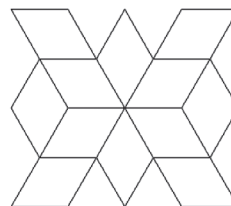
nek a részletnek. Fennmaradt azonban egy bizonyosan ehhez a boltozathoz tartozó fecskefarkas átmetsződésű töredék. Ilyen vállmegoldást csak a rozsnói változat esetében lehetett kialakítani. Boltszakaszok szélein a boltozat gerincére merőleges bordák megszakítás nélkül átfuthattak a boltvállak között. Ez a megoldás a szerkesztőháló rendszerébe nem illeszkedik közvetlenül, a záradéki, a boltozat gerincével párhuzamos rombuszmezőket, két háromszögű elemre tagolják ezek a bordák. A háromszögű mezőket határoló egyik bordának ebben az esetben a záradékból kiemelt, olyan ívszegmensnek kell lennie, amelynek végpontjai azonos magasságon vannak.²¹ Ennek a megoldásnak a használatát a záradék közeli csomópontok következetesen ehhez a megoldáshoz illeszkedően faragott tagozatáthatásaiban figyelhetjük meg.

A székesfehérvári prépostság boltozatának művészettörténeti kapcsolatrendszere

A 15. század első felében már Magyarországon elterjedtek voltak azok az egyszerű hálóboltozat típusok, amelyek Peter Parler és körének munkáiban korábban megjelentek Prágában. Ezek a páros bordás keresztháló és a sorolt rombuszháló boltozatok.²² Ennél bonyolultabb rajzolatú boltozatok közül a 15. század 30-as 40-es éveiben Landshutban megjelenő hatágú csillagmotívumra szerkesztett hálóboltozatok is épülhettek a 15. század második felében, ilyen szerkezetekre azonban biztosnak tekinthető datálással csak az 1490-es évektől rendelkezünk. Az 1480-as években már az előző boltozattípus továbbfejlesztett változatának is tekinthető Wechselberger-motívum szerint szerkesztett boltozatok építésére is van példa. Ezek az emlékek a korszak egyik vezető késő gótikus műhelyéhez, a landshuti Szent Márton dóm páholyához köthetőek, valamint a Landshut és Salzburg környéki építőgyakorlatból eredeztethetőek.²³ A 16. század elejétől egy az előzőtől markánsan különböző, új boltozatépítési stílus jelenik meg Magyarországon, amely nem csak a megelőző építési gyakorlattól különbözik, hanem részben az előképként kimutatható németországi példáktól is. A ma is álló vagy bizonyosan ismert épületek, például a nyírbátori református templom, Szeged-alsóvárosi ferences templom, a bakabányai plébániatemplom, az egykori pécsi székesegyház és egykori domonkos templom, és számos szászöldi és székelyöldi templom boltozatai és térszervezése olyan jellegzetességeket mutatnak, amelyek a mintha régiókban sem jelennek meg teljességükben.

A magyarországi építkezések első példája és az új építési gyakorlat kialakítója a székesfehérvári építkezéseken dolgozó műhely lehetett. Ismert, hogy Hunyadi Mátyás fehérvári építkezéseire jelentős anyagi forrásokat felhasználva, a kor legjobb mesterei közül alkalmazott sokakat.²⁴ A magyarországi késő gótika, és elsősorban a boltozatépítés sajátosságai a württembergi építési gyakorlat felé mutatnak rokon vonásokat, azonban a már említett landshuti és emellett az augsburgi jellegzetességek is kimutathatóak. E három, egymással szomszédos, de saját jellegzetességeket is mutató iskola hatása együtt érzékelhető a magyarországi építkezéseken a 16. század elején. A leggyakoribb szerkezetek a sorolt rombuszháló boltozattól továbbfejlesztett rajzolatú boltozatok, amelyek már a 15. század második felétől kimutathatóak a württembergi építkezéseken. Egységes alaprajzi vetület szerint szerkesztett sorozatba illeszkednek a következő boltozattípusok.

A középben található rombuszmezőkből kialakított csillagmotívum mellé rendelt rombuszmezőkből kialakított legegyszerűbb mustrára példa a gyulafehérvári Lázói-kápolna boltozata (1516).²⁵ Erre a típusra számtalan példa adott, Magyarországról a lőcsei plébániatemplom északi előcsarnokában épült ismert, és felmérésből

5. kép: A boltozattípus különböző változatainak alaprajzi vetületben felvett hálójának rajzolatai

21 Szőke 2012. b.

22 Marosi 1997. 154-155.

23 Szőke 2012. a. 201-218.

24 Papp 2005. 137-148.

25 Halmos 2007. 171-214.

tudjuk, hogy az egykori dévai református templom szentélyében is ilyen boltozat állt.²⁶ Ennek a változatnak több példája látható a württembergi kolostorok kerengőiben is. A következő változat arányai megegyeznek, a sorolt rombuszháló alapváltozatának arányaival, és részben a bordarácsuk is megegyező. Ezek közös vonása a centrális kompozíció és a szakaszolhatóság. Az alaprajzi vetület szerint felépítésük olyan, mintha az alapváltozat rombuszmezőit osztották volna a felező pontokban további rombuszmezőkre, amelyek közül a boltvállhoz kapcsolódókat egy, a szögfelezőben futó bordával helyettesítették. A közbeeső bordák pedig Y alakban találkoznak. Ennek a boltozatnak a térbeli felépítése az alapváltozathoz hasonlóan lehet erősen szakaszolt is, de egységes vezetésű, nem hullámzó gerinccel is szerkeszthetőek. Ilyen boltozat a rozsnyói székesegyház főhajóboltozata, valamint a simontornyai várkápolna rekonstruálható boltozata. A szakaszolt kiemelésre pedig a rottweili Heilig-Kreuz Münster jó példa. Ez a boltozattípus rendkívül elterjedt forma, a Stuttgart környéki építkezéseken már a 15. század második felében gyakorta használták. Ezek közül a münsingeni plébániatemplom szentélyboltozata biztosan köthető Hänslin Jörghez, annak az Aberlin Jörgnek a testvéréhez, akinek a Swäbisch Gmünd-i Heiligen Kreuz Münster szentélyboltozatát is tulajdonítják.²⁷

A székesfehérvári rekonstruálható főhajóboltozat ennek a típusnak egy olyan változata, amelynél a boltozat szakaszoként és oldalanként egy-egy rombuszmező sorral szélesebb. (A boltszakaszok különlegesen nyújtott arányára vonatkozó adatokat fentebb részleteztem.) Ilyen típusú boltozatra közvetlen analógia nincs, de minden egyes részlete kimutatható más hálóboltozatokban. A záradék alatt a középső, rombuszokból álló, csillaghoz kapcsolódó mezőknél egy olyan bordacsomópont található, amelynél a boltváll felől érkező boltváll szöge 60 fokos, a záradékba emelkedő boltváll szöge pedig 120 fok, közülük az egyik emelkedési szöge kisebb. A bordák közül egy emelkedő és egy továbbfutó egy egyenesbe esik. Ez a kötőredékek között legnagyobb számban fennmaradt bordacsomópont, amely közvetlenül a záradék alatt helyezkedett el. Ilyen típusú bordacsomópont minden említett boltozattípusban, – tehát a Lázói-kápolna mustrája szerint épültben és a rozsnyói típus szerint épületben is –, megtalálható, boltszakaszoként négy ilyen elem szükséges, és ezek közül kettő tükörszimmetrikus párja a másik kettőnek. A következő bordacsomópont a záradékhoz képest még egy szinttel lejjebb elhelyezkedő X alakú kereszteződés, amely típus egyik említett példában sem található. Ez bizonyítja azt, – amit a bordacsomópontok emelkedési szögéből is tudunk – hogy a boltozat mustráját egy-egy sor rombuszmezővel bővítették oldalanként a rozsnyói típushoz képest. Ennek következtében alakul ki az alaprajzi vetületben X alakú csomóponti kereszteződés. Ilyen típusú bordacsomópontok, más a sorolt rombuszháló elvén szerkesztett boltozatban is előfordulnak, ezeknél az alapvető mustra ugyanilyen jellegű bővítése figyelhető meg. Ilyen a trieri Antoniuskirche boltozata és a leibertingeni Wildenstein vár kápolnaboltozata – ez utóbbi záradéki részének szerkezeti felépítése teljes egészében megegyezik a Székesfehérváron rekonstruálhatóéval.²⁸ A harmadik, szarkaláb alakú boltozati bordacsomópont szintén számos sorolt rombuszháló elvén szerkesztett boltozatban előfordul, és teljes egészében illeszkedik a másik két csomópont által meghatározott bordahálóba. Az eddig rekonstruálható szerkezetnél a boltfókok kialakításánál nincs közvetlen adatunk, ellenben a boltvállak kötőredékkel is bizonyítható fecskéfarkas átmetsződése alapján, a Rózsnyón és Rottweilben is látható boltváll megoldással épülhetett a szerkezet. A záradékhoz közeli csomópont felmérése szerint az egyik továbbfutó boltindításnak a másikénál laposabb szögű indítása miatt a boltozat erősen szakaszolt térbeli felépítést mutatott, mint Rottweilben. Ugyanez a megoldás a pécsi székesegyház szentélyboltozatánál és a pécsi domonkos kolostor boltozatánál is megvolt, hasonlóan az augsburgi boltozatokhoz.²⁹ A homogén felépítésű egységes rombuszmező-rács és a rövid boltszakaszok részben a württembergi példákkal mutatnak rokon vonásokat, a konstrukció szakaszoltsága és a fecskéfarkas boltváll kialakítás viszont az augsburgi megoldásokra jellemző.

A Székesfehérvár nyomán épült magyarországi boltozatok közül a Szeged-alsóvárosi, a somogyvári, a bakabányai és a pécsi székesegyház hosszházában épült boltozatok közvetlen rokonságot mutatnak az Aberlin Jörg által épített, 1490 körül befejezett Swäbisch Gmünd-i szentélyboltozattal. A nyírbátori református templom, a selmecbányai Szent Katalin templom, a kolozsvári Farkas utcai templom hajójában feltételezhető boltozattípus, – amelynek fennálló másolatai a nagysinkai, szászújfalui, nagybaromlakai, miklóstelki templomokban találhatóak – pedig a homogén rombuszmezőkből felépülő egységes rácsoszatú szakaszolatlan boltozatok példái.³⁰ Ezeknek szintén württembergi analógiái vannak, mint például a heilbronni Kilianskirche szentélyboltozata.³¹ Az augsburgi hatásokra pedig rendkívül erős analógiát mutat a pécsi székesegyház szentélyboltozata és a pécsi egykori domonkos kolostor hajóboltozata.³² Így a Székesfehérvárhoz közvetlenül kapcsolódó építkezéseken kimutatható mindhárom olyan építészeti iskola, amelyet a székesfehérvári műhelynél feltételezhetünk. Szoros kapcsolat látható az analógiaként felhozott boltozatok építetői és Mátyás környezete között is. Simontornyát

26 Sarkadi Nagy 2010. 935-967.

27 Hänslin Jörgre életrajzi adatok: http://www.kirchkunst.de/glossary_entries/view/327

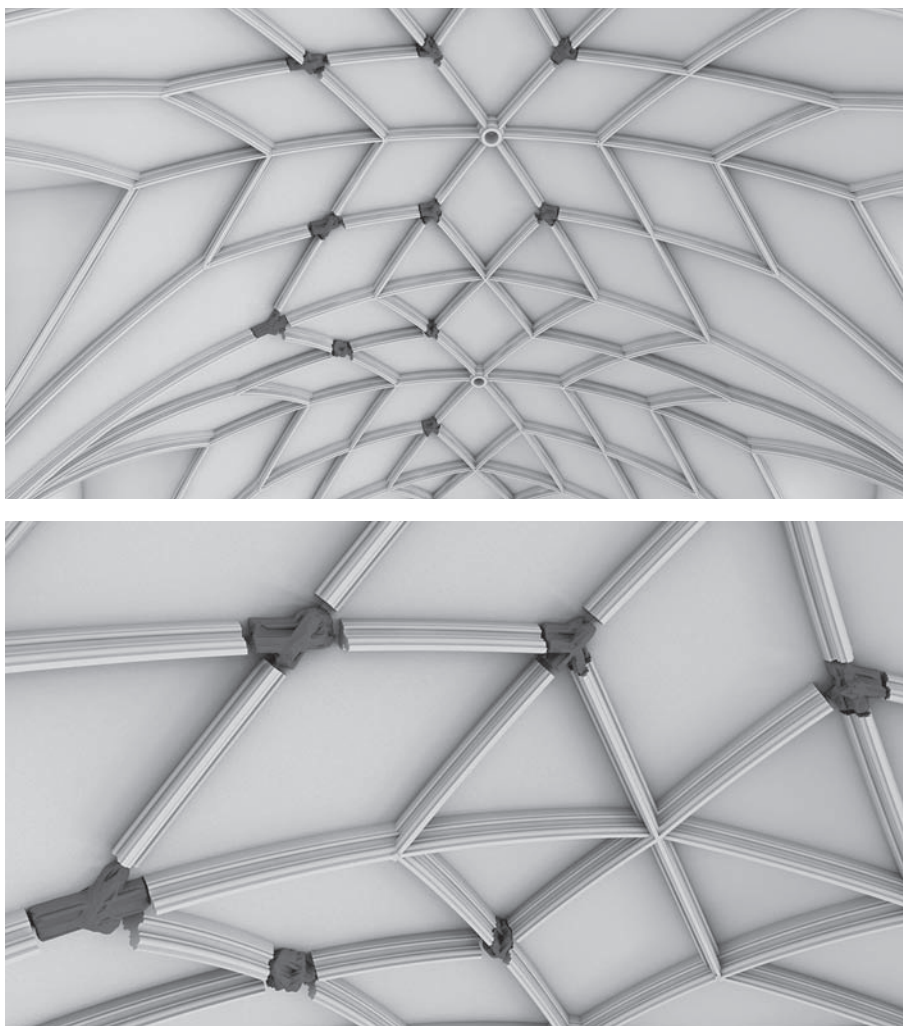
28 [http://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Chapel_of_Burg_Wildenstein_\(Leibertingen\)?uselang=de](http://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Chapel_of_Burg_Wildenstein_(Leibertingen)?uselang=de); http://farm5.staticflickr.com/4112/4962985275_1fdde3d664_z.jpg

29 Szőke 2012. b.

30 Papp 2005. CLXXI 418. kép.

31 http://farm4.staticflickr.com/3065/2791378889_34c5eaacfb_z.jpg?zz=1

32 Kárpáti – Székér 1994. 235-248.

6-7. kép: A rekonstruálható hálóboltozat záradékának nézete a bordacsomópontok térszkennelt modelljének beillesztésével.

Mátyás udvaronca és diplomatája Buzlay Mózes építtette 1508 előtt.³³ A rozsnyói székesegyházat, akkori plébániatemplomot Bakócz Tamás esztergomi érsek 1506 előtt.³⁴ Hasonló boltozat kőanyaga található az esztergomi kőtár anyagában is, amely feltételezhetően a székesegyház szentélyéhez és kórusához tartozott.³⁵ A pécsi építkezések pedig Mátyás kincstartójához, Ernuszt Zsigmondhoz köthetőek, a szentélyboltozat biztosan datálható 1505-re. A szegedi és a kolozsvári ferences templomokat pedig maga a király alapította, bár mindkettőt a Jagellók idején fejezték be, Szegedet 1503-ban, Kolozsvárt még később. Az említett építkezésekben közös, hogy mind 1490 után zajlottak, és 1500 és 1510 között fejeződtek be, tehát az udvarközeli építettek a király halála után adtak munkát az egykori székesfehérvári műhely itt maradt vagy helyi tagjainak. Magyarázatul szolgálhat ez arra az adatra is, hogy a rendkívül szoros augsburgi igazodást mutató, a pécsi székesegyház szentélyboltozatát építő, neve alapján magyar, Demeter kőfaragó hol szerezhette meg tanultságát. A jól dokumentált augsburgi Burkhardt Engelberg életrajzában egyelőre nem mutatható ki Demeter nevű tanítvány vagy segéd, viszont a Fehérváron látható, augsburgi igazodású jegyek, mint a szakaszoltság és különösen a fecskéfarkas áthatású boltvállak, bordaorr túlfutások arra utalnak, hogy a fehérvári kőfaragók között augsburgi tanultságú is volt. Maga a székesfehérvári boltozat az említetteknel régiesebb formát mutat, különlegessége azonban, hogy fecskéfarkas kialakítású boltvállai egy Anjou-kori függőleges, profilozott faltagolási rendszerrel vannak áthatásban. Maga a bordaprofil is az érett gótika formavilágát utánozza, körtetagos profiljával – amelyet azonban bordatőben pálcák kísérnek –, egyértelműen jelezve késő gótikus eredetüket, ahogy ezt már Henszlmann Imre

33 Kubinyi 1993.

34 Gangel 1942.

35 Szőke 2004.

is megállapította.³⁶ A székesfehérvári egykori prépostsági templom főhajóját behúzott támpillérek tagolják, amelyeknek megmaradt in situ lábazati részei a templom más Anjou-kori részeivel megegyező kialakításúak. Tóth Sándor véleménye szerint ezek tudatos archaizálás nyomát mutatják, és a Mátyás-kori boltozat elemei.³⁷ A régészeti kutatások eredményei alapján, Biczó Piroska véleménye szerint ezek a belső támpillérek Anjou-koriak és a főhajóba tervezett hatsüveges keresztboltozatok alátámasztására szolgáltak volna.³⁸

Ez a jelenség arra utal, hogy az Anjou-kori behúzott támpilléres faltagolási rendszerhez igazították a Mátyás-kori boltozatot, az Anjou-korhoz hasonló, de azzal nem teljesen megegyező bordaprofil használva.³⁹ Az Anjou-kori építmény hatsüveges boltozatához kialakított, erősen profilozott, függőleges faltagolási rendszer nélkül folytatódta a Mátyás-kori boltvállak. A behúzott támpillérek alsó részének zárt, csak egyszerű élszedéssel képzett kialakítása ellentétben áll a felső rész gazdag profilozású megoldásával. Az alsó rész egyszerű kialakítására a Fehérvárhoz bizonyíthatóan kötődő csatkaik és túskevári pálos templomok adnak támpontot. A két – alsó és felső rész közötti eltérésekre – fehérvári belső támpillérrendszerre, a franciaországi Albiban álló katedrálishoz hasonló, árkádokkal tagolt kétszintes megoldása adhat magyarázatot. Ennek bizonyítása azonban nem tartozik ennek a dolgozatnak a témakörébe. A belső tér rajzi rekonstrukción történő bemutatásával azonban ennek a résznek a bemutatása elkerülhetetlen volt. A rajzi rekonstrukción viszont az a jelenség is bemutatható, hogy ha az árkádsor záradéknak vonalában egy fiktív padlósínt feltételezünk ugyanolyan felépítésű és arányú behúzott támpilléres belsőt láthatunk, mint amilyen a Szeged-alsóvárosi ferences templom, vagy a kolozsvári Farkas utcai templom belső tere.

Az 1490-es évektől Magyarországon rendkívül elterjedt, különböző típusú hálóboltozatokkal fedett, de egységesen a boltozat és behúzott támpillér áthatásával felépített egyhajós terek prototípusát joggal kereshetjük a székesfehérvári építkezésen, tekintve hogy ennek a megoldásnak a magyarországiakhoz egészében hasonló közvetlen előzménye a mintaadó területeken nincs.

A belső tér rajzi rekonstrukciójának alapjai

A rekonstrukciós rajzok, a boltozaton kívüli, az épület belső terét ábrázoló részei a Szabó Zoltán által publikált adatok alapján készültek.⁴⁰ A belső támpillérek mögötti korábbi falazati struktúrát is ez alapján ábrázoltuk. A belső támpillérrendszer formája Buzás Gergely álláspontját tükrözi, amely egyben e sorok szerzőjének álláspontja is. Ez a Szabó Zoltán által közölt, Anjou-kori és későbbi struktúráról részben eltérő formát mutat. A korábbi román kori építkezések struktúráját illetően élénk szakmai vita folyik, a Szabó Zoltán által felvázolt empóriumos felépítés és az egyszerűbb bazilikális térrendszer tekintetében, amelyet Biczó Piroska és Marosi Ernő is képvisel.⁴¹ Ebben a kérdésben az építészeti modellel csak annyiban kívánunk állást foglalni, hogy igyekszünk a jövőben az általunk bemutatott késő gótikus és Anjou-kori épületrészekhez kapcsolódó korábbi építményeket mindkét nézőpont szerint megjeleníteni. A képeken a templom olyan feltételezett Mátyás-kori formáját ábrázoltuk, amelyen a boltozat már elkészült, de az épülő csarnokszentély és a régi rész közötti román kori apszis még használatban van. A bizonytalan építészeti megoldás nyugati falat és a keleti apszist eltérő színezéssel felféren hagytuk.

8. kép: A Székesfehérváron rekonstruálható belső tér az árkádok szintjén felvett fiktív padlósíkkal.

36 Henszlmann 1864. 157., 166.

37 Tóth 2010. 740. 41. lábjegyzet

38 Biczó 2011.

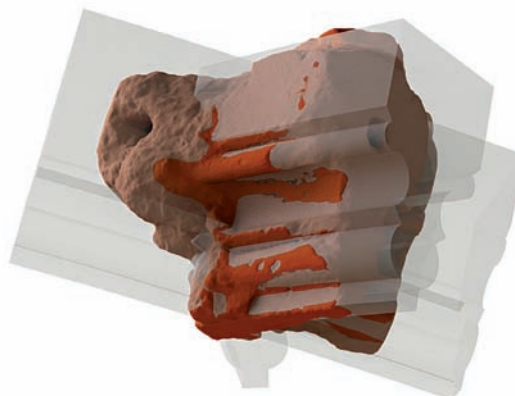
39 Az Anjou-kori profil körtetagos része nagyobb méretű, mint a Mátyás-kori bordáké, ez a Mátyás-kori boltvállon is mérhető

40 Szabó 2010. Szabó Zoltán könyvében metrikus, és metrikus rendszerre váltható korábbi mértékegységek szerinti adatokat és léptékkal ellátott tervrajzokat közöl, ezért a tervezési munka során ezeket vettük figyelembe. Az ettől eltérő térbeli felépítésre vonatkozó adatok még nem publikáltak.

41 Biczó 1996. 65-76. A Biczó Piroska által képviselt szakmai álláspont rajzi rekonstrukciója Branczeiz Zsuzsa munkájában található meg, Branczeiz 2012.

A térszkennelés lehetőségei a virtuális boltozatrekonstrukcióban és tervezésben

A székesfehérvári boltozat számítógépes rekonstrukciója eredetileg vonalzókkal és szögmérővel végzett kézi méréseken alapult. A boltozati bordacsomópontok felméréséhez általában két személy együttműködése szükséges, megbízható adatok felvételéhez gyakran mind a négy kézre szükség van. A székesfehérvári csomópontokat Buzás Gergellyel mértük fel 2011-ben. Ekkor a bordaprofilon kívül az emelkedési szögeket és bordák irányait rögzítettük. Az ebből készült számítógépes modell a most bemutatottal azonos.⁴² A térszkennelt kövek közvetlenül a modellbe helyezve igazolták a mérések pontosságát, és a rekonstrukció megalapozottságát. A térszkennelés elsődleges hozadéka a közvetlen bizonyítási lehetőség volt. A modell összevetése, és együttes bemutatása a fennmaradt kőtörésekkel a hipotézisek alátámasztásában, valamint szélesebb közönség számára is átláthatóvá tételében rejt lehetőségeket. A terepmunka során a mérések menete többnyire dokumentáció nélkül zajlik, így ezek visszamenőlegesen csak helyszíni mérésekkel ellenőrizhetőek. A térszkennelt elemek nem csak azokban az adatainkban dokumentáltak, amelyeket a mérés folyamán rögzítünk, hanem olyan másodlagos adatokat is megőriznek és hozzáférhetővé tesznek, mint a sérülések, festéknyomok festett és ragasztott leltári számok és egyéb olyan jellegzetességek, melyek felvétele a terepmunka során gyakran elmarad. A térszkennelt állományok azonos kőelemek esetén a kőfaragó munka pontosságának mérésére is lehetőséget nyújtanak. Ugyanígy a jellegzetes elemeiből részleteket megőrző, de önmagában nem mérhető kövek azonosítását is lehetővé teszi. A térszkennelt állományok mérésére közvetlenül CAD programokban van lehetőség, de az ezekről készített, forgatható pdf formátumú fájl használatával ezek ismerete nélkül is információhoz juthatunk.

9. kép: Az 1. típusú boltozati bordacsomópont térszkennelt modelljének összehasonlító nézete a modellezett bordavázsal.

A székesfehérvári Szűz Mária Prépostság egykori boltozatának kőanyaga a Szime3D program keretében került térszkennelésre. A felmérésben közreműködött:

Fehér András projektigazgató (SZIME 3D AR)
 Balogh András projektigazgató (Pazirik Kft.)
 Laki Boglárka tanácsadó (SZIME 3D AR)
 Bödő Gábor e.h. (SZIME 3D AR)
 Végh Mátyás 3D grafikus (Pazirik Kft.)
 Appelshoffer Martin 3D grafikus (Pazirik Kft.)

Összefoglalás

A székesfehérvári Szűz Mária prépostság, a Magyar Királyság egykori koronázó temploma a középkorban számos átépítés során nyerte el végleges kiterjedését. Utolsó jelentős bővítését Hunyadi Mátyás uralma idején kezdték meg, ekkor nagyméretű csarnokszentély építésébe kezdtek. A nagymértékben elpusztult épület területéről, a román kori majd később érett gótikus stílusban átépített főhajó pusztulási rétegeiből késő gótikus boltozati elemek kerültek elő. Ezek ahhoz a hálóboltozathoz tartozhattak, amely a Mátyás kori építkezések nyitányaként a régi épületrészek befejezéseként épülhettek. A leletek Henszlmann Imre ásatásai alkalmával az 1860-as években kerültek napvilágra. Többet közülük Henszlmann Imre publikációjában is említett, valamint rajzaikat is közölte. A székesfehérvári kőtárban őrzött boltozati bordákat és csomópontokat térszkenneléses eljárással rögzítettük. A szkennelt állományokból készült a boltozat 3D rekonstrukciója. A rekonstruált bordás hálóboltozat formailag illeszkedik a Mátyás és Jagelló-házi uralkodók idején épített hálóboltozatok körébe, bizonyítható datálása alapján, pedig ezeknek a boltozatoknak a mintaadó példája lehetett, hiszen építési ideje mindegyiket megelőzte. Ezzel a boltozattal jelenhettek meg a Peter Parler által szerkesztettnél összetettebb alaprajzi vetületű bordarúccsal épített hálóboltozatok Magyarországon. A boltozat mérete kiemelkedő, hiszen a több mint 17 méter széles főhajó felett emelkedett, amelyet a belsőben

⁴² A számítógépes modell ugyanazon adatok alapján azzal a különbséggel lett módosítva, hogy a térszkennelt elemek helyére eső bordákat külön elemként ki lehessen kapcsolni.

felépített támpillérek 14 méteresre szűkítettek. A jelenleg a rommezőn is megtalálható belső támpillérek Anjou-kori építésűek, ezekhez szerkesztették a Mátyás-kori hajóboltozatot. Ennek az építési kötöttségnek a következtében jöhetett létre az a belső támpilléres szerkezeti megoldás, amelynek ma is álló példáit láthatjuk a Szeged-alsóvári ferences templomban, és számos késő gótikus stílusban átépített templomon a szászföldön. A stílus legmonumentálisabb példája a kolozsvári Farkas utcai templom hajója volt, ennek belső támpillérei állnak eredeti formájukban, jelenlegi bordás csillagboltozata későbbi építésű.

10. kép: A székesfehérvári Szűz Mária prépostság templomának főhajója kelet felé a rekonstruált hálóboltozattal

Die ehemaligen Wölbungen der Propstei Jungfrau Maria von Székesfehérvár

BALÁZS SZÓKE

Die Propstei Jungfrau Maria in Székesfehérvár, die ehemalige Krönungskirche des Königreichs Ungarn erreichte ihren endgültigen Umfang im Mittelalter nach zahlreichen Umbauten. Die letzte bedeutende Erweiterung wurde unter der Regierung von Mátyás Hunyadi begonnen, dann wurde mit dem groß bemessenen Bau eines Saal-Heiligtums begonnen. Aus dem Gebiet des im großen Teil zugrunde gegangenen Gebäudes, aus den Zerstörungshorizonten des romanischen und später im gotischen Stil umgebauten Hauptschiffes sind spätgotische Wölbungselemente vorgekommen. Die Funde wurden während der Ausgrabungen von Imre Henszlmann in den 1860er Jahren zum Vorschein gebracht. Mehrere von diesen Funden erwähnte Imre Henszlmann in seiner Publikation und er veröffentlichte auch seine Zeichnungen. Die im Lapidarium von Székesfehérvár bewahrten Wölbungsrippen wurden mit Raumsannertechnik aufgenommen, um die 3D Rekonstruktion der Wölbung zu erstellen. Die rekonstruierte Netzwölbung stimmt nach ihrer Form mit den unter der Herrschaft der Jagiellonen und von Mátyás Hunyadi gebauten Netzwölbungen überein, aber sie konnte für diese Netzwölbungen aufgrund des bewiesenen Datums als Beispiel dienen, denn sie wurde schon früher gebaut. Das Maß der Wölbung ist erhaben, sie erhöhte sich über dem mehr als 17 m breiten Hauptschiff, das die innen gebauten Strebepfeiler auf 14 m Breite verkleinerten. Die inneren Strebepfeiler, die auch zur Zeit auf dem Ruinenfeld zu finden sind, wurden in der Anjou-Zeit gebaut, zu diesen auch die Schiffwölbung später in der Mátyás-Zeit gebaut wurde. Zuzolge dieser Baugebundenheit konnte die Struktur der inneren Strebepfeiler zustande gekommen, deren auch noch heute stehende Beispiele in der Franziskanerkirche in Szeged-Alsóvár und in vielen im gotischen Stil umgebauten Kirchen im Sachsenfeld zu sehen sind. Das monumentalste Beispiel des Stils war das Kirchenschiff in der Farkas Straße von Kolozsvár, die inneren Strebepfeiler dieser Kirche stehen noch in ihrer ursprünglichen Form, die derzeitigen gerippten Sternwölbung wurde später gebaut.

Irodalom

- Biczó P. 1996.: A fehérvári Szűz Mária-prépostság temploma. In.: Altmann Júlia et al.: *Medium Regni*. Budapest, 65-76.
- Biczó P. 1999.: Érdy János leletmentésének tudományos jelentősége In.: 150 éve történt... III. Béla és Antiochiai Anna sírjának fellelése. A Szent István Király Múzeum Közleményei B. sorozat 49., Szerk.: Cserményi Vajk, Székesfehérvár, 16-24.
- Biczó P. 2004.: Az Anjou temetkezések kutatástörténete. In.: Magyar királyi és főrendi síremlékek. Budapest, 32-35.
- Biczó P. 2011.: Das königliche Marienstift zu Székesfehérvár im Lichte der neueren Grabungen. *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae* 52. 5-29.
- Branczeiz Zs. 2012.: A székesfehérvári királyi bazilika: a Szűz Mária-prépostság és temploma, középkori romkert. Székesfehérvár
- Buzás G. 2004.: A Szűz Mária prépostság temploma a XIV. században. In.: Magyar királyi és főrendi síremlékek. Budapest, 29-31.
- Érdy J. 1853.: III. Béla király és nejének Székes-fehérvárott talált síremlékei. In.: Kubinyi Ferenc – Vahot Imre: Magyarország és Erdély képekben I. 42-48.
- Gangel J. 1942.: Rozsnyó műemlékei In.: A Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének dolgozatai 77. Budapest
- Halmos B. 2007.: A gyulafehérvári Lázói-kápolna boltozatának kutatása és címereinek feltárása. In.: *Architectura religiosa medievală din Transilvania IV. – Középkori egyházi építészet Erdélyben IV. – Medieval Ecclesiastic Architecture in Transylvania IV.* Szerk.: Adrian A Rusu – Daniela Marcu-Istrate – Szócs Péter Levente, Satu Mare, 171-214.
- Henszlmann I. 1864.: A székes-fehérvári ásatások eredménye. Budapest
- Henszlmann I. 1876.: Magyarország ó-keresztény, román, és átmeneti stílus műemlékeinek rövid ismertetése. Budapest
- Kárpáti G. – Székér Gy. 1994.: A pécsi ferences és domonkos kolostorok kutatása. In.: Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Szerk.: Haris Andrea, Budapest, 235-248.
- Kubinyi A. 1993.: A Gergelylakai Buzlaiak a középkor végén. In.: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Lövei Pál, Budapest, 269-283.
- Marosi E. 1997.: A középkor művészete 1250-1500. Budapest
- Mentényi K. 2006.: A székesfehérvári Szűz Mária prépostsági templom román kori faragványai (A faragványok története a 19. században). PhD disszertáció
- Papp Sz. 2005.: A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480-1515. Budapest
- Sarkadi Nagy E. 2010.: Adatok az eltűnt dévai templom történetéhez. In.: *Építészet a középkori Dél-Magyarországon* Szerk.: Kollár Tibor, Budapest, 935-967.
- Szabó Z. 2010.: A székesfehérvári királyi bazilika építéstörténete. Budapest
- Szőke B. 2004.: Az esztergomi vár kőtarában található késő gótikus boltozati bordaanyag feldolgozása In.: *Az Esztergomi Vármúzeum Kőtarának katalógusa*. Szerk.: Buzás Gergely – Tolnai Gergely, Esztergom, 100-105. és 186-188.
- Szőke B. 2009.: Hálóboltozat maradványai a Magyar Nemzeti Múzeum kőtarában. In.: *Reneszánsz látványtár, Virtuális utazás a múltba*. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina – Vasáros Zsolt, Budapest, 453-455.
- Szőke B. 2012. a.: A Wechselberger-Harperger motívum Délkelet-Erdély késő gótikus építészetében. In: *Tanulmányok a székesfehérvári középkori és fejedelemség kori történelméből*. Szerk.: Sófalvi András – Visy Zsolt, Énlaka-Székelyudvarhely, 201-218.
- Szőke B. 2012. b.: A pécsi domonkos kolostor rekonstrukciója. *Altum Castrum Online* 2012, <http://archeologia.hu/content/archeologia/76/szoke-b-a-pecsi-domonkos-kolostor.pdf>
- Tóth S. 2010.: Dombó és a templomépítés módjai a gótikus Magyarországon. In.: *Építészet a középkori Dél-Magyarországon* Szerk.: Kollár Tibor, Budapest, 717-742.

A bódvaszilasi templomerődítés kutatása

PETŐ ZSUZSA ESZTER

Közép-Európai Egyetem, Középkortudományi Tanszék
H-1051 Budapest, Nádor u. 9., zsuzsaeszter.peto@gmail.com

Pető, Zs. E.: *Researches on the fortified wall around the church at Bódvaszilás*

Abstract: Current paper gives a short description on an unknown, fortified church, situated in the Bódva Valley, North-East Hungary. With a map, a plan and 3 photos.

Keywords: defensive wall, Medieval, Post-Medieval, Ecclesial, hajdú, Torna, Esterházy, fortified church, loophole

Bevezetés

A Kárpát-medence egész területén a legkülönbözőbb templomerődítési formákkal találkozhatunk. Ezek közül a mindenkori történeti és régészeti figyelem elsősorban az erdélyi szász és székely, illetve a felvidéki területekre koncentrált. A trianoni Magyarországon belüli erődtemplomok, templomerődök képéről csak nem oly régen született meg az első összefoglalás Tolnai Gergely tollából.¹ Ehhez a folyamatosan bővülő lajstromhoz² kíván adalékul szolgálni az alábbi kutatási beszámoló is.

A Bódvaszilás központjában lévő dombra épült az a barokk kori római katolikus templom, amelynek omladozó körítőfalát 2010 óta állagmegóvó és különböző fokú rekonstrukciós munkálatokkal kívánják megőrizni. Ennek első fázisával párhuzamosan, kizárólag az erődített fal mentén folytak a kis felületű régészeti kutatások, amely során sikerült némileg árnyaltabbá tennünk, és bővítenünk eddigi ismereteinket a településről, templomának történetéről (1. kép).

1. kép: A templom és a körítőfal északkeleti-keleti oldalának külső képe, rajta a keleti és délkeleti támpillérek

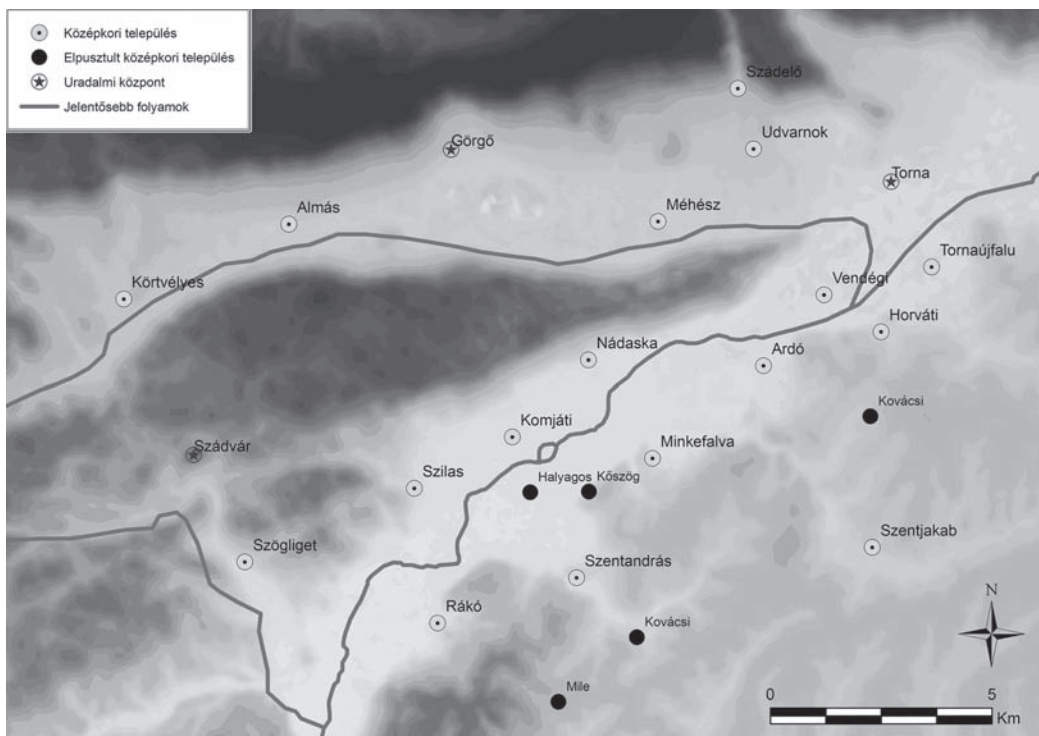
¹ Tolnai 2001.

² Tolnai 2005.

Bódvaszilás és környékének történeti adatai

Az egykori Torna vármegye tartozékaként a település léte már az Árpád-korban adatolható, ám pontosabb története csak regionális összefüggéseken keresztül vázolható fel.

A 12–13. századi oklevelek és a középkori – sokszor ma is élő – helységnevek arra utalnak, hogy a Torna-völgy és a Bódvaszilási-medence települései a 12. század végén már biztosan létező tornai királyi uradalom, erdőispánság szolgáltató falvai lehettek.³ Ilyen volt pl. Kovácsi⁴, Méhész, Almás, Szepsi (egykor Szekeres), Ardó (Erdőöv) vagy Szilas is, amelynek neve szilfákkal benőtt helyre utal.⁵ A korszak írott forrásai hospesek betelepítéséről is tanúskodnak, így Vendégi⁶, Olaszi⁷, Torna⁸, Hidvérgardó⁹, s Szentandrás¹⁰ lakosai mind idegen földről érkeztek (2. kép).

2. kép: Oklevelekben említett középkori települések a Bódva és Torna völgyében

A tornai vár uradalmának kiépüléséről, majd később várispánsággá alakulásáról, azaz a 13. század első felének viszonyairól két adománylevél¹¹ tudósít, amelyek alapján feltételezhetjük, hogy Szilas mindvégig uralkodói kézen marad. Ezzel párhuzamosan érdemes megjegyeznünk, hogy a tornai uradalom szétszórt abaúji és borsodi birtokai is magánkézre kerülnek; megfigyelhető tehát a szigetszerű birtokrészek felszámolására irányuló igény.¹²

3 Györffy 1963. 45., Heckenast 1970. 56.

4 Hidvérgardó és Tornaszentjakab között, valamint a Tornaszentandrás-hoz tartozó területen is létezett egy-egy Kovácsi nevű település, Dénes 1983. 29.

5 Módy 1969. 214., Dénes 1983. 28-29.

6 Szentpétery 1923. 3. 422., ugyanez Dénes 1983. 30.

7 Fejér 1829. IV. 1. 278., ugyanez Dénes 1983. 30.

8 A Várad Regestrum cseh telepésekről emlékezik meg, idézi Györffy 1963. 740.

9 Talán Vendégiből áttelepült lakosok. DL 12.202, Dénes 1983. 30.

10 Az ikerszentélyes templom építői talán dél-német bányásztelepések lehettek a 12. század vége előtt. Dénes 1972. 91-97., Dénes 1983. 30., S. Pusztai 1980. 132-133.

11 IV. Béla egyik 1243-ból fennmaradt oklevele utal – feltehetően – a III. Béla által Miskolc-nembéli Domonkos báznak adományozott tornai birtokokra (Pelsős és tartozékai), illetve III. Ince pápa egyik bullája emlékezik meg Imre királynak a nagynénje, Alíz hercegnő számára tett adományairól (Torna és még négy másik falu). Fejér 1829. 290., illetve Muratori 1717. 378-379., idézi Dénes 1983. 33., Dénes 1999. 141.

12 Dénes 1983. 33., Sárközy 2006. 84.

A tatárjárást követően IV. Béla király a várak, központi helyek megerősítésére koncentrált; ennek a folyamatnak a része lehetett az új tornai uradalmi központ és erősség, Szádvár felépülte is, amivel párhuzamosan a 13. század utolsó harmadában megindul a tornai királyi várispánság vármegyévé váló szervezése is.¹³

Bódvaszilas első, a kutatásban sokszor bizonytalannak vélt említése is erre az időszakra tehető: 1274-ben IV. László, Sebestyén tornai ispánnak adományozza a Torna megyei *Nilos*¹⁴ földjét.¹⁵ A 13. századi birtokadományozások során több határjárást is végeztek a régióban, amelyek közül kettő, *Nádaska*¹⁶ (1280), illetve *Komjáti, Minkefalva* (Bódvalenke) és *Mile* (1283)¹⁷ határát leíró dokumentum maradt ránk teljes egészében. Ezekből felismerhető, hogy a középkori határok szinte azonosak a mai településhatárokkal, s mindez megerősíti azt a benyomásunkat, hogy a Bódva felső völgye napjainkban is archaikus képet mutat.

Szilas települését 1283-ban, a IV. László király által *Vid fia Zsenge* számára adományozott birtokok bejárása során említik először biztosan *Zylas* alakban úgy, mint Komjátival határos falut.¹⁸

Nem rendelkezünk közvetlen 14. századi adatokkal, ám feltehetően még a 13. században a szádvári uradalomhoz csatolják Szilast, így ismertek birtokosai. A Bódva-völgyében 1272-től adatalható *Tekus* sárosi ispán leszármazottai a század végére megszerzik a királytól a szádvári uradalmat, majd Aba Amadé bírja azt, végül a rozgonyi csata után (1312) ismét uralkodói kézre kerül a vár és annak összes tartozéka: Szögliget, Szilas, Hidvégardó, Szentandrás és Kovácsi.¹⁹ Több adat szól a 14. századi várnagyokról és a Drugethek birtoklásáról.²⁰

Az 1332–37. közötti pápai tizedjegyzékekben Torna plébániáit csak egyszer találjuk meg, akkor is – területünk települései közül – csak Szögligetet és Perkupát, noha az Árpád-korban máshol is létezett plébánia. Hiába keressük az adózók között pl. a hospesfalvakat, azok eredendő kiváltságaik révén a saját plébániájuk számára szedték be a tizedet.²¹ Így volt ez az ekkor már biztosan plébániával rendelkező Vendégi²², Szentandrás²³, Szőlősardó²⁴ és Hidvégardó²⁵ esetében is.²⁶ Szilas hiányának magyarázata lehet, hogy – ha volt is bármilyen egyházi épülete (templom, kápolna) – az minden bizonnyal Szögliget filiája volt.²⁷

Torna megye ispáni tisztét 1379-ben Bebek Imre töltötte be, majd nem sokkal később, uralkodói adományként megkapta a szádvári uradalmat, így Szilas urai is a Bebekék lettek – utóbbit egy 1415-ben kelt perirat is igazolja.²⁸ Mellettük *Vid fia Zsenge* és *Tekus* ispán leszármazottai birtokolták a vidéket, viszályaik és együttműködésük emlékét számos irat őrzi.²⁹

Az uradalom késő középkori képét mutatja az 1427-ben keletkezett Torna megyei portaösszeírás, amelyben a Szilasi-medencén belül viszonylag népesebb településként, 33 telekkel szerepel Szilas, a korábban központi szereppel bíró Szögligeten csak néhányal több portát jegyeztek fel. Ekkor már feltehetően saját, teljes jogú egyházzal is bírt Bódvaszilas, amelynek jelentőségét tovább emelte, hogy 1446-ban itt tartották meg Torna vármegye gyűlését.³⁰

13 Györffy 1963. 45-47., Dénes 1983. 32.

14 Dénes György szerint ez helytelen azonosítás, az adat a későbbi Borsod megyében található *Nyilas* településére vonatkozik. Ezt azzal igazolja, hogy a tornai, abaúji és borsodi határokon elhelyezkedő birtokok földrajzi és közigazgatási helyzete sokszor ellentmondásos volt, az adományok pedig ennek a rendezését célozták meg. Az oklevelekből következtethető az, hogy a vármegyékhez tartozó nemesi birtokok szigetszerűen voltak jelen a királyi uradalom területén (pl. az 1283. évi határjárásban borsodiként említett *Komjáti, Mile, Lenke* települések, melyek később már Torna vármegyéhez tartoztak, ld. 16. lábjegyzet). Ugyanez fordítva is igaz volt; Tornához tartozó földek voltak távolabb, a szomszédos megyék területén is, ezért említhették először – Nyilashoz hasonlóan – *Kupát, Hegyemet, Tornaházát* is tornai birtokként. Dénes 1983. 49-50., Sárközy 2006. 84.

15 Wenzel 1874. 87-88. (88. sz.), 90-92. (91. sz.), Szentpétery – Borsa 1961. 106. (2540. sz.), 111. (2555. sz.), Sárközy 2006. 84.

16 1280/1636: Torna megye közgyűlési jegyzőkönyvében. MOL DF 210. fol. 1998.

17 DL 16.092

18 Ld. 16. lji., MOL DF 210. fol. 1998.

19 Fügedi 1977. 63-64., 193., Dénes 1983. 46-48., 62-65.

20 A Drugethek ismert tisztségei között Heves, Borsod, Abaújvár, Szepes és Sáros ispáni címe szerepel, Tornáé nem. Talán a mindenkori szádvári várnagy látta el ezt a szerepet. Détsky 1969. 144., 168., Dénes 1983. 65-66.

21 Dénes 1983. 66.

22 Plébániáját 1263-ban említik. Nagy 1871. 254.

23 Szentandrás temploma a 12. században épülhetett. S Pusztai 1980. 132., Valter 1980. 114., 127.

24 Mint egyházas hely, 1324-ben említi egy oklevél. Nagy 1871. 254.

25 Ezúton is köszönetemet fejezem ki Koppány Andrásnak, aki a Simon Annával végzett hidvégardói templom falkutatásának eredményeit a rendelkezésemre bocsátotta. A kutatás során igazolást nyert a templom román kori eredete.

26 Még IV. Béla király állapodott meg (1263) az esztergomi érsekkel arról, hogy a tornai uradalom tizedét az uralkodó pénzben váltja meg, hogy azt ne az egyház, hanem közvetlenül a tornai királyi uradalom javára szedjék be, erről a jogról talán csak a pápai adószedés során mondott le a király. Fejér 1829. IV. 3. 126.

27 A megye képes műemlékjegyzékében a középkori templom építését a 12. századra datálják, noha erre vonatkozó, biztos adat egyelőre nem ismert. Cseri – Szabadfalvi 1992. 12.

28 Csánki 1890. 241., Dénes 1983. 74-79., Sárközy 2006. 84.

29 Dénes 1983. 69-73.

30 Csánki 1890. 240., Sárközy 2006. 84.

A huszita háborúk alatt Giskra kezére került az uradalom, de a Bebekek hamarosan visszakapták azt. Ennek emlékét egy 1464-ben keletkezett irat őrzi, amelyben az összes korábbi birtokviszonyt rögzítő oklevelet összegyűjtötték, ugyanekkor Mátyás király elrendelte a határok újbóli bejárását is.³¹

1469-ben Bebek Pál fiú utód nélkül hal meg, így hűgának, Orsolyának férje, Szapolyai Imre jutott a Bebek birtokokhoz, így a szádvári uradalmat is sajátjának tudhatja. A családban legvégül Szapolyai Jánosra száll a hatalmas vagyon. A Habsburg Ferdinánddal vívott harcai során a szádvári uradalmat Werbőczy Istvánnak adományozza, majd 1527-ben újra a Bebekek szerzik meg a birtokot.

Fülek török kézre kerülése után, 1554-ben éri el az első pusztítási hullám a Szilasi-medencét. Ekkor már a reformáció erőteljes térhódításával is számolnunk kell, 1561-ben egy püspöki vizitáció során a szilasi és a jósvafői plébánián már református papot találunk.³²

A szádvári uradalom történetét ebben az évtizedben számos tragédia árnyékolja be, emellett gyorsan változó erőviszonyok jellemzik az időszakot. A korszak zárásának tekinthetjük azt, amikor Schwendi Lázár 1565-ben elfoglalja a várat, és így az végleg az uralkodó kezére kerül minden tartozékával, így Szilással együtt.

A törökök a Perkupától északra eső területeken egyáltalán nem portyáztak, a Bódva jobb partján nem pusztultak el a települések (bár a lakosság nyilván visszahúzódott), ennél fogva a terület értékesebb zálogbirtokot jelentett a korona számára. A 16. század végén és a 17. században számos provizor és zálogbirtokos váltotta egymást Szádváron. Említésre méltó a Csákyak birtoklása, valamint Esterházy Miklós térnyerése, aki Dersffy Orsolyával kötött házassága révén lett a jelentős birtokállomány ura. Fia, Esterházy Pál 1674-ben a kincstártól megvásárolta Szádvárt, ám Thököly kurucái bevették magukat az akkorra az egyik legerősebb és legnagyobb alapterületű erődde lett várba.³³ 1686-ban végleg a császári csapatok kezére került a vár, ekkor védműveit „elrontották”, s az Esterházy uradalmi központot Szilasra helyezték át. Fennmaradt ebből az időből (1696) egy régi pecsét, amelyen először szerepel Bódvaszilas formában a település neve.

Esterházy Pál csak 1702-től tudta megkezdeni itteni birtokainak igazgatását. A 18. században épült fel a ma is látható jószágigazgatói kastély, vele párhuzamosan az északolt szentélyű barokk templom, illetve a közvetlenül a templomtól keletre-délkeletre emelt (s így a templom északkeleti-keleti körítőfalához is csatlakozó) raktározó, kiszolgáló épületek nagy része is, amelyek romos állapotban ugyan, de egészen a közelmúltig álltak. Jelenleg már csak a templom, az udvarház („Esterházy-Koós kastély”) és a település egy távolabbi pontján álló magtár látható ebből az egykor virágzó gazdasági komplexumból.³⁴

Bél Mátyás leírásából tudjuk, hogy a szádvári úriszék is átkerült Szilasra, amely a mai napig Akasztó-part néven ismert, mindjárt a település déli bejárata előtt, az északi lankák lábánál. Számos hasznos forrás maradt ránk a barokk korból, ezek közül kiemelkedő az Esterházy József Antal herceg 1721-ben bekövetkezett halálakor készített leltár, amely említést tesz a hajdúk régi házáról. Emellett a korabeli egyházlátogatási iratok is alapforrásul szolgálnak, hiszen a barokk templom építésekor Szilason járt vizitáció leírja, hogy a régi templomot a szentély kivételével (!) teljesen elbontották, helyére emelik az újat.³⁵

A 19. század elejéből származnak Raisz Keresztély, az Esterházyak uradalmi mérnökének térképei, felmérései, melyeken jól láthatóak a 18–19. századi építkezések, bővítések.³⁶

A templom körítőfalának kutatása³⁷

Változó magasságú és állapotú, hatszögletű kőfal fut körbe a templomot övezve, amelynek – előzetes szemlénk során – észak-északnyugati oldala volt a legrosszabb állapotban, ott már a felszínen sem látszódtott falmaradvány nyoma. A puszta szakasz után rögtön, a fal vonalából kiemelkedő, négyzetes kiugrás, erődítés található. A kutatási területek kijelölése egyrészt ennek a szakasznak a tisztázását célozta meg, másrészt a rekonstrukciók által érintett északkeleti, keleti, délkeleti részekre koncentrált (3. kép). A körítőfal északkeleti-keleti szakasza nem volt vakolva, így meg lehetett figyelni a vélhetően barokk kortól datálható sokszoros beavatkozásokat (elfalazott, csak egyik vagy másik oldalon látható nyílások, gerendafészek, stáció fülke helye, etc.). A kutatást megelőző helyszíni szemlék során a keleti és délkeleti sarkokon látható, támpilléreként szolgáló falszakaszok sem mutattak egységes képet. Míg a keleti maradványok nem voltak kötésben a körítőfallal, addig a délkeleti pillér (egykoron oromfal) úgy tűnt, közvetlenül kapcsolódik ahhoz, bár ennek képe sem volt egységes.

31 DL 75.902, DL 75.911

32 Dénes 1983. 96-97.

33 Ezt még a Bécs védéséből hazafelé tartó, Sobieski vezette lengyel csapatoknak sem sikerült bevennie, emiatt a felbőszült katonák nagy pusztítást végeztek a környék falvaiban (lengyeljárás). Ekkor pusztult el Szin középkori temploma is. Dénes 1983. 106.

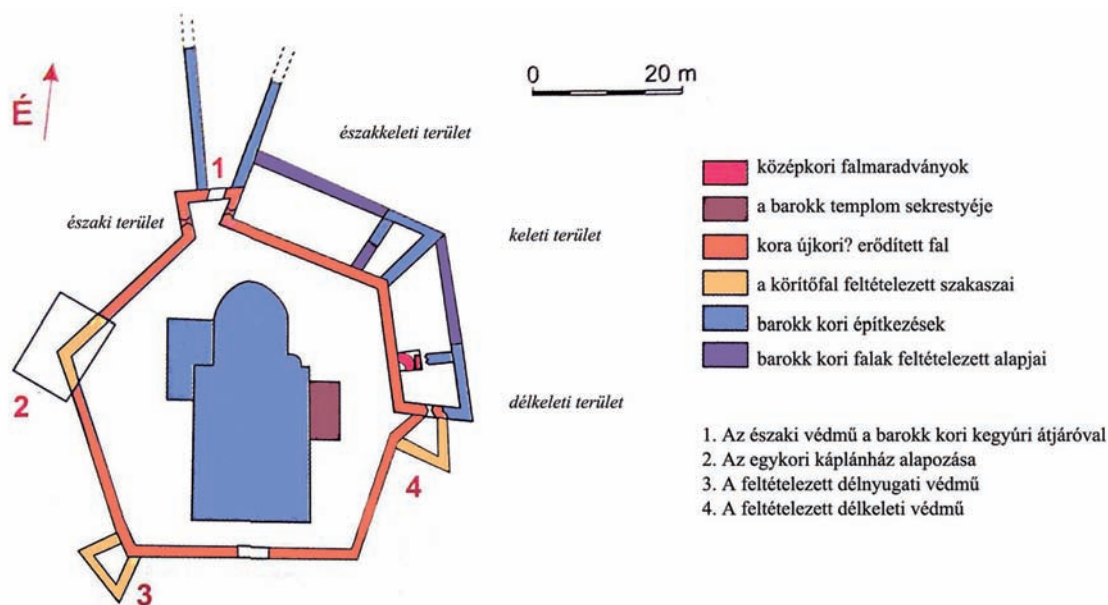
34 Koleszár 2010.

35 Koleszár 2010.

36 Dénes 1983. 115-117.

37 Ezúton is szeretném megköszönni Simon Zoltán, Giber Mihály régészeknek, Kosdi Attila és Sárközy Sebestyén építészeknek a kutatás és feldolgozásban nyújtott segítségét, illetve Koleszár Krisztián környezetmérnök, helytörténész készséges támogatását, adatait, ötleteit.

A régészeti kutatások során előkerült az elpusztult észak-északnyugati szakasznak az északi kiugráshoz közvetlenül kapcsolódó, egy periódusú alapozása. Innen kora újkori leletanyag, közte mázas kerámia, kályhacsempe, kályhaszem töredéke került elő.

3. kép: A templom alaprajzi vázlata

Az északi kiugrás keleti és nyugati oldalán két, közepén összeszűkülő, négyszög alakú, befalazott lőrést bontottunk ki (külső méretük 50×60 centiméter, a nagyjából a fal közepén jelentkező szűkület, azaz a belső négyszög 25×10 centiméter). Itt vált lemérhetővé a fal vastagsága is, amely kb. 70 centiméter volt (4. kép). A védmű északkelet felé néző oldalában barokk kori kegyúri átjárót alakítottak ki.

A védmű belsejében erősen bolygatott körülmények között vegyes, főleg újkori, kora újkori kerámia-töredékeket találtunk, ám sikerült igazolni azt, hogy a védmű és a kőritőfal keleti szakasza is egy periódusban épült. Ugyanitt a mai felszíntől -40 centiméterre a védmű fala lefelé visszaugrik pár centimétert (feltehetően alapozási szint vagy talán köpenyezés jele?), amihez kapcsolódik egy járószint is. A szint alatt rengeteg kő volt felhalmozva³⁸, amely a fal melletti szakaszon – meglehetősen bizonytalanul – egy korábbi padlót jelezhet. Talán ez utóbbi a fal építésének periódusát jelenti, bár a fal mentén az alapozás aljáig nem jutottunk le.

Az északi védmű – keleti támpillér-délkeleti támpillér közötti falszakaszok előtt a barokk kori, falhoz emelt épületek alapfalai kerültek elő, amelyek a kőritőfallyal párhuzamosan futottak. Ebből következik, hogy a ma támpillérként funkcionáló falaknak egykor térelválasztó/épületválasztó szerepük lehetett.

A délkeleti támpillértől (egykori oromfal) észak felé 3,5 méterrel, a kőritőfallal csorbázat mutatkozott, ezért itt is kutatóárokot húztunk, amely számos meglepetéssel szolgált. A csorbázat az előkerült barokk kori falakhoz illeszkedett, ám az árokban előkerült még egy, a fal alatt húzódó, kelet felé 1,4 méter hosszan előbukkanó, majd dél felé ívesen elkanyarodó, alapozásáig visszabontott falszakasz, amelyet 1,5 méter szélességben tártunk fel. Külső ívéhez egy észak-déli keskeny, hasonló kövekből szárazon rakott falszakasz csatlakozik (5. kép). Nem csak irányultságuk, hanem kőanyaguk is egyértelműen eltért a barokk kori részekétől. Egy igen apró, vélhetően késő középkori, sárgásfehér kerámia oldaltöredéke került elő a fal tisztítása során.

Bár módszeres falkutatásra nem volt mód, a primer megfigyelések alapján a délkeleti támpillér alsó szakasza nagyjából 3,2 méter hosszan és kb. 2 méteres magasságban képez egy periódust, amelyet mind magasságában, mind szélességében (kelet felé) bővítettek, minden bizonnyal az oromfal kialakításakor.³⁹ Mivel mindkét szakasz kötésben van a templom kőritőfalával, így azt tartjuk valószínűnek, hogy egy esetlegesen visszabontott korábbi falat magasítottak meg, logikusan a délkeleti és keleti területeken történt építkezések során.⁴⁰

38 Kötésben lévő struktúra maradványát nem találtuk, bár a védmű középtengelyében talán egy szárazfalazás/alapozás észak-déli irányú, erősen lepusztult struktúráját találtuk meg.

39 A barokk kori épületek további alapfalai kerültek elő a délkeleti támpillértől északra eső részen.

40 Ha ezt elfogadjuk, akkor a templomot délről, délnyugatról övező falszakasz lehet, hogy hozzávetőleges eredeti magasságában áll, s a barokk időkben nem bontották vissza jelentősen, eredendően sem akadályozta az újonnan emelt templom térbeli érvényesülését, láthatóságát.

4. kép: Az északi védmű keleti lőrése a külső oldalról

5. kép: A feltételezett középkori falak a délkeleti területen

A templomdomb története – a középkori egyház és a körítőfal

1. A kutatások alapján a templomdomb átalakításának három fázisa vázolható fel. A középkori térre csak kétséges közvetlen adataink vannak, sajnos a források összegzése sem visz közelebb az egykor itt állt egyház megbízható lokalizálásához. Feltételesen köthetjük csak a délkeleti területen előkerült falakat a templomhoz, amelyek helyzetükből kifolyólag esetleg a keleti szentély visszabontott maradványai lehetnek. Mindennek elmentmond a már említett 18. századi egyházlátogatási adat, ami szerint a barokk egyház építésekor a korábbi templom szentélyét nem bontották le, feltehetően azt belefoglalták az új épületbe, azaz a mai templom kisméretű keleti sekrestyéje lehet a középkori szentély.⁴¹ Másrészt úgy tűnik, hogy a csak a barokk korban átépített, erősített övező fal még körbevehette a középkori egyházat, hiszen azt csak a 18. század második felében bontották le, a kutatóárokban viszont a fal építését megelőző struktúra került elő. További gondot okoz az is, hogy az egykori és a jelenlegi templomudvar között közel 1,5 méteres szintkülönbség van⁴², noha azt, hogy a késő középkori(?) felmenő falak biztosan honnan indultak, s hogy a barokk templom építése előtt milyen földmunkákat végeztek, pontosan nem tudjuk rekonstruálni.

2. A körítőfal esetében legalább két fő periódust különíthetünk el. A minden bizonnyal a kora újkor háborús időszakában emelt első erősítés északi védművén kívül – hipotetikusan ugyan, de – valószínűsíthető a körítőfalnak további egy, vagy akár kettő ugyanilyen eleme is. Az északit követő négyzetes erősítés a délkeleti részen lehetett (az északi elemtől számított második szögnél). Feltételezésünket igazolhatja az, hogy itt az oromfaltól délre eső meredek lejtőn egy négyzetesen körberajzolható plató van, amelynek helyzete és mérete pontosan kiadja egy négyzetes erődítmény vonalát. Az is támogatja az ötletet, hogy a kis területen rengeteg a kőomladék. De ami a leginkább feltűnő ezen a részen, az az észak felől eső magasabb falrész és a templom déli ívét átölelő alacsonyabb fal csatlakozása. Az alacsonyabb falsík egyszer enyhén megtörik, mielőtt csatlakozna az álló oromfalhoz. Ezt a pontot tekinthetjük az egykori védmű egyik belső sarkának, míg a feltételezett nyílás

41 Egyértelműen csak a keleti sekrestye körül végzett régészeti kutatások tisztázhatják ezt.

42 Ez nem érvényes az egész területen, az eredeti domborzat minden bizonnyal észak felől lejtett erősebben dél és kelet felé. Ennek egyik bizonyítéka lehet, hogy az északnyugati területen az eredeti felszíntől mindössze 0,5 méter mélyen került elő a körítőfal alapozásának alja, míg délkeleten (5. kutatóárok) ettől kb. 1,5 méter relatív mélységben találtuk meg a fal alját.

másik oldalát a magasan álló fal sarka adja (ott, ahol derékszögben keletnek fordul a rendszer, s a barokk kori oromfal maradványaként folytatódik). A két pont közötti távolság 3 méter, ami pontosan megegyezik az északi védmű belső sarkainak távolságával. Ezen felül még az sem elképzelhetetlen, hogy a barokk kori, mint fentebb írtuk, legalább két periódusú oromfal alsó ablakát egy lőrésből alakították ki, azaz a kora újkori védmű északi oldalát felhasználták a barokk kori építkezéseknél.

A feltételezett harmadik „bástya” (azaz a körítőfalnak az északi védműtől számított negyedik szögénél lévő védmű) léte abszolút hipotetikus, itt a barokk és újkori területrendezések minden korabeli struktúrára utaló felszíni nyomot megsemmisítettek. Viszont védmű építése talán itt indokolható a leginkább, hiszen a település egyik legmagasabb pontjáról lehet a legideálisabban megfigyelni a falu felé eső területet és a Bódvaszilason áthaladó Bódva-völgyi utat.

A körítőfal első periódusával kapcsolatban elmondhatjuk, hogy a terv, amely alapján épült nem teljesen provinciális, nagyobb tervezési-építési jártasságról tanúskodik, a kivitelezés viszont (az eddig megismert kép alapján) változó minőségben történt meg. Ha a korszakban fellelhető párhuzamokat keressük, s a körítőfal besorolását szeretnénk elvégezni, akkor Tolnai Gergely csoportjai alapján a B., azaz a körítőfalon kívül még egyéb védművel ellátott templomerődítések közé sorolhatjuk a szilasi példát.⁴³ Ebbe a csoportba főleg a hajdúk által emelt alföldi erődített templomok tartoznak, amelyek között négyzetes védművel ellátott, de téglából épített, magas színvonalú példákat Hajdúszováton és részben Szoboszlón találunk. Egyszerűbben, kevésbé precízen, a helyi lehetőségekhez alkalmazkodóan kőből épültek a hajdúk zempléni erődített templomai. A 16–17. századra datálható Megyaszó négyzetes és Hejce magasabb színvonalú, két soros lőréssel ellátott körítőfala lehet a legközelebbi párhuzamunk.⁴⁴ Bódvaszilason, mint ahogyan már említettük, az 1721-ben készült inventárium említést tesz a hajdúk régi, a templom kerítéséhez épült „fa palotában” lévő kettős házáról. Jelenlétük talán a szádvári katonák áttelepítésével függ össze, ami legkésőbb a vár elrontásakor következhetett be. Összességében elmondhatjuk, hogy egy, a 16–17. század során, talán a hajdú katonák által emelt erődített fal övezte a bódvaszilasi templomot.

3. A barokk korban akár többszörösen is alakíthatták a falat és a térszinteket, önmagában a falhoz kapcsolódó jószágigazgatói épületek megépítése is komoly beavatkozásnak számított (ennek megfelelően magasztították meg a keleti-délkeleti falakat). Az elsődleges régészeti kutatások után, a körítőfal külső szövetében, a keleti támpillértől néhány méterre, északra keletkezett falkiomlás vizsgálatoknál láthattuk, hogy ezen a szakaszon a 18. században a körítőfal elé köpenyt húztak, a fal első periódusa pedig az itt amúgy is magasabb, eredeti térszinthez alkalmazkodott (ld. 39. lábjegyzet) – annak alapozása a barokk korban kialakított mai felszíntől közel 1 méterrel magasabban jelentkezett. Ebből következően nagyobb léptékű tereprendezést élhetett meg a terület a 18. században. Az intenzív építkezéseknek eredménye lehet az is, hogy a feltételezett két (már talán romossá lett, funkcióját veszített) védművet elbontották, s a déli, délkeleti falszakaszt is helyreállították, valamint nagyobb tereprendezés előzhetette meg a szintén barokk kori parókia felépítését a nyugati részen.

A kutatás a lokális szintű eredményeken túl a középkori és 18. századi Bódva-völgy, valamint az északkeleti régió kora újkori történetével kapcsolatosan is rá tudott világítani néhány apróbb összefüggésre.

Összefoglalás

Bódvaszilás (1. kép) a mai Északkelet-Magyarországon, a történeti Torna vármegye területén található, amely királyi erdőispánság volt már az Árpád-korban. A katolikus plébániatemplom és az azt ölelő erődített fal melletti régészeti kutatások – a történeti forrásokkal együtt – árnyalták az eddigi Bódvaszilásra vonatkozó történeti ismereteinket.

A középkori írott források nem szólnak a szilasi templomról, csupán a 13. század második felében (először 1283-ban) és a 15. században említik a települést a szádvári uradalom részeként (2. kép). Ebből fakadóan a vár és az uradalom történetéhez kapcsolódott Szilas története is, egészen 1686-ig, Szádvár lerombolásáig. Ezt követően az Esterházy család birtokába került az egykor virágzó szádvári uradalom, így Szilas is. A 18. századi gazdag forrásanyag között az egyházi iratok tudósítanak arról, hogy a középkori templom elbontása során csak az egykori szentélyt kímélték meg.

A 2010 nyarán elkezdődött régészeti kutatás a templom környékének tereprendezéséhez és az épületet körbeölelő fal rekonstrukciós munkálataihoz kapcsolódott. Ennek során vált világossá, hogy a ma látható, barokk templomhoz egy hatszögletű körítőfal csatlakozik (3. kép). Az északi részen lévő négyszögletes védmű nyugati és keleti falába egy-egy lőrést vágtak (4. kép). Kutatóárkokat húztunk a védmű környékén és annak területén belül, valamint a körítőfalon kívül, a keleti és délkeleti részekben.

43 Tolnai 2001. 12-13.

44 Itt a falvastagságok átlagosan 63-73 centiméter közöttiek, ami azonos méretet jelent a bódvaszilasi kora újkori fal vastagságával.

A fal egykori fázisainak rekonstruálása alapján úgy tűnik, hogy további két erődítés építése is megalapozott lehetett a hatszögletű fal minden második csúcsánál. A struktúra párhuzamait az alföldi és zempléni hajdú templomerődítések között találjuk meg, amelyek főleg a 16–17. század során épültek ki. Egy 1721-ben, Esterházy József Antal halálakor készült inventárium szól a hajdúk régi házáról. Ez az adat, a fal párhuzamaival együtt, erős bizonyíték lehet arra nézve, hogy a körítőfal építése a hajdú katonák szilasi állomásozásához köthető, ami nagyjából Szádvár felszámolásának idejében lehetett.

A 18. század során az Esterházy uradalom székhelyévé vált Bódvaszilas, amelynek következtében nagyobb építkezések folytak a templom területéhez kapcsolódóan is. A funkcióját veszített körítőfalhoz gazdasági épületeket illesztettek – amelyek alapjait a feltárások során azonosítottuk, – valamint a barokk templomot is ekkor emelték.

A középkori templom létére egyértelmű régészeti bizonyíték nem áll rendelkezésre még, a körítőfal alatt talált falalapozások – a terepviszonyok figyelembevételével – csak kérdőjelesen azonosíthatóak a régi egyház részeként (5. kép).

Bódvaszilas története érdekes eleme a helytörténeti kutatásoknak, a tágabb történeti kontextusban történő vizsgálata pedig tovább árnyalja a régió középkorban, kora újkorban és újkorban létező politikai és gazdasági struktúráinak változását.

Researches on the fortified wall around the church at Bódvaszilas

ZSUZSA ESZTER PETŐ

Bódvaszilas is situated in the North-East of Hungary; it was the part of the historical, Torna county, which was a royal *comitatus* from the Arpadian era. The first, partial archaeological results near from the baroque parochial church and its round fortified wall (Picture 1) were compared with the known historical sources; therefore further approaches expanded the history of Bódvaszilas.

Primary historical sources do not give any proof information concerning the medieval church; only three charters mention Bódvaszilas as a property of Szádvár Estate in the second half of the thirteenth century (first in 1283) and in the fifteenth century (Picture 2). Through Medieval and Early Modern times, the history of Bódvaszilas is strongly connected to Szádvár, which was the center of the estate and nowadays it is one of the largest fortifications of Hungary. It was destructed and eliminated in 1686, a few years before the beginning of the high noble Esterházy family's possession. Later on, from the second half of the eighteenth century, rich sources available about the Esterházy Estate; clerical sources give information about the destruction of the medieval church; as a document says, only its sanctuary had survived.

In the summer of 2010, during the first archaeological research around the parochial church, – which was related to the renovation of the church garden, – a hexagonal, post-medieval fortified wall was identified (Picture 3). It has one visible defense on the North side, which is a quadratic projection with two loopholes both in the Eastern and Western wall (Picture 4). Trenches were opened inside and next to the defense structure and also on the Eastern, South-Eastern area, next to the outer side of the fortified wall.

The ideal reconstruction of the post-medieval wall-system and the surrounding terrain shows that there could be two more defenses on each angle of the hexagonal wall. There is a close architectural relationship between the analyzed walls of Bódvaszilas and the fortified churches of the Alföld and Zemplén region, where the "hajdú" soldiers had lived in the sixteenth and seventeenth century. Also an inventory of the building-complex at Bódvaszilas is available, which was written in 1721, just after the death of prince József Antal Esterházy. This catalogue mentions the old house of the hajdú soldiers. Therefore, based on the known formally both functionally parallel walls and historical sources, it seems obvious to regard the hajdú soldiers as the constructors of the fortified wall at Bódvaszilas.

In the beginning of the eighteenth century, during the possession of the Esterházy family, Bódvaszilas had become the center of their lordship; thus continuous re-buildings and constructions were made near the fortified wall. Agronomical buildings were built up and attached to the outer side of the unfunctional fortified wall; the bases of these buildings were also found at the time of the archaeological investigations. Both the wall and the baroque church were built out in this century, just as they can be seen in nowadays.

There is no certain archaeological evidence of the medieval church but there is evidence for previous structures, built before the fortified wall; however it can be hardly identified clearly (Picture 5). The terrain pattern gives just a weak point to determine those basements as the medieval church.

Bódvaszilas is an interesting piece of a local history developed and investigated within a wider historical phenomenon. Mainly Post-modern and Early Modern architectural elements revealed, but compared them with written and pictorial sources, – and focused on a wider context, – a changing settlement hierarchy displayed.

Irodalom

- Csánki D. 1890.: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában I. Budapest
- Cseri M. – Szabadfalvi J. (Szerk.) 1992.: Borsod-Abaúj-Zemplén megye képes műemlékjegyzéke 6. Bódva völgye - Edelény környéke. Miskolc
- Dénes Gy. 1972.: Középkori vastermelés a Bódvától keletre és a tornaszentandrási ikerszentélyes templom. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 11. 86-105.
- Dénes Gy. 1983.: A Bódvaszilasi-medence 700 éves története. Borsodi Kismonográfiák 16. Miskolc
- Dénes Gy. 1999.: A Bódva-völgy felső szakaszának Árpád-kori története a tatárjárásig. In.: Bodnár M. – Rémiás T. (Szerk.): Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából. Putnok, 167-190.
- Détshy M. 1969.: Egy ismeretlen magyar vár – Szádvár. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 8. 143-186.
- Fejér Gy. 1829.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis. IV. 1-3. Buda
- Fügedi E. 1977.: Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. Budapest
- Györffy Gy. 1963.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest
- Heckenast G. 1970.: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Értekezések a történeti tudományok köréből 53. Budapest
- Koleszár K. 2010.: A szilasi római katolikus templom kerítőfala. *Szilasi Újság Új folyam*, 1. szám, 2010. tél
- Módy Gy. 1969.: A Sajó-Bódvaköz települése és birtoklástörténeti képe a török hódoltságig. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 8. 207-220.
- Muratoro L. A. 1717.: Antichita Estensi. Parte Prima. Modena
- Nagy I. (Szerk.) 1871.: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősebb ágának okmánytára I. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő I. Pest
- S. Pusztai I. 1980.: A tornaszentandrási r. k. templom helyreállítása. *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 19. 131-143.
- Sárközy S. 2006.: A történeti Torna megye településtopográfiája a kezdetektől a 18. század elejéig. Miskolc-Perkupa
- Szentpétery I. 1923.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. Regesta regum stripis Arpadianae critico diplomatica I. Budapest
- Szentpétery I. – Borsa I. 1961.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II./2-3. Regesta regum stripis Arpadianae critico diplomatica II/2-3. Budapest
- Tolnai G. 2001.: Templomvárak, erődtemplomok Magyarországon. Az Esztergomi Vármúzeum Füzetei 1. Esztergom
- Tolnai G. 2005.: Újabb adatok a magyarországi erődített templomok adattárához. *Castrum* 2. 31-50.
- Valter I 1980.: A tornaszentandrási r. k. templom kutatása. *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 19. 99-131.
- Wenzel G. 1874.: Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. XII. Budapest

Régészeti ásatás és falkutatás a siroki várban (2010–2012)

FÜLÖP ANDRÁS – HÉCZEY-MARKÓ ÁGNES

Magyar Nemzeti Múzeum – Nemzeti Örökségvédelmi Központ
H-1113 Budapest, Daróczi út 3.,
andras.fulop@mnm-nok.gov.hu, agnes.marko@mnm-nok.gov.hu

Fülöp, A. – Héczey-Markó, Á.: *Archeological investigations in the castle of Sirok (2010–2012)*

Abstract: In this article the authors present the latest excavation, which was carried on in the western part of the upper castle of Sirok. The lower fortress was reconstructed for tourism financed by the European Union. The remnants of the embrasures and other objects in the bastions and other walls were documented before the building works.

Keywords: castle, building archeology, middle ages, Ottomans

Bevezetés

A siroki várban, a korábban már feltárt alsóvár turisztikai célú kiépítését célzó projekthez kapcsolódóan, 2010–2012. között falkutatást és régészeti szakfelügyeletet végeztünk. Emellett – előkészítendő a további helyreállítást – került sor az alsóvárból a felsővárba vezető, sziklába vágott lépcső érkező terének megelőző régészeti feltárására 2011. november 2. és 16. között. A régészeti munkákat a Heves Megyei Múzeumi Szervezet alvállalkozójaként a Magyar Nemzeti Múzeum, Nemzeti Örökségvédelmi Központ Műemléki Kutatási Osztálya végezte¹ (1. kép).

A vár régészeti feltárását 1965–72. között Kovács Béla kezdte meg.² Ekkor a sziklába vágott földalatti járatok és a várat körülvevő sáncárok egy részének kitisztítása mellett az alsóvár teljes belső területének, és az oda vezető kapuk előterének feltárására került sor. A kutatást 2003-ban Fülöp András folytatta, az alsóvárat északról övező plató és a felsővár szondázó kutatásával. Ugyanekkor az alsóvári sziklába vágott gyalogkapu és a 16. századi kapubástya felmérése is megtörtént.³

1. kép: A vár látképe délkelet felől, helyreállítás után

1 Itt köszönjük meg Jankovics Norbert és Rácz Miklós régészeknek, továbbá Birkás Péter, Bodródi Miklós, Bósz Attila, Simó Attila, Szabó Zoltán, Zsubori István régésztechnikusoknak a helyszíni munkában nyújtott segítséget.

2 A vár leírása a kutatás előtt: Gerő 1955. 199-203. Az ásatási eredményekre vonatkozó összefoglalások: Kovács 1975. 250-254., Kovács 1978. 555-558.

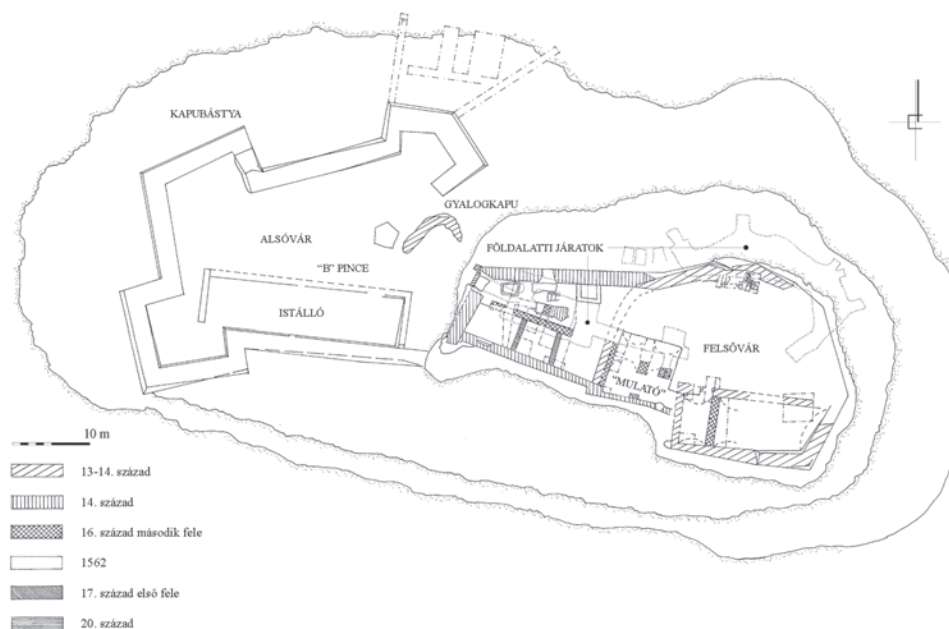
3 Fülöp 2004.

A vár története

A siroki vár történetének összefoglalása a szakirodalomban már publikálásra került, ezért jelen tanulmányunkban csak rövid összefoglalását közöljük. A vár (*castrum Syruk*) 1320-ban tűnik fel az okleveles forrásokban, amikor első ismert birtokosaitól, az Aba nemzetségtől Csák Máté kezére átjárt a várat Drugeth Fülöp szepesi ispán és Dózsa erdélyi vajda Károly Róbert számára elfoglalták.⁴ 1331-től magánkézen volt, majd 1371–72-ben I. Lajos elzalogosította Domoszlói Miklós mester hevesi ispánnak és siroki várnagynak, mivel az saját költségén kijavíttatta a várat. 1389-ben Tari László kapta adományba Sirokot, mely kései leszármazottja, az örökös nélkül elhunyt Tari György rendelkezésének megfelelően, 1472-ben Országh Mihály nádorra és Kompolti Miklósrá szállt. Kompolti Miklós fia János halálát (1511) követő években Országh László, ez utóbbi elhunytával pedig Országh Kristóf örökölte a várat, aki ideköltözött feleségével, Zrínyi Ilonával.⁵ Országh Kristóf nevéhez fűződik az ötszögű bástyákkal megerősített alsóvár mai formában való kiépítése. Vályi András országleírásában idézi a „külső kapu felett” akkor még látható, 1562-es feliratot: „*Magnificus Dominus Cristophorus Ország de Gut Co. Neugrad, ac S. Rom. Caes. Mttis. Pincerna*”.⁶ Országh Kristóf 1567. évi halála után a várat veje, enyingi Török Ferenc megváltotta a királytól, akitől Zsuzsanna leánya és annak férje, Nyáry Pál örökölte 1596-ban, Eger eleste után kardcsapás nélkül került török kézre a vár. Miután a törökök 1687 őszén, pár napos harc után, a hadifelszerelés és az élelem nagy részét hátrahagyva feladták Sirokot, a várról és felszereléséről inventárium⁷ készült. Ezután magyar hajdúk szálltak meg benne, majd a Rákóczi-szabdságharc idején kuruc katonák húzták meg magukat falai közt. Az ezt követő időszakban tulajdonosaik elhanyagolták a várat, ám a kőfalak még ekkor is álltak, amint arról Bél Mátyás tudósít. 1711 után a Nyáry család örökölte, majd nőági leszármazottai 1841-ben gr. Károlyi Györgynek adták el Sirokot, ami a Károlyiak birtokában maradt egészen 1945-ig.

Eredmények

A 13–14. században épült felsővár a ma látható szintviszonyok alapján három, keletről nyugatra lépcsőzetesen csökkenő magasságú platóra tagolódik. A 2003. évi kutatás a keleti részen a várfallal egykorú, kelet-nyugat irányú, alápincézett palotaszárnyat tárt fel. A pincét – talán a 16. század második felében – utólagos osztófalakkal feldarabolták. Ezzel egyidőben épülhetett a népnyelv által „mulatónak” nevezett, boltozott épület, és a felsővárba felvezető sziklába vágott járat ide vezető, oldalirányú elágazása (2. kép).

2. kép: A vár építési periódusai

4 AO 1878. 573., AO 1881. 84-85., Zichy 1871. 219., Györffy 1987. 131.

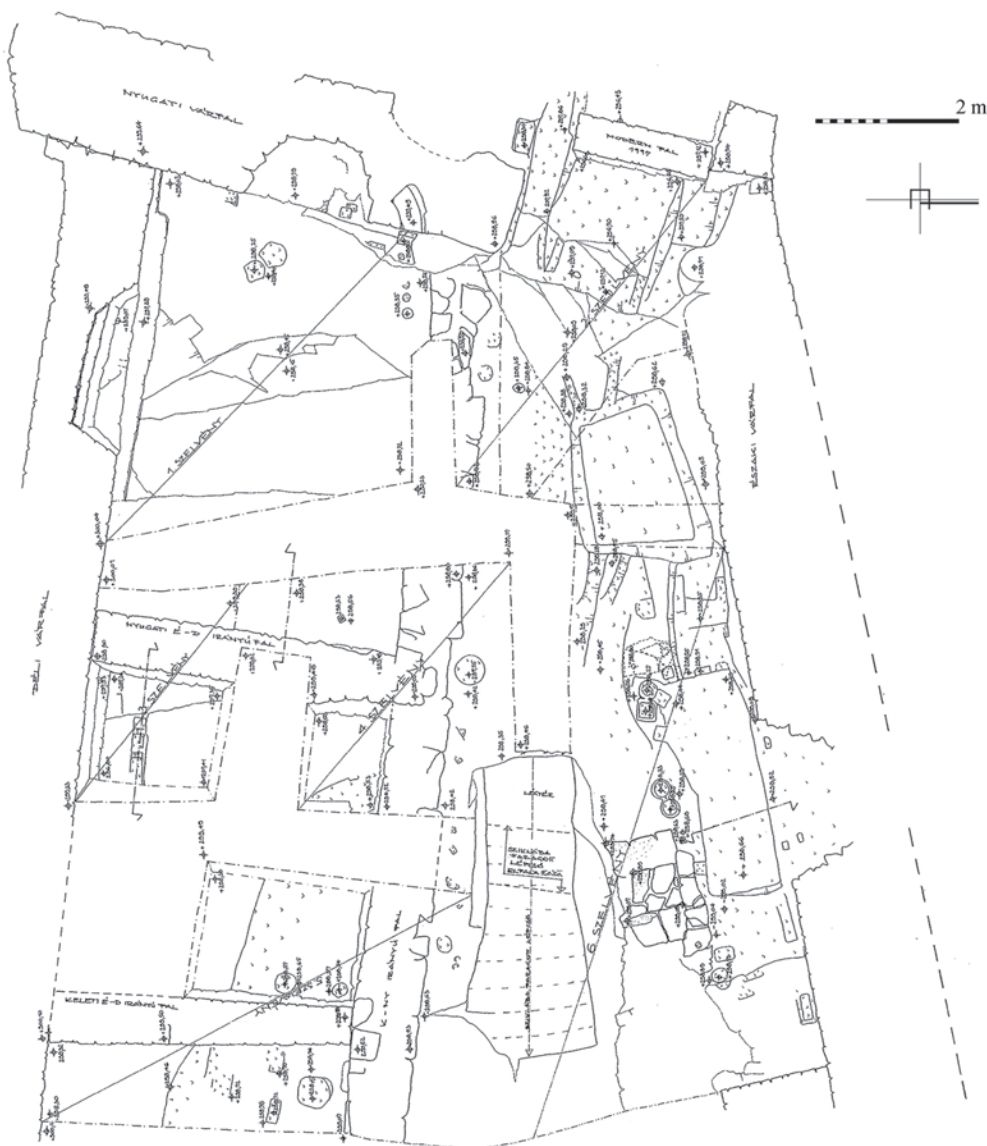
5 Fülöp 2004. 138-140.

6 Vályi 1799. 262-263., később Rómer Flóris a felirat évszámát 1561-nek olvasta. (Kovács 1978. 556.) Rómer vonatkozó jegyzőkönyvének (XXV. köt. 100.) eredetije időközben elkallódott, így fotó sem található róla a Forster Gyula Nemzeti Örökség-gazdálkodási és Szolgáltatási Központ gyűjteményében.

7 Az inventárium szövege: Fülöp 2004. 148-150. Függelék.

A most végzett kutatás során az északi várfal középső szakaszán falelválást figyeltünk meg, melynek alapján a korábban egykorúnak feltételezett felsővár keleti részét határozhatjuk meg legkorábbiként.⁸ Ezen a ponton a kelet felől jövő várfal ívesen dél felé fordult. Innen nagyjából 20 méter hosszan a fal szikláig lepusztult. Fennmaradt azonban a déli várfalnak nekifutó, mintegy 1,5 méter vastag szakasza, melyhez a „mulató” nyugati fala később hozzáépült.⁹ A korai vármag kapuja – mivel máshol nyílás nem látható – feltehetően az alsóvárból induló, sziklába vágott lépcsős kialakítású járat (a továbbiakban sziklalépcső) felérkező nyílásával szemben, vagy attól északra, a lepusztult falszakaszon nyílt.

A jelen kutatás során feltárt terület a felsővár nyugati, legalacsonyabb szinten elhelyezkedő része, ahová az említett sziklalépcső érkezik. A feltárt területet északról, nyugatról és délről a plató szélén emelt várfalak, nyugatról pedig a felsővár korábbi, keleti részének fala határolja. Ennek mentén statikai okokból egy mintegy 3 méter széles sávot nem tudtunk feltárni. A feltárást megelőzően a területet, a sziklalépcső felérkezési helyének környezetét kivéve, gyep takarta. A teljes területet tanúfalak meghagyásával, hat ásatási szelvényvel, sziklafel-színig mélyítve vizsgáltuk (3–4. kép).

3. kép: Kutatási alaprajz a felsővár 2011. évi feltárásáról

⁸ A 2003-as ásatás alkalmával nem volt mód a külső falszakaszokat közelebbről megvizsgálni.

⁹ Fülöp 2004. 144.

4. kép: Az ásatási terület délkelet felől

A felsővár most feltárt részének *legkorábban létrejött* eleme maga a sziklalépcső (5. kép). Ennek a korai vármaggal való egykorúságára utal, hogy a várfal előterében elhelyezkedő, feltehetően természetes állapotában levő plató megközelítése más módon nehezen elképzelhető. Korhatározó leletek híján csak logikai érvek szólnak amellet, hogy a sziklalépcsőnek a későbbi alsóvár területén nyíló bejárata védelmére már az első periódusban is felhasználhatták a gyalogkapu – későbbi átalakítások során jórészt elfaragott – sziklatömbjét.

5. kép: Az ásatási terület északkelet felől

Az ásatás során egyértelműen ehhez a periódushoz köthető objektumokat nem azonosítottunk, így nem tudjuk, hogy a lépcső – csapadékvíz elleni, vagy hadászati célú – védelmét miképp oldották meg. Feltételezzük, hogy ekkor nyílása szűkebb volt, jelenlegi hosszúkás téglány alaprajzát csak a későbbi átalakítások során nyerte el.

A korai vármag nyugati falához a *második periódusban* épültek hozzá a feltárt területet délről, nyugatról és északról határoló várfalak (3. kép).

A déli és nyugati falak csatlakozásánál a várfal külső síkján jól megfigyelhető, hogy azok alsó szakaszukon kötésben épültek, feljebb azonban elválnak. A falkorona fennmaradt magasságában egyértelműen látszik a korábban, falsíkkal épült nyugati várfal és a hozzá utólag csatlakozó déli várfal vége. A szikla adottságait maximálisan kihasználó sajátos építési technikának köszönhetően a falak belső oldalán csak a falak alapozási padka illetve sziklafelszín feletti, elváló szakasza látszik, így az alsó kötésben épült és a felső elváló falszakaszok egymáshoz való viszonya belülről nem vizsgálható. Feltesszük, hogy első lépésben csupán alsó szakasza készült el, de az is elképzelhető, hogy csak építési fáziskülönbségről van szó.

A nyugati várfal középső szakaszát a nagy magasságban meghagyott sziklára ültették rá, ezen a részen a falazatnak csupán alsó kósora maradt meg. Ezek között egy falazóköként másodlagosan felhasznált faragott követ tártunk fel (9. kép 9.). Ahol a falazat teljesen lepusztult, a sziklán korábbi, fa szerkezetekre utaló befარгás-nyomokat figyeltünk meg.

A nyugati és északi várfalak csatlakozása az itt elhelyezkedő – a következő építési periódusban készült – sziklába faragott kapuépítmény miatt nem vizsgálható. Az ép várfalsíkok meghosszabbításával azonban elméletben kiserkeszthető az eredeti falsarok, melyet a kapu kialakításakor bonthattak el. Ezt a feltételezést alátámasztja az északi várfal hirtelen elvékonyodó, roncsolt falvége. A nyugati várfalat és a kapuépítményt összekapcsoló falszakasz szikláig lepusztult, ezért viszonyuk nem vizsgálható.

Az északi várfal középső szakaszán található kiromlás egy nyílás helye. Falazatában falazóköként másodlagosan felhasznált faragott követ figyeltünk meg (9. kép 8.). Az északi várfal alapozása maga a várfal szélességében meghagyott szikla. A fallal párhuzamosan, az alapozás felső síkjánál valamivel alacsonyabb, 80-100 centiméter széles padkát hagytak meg. Ennek egy rövidebb szakasza eredeti magasságában maradt meg, mellyel azonos magasságban van a nyílás fölkéjének szintén sziklából kialakított fenékszintje. Ebben két kisebb (8-10×10-12 centiméter), a falsík vonalába eső és egy hasonló, beljebb elhelyezkedő mélyedést faragtak, melyek lehetnek a nyílás kialakításával egykorúak, de későbbiek is (5. kép).

Az újonnan emelt falakkal övezett területen a sziklát a rajta megfigyelhető nyomok tanúsága szerint több helyen, nagyobb felületen megmunkálták. Emellett számos cölöplyukat és gerendafészket figyeltünk meg, melyek különböző időpontokban emelt faszervezetű, ma már nem megállapítható funkciójú építményekhez tartozhattak. Ezen objektumok többsége egymástól függetlenül helyezkedik el, közöttük relatív kronológia felállítására sincs lehetőségünk. Emellett a nyomok legtöbbször igen sekély, betöltésük nem keletkezett, ezért abban korhatározó leletanyagot nem tudtunk feltárni. Mindezek alapján, a leletanyaggal keltezhető objektumok mellett azokat soroljuk ebbe az építési periódusba, melyek használata a következő építési periódusban biztosan megszűnt.

Az északi várfal mentén magasabban meghagyott sziklapadtól délre, a szikla lefaragásával alakították ki az új várudvar járósíntjét. Feltehető, hogy a sziklalépcső aknájának mérete a felette elhelyezkedő szikla eltávolítása miatt nagyobbodott meg. Az ekkor keletkezett nagyobb nyílás lefedéséhez tartozhat a lépcső déli oldalán megmaradt padka, mely fa talpgerendát hordozhatott.¹⁰ Hipotetikusán e periódushoz soroljuk, és a sziklalépcsőt védő faszervezetes építmény nyomainak tartjuk a lépcső déli oldalán elhelyezkedő cölöplyukakat.¹¹

Az északi várfal nyílásának előterében, a sziklapadót lefaragva, a várfalhoz illeszkedő, nyújtott téglalap alaprajzú vízszintes felületet alakítottak ki. Ehhez az objektumhoz köthetők az annak déli szélé mentén elhelyezkedő, négyzetes cölöplyukak is – mélységük 20-25 centiméter, átmérőjük 25-30 centiméter. Az objektum keleti részén két, várfallal párhuzamos, fekvő gerendához tartozó, ezekkel szemben nyugaton pedig a már említett, magasabban meghagyott sziklapad oldalába mélyedő gerendafészket figyeltünk meg. Mindezek – a nyílás padkájába faragott említett három kisebb cölöplyukkal együtt – egy, a nyílás elé épített, faszervezetű védőépületként értelmezhetőek, melynek korábbi nyers sziklapadozata fölül később fa padozatot alakítottak ki. A mélyedés megszüntetésének idejét a betöltésében talált 14. századra keltezhető, csigavonallal díszített kerámia adja meg (8. kép 2.).

A terület északnyugati sarkában szabálytalan négyszög alaprajzú, lefelé szűkülő, sziklába faragott medencét tártunk fel. Ebbe kelet felől egy sekélyebb és egy mélyebb folyóka vezette a vizet, a felesleg a nyugati oldalán, hasonló folyókákban távozott. A mélyebb be- és kivezető folyókák vonala egymáshoz igazodik, de a medencéhez képest szabálytalanul helyezkednek el. A medence magasabb, északi és keleti falának felső szakasza sima, kissé kifelé dől, alsó szakasza inkább függőleges kialakítású. Utóbbin és az udvar járósíntjéről induló

10 E megoldás esetén valószínűleg felnyitható faszervezetet kell feltételeznünk.

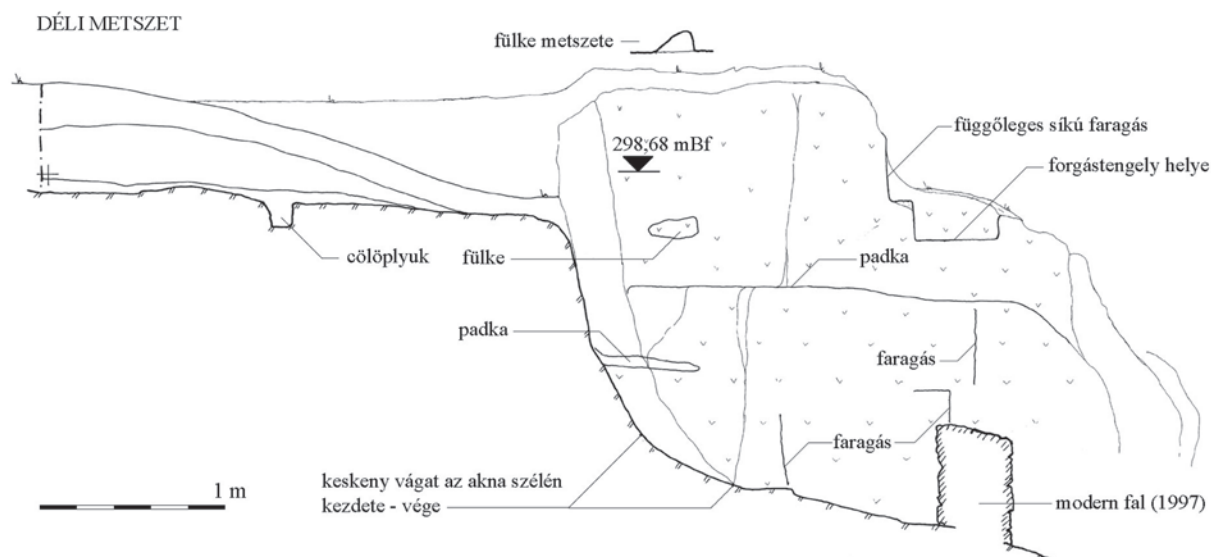
11 A cölöplyukaknak viszont eltérő a keresztmetszeti mérete és mélysége: többségük csak mintegy 5 centiméter átmérőjű és 2-3 centiméter mély, kivéve a keleti szélsőt melynek kb. 20 centiméter az átmérője és a nyugati szélsőt, mely kb. 50 centiméter mély és 40 centiméter átmérőjű.

déli és keleti falán durva faragásnyomok figyelhetőek meg. Úgy tűnik, hogy előbb a síkra faragott várudvaron keskeny vízelvezető csatornát alakítottak ki, és később hozták létre a víz tárolására szolgáló medencét. Funkcionálisan mindkettő a terület fallal való övezéséhez köthető: az újonnan kialakult várudvaron, és építményeinek tetőfelületén összegyűlő, nagyobb mennyiségű csapadékvizet gyűjthették benne.¹² A medence betöltésének alsó részéből csigavonaldíszű, 14. századra keltezhető kerámiát tártunk fel (8. kép 1.).

A harmadik régészetileg azonosítható periódusban alapvetően megváltozott a vizsgált terület közlekedési rendszere. Az udvaron a déli fallal párhuzamos K–Ny irányú épületet emelnek, illetve legkésőbb ekkor megépült a déli várfal felső szakasza (3. kép).

Az épületnek a most kutatott területre eső része egyterű lehetett, melybe a várudvar felől a fal keleti szakaszán nyílhatott egy ajtó. A helyiség e periódushoz tartozó vakolatának kisebb részlete maradt meg a déli várfalon, a később épült keleti válaszfal csatlakozása mögött. A déli várfalon a fallal egykorú ablakfülkét tártunk fel, melynek fenékszintje jelöli ki nagyjából a helyiség egykori járószintjének magasságát; magát a járófelületet sehol nem találhattuk meg. A helyiség omladékrétegéből az ablaknyílás előtti szakaszon gótikus ablakosztó töredékek és boltozati bordatöredékek kerültek elő (8. kép 11–14.). Az épületrész keleti szakaszán feltárt, később ismertető, 17. századra keltezett járószint alatt, a várfal felső szakaszához támaszkodó rétegből I. Ferdinánd 1529. évben vert denárja került elő, ami alapján ezt az építési periódust 1529 utánra, de még a 16. századra keltezzük (7. kép 1., 3.).

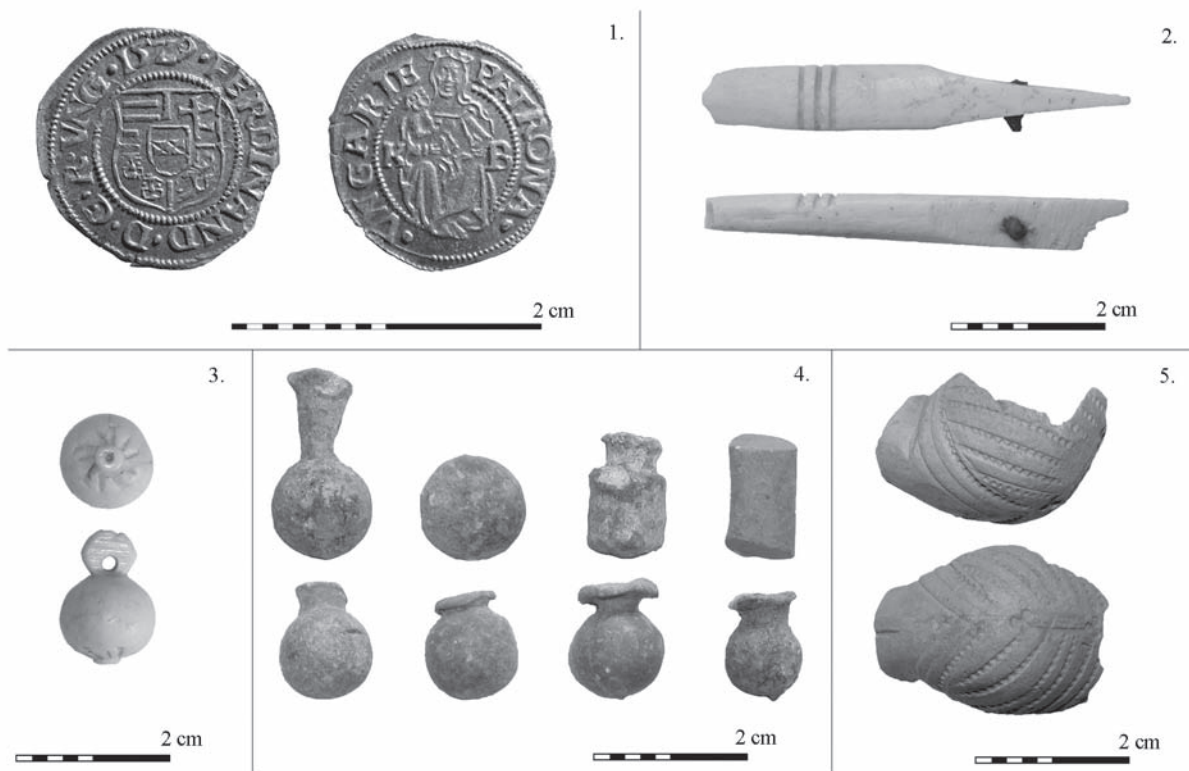
Ugyanekkor, az épület előtt kialakult szűkebb udvarra vezetett az északnyugati várfalsarok megbontásával kialakított kapuépítmény (6. kép). Ennek külső megközelítését nem ismerjük, feltehetően az akkor még eredeti állapotában levő alsóvári sziklatömb felhasználásával történt. A kapuépítmény megmaradt része egy négyzetes alaprajzú, nyugat felé nyitott, valószínűleg alacsony fallal határolt akna (a jelenlegi fal az 1997. évi helyreállításakor épült). Keleti falának íves kialakítása és ennek széleibe faragott két keskenyebb vágat, valamint a déli oldalon, a várfal külső síkján belül sziklába faragott fészek (persely helye), felvonószervezet meglétére utalnak. Az új közlekedőrendszerbe nem illeszkedő sziklalépcsőt a kapu építéskor elfalazták. A lépcső földdel feltöltött aknájára részben ráfedett a felsővárba vezető, újonnan épült lépcső. Bár a lépcső akna fölé eső része mára elpusztult, a fokokon található kopásnyomok alapján eredeti szélessége rekonstruálható.

6. kép: A felsővárba vezető, sziklába vágott kapuépítmény

A felsővár nyugati részének utolsó, *negyedik periódusa* idején a déli várfal melletti épületet három kisebb helyiségre osztották. Az ekkor épült falakat a korábbi járószintek elbontásával a sziklára alapozták. A helyiségekben belül minden feltárt réteg nekifutott a helyiség falainak, korábbi rétegeket vágó alapozási beásást nem figyeltünk meg. Az újonnan létrejött helyiségek közötti falakon ajtók nem nyíltak, ezért valószínű, hogy megközelítésük az udvar felől, újonnan nyitott ajtókon keresztül volt lehetséges.

¹² Lásd a szemközti asztalnál készült, jelen kötetben megjelent tanulmányt a boldogkői vár legújabb régészeti feltárájáról, Kopányi András és Jankovics Norbert tollából.

7. kép: A régészeti ásatás és szakfelügyelet során előkerült leletek

A keleti helyiségnek csak keskeny 1,20 méter széles szakasza esett az általunk feltárt területre. Udvar felőli bejárata a helyiség északnyugati sarkánál legkésőbb ebben a periódusban létrejött. A helyiség vakolatának maradványa nyugati és déli falának csatlakozásánál megmaradt. Sárga agyag járószintjéből és az afeletti kályhaomladék-rétegből zöld mázas és mázatlan török kályhaszemek (8. kép 4–5.), a járószint alatti rétegből pedig a fent említett, 1529. évben vert denár került elő (7. kép 1.).

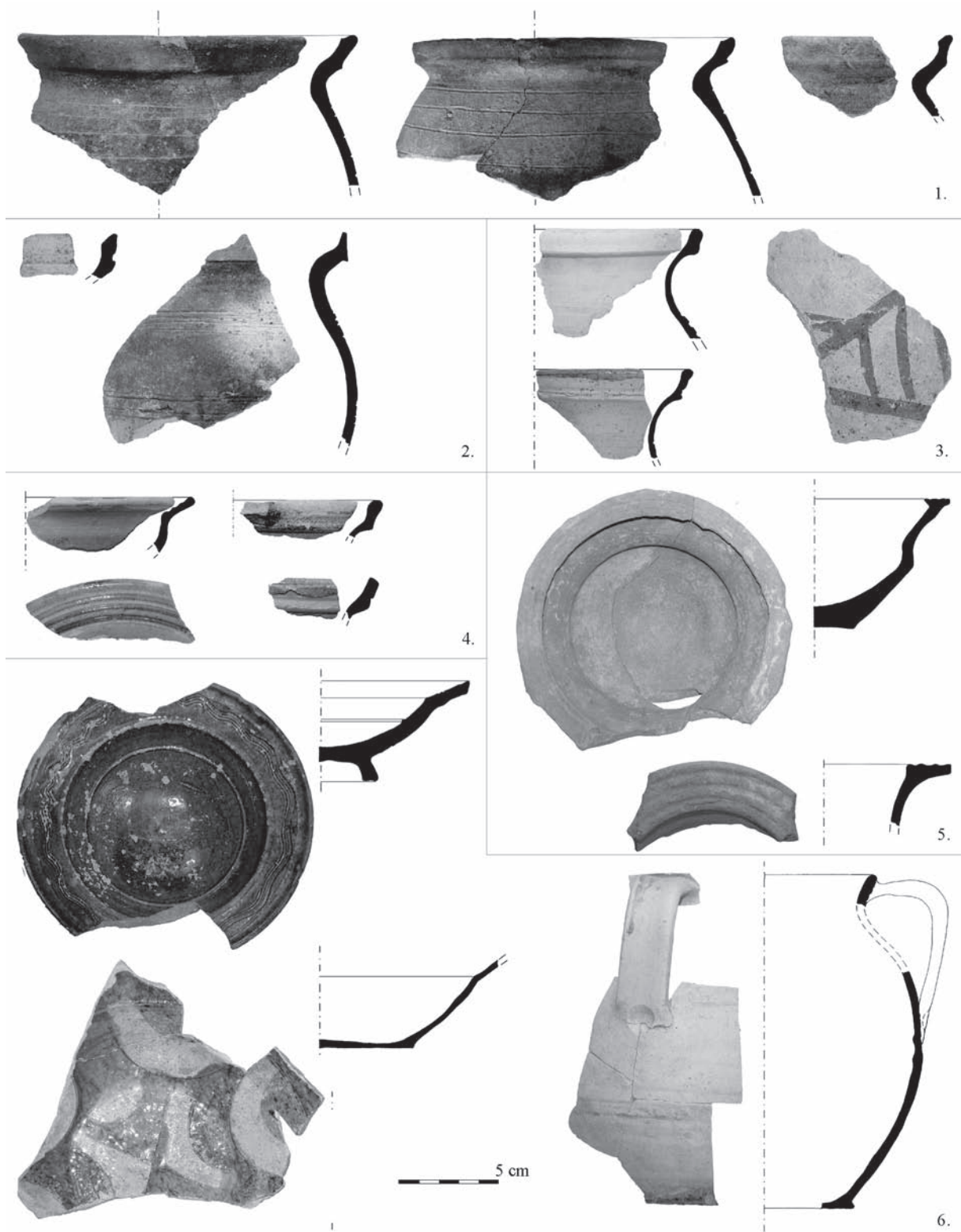
A középső helyiség bejárata nem ismert. Sárga agyag járószintje nagyobb felületen megmaradt, alatta a helyiség északkeleti sarkában vakolattörmeléket találtunk.

A nyugati helyiség 17. századi agyagpadlója a déli várfalon az ablakfülke fenékszintje alatt 50 centiméterrel lejjebb elhelyezkedő vízkivezető nyílás szintjét tartotta meg.¹³ Bár a mindössze 10 centiméter átmérőjű nyílás a várfallal egyidőben kialakítottak tűnik, rajta fúrás nyomát nem észleltük, funkcionálisan mégis e későbbi járószinthez köthető. A járószint alsó rétegből rézedénytöredék, a felső rétegből különböző típusú ólomgolyók és ólom fülesgomb, a járószint tisztításakor további ólomgolyók kerültek elő (7. kép 4.). A járószintek feletti omladékból II. Ferdinánd 1628-as veretű denárja került elő. Az ablakfülke parapetfalát keskeny eléfalazással megvastagították, eltakarva a korábbi vakolatot. A helyiségbe ajtót nyitottak az udvar felől. Ennek nyomaként magyarázható a nyugati várfalba beültetett függőleges gerendafészek, melynek kialakításakor a falban elhelyezkedő – az első periódus leírásánál említett - faragott követ is megvették (9. kép 9.). Szintén az ajtóhoz tartozott a fal mentén elhelyezkedő három kisebb cölöplyuk, melyek küszöbgerendát, vagy lépcsőt tarthattak.

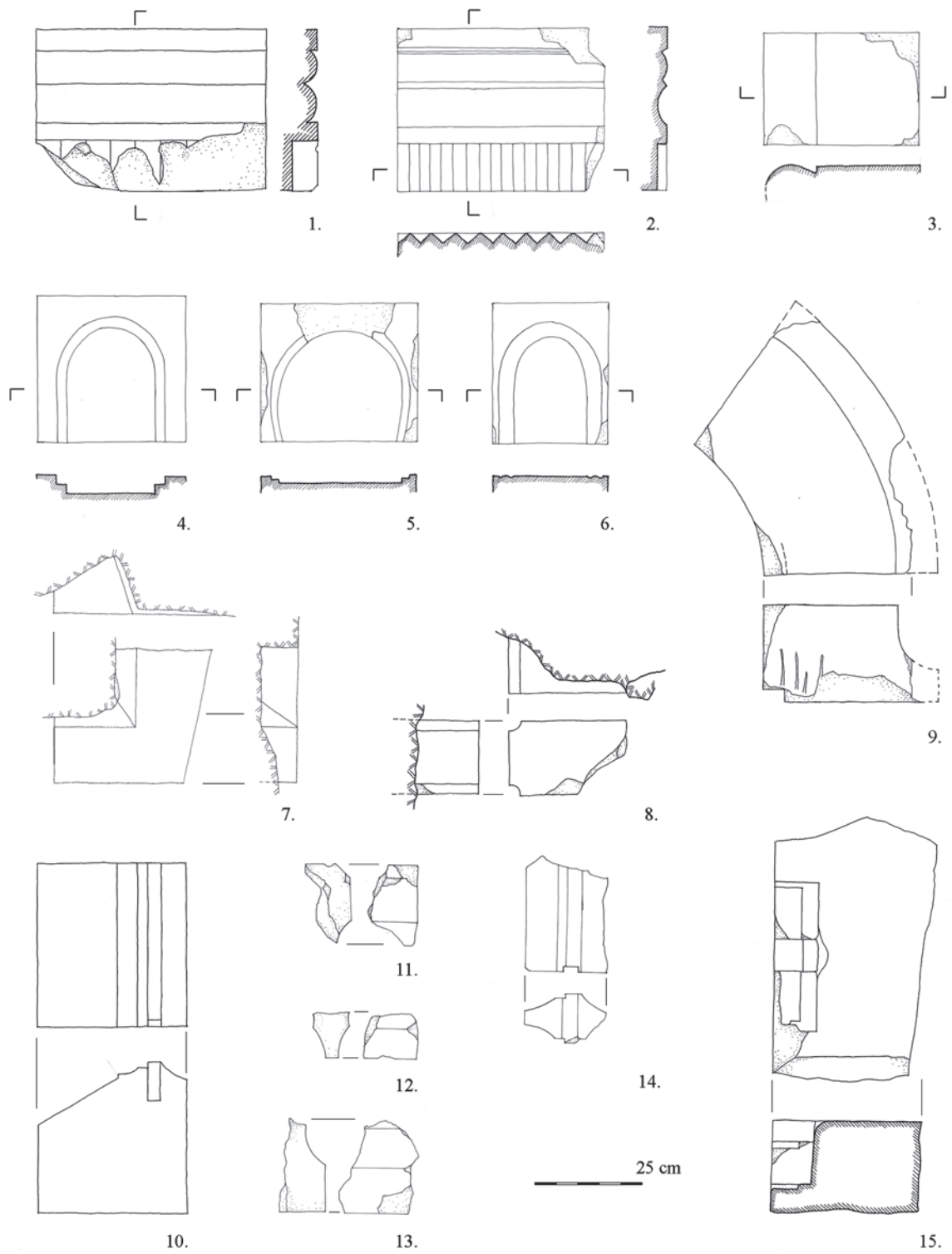
Az új helyiségek kialakításával egyidőben, az udvar teljes felületén új járószintet alakítottak ki, megszüntetve ezzel az összes, korábbi periódushoz tartozó objektumot. Egyedül a kapuépítmény és a felsővárba továbbvezető lépcső üzemelt továbbra is, utóbbi mellett keskeny, fakorlással ellátott mellvéd falat emeltek. Ezt a legutolsó, a teljes feltárt területre kiterjedő járószintet 16–17. századi leletanyag (8. kép 4.), a felette elhelyezkedő omladékat a 17. század első felére keltezhető pénzérmék keltezik (8. kép 6.; 9. kép 10.).

Itt jegyezzük meg, a felsővárba felvezető sziklalépcső járatának keresztmetszetét legkésőbb ekkor alakíthatják át az eredeti, álló nyújtott téglány keresztmetszet oldalirányú megnövelésével. Az ebből a járatból oldalirányba vezető, már eleve íves kialakítású vágatok létesítésére az alsóvár megépítése után kerülhetett sor.

13 Ez a nyílás a déli várfal vízszintes elválásától följebb levő részében került kialakításra az építéssel egyidőben. Feltehetően egy hosszabb időre félbemaradt építkezés miatt kellett gondoskodniuk a csapadékvíz kivezetéséről.

8. kép: A régészeti ásatás során előkerült kerámialetek

9. kép: A régészeti ásatás, falkutatás és szakfelüveget során előkerült kőfaragványok

Mind a vár kiterjedése, mind a védelmi rendszer szempontjából jelentős lépés volt az 1562-re elkészült, bástyákkal megerősített alsóvár kiépítése (2. kép). Ennek területén az 1960-as évek ásatásai során – a már említett 1687-es inventárium felsorolásával összhangban – egy kőből épült istálló, cölöpszerkezetű épületek, gabonásvermek és kút, valamint jellemzően hódoltságkori leletanyag került elő.¹⁴

Jelen kutatás egyik feladata az ismét letisztításra került sziklafelszínnek vizsgálata, és ennek részeként az ismét előkerült objektumok geodéziai felmérése volt. Ugyanakkor a kivitelezést megelőzően elvégeztük az alsóvár külső és belső falainak – szintén geodéziai felmérésre épülő – falkutatását is.¹⁵

Az alsóvárban végzett munka eredményei közül kiemelendő a déli várfal mentén állt kőistálló kutatása. Ennek déli belső falsíkján – keletről nyugat felé haladva – elsőként egy kővályú levésett, a falba in situ behelyezett darabját, felette egy szintén a fallal egykorú kiöntőnyílást azonosítottunk. A fal tövében, azzal párhuzamosan a sziklába bevágva a trágyalé összegyűjtését szolgáló vályút alakítottak ki. E vályú nem volt folytonos: nagyjából a kővályú alatt a szikla szintje rövid szakaszon padkaszerűen megemelkedett, majd ettől nyugatra ismét mélyítve, folytonosan haladt. A vájatra merőlegesen hasonló, sziklába vágott csatornát alakítottak ki, mely a várudvar vizét vezette be az istállóba, majd a déli várfalon, a kettő metszéspontjában kialakított kifolyónyíláson át a váron kívülre. Ennek fenékszintje a trágyalé-gyűjtő vájat fenékszintjénél magasabban, záradéka a fal alapozási padkájának szintjében helyezkedett el. A magasabb fenékszint arra utal, hogy a használatnak nem túlságosan ellenálló sziklavájatban fa bélést alakítottak ki.¹⁶ Az istállót feltehetően félnyeregű fedte, mely a helyiség két szélső harmadában nyitott fedélszékekkel készült. A déli várfal középső harmadában megfigyelt három gerendafészkek és az annak keleti és nyugati oldalán állt hevederívek arra utalnak, hogy középen gerendafödémű padlást alakítottak ki (10. kép).

10. kép: Az alsóvári kőistálló déli falának nézete

Az alsóvár falaiban kialakított – értékelhető magasságban megmaradt – nem oldalazó helyzetben levő lőrésnél rendre megfigyelhetőek voltak a szakállas puskák rögzítéséhez szolgáló vízszintes gerendák fészkei. Az 1687-es inventárium szerint a vár tűzerejét – mint hazai várainknál általában – elsősorban a szakállasok szolgáltatták, rajtuk kívül csupán néhány taracot írtak össze.

A vár jelen kiépítési tervének egyik sarkalatos pontja az alsóvár felvonóhidak kapujának újbóli felépítése volt. A kapu belső- és előterének feltárása már az 1960-as évek feltárása során megtörtént, felmenő falait a 2003. évi kutatás dokumentálta. A kapu előterében a feltárás óta mintegy 80 centiméter – 1 méter vastag törmelék halmozódott fel. Ennek jórészt géppel történt eltávolítása után, a geodéziai felmérés során a korábban feltárt jelenségek egy részének – a belső akna és a szárazárok közötti, 2003-ban felmért falnak, illetve a szárazárok keleti oldalán 1965–66-ban megfigyelt cölöplyukaknak – pusztulását észleltük.

14 Kovács Béla ásatási jelentése 1965-66.; Kovács 1975. 250-254., Kovács 1978. 555-558. Az archív ásatási fotókon jól látszik, hogy a B-pincének nevezett, a funkcionálisan kőistállóhoz kapcsolódó sziklába vágott objektum, a ma látható formájától eltérően eredetileg felül és alul is egy-egy nyílással rendelkezett. Ez vezethette a korábbi ásatót arra a feltételezésre, hogy egy gabonásveremről van szó, még ha ilyen típusú veremre nemigen találunk példát, vö. Fülöp - Koppány 2006.115.

15 A falfelületekről geodéziai felmérés készült, bemerve az érdekesnek tűnő objektumok néhány jellemző pontját is. Később, a szakaszosan épülő állványzatról ezek részletes felmérése is elkészült. Mivel nem vakolt felületekről van szó, elsősorban a fugák kikaparásával lehetett az egyes, másodlagosan behelyezett köveket megmérni, illetve esetleges technológiai megfigyeléseket megtenni. A geodéziai felmérést Szökrön Péter geodéta (MNM-NÖK) készítette, akinek munkáját ezúton is megköszönjük.

16 A konferencián elhangzott előadáshoz fűzött hozzászólásában a fabélés szükségességére Mordovin Maxim hívta fel a figyelmünket.

Az alsóvár falainak építésénél másodlagosan felhasználták egy 13. század elejére keltezhető, 1562 körül elbontott környékbeli templom¹⁷ architektúrájának faragott köveit. A töredékek között oszlopdob és háromnegyedkör metszetű falpillér rétegekőve is előfordul, illetve közülük több ívsoros-fogrovatos díszű elem. Ezek a párkányelemek többféle profillal és méretben fordulnak elő, melyek kiképzése csak annyiban tér el, hogy egyazon épületről – feltehetően templomról –, de annak különböző részéről (szentély? hajó? torony?) származhatnak (9. kép 1–7.).

Az alsóvár védelmi rendszerének teljességéhez hozzátartozik az alsóvárat északról övező, 2003-ban feltárt, belső oldalán cölöpszerkezettel megtámasztott palánk, melyre az 1687-es inventárium – a várat három részből állónak (*triplex*) nevezvén – is utal. Az inventárium a törökök által épített faházakról is megemlékezik, melyek azonosíthatók a korábbi ásatások során ezen a területen feltárt, várfalhoz támaszkodó kis épületekkel. A falkutatás részeként dokumentáltuk a várfalakon látható, nagyjából vízszintes bevéséseket, melyek a házak tetőszerkezetének csatlakozását jelzik. A kivitelezés közbeni megfigyelés során az alsóvár ismételtelen megtisztított részéről 16–17. századra keltezhető leletanyag és egy, a vár területén eddig egyedülállóan mészkő anyagú kőfaragvány került elő (7. kép 2., 5.; 9. kép 10.).

Befejezésképp meg kell állapítanunk – örömteli –, hogy a siroki vár 1960-as évektől feltárt részeinek helyreállítása végre megtörtént, és hangot adunk annak a reményünknek, hogy ez a felsővárban most feltárt újabb falrészletek esetén is minél hamarabb megtörténik, még azelőtt hogy az építető újabb turisztikai pályázat beadására vállalkozna.

Összefoglalás

A Heves megyei Sirok vára, melyet az Aba nemzetség tagjai építhettek a 13. század végén, elsőként 1320-ban szerepel az írott forrásokban. A 14. század folyamán királyi vár volt egészen 1389-ig, amikor a Tari család szerezte meg. 1472 után a Kompolti és a Gutti Országgh családok közösen bírták, amelyek közül az utóbbi egyedüli birtokosa lett 1511 után. A vár alsó része, melyet bástyákkal erősítettek, Országgh Kristóf építőtevékenységének emléke 1562-ből. Noha 1596 és 1687 között a törökök tartották megszállva, a vár pusztulása nem valamely ostrom következtében, hanem a 17. század végén, 18. század elejétől, annak felhagyásával következett be.

Kovács Béla 1965 és 1972 között folytatott feltárásai eredményeképpen ismertté vált az alsóvár területe. 2003-ban Fülöp András tárta fel az alsóvártól északra lévő fa-föld szerkezetű erősítés nyomait, amelyet a 16. század végére – 17. század elejére datált. Lehetősége volt ezen kívül a felsővárban is kutatást végezni.

E cikkben a szerzők a legutóbbi ásatás eredményeit mutatják be, mely a felső vár nyugati végére terjedt ki. Egy látványos, a nyers sziklába vágott sziklalépcső vezet ide az alsóvár területéről. Négy építési periódust sikerült elkülöníteni. Az első két periódusban egy udvar helyezkedett el itt, amelynek sziklafelszínébe vágva érdekes medencéket sikerült feltárni. Ezek esővíz elvezetésére és ülepítésére szolgáltak. A harmadik periódusban egy kapuépítményt, továbbá egy új épületet emeltek ezen a területen. A leletek, különösen egy 1529-es érem alapján a szerzők még a 16. századra keltezik ezt a periódust. A negyedik építési periódusban – a 16. század végén – 17. század elején – osztófalakkal feldarabolták ezt az épületet. Mind a padlóból, mind a fölötte lévő omladékból török leletanyag került elő.

Az alsóvár turisztikai célú helyreállítása egy Európai Unió által finanszírozott projekt keretében folyt. A bástyákon és a falakon megmaradt lőréses és egyéb objektumok dokumentálása a kivitelezési munkákat közvetlenül megelőzően folyt. A falakban másodlagos helyzetű román kori faragott kövek vannak, melyek egy közeli templomhoz tartozhattak, melyet 1562 körül bontottak le.

¹⁷ A vár építőköveinek 2003-ban, Pintér Farkas által végzett anyagvizsgálata kimutatta, hogy mind az alsóvár és felsővár török falazatai, mind az alsóvárban beépített kőfaragványok a környéken több helyen fejthető dácittufából készültek. Az elbontott templom párhuzamaként a közeli Váraszón álló, Erdei Ferenc tervei alapján példás módon helyreállított templomot említhetjük. A kőfaragvány csoport keltezésével legutóbb Havasi Krisztina foglalkozott doktori disszertációjában.

Archeological investigations in the castle of Sirok (2010-2012)

ANDRÁS FÜLÖP – ÁGNES HÉCZEY-MARKÓ

Sirok castle (Heves County), which may have been built by the members of the Aba clan at the end of the 13th century is first mentioned in written sources in 1320. In the 14th century the castle remained a royal property until 1389 when it fell into the hands of the Tari family. After 1472 the castle was owned jointly by the Kompolti and the Guti Országh families, becoming the sole property of the latter family in 1511. The lower part of the castle, which is really a fortress strengthened by bastions was built by Christopher Országh, Lord Chief Justice and governor (*ispán*) of Nógrád County in 1562. Although the castle was occupied by the Ottoman army between 1596 and 1687, its destruction should be dated to the end of the 17th or the beginning of the 18th century.

During the excavations led by Béla Kovács between 1965 and 1972 the entire area of the lower fortress was uncovered. In 2003 it was András Fülöp, who excavated an exterior wooden-earth fortification north of the lower fortress, which was dated to the end of the 16th or the beginning of the 17th century. He had also an opportunity to investigate the upper castle.

In this article the authors present the latest excavation, which was carried on in the western part of the upper castle. A spectacular stairway carved into the steep rock is leading from the lower fortress up to this area. Four periods were found here. In the first two periods a courtyard was situated here, where interesting basins cut into the rock were unearthed. They may have been used for leading rainwater. In the third period a new gateway and a building were erected here. According to the finds, especially to a coin minted in 1529, the authors assume, that this period goes back to the 16th century. In the fourth period, dated to the end of the 16th or the beginning of the 17th century, this building was divided into three rooms. From the floor and the upper rubble Ottoman finds came to light.

The lower fortress was reconstructed for tourism financed by the European Union. The remnants of the embrasures and other objects in the bastions and other walls were documented before the building works. Some architectural elements carved in Romanesque style were found in the walls. They were from a church somewhere in the neighbourhood, which was pulled down around 1562.

Irodalom

AO 1878.: Anjoukori Okmánytár. I. Szerk.: Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula, Budapest

AO 1881.: Anjoukori Okmánytár. II. Szerk.: Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula, Budapest

Gerő L. 1955.: Magyarországi várépítészet. Budapest

Györffy Gy. 1987.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III. Budapest

Fülöp A. 2004.: Adatok a siroki vár építéstörténetéhez. *Agria* XL. 137-162.

Fülöp A. – Koppány A. 2006.: Building Technologies of Natural Rock Surfaces in Hungarian Castles (Felsenbearbeitung in ungarischen Burgen). In.: Burg und ihr Bauplatz. *Castrum Bene* 9., Ed.: Tomáš Durdík, Praha, 99-120.

Kovács B. 1975.: Sirok. In.: Gerő László (szerk.): Várépítészetünk. Budapest, 250-254.

Kovács B. 1978.: Sirok, vár. In.: Kovács B. (szerk.): Heves Megye Műemlékei III. Budapest, 555-558.

Vályi A. 1799.: Magyar országnak leírása III. Buda

Zichy 1871.: A zichi és vásoneői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I. Szerk.: Nagy Imre, Budapest

A boldogkői vár újabb kutatásának eredményei

JANKOVICS NORBERT – KOPPÁNY ANDRÁS

Magyar Nemzeti Múzeum – Nemzeti Örökségvédelmi Központ
H-1113 Budapest, Daróci út 3., norbert.jankovics@gmail.com, andras.koppany@mnem-nok.gov.hu

Jankovics, N. – Koppány, A.: *The results of the latest investigations in Boldogkő Castle*

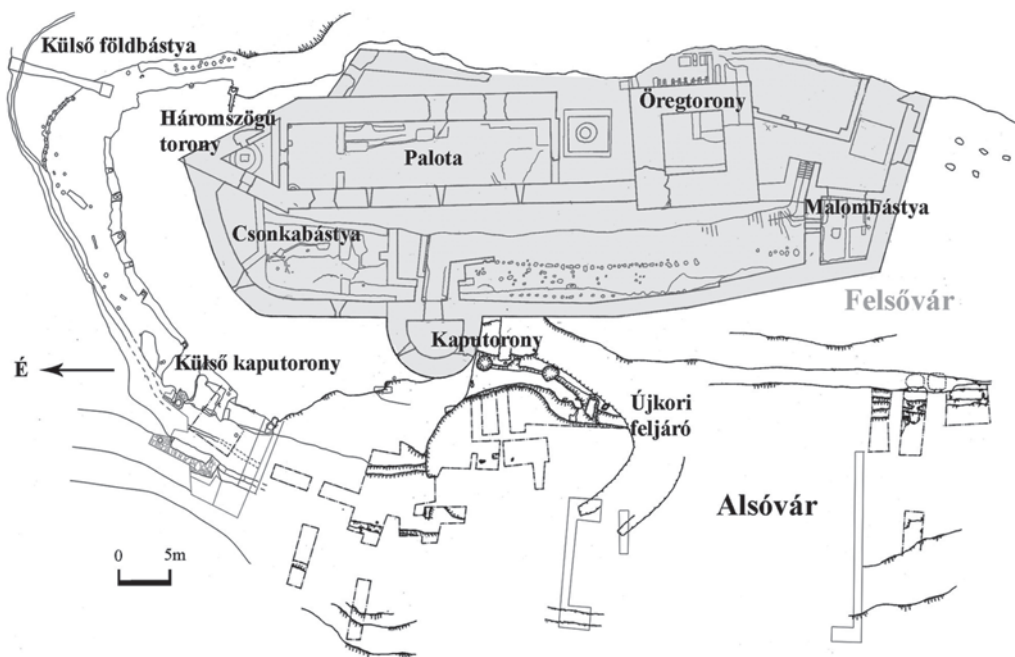
Abstract: In 2011 in connection with the reconstruction of Boldogkő Castle building archeological investigations were carried on. Thanks to the excavations several periods of the the northern tower forming a triangle, the so-called Malombástya and the exterior gateway came to light.

Keywords: Boldogkővár, building archeology, tower, exterior fortress, wooden-earth fortification, palisade, reconstruction.¹

Bevezetés

A boldogkői a hazai viszonyok között az épebben fennmaradt várak közé sorolható. Falai még a 20. század közepén is magasan álltak, az 1960-as években ezért merült fel a vár műemléki helyreállítása, azt megelőzően pedig, régészeti kutatása. Az 1963–64-ben K. Végh Katalin vezetésével zajló feltárás a felsővárra koncentrált. Bár ekkor a falkutatás a hazai gyakorlatban még nem volt elterjedt módszer, már K. Végh Katalin és a helyreállítást tervező Koppány Tibor is tettek ilyen jellegű megfigyeléseket.²

2002-ben Sós István tanulmánya a 17. századból származó inventáriumok épületleírásait próbálta megfeleltetni a ma álló maradványokkal. A megállapításainak bizonytalansága felhívta a figyelmet egyrészt arra, hogy a vár mai képe sokkal kevésbé azonos a kora újkorival, sok épületrész pusztult el nyomtalanul, másrészt arra, hogy a kutatásokat tovább kell folytatni, ki kell terjeszteni, és a régészeti munkát falkutatással is érdemes kombinálni.³

1. kép: A vár alaprajza a főbb épületrészekkel, az 1963 és 2011 közötti ásítások eredményeivel (Rajzolta: Éder Katalin, Jankovics Norbert, Koppány András, Szökrön Péter)

1 Az angol szövegért köszönet Fülöp Andrásnak.

2 K. Végh 1966., Jakab 2008.

3 Sós 2002.

2002–2003-ban Éder Katalin és Koppány András végzett feltárást a vár alatti terasz teljes területén, az inventáriumokban szereplő egykori alsó vár helyén.⁴ A kutatók fontos megállapításokat tettek a felső vár épületeivel kapcsolatosan is, de a munka ekkor nem folytatódott.

Boldogkőváralja önkormányzata 2011-ben Európai Unió támogatással finanszírozta a vár rekonstrukciós munkáit, a pályázat szerint a turisztikai vonzerő növelése céljából. A beruházásnak köszönhetően falkutatás, megelőző régészeti feltárás és régészeti szakfelügyelet is folyt a kivitelezéssel párhuzamosan (1–2–3–4. kép).

2. kép: „A boldogkői vár északi oldala” Moskovszky Viktor tusrajza, 1882.

3. kép: A vár kaputornya, nyugati várfala, és a háromszögű torony délnyugatról, a műemléki helyreállítás előtt, 1963-ban (Koppány Tibor felvétele)

A háromszögű torony falkutatása, és újabb építéstörténeti megfigyelések a felső várban

A boldogkői várat három egymás alatt fekvő sziklateraszon alakították ki az egymást követő periódusok során, részben megfaragva a viszonylag puha vulkáni kőzetet. A vár kőből épített része a felső két teraszon helyezkedett el, ahol a hegytető keskeny formája eleve megsabta a beépíthetőséget. A felső sziklaterasz északi, elkeskenyedő végében egy háromszög alaprajzú torony áll, amely szervesen egybeépült a tőle délre elhelyezkedő hosszú, téglalap alaprajzú palotaszárnyal. Bár a torony tömege a palotaszárny végének is tekinthető, mind kialakításában, mind a leírásokban – inventáriumokban – külön épületrészként említik (5. kép).⁵

Az alábbiakban a legújabb kutatások összefoglalását ismertetjük nem térve ki a K. Végh Katalin által részletesen tárgyalt objektumokra, jelenségekre, mert a célunk az újabb eredmények ismertetése, a vár eddig ismert építéstörténetének pontosítása, kiegészítése.

A háromszögű torony palotaszárny felőli, déli fala keskenyebb az eredetinel.⁶ Az utóbbi maradványa jól látszik a jelenlegi járószinten, felmenő szakaszának újjáépítése teljes egészében 18–19. századi, a településen 1753-tól birtokos Péchy majd 1864-től a Zichy családok „romkonzerválásához” kapcsolható.⁷ A falazatokban megfigyelhető PP monogramos barokk téglarészletek – ablakok, ajtók teherhárító ívei, falkiegészítések – egyértelműen 18. századi kiegészítésre utalnak. A kastély körüli park egyik tengelyén végigtekintve a vár volt látványos, a rom, mint látvány(elem) részét képezte az egykori angolpark kialakításának.

4 Koppány 2002., Éder – Koppány 2004. a., Éder – Koppány 2004. b., Koppány – Éder 2005., Éder – Koppány 2006.

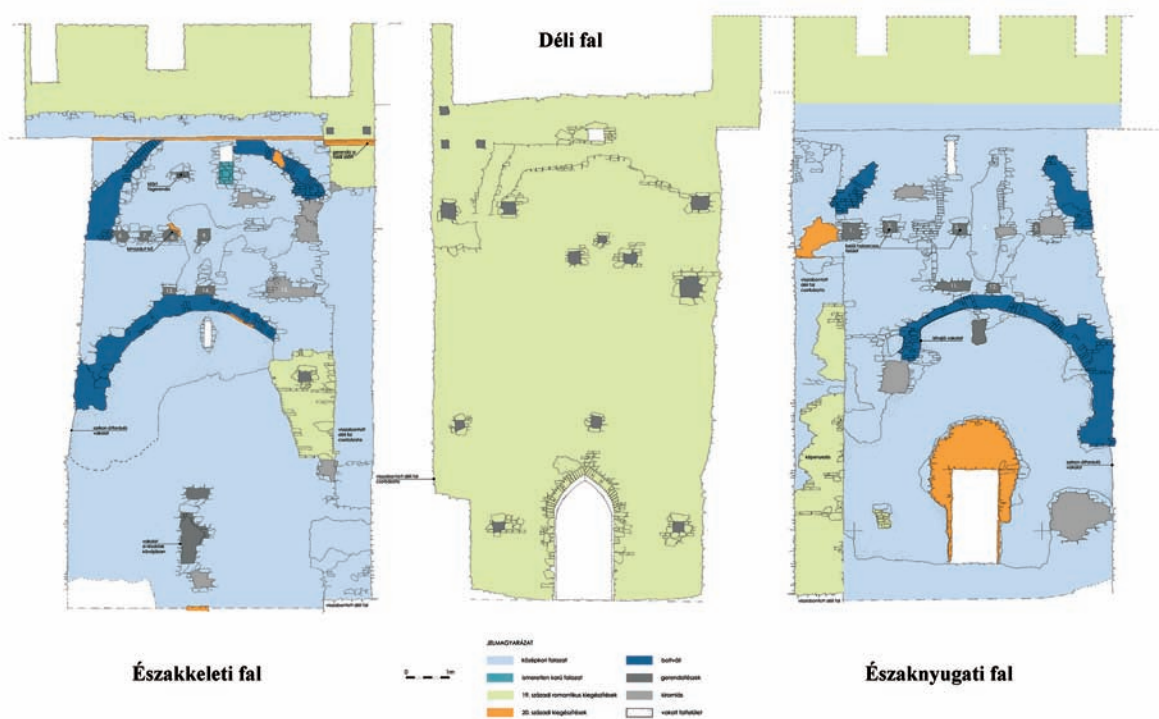
5 Sós 2002. 106-108.

6 A háromszögű torony belsejének falkutatását 2011. áprilisában Héczey-Markó Ágnes és e cikk szerzői végezték.

7 K. Végh 1966. 112-119., 149-152., Nováki – Sárközy – Feld 2007. 20-23., Gál-Mlakár 2008.

4. kép: A vár távlati képe északnyugatról, 2011-ben (Héczey-Markó Ágnes felvétele)

5. kép: A háromszögű torony belső falnézetei és a falkutatás eredményei (Rajzolta: Héczey-Markó Ágnes, Jankovics Norbert, Koppány András)

A torony északnyugati és északkeleti fala középkori, mindkét oldalon jól kivehető az a roncsolt falvég, amely az egykori déli falhoz csatlakozott. A falsíkokon az északi falsarokban, a mai járószint felett mintegy 2,5 méter magasságban roncsolt téglaboltozat íve indul. Az egykori boltozat vállának vonala a déli fal előtt mintegy 1,2 méter távolságban megszakad, itt feltételezhetjük a torony felsőbb szintjeire vezető (fa)lépcsőt. A boltozat felett közvetlenül gerendafészek jelölik a hozzá tartozó egykori padlószintet. E padló vonala fölött az északnyugati falon egy sekély, vakolt lenyomat látszik, felső szakaszán függőleges téglasorokkal, a maradvány a helyiség fűtőberendezéséhez tartozhatott (kémény). A boltozat íve és az egykori padlószint gerendafészek felett alig több mint egy méter magasságban újabb gerendafészek sor húzódik. Közvetlenül a gerendafészek felett, az oldalfalak csatlakozásánál az emeleti boltozat tégláíve indul. A boltozat az egykori belső teret teljes egészében lefedte, így a torony legfelső szintjére azon keresztül nem lehetett feljutni, a torony legfelső emelete az inventáriumok alapján is csak a palota felől volt megközelíthető.⁸ Az említett második gerendafészek sor nem egykorú a boltozattal, pozíciója alapján annál korábbiak tűnik, az emeleti boltozat vonalába pedig, már belemetsz az újkori – romantikus – „helyreállítás”.

A falkutatás eredményei alapján a háromszögletű torony három építési periódusa különíthető el. A legkorábbi periódusban a torony alsó részén két szint belmagasságú tér helyezkedett el, melyet fafödém zárt le. Ezt követően a toronybelsőben két boltozatot építettek. Az alsót úgy alakították ki, hogy egy nagy belmagasságú tér jött létre, melyből lépcső vezetett a felette levő, szintén boltozott, fűtőberendezéssel ellátott helyiségbe. Az épületrész e feletti szintjét a palotaszárnyból lehetett megközelíteni. Végül a 19. században a romantikus építkezés idején az addigra elpusztult falkorona szintre új pártázatot építettek.

A palotaszárny eredetileg két-, legfeljebb háromszintes lehetett. Földszintjét a gerendafészek tanúsága szerint síkfödém fedte, első emelete boltozva volt. A legfelső szintre csak a 19. századi képi ábrázolásokon és egy a '60-as években készült fotón megfigyelhető magas falcsonkok utalnak. Ismert, hogy a 19. század során romantikus helyreállítás történt a váron, így felvethető, hogy a festményeken látható harmadik szintre utaló maradványok valójában egy az 1800-as években elvégzett építkezés eredményeként keletkeztek.

A palotát kelet felől keskeny oldaléptmény övezte, amelynek északi végén kisméretű, kétszintes, lőréssekkel tagolt bástya, védmű helyezkedett el. Az oldaléptmény lenyomata jól látható a palota keleti falsíkján. A szinteket faszervezetes földem választotta el – ennek gerendafészeki a teljes falsík szakaszon láthatóak – a felső szintet, a fennmaradt boltváll lenyomatok alapján boltozták.

A keleti oldaléptmény beletorkollott abba a ma udvarszerűen bemutatott térbe, amelyet északról a palotaszárny, nyugatról a palota fala, délről részben az ún. Öregtorony határolt. Az utóbbit a korai újkori források „Négy Szegű Bástya”-ként említik.⁹ A köztes tér kelet felől való lehatárolása nem ismert, ott a '60-as évek feltárásakor falat már nem találtak, a déli részen pedig, egy az Öregtoronyhoz csatlakozó faszervezetes építmény határolta a területet. A palotának a háromszögű toronytól futó nyugati fala elválik az Öregtoronytól, de a palotaszárny jelenlegi, a feltételezett udvart északról határoló falának vonalában nincs elválás, és a falszakaszon jelenleg nincs nyoma boltozatnak, mint a palota többi részén. Árnyalja a képet, hogy a palota tömbjét jelenleg délről lezáró – az udvart északról határoló – fal meglehetősen keskeny, osztófalnak tűnik, az emeleti szinten egy befűtő nyílással rendelkezik. Az utóbbitól nyugatra a helyreállítás előtt nagyméretű kiomlás volt a déli falon, amely további nyílásra utalhat ugyancsak az első emelet szintjén.

Az írott források megemlíti a kutat, felette a folyosót és helyiségeket, amelyek egy része fonott és tapasztott falazatú.¹⁰ Mindebből joggal következtethetünk arra, hogy a palotaszárny helyiségsora egykor az Öregtoronyig ért.

Az egykor ötszintes Öregtoronyból igen kevés maradt meg, ezt az épületet robbantották fel a 17. század végén.¹¹ A fennálló északnyugati sarok alsó vaskos falazatában egy visszaugrás látható a palotaszárny emeleti földem hozzávetőleges vonalában. A '60-as évek feltárásakor egy lépcső alapozás és észak felé egy küszöbök került elő még a toronyból. Csupán e maradványok utaltak az egykor monumentális torony belső kialakítására.

Az Öregtoronytól délre, ma egy a tömegében toronyszerűen kiemelkedő épületmaradványt láthatunk, mely egyértelműen azonosítható a kora újkori inventáriumokban szereplő Malombástyával.¹² A déli várfal a Malombástya tömbjével illetve a nyugati alsóbb szinten elhelyezkedő várfallal folyamatos egységet alkot. A Malombástya trapéz alakú belső terét kelet felé egy keskeny falcsonk határolja, ez jellegében osztófalnak tűnik. A falmaradványokból és a falstruktúrában megfigyelt jelenségekből úgy tűnik, hogy a vár déli részét egy – a két hegyterason elhelyezkedő – épülettömb zárta, amely keleten L-alakban befordult az Öregtorony felé.

A Malombástyának az alsó várudvart záró szakaszán világosan megfigyelhető, hogy annak nyugati fala tovább futott észak felé, ma ebből egy vaskos falcsonk van meg, de egykori alapozása teljes szélességében előkerült a felette húzódó keskenyebb várfal alatt is. Ez a keskenyebb várfal szakasz elválik a Malombástyával

8 Sós 2002. 106-108.

9 Sós 2002. 100-102.

10 Sós 2002. 109.

11 Mon. Hung. Hist. I. 1870. 14/1. 850.

12 Sós 2002. 103-104.

egybeépült, és észak felé tovább futó faltól, anyagában, falazó habarcsában és rakástechnikájában is eltér attól. Eltér azonban a kaputoronytól déli irányba futó várfaltól is, melynek síkjában többszörösen tört elválás jelzi, hogy itt egy nagyobb szakaszon, nyugat felé kidőlt a várfal. A pusztulás a torony összedőlésével köthető össze, és a fal jelenlegi formában való helyreállítására a 18–19. században kerülhetett sor.

Az említett vastag falalapozás, amely szélesebb, mint az eredeti nyugati várfal és azonos szélességű a Malombástya nyugati falával, és annak továbbfutó csonkjával, egyértelműen egy további épületrészre utal. Az így U-alakúvá bővült déli épület egy apró udvart fog körül az Öregtorony déli oldalán.

Az alsóbb várudvaron a Malombástya egykori épületétől észak felé dupla cölöpsor helyezkedik el a várfallal párhuzamosan. A cölöpsor inkább enged következtetni épületre, de nem kizárható egy várfal mögötti földtöltés, hiszen a sűrűn vésett cölöplyukak erre is utalhatnak. Az inventárium egy tároló építményt említ a területen.

A helyszínen megfigyelhető maradványok a mainál összetettebb egykori kapuépítményt sejtetnek. A félkör alakú torony mai belső tere mögött boltozott folyosó indult, amely L-alakban befordulva délre folytatódott. Erre utalnak egyrészt nyugati falmaradványai, másrészt a keletről határos sziklafelszínbe faragott boltváll. Egy szinttel rendelkezhetett a kapu folyosója felett, amely észak felé a kaputorony vonalán túl futott, erre utal egy boltváll rövid lenyomata a várfal belső síkján. A kapuépítmény szolgált az attól északra fekvő Csonkabástyának nevezett rész lehatárolására is.¹³ A feltárást végző K. Végh Katalin három, az inventáriumokban szereplő épületet a váron kívülre lokalizált, ám véleményünk szerint azok nekiépülve a lefaragott sziklafelszínnek a Palotaszárny falai alatt, a Csonkabástya belső terében helyezkedtek el. Az egyik épület, mint említettük, a kapu folyosójára is ráfedhetett.

Az alsó vár területén végzett megelőző feltárás eredményei

1682. augusztus 28-án magyar nyelvű, igen részletes inventárium készült Boldogkő váráról. Az összeírás oka az volt, hogy az egyébként az esztergomi érsek tulajdonában álló ingatlant Thököly Imre nem sokkal korábban elfoglalta, és informálódni kívánt új szerzeményéről. A leírás első bekezdései az alsóváról szólnak, amelynek palánk erősítésű, alárendelt funkciójú faszerkezetű gazdasági épületei között vezetett fel az út a két teraszon fekvő, kőfallal övezett felsővárba.

„Boldo kő vára jószágával együtt kegyelmes urunk önagyságáé, mely vár építetett egy magos hegyen természet szerint való kőszikla tetejébe.

1.- Vagyon a várnak külső kapuja rostélyos fákból építette, fenyő deszkával megdeszkázva, azon vagyon két öreg lakat.

2.- A kapu mellett vagyon belül egy kapus házacská, azon kaputul fogva a kősziklaig vagyon tölgyfa karókból épített rossz palánk, melynek az alja annyira elrothadt, hogy de necesse építeni kell, mely palánknak a hossza hatvanhat öl, azon palánkba vagyon két göré, avagy vigyázó bástyácska formára építve.

3.- Ugyanazon kerítésben vagyon kőszikla mellett építetve egy sövény elfonatott, megtapasztott istálló, akit inkább önk, nem újnak mondani, tizenkét lóra való mellette egy kis trabant, vagy béres házikó egy szekérszínnel együtt ugyanazon fedél alatt, itten kősziklából kivágotott kis kenyérsütő kemence, azon szekérszín végében vagyon egy borház, a borház felett való szikla tetején vagyon fából rótt kis bástyácska.

4.- Az egyik göré, vagy vigyázóhely alatt vagyon deszkából csinált mészárszék, másik alatt pedig vagyon egy jó fél sajtó, melyen még mostan is sajtolhatnak.”¹⁴

Az inventáriumban említett objektumoknak, az egykori alsóvár egészének a 20. században már nyomai sem voltak, igaz azok helye mindenféle kutatás nélkül is az észak-déli irányú várhegy nyugati oldalán elterülő széles teraszon volt feltételezhető.¹⁵

Az 1963–64-ben zajló régészeti feltárás ugyan főként a felsővár kutatására irányult, K. Végh Katalin három helyen átvágta az alsó terasz teljes szélességét is.¹⁶

Az ásató a terület északi végében már ekkor kapuépítményt keresett, és a kutatóárokban egy a sziklafelszínbe vájt észak-déli irányú keskeny árok rövid szakaszát találta meg. Egy másik, az alsóvár közepe táján lévő helyen, a terasz nyugati szélén előkerült egy kőfal részlete és a romantikus-neogótikus helyreállításához kapcsolható íves kapufeljáró alapozása. Az előbbi árok részletet K. Végh Katalin vízelvezető csatornának gondolta, a kőfalat a külső várfal alapozásának tartotta.

13 Sós 2002. 95-100.

14 Sós 2002. 91-92.

15 Az 1682. évi inventárium 66 öl hosszúságúnak mondja az alsóvár falának hosszát, a távolságot átszámolva és visszamérve, azaz 66 bécsi öl×1,896 méter=125,13 méter, amely távolság megegyezik a mostani háromszögű bástya – Csonkabástya – Kaputorony – Malombástya és a kiugró sziklanyelvre épült faszerkezetes megfigyelő alatti „terasz” hosszával.

16 K. Végh 1966. 141-144.

A megfigyelések pontosabb értelmezésére csak az újabb, az alsóvár területére koncentráló régészeti feltárások után volt mód 2002–2003-ban. Éder Katalin és Koppány András kutatásai az alsóvár egykori palánkjáról és az azon belül álló létesítményekről is információval szolgáltak.¹⁷

A vár keleti oldalán, a háromszögű torony alatt a sziklafalban megfigyelt téglány alakú bevésések által kijelölt részen, megtisztított területen ekkor még kevésbé megfejtett objektum került elő. Az északi végén habarcsba rakott fal kis részlete, a faltól délre egy sziklapadka és egy kiugró, faragott sziklatömb került elő, ettől nyugatra pedig, cölöplyukakat lehetett megfigyelni a közel vízszintesre faragott sziklafelszínén.

Ettől a vonaltól északkeleti irányba egy a sziklafelszínbe vésett, szögletes árok indult el, amely az emelkedő terepviszonyokhoz igazodva a várhegy íves formáját kísérte. A palánkfal vonala az árok kitisztítása során jól követhető volt. Az árok alján, helyenként az árok szélébe fél, illetve háromnegyed kör alakú cölöphelyeket, az árokkal szemben, a meredeken emelkedő sziklafal tövébe kb. kétméterenként azt kísérő cölöplyukak sorát alakítottak ki. Az árok – nagyjából a háromszögű torony élével egyvonalban – kettévált, egyik ága tovább futott fent – itt az árok szélébe vágva helyenként szintén cölöplyukak mélyedtek – másrészt lefelé indult északkeleti irányba, alacsonyabb szinten nagyobb ívvel körülölelve a sziklafelszínét. A magas feltöltés miatt az alsó ív nem volt végig követhető a háromszögű torony mellett, a sziklafalba vésett függőleges vonal azonban az egész palánk déli végződését jelezheti. Az északi, kettős palánkvonal egy félkör alaprajzú bástya-ágyúterasz maradványaként értelmezhető, amely a közeli, alacsonyabb domb felé védte a vár északkeleti sarkát.

A háromszögű toronytól északra levő, meredeken emelkedő, csekély szélességű sziklapereget földfeltöltéssel feltehetően lépcsők beiktatásával hozhatták egyenes szintbe, ennek a földtömegnek a megtámasztására, illetve megtartására szolgált az említett habarcsba rakott fal és a cölöplyukakba helyezett faszerkezet.¹⁸

A felsővár kaputornya alatti területen feltárt jelenségek egy többszörösen megújított padozatú faszerkezetes ház maradványai voltak, amely részben a sziklának támaszkodott. A sziklaív északi falán két, részben az alapközetbe vájt kemence helyezkedett el. Mindkét sziklába vésett objektum előtt vastag vörösre égett folt jelentkezett, környezetében több cölöplyukkal. A sziklafallal párhuzamos árkokat az ásatók falkiszedésnek tartották, ez esetben a területen előbb két kemence helyezkedett el, majd azok felhagyása után került a faszerkezetes épület a helyükre.

A kaputorony alatti sziklaív pereme és a kapu előtti feljáróút építménye közötti keskeny sziklafelszínbe összetett objektumot véstek. A farkasveremként is szolgáló meredeken eső sziklarész alján egy kör alakú „medence” helyezkedik el, melynek túlfolyócsatornája van dél felé, amely egy újabb hasonló „medencébe” torkollik. Ez utóbbinak is van túlfolyója, amely a lefelé eső sziklán vezeti el a vizet. A környezetükben néhány cölöplyuk került elő. A túlfolyós medencerendszer a farkasveremben felgyűlt víz elvezetésére, és tulajdonképpen ciszternaként is szolgálhatott. A siroki vár újabb feltárásakor, a felsővár kaputornyának környezetében túlfolyós rendszerű sekély, a sziklából kifaragott medence került feltárássra, amelynek kialakítására a feltöltődése alapján már a 14. században sor kerülhetett.¹⁹

2002–2003-ban a kapufeljárótól délre közvetlenül a szikla mellett több árokkal is átvágták az alsóvár területét. Az 1963–1964. évi ásatások során kitisztításra került kemencék előtt húzott árkokban sikerült megtalálnunk az egyenesre faragott sziklafelszínét, amelybe kör alakú objektumok voltak vésvé. Az ettől délre kialakított árokban a meredeken eső sziklafal függőlegesen lefaragott vonala került elő, keskeny „boltvállal”, amelyre egykor egy itt álló faépület tetőszerkezetének gerendái támaszkodhattak.

A vár előtti terasz sziklafelszínét a teljes területen síkra faragták, a sziklafelszínbe vágott alapárok egyenes vonalban futott déli irányba, a várhegy nyugati szélét kísérve. Az íves kapuhoz vezető feljárótól délre, a várhegy déli végében megfigyelhető egy-egy cölöplyuk az árok vonalában. Az egykori palánk déli végét egy, a kiugró sziklanyelvre merőleges helyzetű árok jelezte. A palánk így az északi és déli végén is hasonlóan volt kialakítva, középtájon azonban más szerkezetű volt, valami miatt ezen a részen nem árokba állították a tartócölöpöket.

A nyugati hegyteraszt átvágó egyik árokban a palánkfaltól nyugatra, kiszedett fal alapárka került elő. A korábbi publikációban még a palánk két periódusáról esik szó, de nem tartható elképzelhetetlennek, hogy a palánkot megszakító toronyról van szó, erről az inventárium is megemlékezik. Esetleg a fal maradványai és a K. Végh Katalin által feltárt nagyméretű sziklából kialakított szárazon rakott támfal már a romantikus kiépítéshez sorolható és 19. századi.²⁰

A feltárás után az alsóvár beépítettségének mértéke, a palánk kiterjedése és jellege ismertté vált, több kérdés maradt azonban nyitva, így a várhegy nyugati pereme előtti jelenségek kora, a palánkhoz való viszonya, feltáratlan volt továbbá az alsóvár területének déli fele, valamint az északi kaputorony. Ezekre a kérdésekre is kerestük a választ 2011 nyarán (6–7–8. kép).²¹

17 Éder – Koppány 2004. a., Éder – Koppány 2004. b., Éder – Koppány 2006.

18 Éder – Koppány 2006. 93-96.

19 Lásd a szemközti asztalnál készült, jelen kötetben megjelent tanulmányt a siroki vár legújabb régészeti feltárájáról, Fülöp András és Héczey-Markó Ágnes tollából.

20 K. Végh 1966. 149-150. és Éder – Koppány 2006. 93-96.

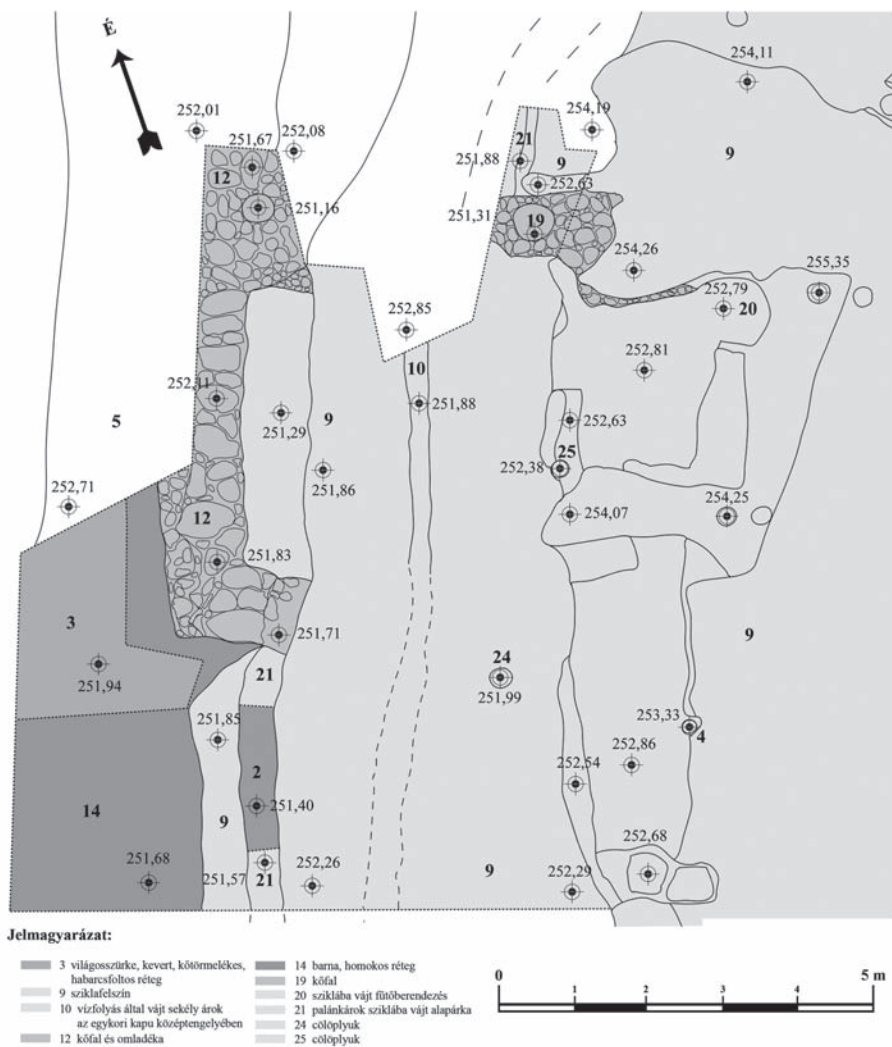
21 A szakfelügyelet és az ásatás párhuzamosan folyt 2011. július 4. és 13. között. A munkát Boldogkőváralja önkormányzata rendelte meg a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóságtól, amely intézmény a feltárássá bevonta a Magyar Nemzeti Múzeum-Nemzeti Örökségvédelmi Központjának Műemléki Kutatási Osztályát. A leletanyagot a miskolci Herman Ottó Múzeumnak restaurálásra és leltározásra 2011. augusztusában átadtuk.

6. kép: A külső kaputorony belsejében lévő, sziklába faragott terület, északkeleti sarkában egy tüzelőberendezés maradványával nyugatról (Jankovics Norbert felvétele)

7. kép: A külső kaputorony nyugati fala a feltárás közben északról (Jankovics Norbert felvétele)

8. kép: A külső kaputorony feltárásának összesítő alaprajza (Rajzolta: Jankovics Norbert)

Az örökségvédelmi hatóság az egykori külső vár északnyugati részén írt elő feltárást, mivel a beruházás egyik eleme a kapu és a hozzá kapcsolódó palánk rekonstrukatív újjáépítése volt, az ásatás ezért az előbbi feltárást és az utóbbihoz való viszonyának tisztázását célozta. Mivel a 2002-ben előkerült egykori palánkhöz tartozó jelenségek egy része vissza lett temetve a régészeti szakfelügyelet azok ismételt feltárására irányult.²²

Az ásatási szelvényeket a várhoz vezető útra merőlegesen, a mai várhegy nyugati széle és a meredeken emelkedő sziklafal között tűztük ki. A kutatott terület két szélét a felszínen a feltárást előtt is látszó, sziklába vésett objektumokhoz igazítottuk. Az ebben a sávban látszó cölöplyukak, és a közel három méter magasságban lévő ferde vonalú bevésés korábban itt álló, a sziklának támasztott építményre és/vagy feljáróra utaltak.

A vár külső kapujának maradványai az ásatási terület északi részén kerültek elő, ott ahol már 2003-ban megfigyelték a kőfal részletét, illetve a sziklából kivésett padkát. A korábban előkerült jelenségek értelmezése a mostani feltárást után vált lehetségessé. A terasz nyugati szélével párhuzamosan széles, habarcsba rakott kőalapot tartunk fel, amely U-alakban épült neki a megfaragott, meredek sziklafalnak, amely valószínűleg a szabálytalan, négyzet alaprajzú építmény keleti falát képezte. Az északi fala részben a sziklából meghagyott benyúló nyelvre, illetve közvetlenül a vízszintesen kivésett sziklafelszínre lett ráépítve. A déli falból a délnyugati indításán kívül nem maradt sok, de a fal folytatásában megfigyelt kiugró sziklanyelv és a szabályos bevésés arra utaltak, hogy a mára teljesen elpusztult déli fal hasonló kialakítású lehetett.

²² A szakfelügyelet és az ásatás során előkerült jelenségeket nagy pontosságú geodéziai GPS-el Szökrön Péter mérte fel. A cikkben közölt 3D makettet Szökrön Péter készítette.

Az északi falrész szélein kitisztított, a fal magjába mélyített szimmetrikus helyzetű lyukak az egykori kapuszárnyak tokját fogadhatták be. A két lyuk között természetesen kialakult vízfolyás sekély árka látszott – hasonló megfigyelhető a vár álló kaputornyának középtengelyében is –, amely az egykori bejárat tengelyét jelezheti. A kapu tehát az északi oldalon nyílt, de nem a mai terasz területére felvezető út tengelyében, hanem attól több méterrel keletre. A négyzetes bejárat építményéhez kelet felől egy kisméretű, részben a sziklába vájt helyiség csatlakozott, amelynek északkeleti sarkában részben szintén a sziklába mélyített fűtőberendezés nyomai voltak. Az említett ferde bevésés ennek vonalában fél nyeregvető és/vagy a palánkra vezető lépcső lenyomataként értelmezhető.

A feltárás során sikerült megfigyelnünk az egykori palánk alapárkának és a kő kapuépítménynek a viszonyát is. A palánk ezek alapján északi irányból meredeken lejtve közvetlenül kapcsolódott a kapu északkeleti sarkához, és délen a délnyugati sarok mellett folytatódott tovább. Egyértelműen látszott, hogy a palánk alapárkát a kapu felépítése előtt vésték ki a sziklából, a kaput ezt követően, részben a már elkészült árokba építették bele. Lehet, hogy az időbeli különbség csupán a munkanemek – a palánk ács, a fal kőművesmunka – egymást követő sorrendjét tükrözi, de az is elképzelhető, hogy az általunk feltárt kapu nem azonos az inventáriumokban említett épülettel. A palánk itt 1682-ben ugyanis olyan rossz állapotú volt, hogy az összeíró véleménye szerint hamarosan újjá kell építeni. Lehetséges, hogy a palánk megújítása együtt járt a kapu újjáépítésével. A válasz nem dönthető el, mert a terület különféle közművekkel olyannyira bolygatott volt, hogy a legelső rétegek kivételével, amelyek leletanyagot nem tartalmaztak, a feltárás során csak legújabb kori feltöltést távolítottunk el.

A modern feltöltés kevés 16–17. századi leletanyagot tartalmazott, köztük azonban számos pénzt és kis fémlémezt találtunk. Az előbbieket meghatározására sajnos azóta nem volt mód, de erős a gyanú, hogy hamisítványokról van szó. K. Végh Katalin vetette fel elsőként, hogy a felsővárban talált fémolvasztó kemence összefüggésben lehet a Boldogkőn a 16. század végén birtokos Bebek család pénzhamisító tevékenységével. Bebek Ferenc és testvére Imre Krasznahorkán, illetve Csorbakő várában veretett hamis pénzt az 1540-es, 50-es években, akkor amikor Ferenc fia, György Boldogkőt is bírja. Az előkerült szörvány leletek anyagvizsgálata feltétlenül érdekes volna, főként azért, mert számos fémlémez darabka is napvilágra került kör alakú kivágások nyomaival. A pénzek restaurálása, majd meghatározása a datálás kérdését minden esetre tisztázhatja.²³

Visszatérve az inventárium szövegéhez, az abban leírtak nem teljesen felelnek meg a feltárások eredményeinek. Hiszen „*Vagyon a várnak külső kapuja rostélyos fákból építette, fenyő deszkával megdeszkázva...*”. A kapuról azt tudjuk, hogy volt olyan állapota, amelyben az alsó szintje biztosan kőből volt. „*A kapu mellett vagyon belül egy kapus házacska...*”, amely azonos lehet a háromszögű torony alatt, a sziklanyelvek között feltárt, a meredek sziklafalhoz simuló, kemencés kis területtel. Majd „*azon palánkba vagyon két göré, avagy vigyázó bástyácska formára építve*”, amelyek valamiféle tornyokként értelmezhetők, és talán nem független a 2002–2003-as ásatás falkiszedési árkától és az azt kísérő cölöplyukaktól.

A továbbiakat talán könnyebb elhelyezni a felsővár kaputornya alatt: „*Ugyanazon kerítésben vagyon kőszikla mellett építve egy sövény elfonatott, megtapasztott istálló, ...mellette egy kis trabant, vagy béres házikó egy szekérszínnel együtt ugyanazon fedél alatt, itten kősziklából kivágotott kis kenyérsütő kemence, azon szekérszín végében vagyon egy borház, a borház felett való szikla tetején vagyon fából rótt kis bástyácska*”. Az utóbbi talán a rekonstruált, kiugró sziklagerincen ülő figyelőállással azonosítható. Így a borház, a szekérszín, a kis kenyérsütő, a béres házikó és az istálló követik egymást délről észak felé. Ezek közül vélhetően csak az utóbbi önálló épület, a többi egymáshoz kapcsolódik. A palánk mellett állhat „*az egyik göré, vagy vigyázóhely alatt vagyon deszkából csinált mészárszék*”.

Elgondolkodtató ugyanakkor az is, hogy a vár látványát uraló, monumentális északkeleti bástyáról, vagy ágyúteraszról nem tesz említést az inventárium.

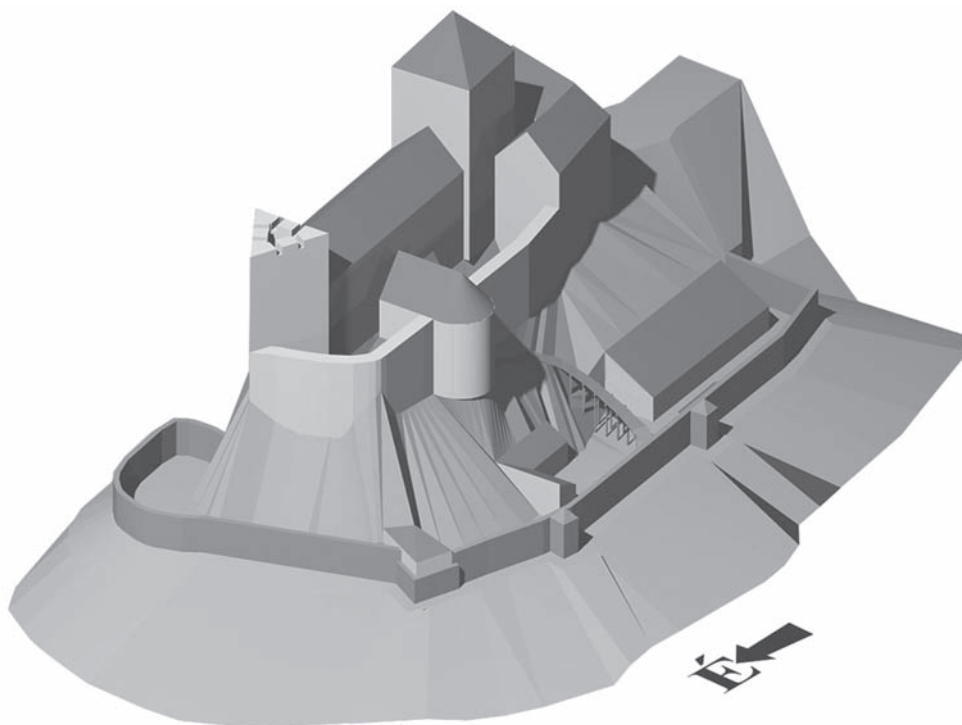
Az alsóvár területén feltárt számos, főként a sziklafelszínbe mélyített jelenségeket, cölöplyukakat, kemencéket, lépcsőket, padkákat, tető és talpgerendák támaszkodási pontjait nem minden esetben lehet világosan értelmezni. Alapvető datálási nehézséget jelent, hogy különböző korú, egymástól teljesen független objektumok egymás mellett kerülnek elő, de a sziklán talált nyomok nem feltétlenül élnek együtt mind. A farkasveremhez kapcsolódó túlfolyós medencerendszer például akár korábbi is lehet, mint az egész alsóvár. Ez a rekonstrukciót és a datálást is megnehezíti (9. kép).²⁴

1682-ben a leíró számára az alsóvár építményei kifejezetten réginek tűntek, állapotuk gyors újjáépítést igényelt volna. A 2002-es ásatás tanúsága szerint ugyanakkor a vár alatti terasz beépítésre a 15. század végéig biztosan nem került sor. Mivel Boldogkő vára a hódoltság idején, leszámítva a 16. század 20-as, 30-as éveit, és az inventárium készítésének korát, amikor a palánk már régen állott, soha nem játszott komolyabb katonai szerepet, csak feltételezhető, hogy a már említett Bebek, vagy az azt követő Serényi birtoklás idején, a 16. század második felében épült ki az alsóvár. Erre sokkal korábban és valamivel később kevesebb az esély.²⁵

23 K. Végh 1966. 148-149.

24 Nováki 1987., Fülöp – Koppány 2007. 7., 10-11., 24-30. képek.

25 K. Végh 1966. 112-119., 149-152., Nováki - Sárközy - Feld 2007. 20-23., Gál-Mlakár 2008.

9. kép: A vár a 16–17. században, elvi tömegvázlat északnyugatról (Rajzolta: Szökrön Péter)

A palánk egy részletének és az alsóvár kaputornyának rekonstrukcióját 2012 elején adták át a nagyközönségnek. A torony, bár kifejezetten jól kigondolt és szépen kivitelezett építmény lett, sajnos sem méretében, sem szerkezetében nem követi annak az épületnek a képét, amelyet a régészeti feltárás során megismertünk. Ennek az egykori toronynak a földszinti része ugyanis kőből épült fel, nyugati fala, illetve a felépítményének nagyobb része pedig a mai felvezető útra esett. Megépíteni ezen a helyen azért sem lehetett, mert a beruházó nem akart lemondani a vár alatti terasz autóval való megközelítéséről. Az új részek tehát nem tekinthetők a palánk részleges rekonstrukciójának, inkább annak emlékművei, valamiféle jelzését szolgálják. Az alsóvárban tehát olyan sohasem volt állapot jött létre, amelyre nem alkalmazható a műemléki rekonstrukció megnevezés, inkább a vár modern továbbépítésének tekinthető.

A hazai várak építéstörténetében ma új korszak bontakozik ki, amely a várak történetének második, újkori szakaszába illeszkedik. A várak keletkezésük legkorábbi időszakától fogva a 18. század elejéig a hatalommal, a birtokigazgatással, a katonai védelemmel összefüggő építmények voltak. Boldogkő még a 18. század folyamán is, mint „majorság” magasodik a környezete fölé. A 19. század első felében újabb szakasz kezdődött, amelyben a várak a letűnt korok, személyek, a nemzeti nagyság szimbólumaivá váltak, de elsősorban nem mint épületek, hanem mint romok.²⁶ Ebben az összefüggésben lett például a boldogkői vár a Péchyek kastélykertjének egyik fő távoli szervezőmotívumává. Ez a szakasz, amelyben a vár elsősorban a történelem tanúságának és a romantikus lelkületű individuum letűnt korokkal való találkozásának helyszíne, ma is tart, de fordulatot vett. A ma romantikája funkcióval és az ehhez szolgáló épületekkel kívánja megtölteni a lepusztított várhegyeket. Ezekhez jobb esetben segítségül hívja a műemlékvédelmet képviselő szakmák képviselőit, rosszabb esetben sajnos nem.

Összefoglalás

Már a boldogkői vár korábbi kutatására során 2003-ban felmerült, de csak 2011-ben, a vár helyreállításának újabb fejezeteként nyílt lehetőség a várhegy északi, elkeskenyedő csúcsán álló háromszög alaprajzú torony falkutatására. Az épületrész szervesen kapcsolódik a tőle délre elhelyezkedő palotaszárny falaihoz, de az attól lehatároló déli fala keskenyebb a többinél. Teljes egészében 18-19. századi, és a településen 1753-tól birtokos Péchy majd 1864-től birtokos Zichy családok „romkonzerválásához” kapcsolható. A torony északnyugati és északkeleti fala középkori, mindkét oldalon jól kivehető az a roncsolt falvég, amely az egykori déli falhoz

²⁶ Keserü 1993.

csatlakozott. Az emeleti boltozatmaradványok vonalába belemetsz az újkori – romantikus – „helyreállítás” építkezése, a torony mai koronaszintje és pártázata sem középkori.

A falkutatás eredményei alapján a háromszögletű torony három építési periódusa különíthető el. A legkorábbi periódusban a torony alsó részén két szint belmagasságú tér helyezkedett el, melyet fafödém zárt le. A toronybelsőben utóbb két boltozatot építettek. Az alsót úgy alakították ki, hogy egy nagybelmagasságú tér jött létre, melyből lépcső vezetett a felette levő, szintén boltozott, fűtőberendezéssel ellátott helyiségbe. Az épületrész e feletti szintjét a palotaszárnyból lehetett megközelíteni. Végül a 19. században a romantikus építkezés idején az addigra elpusztult falkorona szintre új pártázatot építettek.

A Malombástyának nevezett épületrész mai, toronyszerű megjelenése nem felel meg eredeti képének, a falmaradványokból és a falstruktúrában megfigyelt jelenségekből, úgy tűnik, hogy a vár déli részét egy – a mindkét hegyterazon elhelyezkedő – épülettömb zárta, amely keleten L-alakban befordult az Öregtorony felé.

A helyszínen megfigyelhető maradványok a mainál összetettebb egykori kapuépítményre utalnak, amely a félkör alakú kaputorony mögött emeletes volt.

A vár felújítási munkáihoz kapcsolódó régészeti feltárás során az alsóvár 17. századi leírásokból ismert külső kapujának maradványai a vár alatti terasz északnyugati részén kerültek elő. A széles, habarcsba rakott kőalapozás U-alakban épült neki a megfaragott, meredek sziklafalnak, amely valószínűleg a szabálytalan, négyzet alaprajzú építmény keleti falát képezte. Az északi fala részben a sziklából meghagyott benyúló nyelvre, illetve közvetlenül a vízszintesen kivésett sziklafelszínre lett ráépítve. A kapu az északi oldalon nyílt, de nem a mai terasz területére felvezető út tengelyében, hanem attól több méterrel keletre. A négyzetes bejárati építményhez kelet felől egy kisméretű, a sziklába vájt helyiség csatlakozott, amelynek északkeleti sarkában részben szintén a sziklába mélyített fűtőberendezés nyomai voltak. A kaputoronyból lépcső vezetett a várhegy északi sarka elé emelt palánkfalú, földdel feltöltött ágyúállásához. A feltárás során sikerült megfigyelnünk az egykori palánk alapárkának és a kő kapuépítménynek a viszonyát is, egyértelműen látszott, hogy az előbbi a kapu felépítése előtt vésték ki a sziklából. A terület különféle közművekkel olyannyira bolygatott volt, hogy a legalsó rétegek kivételével, amelyek leletanyagot nem tartalmaztak, a feltárás során csak legújabb kori feltöltést távolítottunk el. A szórványként előkerült leletanyag, vélhetően hamis pénzek, és azok alapanyagául szolgáló fémlemezok töredékeinek meghatározása, alaposabb vizsgálata talán mégis hozzájárulhat a datálás pontosításához. Az alsóvár kiépítése forrás hiányában csak a birtoklástörténet összefüggéseit áttekintve tehető a 16. század második felére.

The results of the latest investigations in Boldogkő Castle

NORBERT JANKOVICS – ANDRÁS KOPPÁNY

The castle of Boldogkő (Boldogkőváralja, Borsod-Abaúj-Zemplén County) is first mentioned by sources in 1282. At the beginning of the 14th century it belonged to the territory of an oligarch called Aba Amadé. Later it became a royal castle. Although it was partly demolished at the end of the 17th century, in the 18th and 19th century it was used by the Péchy and later the Zichy families. This is why the castle was restored under the influence of romanticism. The former archeological excavations took place in the mid 1960's led by Katalin K. Végh. In the course of the later excavations (András Koppány, 2002, 2003) a palisade surrounding the castle was unearthed on the lowest terrace. This exterior wooden-earth fortification is mentioned in an inventory drawn up in 1682 when the castle was occupied by Imre Thököly's troops.

According to the newest building archeological investigations it came to light that the northern tower forming a triangle had three periods. In the first period the interior of the tower had a wooden ceiling. Later this room was divided into two floors, both were vaulted. The third period was created in romanticism.

In the course of the previous excavations in the so-called Malombástya the traces of a mill were uncovered, which was suitable for grinding gunpowder. Thanks to the building archeological investigations it turned out that this building never appeared as a tower, but was a part of an L-shaped flank. In connection with the restoration works an exterior gateway described in the inventories was also unearthed in 2011. Most of the finds were coins, which seem to have been counterfeit. The poor archeological material doesn't let the authors date the exterior castle precisely. On the basis of the history of the owners they still assume that this part of the castle was erected in the second half of the 16th century.

Irodalom

- Éder K. – Koppány A. 2004. a.: Boldogkő-Alsóvár. In.: Régészeti kutatások Magyarországon 2003. Budapest, 166-167.
- Éder K. – Koppány A. 2004. b.: Boldogkő-Alsóvár. In.: Régészeti kutatások Magyarországon 2002. Budapest, 182-183.
- Éder K. – Koppány A. 2006.: Előzetes jelentés Boldogkő-Alsóvár 2002–2003. évi régészeti feltárásáról. In.: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Szerk.: Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa, Budapest, 93-100.
- Fülöp A. – Koppány A. 2007.: Építési technológia és természetes sziklafelszín a magyarországi várakban. *Castrum* 5. 5-38.
- Gál-Mlakár V. 2008.: Boldogkő vára. In.: Várak Zemplénben és Abaújban. *Castrum* 7. 214-216.
- Jakab Zs. 2008.: Ki építette Boldogkő várát? *Castrum* 7. 5-16.
- Keserü K. 1993.: Várbrázolások. Táj és történelem a historizmus festészetében Magyarországon. In.: A historizmus művésze Magyarországon. Szerk.: Zádor Anna, Budapest, 223-241.
- Koppány A. 2002.: Boldogkő, vár. *Műemlékvédelmi Szemle* 2002/2. 19-23.
- Koppány A. – Éder K. 2005.: Boldogkő várának régészeti feltárása és helyreállítása. *Várak, kastélyok, templomok* V/5. 4-6.
- Mon. Hung. Hist. I. 1870.: Monumenta Hungariae Historica I. Pest
- Nováki Gy. 1987.: Tufába vágott gabonásvermek Északkelet-Magyarországon a törökkortól az újkorig (In Tuffstein geschnittene Getreidemieten in Nordost-Ungarn von der Türkenzeit bis zur Neuzeit). *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Évkönyve* 1986–1987. 13-87.
- Nováki Gy. – Sárközy S. – Feld I. 2007.: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Budapest-Miskolc
- Sós I. 2002.: A boldogkői vár a 17. századi inventáriumok tükrében (Die Burg von Boldogkő in dem 17. Jahrhundert, auf dem Grund der Inventare). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XLI. 89-113.
- K. Végh K. 1966.: Boldogkő várának feltárása (The Digging Up of Castle Boldogkő). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* VI. 109-170.

Szigetvár az 1566. évi török hadjárat idején. A vár és a város történeti és régészeti kutatásai

HANCZ ERIKA

Pécsi Tudományegyetem Régészet Tanszék
H-7624 Pécs, Rókus utca 2. M. ép. I. em. 105., hancz.erika@pte.hu

Hancz, E.: *Szigetvár in the time of the 1566 Szigetvár campaign. Historical and archaeological investigations of the castle and the city*

Abstract: Using the written and archaeological sources, my aim is to give a statement of the facts about Szigetvár during the last campaign of Süleyman the Magnificent in 1566. The major part of the examination was done with the help of the chronicles, mainly the so called *Sigetvar-nâmes*, the separate Ottoman chronicles about the campaign and the results of the earlier and new archaeological excavations.

Keywords: Ottoman Empire, 1566 Szigetvár campaign, Ottoman era Hungary, historical and archaeological investigations, Szigetvár castle

Bevezető

Nagy Szülejmán szultán (1520. szept. 30. – 1566. szept. 7.) trónra lépését követően a nyugati fronton indított oszmán hadjáratok ráébresztették az európai országokat arra, hogy a török külpolitikában egy számukra igen kedvezőtlen és fenyegető változás állt be. A keleti hadszíntérről ugyanis egyre inkább a nyugati hadszíntérre irányult az Oszmán Birodalom figyelme. Oszmán főserég tulajdonképpen 1521-ig, Nándorfehérvár bevételéig nem harcolt magyar földön, így Szülejmán kezdte el a szisztematikus hódítást a Magyar Királyság területén.

Az oszmánok magyarországi előretörésével számos más európai terület is közvetlen veszélybe került Kélet-Közép-Európában: így az egyes osztrák tartományok (Karintia, Krajna, Stájerország), Észak-Itália és a krími tatárok révén Lengyelország is. De Németország Kölnnel együtt közvetett módon szintén távoli oszmán célpontként szerepelt. A 16. században a nyugati szárazföldi hadszíntéren Magyarország, majd pedig Bécs jelentette az oszmán hódítás fő célpontját. A Habsburgoknak már csak ezért is hadsereget kellett szervezniük a török becsapások idején. Ugyanakkor ez a költségesen felszerelt hadsereg csak végső esetben ütközött meg a törökökkel, és Szigetvár esetében pl. kisebb mozdulatoktól eltekintve végig passzív maradt.

A törökök nem 1566-ban indultak először Szigetvár ellen, hanem már voltak sikertelen próbálkozásaik: 1555-ben és 1556-ban. Nagy Szülejmán utolsó hadjárata Szigetvár (és talán Bécs) ellen irányult, és Szigetvár falai előtt érte a szultánt a halál. Ekkor már két *szerdárt*, azaz hadvezért is kinevezett: a főhad élén Szokollu Mehmed pasa nagyvezír, a Gyula felé vonuló had élén Pertev pasa másodvezír állt.

A korábbi hadjáratoktól eltérően Szülejmán szultán 1566. évi hadjáratán kevés kivételtől eltekintve az összes fontos állami méltóság részt vett. Jelen voltak a vezírek, a *nisándzsi* (a szultáni kézjel rajzolója), a defterdárok, a kádiaszker, több vilájet vezetője és a szultáni palota szolgálattevői is. A források eltérően vélekednek a török had létszámáról, de kijelenthetjük, hogy egy minimum ötvenezer fős török főserég érkezett 1566-ban Szigetvár alá.

A források

Nagy Szülejmán uralkodásának idején az Oszmán Birodalomban többnyire török nyelvű történelmi művek születtek, de kis számban perzsa és arab nyelvű krónikák is ránk maradtak. A kor történelmét verses és prózai formában is megörökítették. Az egyes politikai lépéseket ugyanis nemcsak a külföld, hanem a birodalom alattvalói számára is meg kellett magyarázni. A szultán a haditetteit igyekezett megörökíteni az utókor számára is. Rendszeres fizetésben részesített olyan történetírókat, akik megírták a kor eseménytörténetét. A kor két hivatalos történetírója Fethulláh Árif cselebi (hivatali ideje: 1520–1561) és Eflatún Sírvání (1561–1569) voltak. Ez utóbbi a szigetvári hadjárat legfontosabb eseményeit is összefoglalta. Mellettük a szultán és a nagyvezír környezetében élő méltóságok számára is előnyökkel járt, ha egy-egy eseményt, hadjáratot vagy időszakot megörökítő műveket készítettek és átnyújtottak a szultánnak, vagy egy-egy magas rangú méltóságnak, korszakunkban főleg Szokollu Mehmed pasa nagyvezírnek.

Az egyik legfőbb forráscsoportot a hadjárattal foglalkozó, két kivétellel mindmáig kiadatlan oszmán-török nyelvű önálló művek, az ún. *Szigetvár-námék* alkotják (a kivételt Ahmed Feridun: *Nüzhëtü'l-eszrári'l-ahbár der szefer-i Szigetvár*, 'A szigetvári hadjárat titkos híreinek kelleme' című műve jelenti, melynek kritikai kiadása először 2010-ben jelent meg, illetve Meráhi verses *Feth-náme-i szefer-i Szigetvár* című műve 'A szigetvári hadjárat

győzelmi jelentése, 2012-ben).¹ A törökországi és bécsi levéltári és könyvtári kutatómunka folyamán az általam ismert, a szigetvári hadjáratot megörökítő kilenc oszmán krónika közül ötnek találtam meg a kéziratait (szám szerint 15-öt). A fennmaradt krónikák egy verses költemény kivételével prózai művek. A *Szigetvár-námék* közvetlenül a szigetvári hadjárat után, még a 16. században keletkeztek.

A jelenleg ismert *Szigetvár-námék* a következők:

- I. Ágehi Manszúr: *Feth-náme-i kale-i Szigetvár / Tárih-i gazá-i Szigetvár* (A szigetvári vár győzelmi jelentése / A szigetvári szent harc története)
- II. Ahmed Feridun: *Nüzhëtü'l-eszrári'l-ahbár der sefer-i Szigetvár* (A szigetvári hadjárat titkos híreinek kelleme)
- III. Gelibolulu Musztafa Áli: *Heft medzslisz (Kánuni'nin 974 Szigetvár szeferi tárihcseszi)* (Hét gyűlés. A Törvényhozó 974./1566. évi hadjáratának története)
- IV. *Tárih-i Szigetvár/Heft dásztán* (Szigetvár története, avagy a Hét történet)
- V. Meráhi: *Feth-náme-i szefer-i Szigetvár* (A szigetvári hadjárat győzelmi jelentése)
- VI. Ásik cselebi: *Szigetvár-náme*
- VII. Szejfulláh Szejfi: *Szigetvár-náme*
- VIII. Ali Mehmed cselebi: *Szigetvár-náme*
- IX. Szejjid Lokman: *Szigetvár-náme*

Ezek közül főleg az első három szolgált bővebb adatokat a hadjáratra. Kiemelkedő krónika Szigetvár vonatkozásában Kátib Mohammed Záim: *Dzsámiü't-tevárih* (Történetek gyűjteménye) című műve is, melyben a hadjáratot röviden ismerteti.² A krónikának nincs teljes kiadása.³ Mivel Kátib Mohammed Záim élt a magyarországi török hódoltságban, és ismerte a helyi viszonyokat, továbbá Szokollu Mehmed pasa titkáráként első kézből sok információt szerezhetett a szigetvári hadjáratról, műve jól használható forrás az 1566. évi hadjáratra vonatkozóan.

Külön meg kell említeni azokat a történetírókat is, akik műveiket Szülejmán korának vége felé lezajlott események ismertetésével kezdték. Közéjük tartozik Selániki Musztafa efendi, aki az 1563-tól 1600-ig tartó eseményeket örökölte meg. Mivel a szerző személyesen is részt vett Szülejmán szigetvári hadjáratában, a korra vonatkozóan értékes forrásnak tekinthető.⁴ Ugyanide sorolható Haszanbejzáde (1565–1636)⁵ és Szolakzáde (1590–1657)⁶ műve, Pecsevi (1574–1649) *Tárihja*,⁷ Evlia cselebi (1611–1685?) *Szejahat-náméja*⁸ is, melyek jóval később keletkeztek ugyan, de szintén fontos forrásnak tekinthetők a szigetvári hadjárat eseményeinek és Szigetvár erősségének leírásához.

Az elbeszélő források által szolgáltatott történeti adatokat össze kell vetni az okleveles forrásanyaggal is. A krónikák ugyanis torzíthatnak és bizonyos eseményeket az adott ideológiai magyarázatok végett felnagyíthatnak, vagy el is titkolhatnak. Emellett a két szembenálló fél közötti levelezés, valamint a követjelentések és az egyes előjáróknak elküldött utasítások segítségével nyomon követhetjük a hadjáratra vonatkozóan mindkét fél értesüléseit, előkészületeit és későbbi lépéseit is. A forráscsoport vizsgálatával kiegészíthetjük azt a képet, mely az oszmán krónikák török-központú leírására támaszkodik.⁹ Nagy előnye még, hogy sokszor kis események, aprólékos adatok, számok és nevek szerepelnek bennük, melyek még a krónikáink értelmezési esélyeit is javítják. Az Isztambuli Miniszterelnökségi Levéltárban őrzött, a szultáni tanács szigetvári hadjáratához vezető időszakra vonatkozó, 1564–65. évi magyar vonatkozású rendeleteit Dávid Géza és Fodor Pál közös forráskiadványban közreadta.¹⁰ Az azt követő műhimmék török kiadása is megjelent, de a hadjárat második felére vonatkozó iratanyag sajnos még nem került elő. Ezek mellett a bécsi levéltár minoritenplatzai részlege is bőven tartalmaz okleveles iratanyagot, főleg a hadjárat előzményeire és következményeire vonatkozóan. Ez utóbbi magyar, latin, német és oszmán-török nyelvű iratcsoport az elbeszélő források hiányait pótolhatja.

1 Vatin 2010., Arslantürk – Kaçar 2013.

2 Kátib Mohammed Záim 1532-ben született. Az 1570-es években Ahmed Feridun után ő lett Szokollu Mehmed nagyvezír írnoka. 1579 után halt meg, halálának pontos dátuma nem ismert, Török történetírók II. 365.

3 Török történetírók II. 364-389. A fordítás alapja: Nationalsbibliothek Wien, Hist. Osman 2., 321 folio.

4 Selániki 1999.

5 Haszanbejzáde 2004.

6 Kiadásai: 1855: Isztambul (csak a Mehmed cselebi időszakig tartó események arab betűs átírata), 1880: Isztambul (a teljes mű arab betűs átírata), 1927: Isztambul, 1989: Kültür Bakanlıği Yayınları, és Ankara Sevinç Yayınları: törökországi török nyelven nem kritikai kiadásként Vahid Çabuk adta ki két kötetben. A szigetvári hadjárat leírását a II. kötet tartalmazza, Solakzáde 1989.

7 *Tárih-i Pecevi I*

8 Kiadásai: Evlia 1318., Evlia 1908., Evlia 1985., Evlia 2002.

9 Ebben a témában megjelent cikkem: Nagy Szülejmán szigetvári hadjáratára vonatkozó levelek a bécsi Staatsarchivban, Id. Hancz 2009.

10 Dávid – Fodor 2009.

A történeti források adatait már korábbi és saját régészeti eredményekkel is alátámaszthatjuk, de e téren is még további kutatásokra van szükség, ld. később.¹¹

Szigetvár a török hadjárat idején

Szigetvár török leírásai

Ágehi *Szigetvár-náméjában* így szerepel Szigetvár, „(A vár) a jól védett birodalom területén egy tó belsejében helyezkedett el. Két erős vár volt, melyeket egy-egy híddal kötötték össze.”¹² Ezt követően szintén Ágehi krónikájának leírása szerint Semsz Ahmed pasa ruméiai beglerbég, valamint a mellé rendelt két szandzsákbég már Szigetvár mellett kémlelte a várat akkor, amikor a szultáni tábor helyét is kijelölték. Ekkor a vár felé néztek, és „Látták, hogy egy nagy, hatalmas vár, az egyik része felhő-szerűen az ég palotájáig ér, és erődített bástyája az ég csúcsával azonos (...). Egy csodálatos vár és csodás erősség mindannak aki látja, a körforgás mérnökeinek idejében nem láttak még ehhez foghatót. Minden oldal falának hossza és minősége tekintetében a tudósok felfogása gyenge és erőtlén. A rajta lévő hadiszerek és háborús kellékek említése során a bölcsek és tisztelt emberek bámulatba esnek. Sárkányhoz hasonló és kígyó kinézetű, elefánt-növésű és oroszlán-ármékú, tüzet lövellő, zajos, mennydörgő, faltörő elefánt- és hatalmas ágyúkkal és zarbuzánokkal együtt mintha egy vasból épült hegy lenne. A hitetlen ellenség, illetve a benne lévő felügyelő őrpáncsnok, az átkozott hitetlen Zrínyi fia (Zrín ogli) véleménye az volt, hogy ezt az erős várat lehetetlen elfoglalni.”¹³ Az ostromot illetően Ágehi szerint korábban a következő szultáni parancsot adták ki: Kizil Ahmedli Musztafa pasa ötödik vezír a vár keleti oldalát lövesse, Zál Mahmud anatóliai beglerbég pedig vegye körbe Szigetvárt.¹⁴

Szelániki más információkat is közölt. Szerinte is egy nagyon erős várról van szó. A vár néhány bástyáját vörös posztóval, a belső vár tornyának csúcsát pedig ónnal díszítették a védők. A külvárost vizesárok övezte, melyen egy híd ívelt át. A külső földvár falát olyan erősnek írta le, hogy a védők kocsikkal is tudtak közlekedni rajta. A védőknek bőven volt élelmük és lőporuk is.¹⁵

A szintén szemtanú Ahmed Feridun, Szokollu Mehmed pasa titoknoka és írnoka, „négy várból álló” erősségnek nevezte Szigetvárt, és csak rövid leírást adott az első szemrevételezés során, mely szerint a „négy vár” egy „határtalan” tóban helyezkedett el, bástyái az égig értek, és ágyúi a vár közelében mindent eltaláltak.¹⁶

Álínál a vár szerkezetére vonatkozóan a következőt találjuk: nála az Újváros palánkként, az Óváros belső palánkként, a külső vár *hiszárként* (erődként) és a belső vár belső *hiszárként* szerepel. Az erősséghez vezető utakat a védők elárasztották vízzel, így az megközelíthetetlené vált. A vár egyik oldala ingoványos, a másik oldala áthatolhatatlan térség, és közepén helyezkedik el a külső és belső vár együttese.¹⁷ Egy másik helyen pedig úgy nyilatkozott, hogy a sáncokkal párhuzamos falak három emelet magasak voltak, és az ellenséges ágyúlövedékek nem érték el. A párkány magassága 12 könyök, vastagsága 5 könyöknél nagyobb, és ezért megvédte a benne lévőket.¹⁸

1. kép: Szigetvárról készült légifotó, észak felől
(A szerző felvétele)

11 A szigetvári hadjáratra vonatkozó ismereteinket a régi és újabb források, régészeti adatok fényében egy doktori disszertációban foglalom össze, melyet az ELTE Történettudományi Doktori Iskola „Az Oszmán Birodalom, a magyarországi török hódoltság és a Török Köztársaság története” doktori programján nyújtottam be. Ebben a hadjárat előzményeire, előkészületeire, menetére, a résztvevő személyekre és a következményeire is részletesen kitérek. Itt most a terjedelem rövideje miatt csak az erősség 1566. évi kinézetére vonatkozó adatokat összesíthetem. Emellett hosszú távú projektként Szigetvár török korának komplex kutatását is megkezdjük.

12 Ágehi A 10a-b.

13 Ágehi A 31b-32a.

14 Ágehi A 35b.

15 Szelániki 1999. I. 28., Thúry 1981. 211. Thúry József szerint téved abban, hogy németek is lettek volna a várban, és ezt mi is elfogadjuk.

16 Ahmed Feridun A 21b, Vatin 2010. 179.

17 Heft meclis A 31a.

18 Heft meclis A 32a-32b.

2. kép: Johann Siehmacher: Szigetvár ostroma. 17. századi rézmetszet (Egykori Zrínyi Miklós Múzeum, Helytörténeti Gyűjtemény Sz.55.291.H.)

A vár(ak) és a város(ok)

A négy részből álló Szigetvár korabeli kinézetére vonatkozóan az itt szolgáló magyarok és külföldiek beszámolóí, illetőleg régészeti adatok is rendelkezésünkre állnak.¹⁹ Budina Sámuel krónikájában a szemtanú Cserenko Ferencet követve a következő leírás található Szigetvárról: mesterségesen és természetes módon megerősített vár, mely egy mocsaras területen, Szlavónia határán található.²⁰

Az erősség élelmezésének alapját 201 holdnyi majorsága adta. A királyi kertek a várostól délre helyezkedtek el.²¹ Zrínyi Miklós várkapitány, illetőleg az altisztek, Radován Jakab és Szecsődi Máté is több falu birtokosai voltak. A források egyöntetű tanúsága szerint maga az erősség négy részből állt: a belső és a külső várból, az Óvárosból és az Újvárosból. Ezek együttes hossza körülbelül egy kilométer lehetett. Az Ó- és az Újvárost széles és mély árok vette körül, melyet az északkeleti irányból érkező Almás-patak két ágából töltöttek meg vízzel. A vízszint optimalizálását a város nyugati oldalán lévő 7,5–8 méter széles és 520 méter hosszú földtöltéssel oldották meg, mely felfogta, és tóvá duzzasztotta a vizet. Ezen a töltésen keresztül egy út vezetett ki a városból nyugati irányban. A délkeleti részen pedig, ahol a patak elhagyta a tavat, egy gát szabályozta a vízszintet. A tó az egykori vízrajzi viszonyokat figyelembe véve a vártól nyugatra 420–600, keletre 260–440 méter hosszan nyúlt el.²²

A vár egy kissé magasabb térszínten helyezkedett el. Az Óvároshoz egy híddal kapcsolódott, de ez az erősség nem vízesárokkal volt körülvéve, hanem a tóvá duzzasztott térségből emelkedett ki. A belső s a külső vár között viszont húzódtott egy mély, keskeny árok. A városból a várba vezető kapu a mai Vár utcában található 10. számú ház helyén állt. A várat tehát mocsaras talaj vette körül, mely az Almás-patak felduzzasztása által járhatatlan mocsárrá volt átváltoztatható. Ennek a mocsárnak a középső része szabad vízfelület volt, és észak felől egy cölöpfallal akadályozták meg az elmocsarasodását. A szabadon álló részek alig emelkedtek ki a tó felszínéből. Ez a rendszer hatékony volt, de ellenálló képessége az évszaktól és időjárástól függött.²³

19 Kováts Valéria készített rekonstrukciót a várról a feltárásai alapján, mely azonban az újabb ásások fényében nem pontos. Emellett számos réz- és fametszet áll a rendelkezésünkre, de ezek a késői nyugati mesterek által készült ábrázolások elég sematikusak. A török miniatúrák még kevesebbet árulnak el a 4 részből álló erősség részleteiről.

20 Budina 1978. 7.

21 Királyi sziget 1989. Ebből a forráskiadványból értesülünk Szigetvár várgazdaságáról a 1546–1565. években.

22 Sugár 1976. 42. és 165. Az új történeti források is megerősítik ezt a szerkezetet, ld. később.

23 Ez a rendszer jól látható a nyugati metszeten is.

Mindegyik egységet külön megerősítették gáttal, árkokkal, mellvéddel, és a sarkokon rombusz alakú bástyákkal látták el őket.²⁴ A bástyák háromszoros sövényfonadékból készültek, melyeket vasrudak és kötelek tartottak össze, közüket földdel töltötték ki.²⁵ Előnye az volt, hogy ily módon sok lovas befogadó és így a törökök ellen hatékony erősségeket lehetett felépíteni, hátrányát viszont az jelentette, hogy harminc-negyven évente a tölgyfaoszlopok elkorhadtak, így újra és újra cserélni kellett őket. Hátránya volt még, hogy az ellenség könnyen felgyújthatta ezt a konstrukciót. A földgátak a várban és az Óvárosban hat méter magasak voltak, a mellvédek belső falai pedig két-három méter vastag téglafalból készültek. A gátok magas és széles volt. Az Újvárosban viszont a falazat nélküli gátak alacsonyok voltak. A városba vezető utaknál sorompók helyezkedtek el, ezeknél kezdődtek meg 1566-ban az első előcsatározások a törökökkel.²⁶ A törökök először az Újváros elfoglalását tűzték ki célul, de a többi egység ostromát is előkészítették, és egyidejű lövetésről is vannak adataink.

Az Újváros palánkfalának délkeleti és délnyugati oldalán egy-egy földbástya helyezkedett el. Minden oldalról víz vette körül. A keleti felén ez a víztömeg csak egy keskeny árokban folyt, a nyugati részén azonban szélesebb ingovány övezte. Az Óvárossal széles és mély árkon át fahíd kapcsolta össze. Az Újváros déli oldalán állt a Siklósi kapu. A téglafalakkal és boltozattal épült kapuknál nem voltak tornyok, s a kapuk alagútszerűen vezettek ki a városból. Külső védőművei nem voltak. Istvánffy Miklós elég hevenyészettnek nevezte ezt a megerősítést, mely nagy sietve készült el Zrínyi Miklós várkapitány idejében. Emellett az Újvárosban faépítésű, szalmával fedett házakról tudósított, melyeket a törökök könnyen fel tudtak gyújtani. A városnak volt egy nagy piactere. A közelben körbekerített királyi kertek és gabonaőrő malmok helyezkedtek el. A malmok kerítéseit Zrínyi Miklós azért gyújtatta fel, hogy a törököknek ne jelentsenek fedezéket.²⁷ Az Újváros török rohamára augusztus 7-én kezdődött meg a déli, vagyis a Siklósi kapunál, melyről ekkor még visszapattantak az ostromlók. A törökök kasokat fontak és földsáncot építettek, melyeket árokkal és földhányással erősítettek meg. Ide helyezték el az ágyúkat.²⁸ Ahmed Feridun szerint a janicsárok, a ruméliaiak és az anatóliaiak kemény nyolcnapos rohamot intéztek minden oldalról az Újváros ellen.²⁹ Ágehi szerint az ostrom hatására pár nap küzdelem után a védők maguk gyújtották fel a várost körülvevő palánkot, és az Óvárosba húzódtak.³⁰

Az Óvárosnak három bástyája volt. Északi és nyugati oldalán az előbb leírt tó, déli és keleti oldalán a tóból táplált vizesárok védte. A külső gátak falában helyezték el a kapukat és tornyaikat. Az Óváros nyugati vagy másként Patai-kapujától a gát tetején az előbb említett út vezetett Kanizsa felé. Ezen kívül a fő közlekedési úthoz vezető keleti, vagy másként Pécsi-kapu egy toronnyal is rendelkezett. A Patai és a Pécsi kapukat a török ostromkor a védők földdel betömték, hogy ellenállóbbá tegyék ezeket a kritikus pontokat. Az Óvárost kelet és dél felől a vizesárok külső részén egy sánc is határolta.³¹ Viszont keleti oldalának hossza négyszáz méter volt, így a két keleti bástya túl távol került egymástól.³² Az Óváros közepén, a piactéren, egy magaslaton állt a kéttornyú főtemplom. (A 17. századi metszetek egy részén már csak egy tornya ép.) Zsámboky János 1558. évi leírása szerint a város nyugati oldalán szintén gabonaőrő malmok álltak, melyek minden valószínűség szerint 1566-ban is működtek.³³ Ez a városrész hatékonyan csak a keleti oldalról volt támadható, teljes nyugati oldalán a négyszáz-négyszázötven méter széles tó határolta. Északkeleti szögleténél egy tóparti vízimalom állt. A déli részén, az Újvárostól elválasztó palánkfal és az árok mentén, a mai szigetvári Tinódi Lantos Sebestyén Általános Iskola udvarán 2010-ben volt egy kis ásatásunk, melynek során sikerült kimutatni az Újvárosba vezető kapu melletti vaskos középkori tölgyfaoszlopok helyét és a kisebb átmérőjű, más konstrukciójú, vékonyabb, kettős oszlopokból álló későbbi török palánkfal vonalát is.³⁴

Ágehi szerint a janicsárok még az Óváros ostromával egy időben, augusztus 11-én átvágták a várostól nyugati irányba futó védő duzzasztógátat, és augusztus 17-én földet kezdtek bele hordani.³⁵ Erre valószínűleg azért volt szükség, hogy a mocsár lecsapolása után az iszapot járhatóvá tegyék.³⁶ Az itteni török hadmozdulatok Istvánffy Miklós krónikájában találhatók meg a legrészletesebben: Ali Portuk török mérnök az ágyúkat az Újváros piacára vontatta, eléje sáncokat és kasokat helyezett, és az Óváros déli részét rendszeresen lövette.³⁷

24 Magyarország története... 275-276. A várat az 1556-os ostrom után Paolo Miranda olasz építész tervei alapján ún. óolasz bástyákkal látták el.

25 Forgách 1982. 269.

26 Budina Sámuel említi meg a sorompókat, Budina 1978. 16.

27 Istvánffy 2009. 414.

28 Budina 1978. 16.

29 Ahmed Feridun A 28b-30a., Vatin 2010. 199-201.

30 Ahmed Feridun A 37b.

31 Sugár 1976. 46.

32 Sugár 1976. 163.

33 Zsámboky 1977. 405.

34 Hancz – Bertók 2010. Az előzetes feltárás vezetői Hancz Erika és Bertók Gábor. A középkori egy soros palánkfal mellett a török korban egy kétsoros palánkfalat építettek az árok mellett. A palánkfal környékén török kori leletanyagot találtunk.

35 Ágehi A 37b.

36 Ágehi A 37b.

37 Istvánffy 2009. 414-418.

Ezzel párhuzamosan a keleti ágyútelepről, illetve a tó nyugati oldaláról az Óváros északnyugati részét és a délnyugati bástyát lőtték. Közben Ali Portuk a belső vár kör alaprajzú tornyán lévő harangot is eltalálta. Ha rövidebben is, de Budina krónikájában is szerepelnek ezek az események. Szerinte az Újvárosból augusztus 10-én már megkezdődött a három oldali török támadás. A törökök augusztus 19-én az Óváros keleti falán ütött résen keresztül betódultak a városba. A védők a város északi kapujához vonultak. A veszteségek hatására a védők jobbnak látták feladni az Óvárost, és visszahúzódní a külső vár területére.³⁸

A várat az Óvárosból egy körülbelül száz lépést meghaladó, körülbelül százhatvan méter hosszú fahíd segítségével lehetett megközelíteni.³⁹ A híd a város északi kapujától a vár délkeleti sarkához közeli főkapuhoz vezetett és közepén védőtorony zárta le, mely egy zsilipnek is helyet adott. Itt a híd középső részén egy felvonóhíd is elhelyezkedett. A külső vár szabálytalan négyszög alaprajzú volt. A vár bástyáinak neve ismert: egyik bástyáját Zsámboky János szerint Henyei-bástyának nevezték.⁴⁰ Ez Istvánffy szerint az ún. Tizedlő-kapun bemenőknek bal kézre állt.⁴¹ Mi ezt az északkeleti bástyával azonosítjuk. Egy másik bástyát Hegyi-bástyának, illetve egy harmadikat a korábbi nádorispánról Nádasdy-bástyának neveztek el.⁴² A külső vár belsejében volt egy magas, tömör, kerek tornyokkal ellátott téglapalánkfal, mely a várparancsnok háza volt, ezen kívül volt pár lakóház és raktár, egy szárazmalom, illetőleg egy tágas tér a belső vár középső részén. A két vár közötti keskeny ároknál a belső vár erős gáttal volt megerősítve, a külső vár azonban csak alacsony fallal rendelkezett. A belső vár felé vezető árkon egy kicsi, keskeny fahíd vezetett át. A külső vár területén is folytak régészeti kutatások: a középkori maradványok az 1960–1962. évi Papp László és Kováts Valéria által végzett feltárások folyamán kerültek elő. Az északkeleti bástya területén 1–1,5 méter mélyen vízszintes gerendaváz és függőleges cölöpsorok jelentek meg egy 25×20 méteres alapterületen, melyek a fapadlózat tartását szolgálták. A bástyaudvart ugyanis teljesen fapadlóval fedték le. A későbbi, barokk kori északi kazamatasor alatt a középkori magyar vár földbástyájának faszervezet-vizsgálatát is elvégezték.⁴³ A törökök többször is ostromra indultak a külső vár ellen, melyek részletesen ismertek a krónikákból. Az augusztus 26-i sikertelen ostrom után augusztus 29-én különösen heves ostromra indultak a törökök, hogy a szerencsenapjukon elfoglalják a várat. Aznap maga a szultán is lóra ült, és a janicsár hadtestnek ő adta ki a rohamra indító parancsot. Ebben a küzdelemben tüntette ki magát maga Ahmed Feridun is, ahogy krónikájában meg is jegyzi.⁴⁴ Ekkor azonban még nem tudták elfoglalni. Azt, hogy hogyan jutottak be a törökök a külső várba, Szelániki leírásából így ismerjük: egy janicsár ezredes (bölkübsasi) két bombával a vár északkeleti bástyájában felrobbantotta az egyik lőporraktárt, melynek következtében rés keletkezett a vár falán, így a törökök behatolhattak a várba.⁴⁵ Az biztos, hogy valóban az északkeleti bástyánál jutottak be az ostromlók a vár területére. A keletkezett tűz ugyanis átterjedt a védők palánképítésére szolgáló faanyagára is. A vár sorsa ekkor dőlt el: Zrínyinek be kellett vonulnia a belső várba, hogy azt megóvja a tüztől.⁴⁶

3. kép: a két soros török palánkfal az Újváros és az Óváros határán, 2010. évi ásatás, a Tinódi Lantos Sebestyén Általános Iskola udvara, Szigetvár, Rákóczi utca 9–13. (A szerző felvétele)

38 Forgách 1982. 271.

39 Sugár 1976. 43.

40 Zsámboky 1977. 406.

41 Istvánffy 2009. 418-420.

42 Istvánffy 2009. 418-420.

43 JPM Adattár nr. 1791-84. Kováts Valéria: Ásatási jelentés, Közép-és törökkori vár. 1961.

44 Ahmed Feridun A 34b-37a., Vatin 2010. 215-225. Ekkor kapott ziámetet.

45 Selániki 1999. I. 31-32., Thúry 1981. 215-216. Ez az úgynevezett Nádasdy-bástya, ahol a törökök akna-ásással is próbálkoztak. A bomba kerámiából készült, nyílással rendelkező tárgy, melybe lőport és kanócot helyeztek. Hajítás során a kanóc tartotta benn a lőport a kerámiatestben. Kis hatáskörrel rendelkeztek ezek a bombák. Szétrepülő töredékeiket régészetileg szinte lehetetlen beazonosítani.

46 A külső vár ostromáról Ahmed Feridun művében egy miniatúra található.

Kováts Valéria régész 1961–62. évi ásatásainak többsége a belső vár területén, a mai északnyugati bástyaudvarban és annak környezetében folyt. Megtalálta a középkori vár kerek tornyát és támpilléres falának alapozását. Előkerült egy favázás kút is, valamint az 1566. évi falomladék, emberi és állati csontok és középkori kerámiatöredékek, valamint ágyúgolyók kíséretében. Megkutatta a belső és külső várt elválasztó vizesárkot is, mely bizonyíthatóan húsz-huszonöt méter széles volt. Az árok szélénél erősítő cölöpöket vertek le. Innen kerámia, csont és bőr leletek kerültek elő. A belső vár északnyugati helyzetű kerek épülete mellett egy 16. század eleji árokrendszer is napvilágot látott, benne hat fából készült talicskával, melyeket az ágyúgolyók szállítására és földhordásra használtak a védők. A falalap-vizsgálatok során kiderült, hogy a középkori vár a jelenlegi vár területénél némileg nagyobb volt.⁴⁷ A külső és a belső várat elválasztó híd tartógerendái is napvilágra kerültek a régészeti feltárások folyamán. 2006-ban a korábbi ásatási adatokat Gere László hitelesítette és módosította.⁴⁸ A középkorból megmaradt kerek torony tetején harang és óra helyezkedett el. Egy kis tér szélén házak, egy szárazmalom, egy fegyverraktár és ágyúház is volt, egy kút, börtön és pince társaságában. A belső várhoz szervesen csatlakozó L alakú középső várban, a vizesárok közelében állt a várkapitány lakóháza, az ebédlőház, a konyha, a kincstár, egy jégverem és egy pince. A külső várba vezető kapu felső szintjén a várkapitány helyettese, az alvárnagy lakott, valamint ez az erősség fegyverraktárként is működött.⁴⁹

A belső várba zárkózott kb. kétszáz védő sorsa meg volt pecsételve: csak két nagyobb és tizennégy kisebb ágyújuk maradt, valamint ezer véka búzaliszt, melyhez nem volt elegendő sütökemence. A többi ágyú a törökök kezébe került, és ezeket mindjárt a védők ellen fordították. Egy téglával bélelt kút oltotta a védők szomját, melyet Kováts Valéria meg is talált az 1960-as években történő feltárásai során.⁵⁰ Budina Sámuel leírta, hogy a külső vár fala a belső várat is körülfogta, és a külső vár felől nem védte semmi a belső várat, így nagy veszélyben voltak a védők.

A régészeti adatok és a török források alapján tudjuk, hogy a falak és bástyák alacsonyak, de szélesek és masszívak voltak. Kívül gerendákkal erősítették meg őket, melyeket vaskapcsokkal is összefogtak. Közüket földdel töltötték ki, kívülről agyaggal tapasztották be, vagyis palánkfal-szerűen épültek. A bástyák nagy alapterületűek voltak, hiszen a védők ágyúinak többsége itt foglalt helyet. 1566-ban a védők ebben a négyrészes erődítményben várták az ellenséges támadást. A mai téglavár ugyanis már később, a török időkől fogva épült ki.⁵¹

A belső várat övező vizesárok lecsapolása Pecsevinél fordul elő, szerinte a törökök „víztartó medencét” ástak, melynek következtében pár nap alatt lefolyatták a belső várat körülvevő vizet. Ezt követően az iszapra földet és fát kellett hordani, hogy járható legyen.⁵² A belső vár ellen a törökök általános ostroma augusztus 26-án kezdődött el. Szelánikitől tudjuk, hogy a törökök a védők végső kirohanása előtti napon gallyakat halmoztak fel a vár tövében, és meggyújtották azokat.⁵³ Erről nagyon röviden Ágehi is tudósított.⁵⁴ A tűzvészről a magyar források is beszámolnak.⁵⁵ A névtelen szigetvári katona szerint egy asszony vigyázatlansága okozta azt a tüzet, melynek során a pinceboltozatba rejtett lőpor felrobbant. Hiába verték vissza a törökök rohamát, a hátuk mögött keletkezett tűz megpecsételte sorsukat.⁵⁶

4. kép: Balkáni eredetű fedő töredéke. Szigetvár-Tinódi Lantos Sebestyén Általános Iskola udvara
(A szerző felvétele)

47 JPM Adattár nr. 1791-84.: ásatási beszámoló. Fennmaradtak az eredeti ásatási rajzok is, melyek segítségével az egyes régészeti objektumok visszakereshetőek, JPM Adattár nr. 1803-84. Az eredményeket az ásató csak 1966-ban megjelent rövid ebb cikkben publikálta, Kováts 1966.

48 JPM Adattár nr. 2175-2007. Szigetvár - Vár, Kutatási dokumentáció, 2006. Gere László. A vár északnyugati bástyájában folyt a kutatás a Zrínyi-vár területén, Kováts Valéria ásatásának hitelesítő feltárása. Az eredmények kiadása: Gere 2007.

49 Sugár 1976. 44-46.

50 Kováts 1966. Az ágyúkról ld. Ahmed Feridun A 42b., Vatin 2010. 233.

51 A falak szerkezetére régészeti adataink is vannak, melyet „in situ” sikerült megfigyelni a feltárásaink során, ld. Hancz 2010. 77-78.

52 Tarih-i Peçevi I. 419., Török történetírók II. 78.

53 Selániki 1999. I. 33-34., Thury 1981. 219.

54 Ágehi A 40b.

55 Bethlen 2002. 306. Ld. még: Budina 1978. 21.

56 Katona-beszámoló 164.

Összegzés

Mivel láttuk, hogy a 16. századi Szigetvár kinézetére vonatkozóan milyen kevés konkrét adat áll a rendelkezésünkre, a PTE Régészet Tanszéke az Isztambuli Egyetem Művészettörténeti Tanszékével együtt egy nagyszabású történeti-régészeti projektet indított el 2009-ben, illetve a Baranyai Megyei Múzeumok Igazgatóságának Janus Pannonius Múzeumával való együttműködésben is végeztünk ásatásokat a város területén. A történeti adatok főleg a hadjárat lefolyásának rekonstrukciójához szolgáltatnak alapot, az erősség szerkezetére vonatkozó régészeti kutatás pedig éppen hogy csak elkezdődött. A folyamatos projekt újabb állomásaként jelenleg Szigetvár Önkormányzatának támogatásával végezzük. Időben kiterjesztjük a már megkezdett forrásfeldolgozást, illetve műszeres felmérésekkel, terepmodellezéssel, ásatások szervezésével folytatjuk a terület régészeti kutatását is. Az eredményeket egy Szigetvár középkorát és török korát bemutató állandó kiállítás létrehozása mellett magyar, angol és török nyelven monográfia-szerűen is szeretnénk bemutatni. Ehhez egyrészt európai uniós, másrészt török műemléki támogatást veszünk igénybe. A monográfiában a korábbi ásatások még nem publikált adatai, illetve a feltárt és feltárandó régészeti leletanyag feldolgozása is megjelenének. Terveink szerint 2016-ig, a szigetvári hadjárat 450. évfordulójára a kötetek napvilágot láthatnak.

Szigetvár in the time of the 1566 Szigetvár campaign. Historical and archaeological investigations of the castle and the city

ERIKA HANCZ

A lot of chronicles, newspaper issues and letters were written about the Szigetvár campaign of Süleyman the Magnificent (30 Sept. 1520 – 7 Sept. 1566) in different languages. But there are still a lot of archive documents and several chronicles about the Szigetvár campaign which remained less known or unknown or unpublished.

The major part of this examination was done with the help of the so called *Sigetvar-nâmes*, the separate Ottoman chronicles about the campaign. We have informations about nine *Sigetvar-names* which were written by different Ottoman scholars in the 16th century. I could find the manuscripts of only the first five on the list above (they have 15 manuscripts all together). The *Sigetvar-nâmes* are the followings: Âgehi Mansûr: *Fetih-nâme-i kale-i Sigetvâr / Târih-i gazâ-i Sigetvâr*, Ahmed Feridun: *Nüzhëtü'l-esrârî'l-ahbâr der sefer-i Sigetvâr*, Gelibolulu Mustafa Âli: *Heft meclis (Kânûnî'nin 974 Sigetvâr Seferi Târihçesi)*, Unknown author: *Târih-i Sigetvâr / Heft dâstân*, Merâhi: *Fetih-nâme-i sefer-i Sigetvâr*, Âşik Çelebi: *Sigetvâr-nâme*, Seyfullâh Seyfi: *Sigetvâr-nâme*, Ali Mehmed Çelebi: *Sigetvâr-nâme*, Seyyid Lokman: *Sigetvâr-nâme*.

Beside these there are contemporary sources also about the Szigetvár campaign. Kâtib Mohammed Zâim: *Câmiü't-tevârih*, Mustafa Selâniki: *Târih-i Selâniki*, Hasanbeyzâde Ahmed: *Tevârih-i Âl-i Osmân*, Solakzâde Mehmed Hemdemî: *Tevârih-i Âl-i Osmân*, Ibrahim Peçevi: *Târih-i Peçevi*, Evlia Çelebi: *Seyahat-nâme*.

We have also letters and documents which exist in the archives in Istanbul and Vienna. In 2009, Dr. Géza Dávid and Dr. Pál Fodor published the documents of the sultan's divan, concerning to Hungary in the 1564-65 years, the period just before the Szigetvár campaign. The *mühimme defters* from the first part of year 1566 were also published by the Turkish colleagues. Unfortunately, the *mühimme defter* of the second part of the campaign does not exist. Beside these documents, we have also a big amount of letters in Ottoman, German, Latin and Hungarian language, concerning mainly to the antecedents and the aftermaths of the campaign.

The University of Pécs Department of Archaeology and the University of Istanbul's Department of Art History arranged collaboration aimed at finding Ottoman remains in the Szigetvár area from 2009. Beforehand, we checked through all the written sources in the Ottoman Prime Ministry Archive and at the State Archive in Vienna. The excavation results aside, we carried out ground survey and field walking operations in Szigetvár in the framework of the project. Evidence of the moat separating the Old Town from the New Town, and of the medieval and Turkish-era palisade walls, came to light during a preliminary excavation conducted by me and Gábor Bertók in the courtyard of the Tinódi Lantos Sebestyén General School in the spring of 2010. Now we are planning to make an exhibition about the medieval and Turkish period of Szigetvár, to do more historical researches about the events after the campaign and reconstruct Szigetvár in the lights of the earlier and future excavations and other methods of archaeology, financed by European and Turkish funds. By 2016, when 450. anniversary of the campaign would be, we would like to present a book about the campaign and the Turkish period of the castle and city, and reconstruct the Süleyman mosque and the so called "Turkish house" in Szigetvár.

Irodalom

- Ahmed Feridun A.: Nüzhetü'l-esrârî'l-ahbâr der sefer-i Sigetvâr/Süleymân-nâme. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hazine, nr.: 1339: 1b–147b.
- Ágehi A.: Ágehi Mansur: Sigetvâr târihi. Sigetvar seferi tarihesi, Ágehi Mansur Çelebi. Millî Kütüphane Başkanlığı, Ankara Cebeci İlçe Halk Ktp., nr.: 06 Ceb 686: 1b–50a.
- Arslantürk, H. A. – Kaçar, M. 2013.: Merahî'nin Fetihname-i Sigetvar'ı (Kanunu'nin Son Seferinin Şiirsel Anlatımı). İstanbul
- Bethlen F. 2002.: Erdély története II. kötet. A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig (1538–1571). Budapest
- Budina S. 1978.: Budina Sámuel históriája Szigetvár ostromáról. Ford.: Molnár Imre, Szigetvár
- Dávid G. – Fodor P. 2009.: „Ez az ügy fölöttébb fontos.” A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1559–1560, 1564–1565). MTA Történettudományi Intézete. História Könyvtár – Okmánytárak 6., Budapest
- Evliya 1318.: Evliya çelebi: Seyahatnâme VI. İstanbul
- Evliya 1908.: Evliya cselebi török világotutató magyarországi utazásai 1664–1666. Kiadta: Karácson Imre, Budapest
- Evliya 1985.: Evliya cselebi török világotutató magyarországi utazásai 1664–1666. Fodor Pál előszavával. 2. kiadás, Budapest
- Evliya 2002.: Evliya çelebi Seyahatnâmesi 6. Cilt. Ed.: Kahraman, Seyit Ali – Dağlı, Yücel, İstanbul
- Forgách F. 1982.: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt. XVI. könyv. Budapest
- Gere L. 2007.: A szigetvári vár 2004. és 2006. évi ásatásának főbb eredményei. *Műemlékvédelem* 2007/1. 28–30.
- Hancz E. 2009.: Nagy Szülejmán szigetvári hadjáratához kapcsolódó levelek a bécsi Staatsarchivban. In.: A kívánt világosság. VI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia kötete. Dunaszerdahely, 138–164.
- Hancz E. 2010.: Military Architecture in Turkish-era Hungary. In.: Exhibition on Ottoman Art. 16-17th century Ottoman Art and Architecture in Hungary and in the Centre of the Empire. İstanbul, 71–81.
- Hancz E. – Bertók G. 2010.: A 2010-es szigetvári hódoltságkori régészeti kutatások. *Várak, kastélyok, templomok* IV/4. 20–22.
- Hasanbeyzâde 2004.: Hasan Beyzâde Târihi I-III. Kiadta: Aykut, Şevki Nezihi, Ankara
- Heft meclis A: Gelibolulu Mustafa Âli: Heft meclis. – TSM Ktp. Revan, nr.: 1290/2: 26b–40a.
- Istvánffy M. 2009.: Istvánffy Miklós magyarok dolgainról írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. Sajtó alá rendezte: Benits Péter, Budapest
- Katona-beszámoló: Egy végvári katona beszámolója Szigetvár elestéről. In.: Válogatás a magyar hadügy írásából. Budapest, 1986. 162–164.
- Királyi sziget 1989.: Tímár György: Királyi Sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai 1546–1565. Pécs
- Kováts V. 1966.: Sziget várának kutatástörténetéhez. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 11. 207–255.
- Magyarország története...: Magyarország története 1526–1686, 3/1, Szerk.: Pach Zsigmond Pál – R. Várkonyi Ágnes, Budapest, 1985.
- Selânikî 1999.: Selânikî Mustafa Efendi: Tarih-i Selânikî (971–1003) I. Cilt. M. İpşirli (ed.). Türk Tarih Kurumu, Ankara
- Solakzâde 1989.: Solak-zâde Tarihi. II. Cilt. Kiadta: Çabuk, Vahid. Ankara
- Sugár I. 1976.: Szigetvár és viadala. Budapest
- Târih-i Peçevi I: Peçevi, İbrahim: 1281–1283/1864–1866. Târih-i Peçevi I. İstanbul Matbaa-i Amire
- Thúry J. 1981.: Szigetvár elfoglalása 1566-ban. Török forrás szerint. Egy rajzmelléklettel. *Hadtörténeti Közlemények* 209. 60–80. és 208–225.
- Török történetírók II.: Thúry József: Török Történetírók II. Kötet. Budapest, 1896.
- Vatin, N. 2010.: Feridûn Bey: Les plaisants secrets de la campagne de Szigetvár. Wien
- Zsámboky J. 1977.: Sziget ostromának rövidre fogott és hű előadása, amint azt a király számára a napról napra történetek alapján följegyezték, 1558. In.: Humanista történetírók. Szerk.: Kulcsár Péter, Budapest, 402–410.

Keleti import áru a török kori Gyuláról

SZALAI EMESE

ELTE BTK Régészettudományi Intézet, Magyar Középkori és Kora Újkori Régészeti Tanszék
H-5600 Békéscsaba, Dr. Becsey Oszkár u. 47., szalai.emu@gmail.com

Szalai, E.: *Oriental import goods from the Ottoman-period Gyula*

Abstract: The aim of this paper is to present the most valuable ceramic pieces from the excavations of Gyula Castle (1956–61), led by Nándor Parádi. It contains the examination of 17 pieces in all, from the groups of Iznik ware, Chinese celadon, porcelain ware and the so-called „Persian” fayance from the 16th–17th centuries.

Keywords: ceramics, 16th–17th centuries, Great Plain of Hungary

A lelőhely

Gyula városa ma az ország délkeleti határszélén, Békés megyében található. A ma is jelentős alföldi város a Fehér-Körös bal partján jött létre. A középkori mezőváros egyik része Békés vármegye, a másik pedig Zaránd vármegye területén állt, a Békés megyei rész az egri, míg a Zaránd megyei a váradi püspökséghez tartozott.¹ A vár körül elhelyezkedő település már annak felépülése előtt is létezett: első okleveles említése 1313-ból származik, ekkor *Julamonostrora*-ként olvashatjuk nevét. Az elnevezés eredete az itt álló, Gyula nevű Árpád-kori birtokos által alapított bencés monostorra utal, mely a Váradról Temesvárra vezető út átkelője mellett helyezkedett el. A monostor megszűnte után, de még 1313 előtt a település uradalmi központ lett. Hatalmas méretű uradalma két megyére terjedt ki, és három mezőváros tartozott hozzá: Gyula, Békés és Simánd.² A település a 15. század elején nyerte el a mezővárosi rangot – 1405-ben *civitasként*, 1419-ben *oppidumként* szerepel a forrásokban.³ Ugyanebben az időben kezdődhetett meg a várépület felépítése is a város területén belül, de a lakónegyedektől elkülönítve, a Fehér-Körös árterének egyik kisebb szigetén. Az építkezést valószínűleg Maróti János macsói bán rendelte el, aki a birtokot 1403-ban Zsigmond király adományaként nyerte el.⁴

A oszmán csapatok 1566-ban hosszú ostrom után, Petrev temesvári pasa vezetésével sikeresen bevették a várat. Az addig határvárként fontos szerepet játszó Gyula ezután is jelentős funkciót töltött be: szandzsákszékhelyként számos katonának, hivatalnoknak és azok családjának adott otthont.⁵ A várban állomásozó katonaságról 1591-ből értesülünk először. Az ekkor készült zsoldösszeírás 609 védő és dzsámialkalmazott nevét tartalmazza, nem szól viszont a tüzékről, akiket nem készpénzzel, hanem tímárbirtokkal javadalmaztak. Velük együtt a katonaság létszáma 610–620 főre tehető.⁶ A rögzített adatok alapján megállapíthatjuk, hogy ekkor Temesvár után Gyula rendelkezett a második legnépesebb őrséggel. A következő ismert zsoldlista keltezetlen, valószínűleg 1621 körül készült. Eszerint ebben az időben 797 katona alkotta az őrséget, akik mellett 8 vallási alkalmazott is tevékenykedett a várban.⁷ Ezután már csak az 1628–1630 körüli időszakból ismerünk pontos adatokat, ekkor 890 katona mellett 13 főnyi dzsámialkalmazott alkotta a várbeli személyzetet.⁸ Az elfoglalást követő 129 év során a vár egyszer sem cserélt gazdát, visszafoglalására csak 1695-ben került sor. A 18. század folyamán az épület fokozatosan elveszítette hadászati szerepét, gazdasági célokra alakították át. Használata a következő évszázadban is folyamatos volt, lakottsága pedig csak 1905-ben szűnt meg.⁹

1 Blazovich 1996. 123.

2 Blazovich 2002. 44.

3 Blazovich 2002. 137.

4 A várépület részletes építés- és birtoklástörténetét lásd: Feld 2000., a török korra vonatkozóan pedig: Gerelyes 1989. és Gerelyes 1996.

5 Erre vonatkozóan lásd: Káldy-Nagy 1982. és Hegyi 2007.

6 Hegyi 2007. 1467.

7 Hegyi 2007. 1469.

8 Hegyi 2007. 1475.

9 Parádi 1966. 161.

Kutatástörténet

Az Alföld egyetlen viszonylagos épségben fennmaradt vára már a korai időktől kezdve foglalkoztatta a kutatókat. Először Bél Mátyás Békés vármegyéről készült munkájában¹⁰ olvashatunk róla, majd Karácsonyi János helytörténeti jellegű írásában¹¹, és Scherer Ferenc a város történetét feldolgozó művében is helyet kapott.¹² Ezek a munkák azonban elsősorban az ismert újkori adatokra koncentrálnak, a várépület részletes leírását még nem tartalmazzák. Ugyanez elmondható Varjú Elemér magyar várakról készített összefoglaló művéről is, melyben a gyulai erősség szintén szerepel.¹³ A második világháború után Gerő László foglalkozott több munkájában is Gyulával.¹⁴ Ezekben tipológiai rendszere alapján a vár feltételezett építéstörténetét is leírja, melyet a későbbi kutatások azonban nem igazoltak.¹⁵

Tényleges földmunkát csak a második világháború után végeztek az épületben és annak közvetlen környezetében. A vár területéről 1950 körül a 18–19. századi használat során felhalmozódott törmelékes feltöltési rétegek elhordására került sor. Ekkor az udvarról és a földszinti helyiségekből távolították el a földet, az udvar északkeleti részéből pedig a középkori szintet is kitermelték. 1953–54 során Lükő Gábor régész felügyeletével a „rondella” helyreállításával kapcsolatosan annak belsejéből és a vár nyugati oldaláról szintén földet hordtak el¹⁶ – a munkálatokat egy-egy alkalommal Holl Imre ellenőrizte. A vár déli sarkán álló ötszög alapú tornyot 1954-ben a helyi diákok Kiss István tanár irányításával kiásták, majd visszatemetették.¹⁷ Ilyen előzmények után került sor 1956 és 1961 között a műemléki helyreállítás kapcsán a vár ásatására Parádi Nándor vezetésével. Építéstörténeti eredményeit egy hosszabb tanulmányban ismertette¹⁸, a leletanyag részletes feldolgozása azonban azóta sem történt meg. A következő értékelés ezt a hiányosságot igyekszik – ha csak részben is – pótolni.

Izniki és kütahyai kerámia

Ez a kerámiatípus gyártási helyéről, a törökországi Iznikről kapta nevét. A bizánci eredetű települést (Nicaea) az oszmánok az elsők között foglalták el a 13. században¹⁹, fazekasműhelyek valószínűleg már a 14. század végétől működtek itt.²⁰ A Gyulán is megtalálható polikróm színvilágú kerámiák az 1520-as években jelentek meg – ez az ún. *damaszkuszi* stílus.²¹ Ehhez a csoporthoz csupán egy gyulai töredék köthető: a kis tál átfúrt peremén a kék különböző árnyalataival festett stilizált virágminta látható. A halvány árnyalatok alapján ez a darab a klasszikus damaszkuszi stílus (1540–1555) képviselője lehet. Ezt a datálást előkerülési helye, a földszinti 2. helyiség középkori járósíntje sem zárja ki, melyről 15. századra keltezhető kopott rézdénár is előkerült (1. tábla 1.).²²

A 16. század második felétől megszorodó építkezések az izniki műhelyre is nagy hatást gyakoroltak – innentől az elsődleges árucikk a falicsempe lett. Az új típusú kerámia új technológiát is igényelt, ennek köszönhető a *rodoszi* típus megszületése. A 16. század végétől a 17. század végéig meghatározó stílust csillogó fehér alapon kobaltkék, zöld, türkiz és piros színek mellett az erőteljes fekete kontúrozás jellemzi. Kedvelt motívuma a szegfű, a tulipán, a rózsza és a jácint kombinálásával létrehozott „*négyvirágos stílus*”. A korszak nagy technikai újítása a máz alatti piros szín elérése volt – ezt előtte a máz fölé festett, utólag ráégetett technikával állították elő.²³ A rodoszi stílus klasszikus korszakára ez a piros szín egészen tisztává vált, és reliefszerűen kiemelkedett a felületből.²⁴ Az ide sorolható négy gyulai töredék közül három a jellegzetes máz alatti piros szín alapján a rodoszi stílus képviselőjeként határozható meg. Előkerülési helyük a datálás szempontjából nem szolgáltat pontosabb információkat. Két töredéket virágminta, a harmadikat – egy korsó válltöredékét – jellegzetes török arabeszk díszít (1. tábla 2–4.). Az ötödik töredék csillogó fehér alapon kék és türkiz színű mintával van ellátva, lelőhelye ismeretlen. Mintázata nehezen kivehető, talán sárkányt ábrázolhat. Ezt a darabot szintén a rodoszi stílushoz sorolhatjuk a festés színei és az ábrázolt motívum alapján (1. tábla 5.).

10 Bél 1993. 15-24.

11 Karácsonyi 1881-82. 104-106.

12 Scherer 1938. 100-228.

13 Varjú 1933. 60-61.

14 Gerő 1955. 225-230. és Gerő 1975. 170-176.

15 Feld 2000. 258.

16 ÁJ 1956. 2.

17 ÁN 1960. 27.

18 Parádi 1966.

19 Carswell 1998. 10.

20 KML 2007. 131.

21 Kovács 1984. 48.

22 ÁN 1958., ltsz. 60.137.1.

23 Kovács 1984. 48.

24 Kovács 1984. 49.

Fontos megjegyezni, hogy a 4. és 5. töredék meghatározása bizonytalan – ezek esetében felmerül a kütahyai készítés lehetősége is.²⁵ A kütahyai műhelyek felvirágzása az izniki központ hanyatlásával párhuzamosan zajlott a 17. század folyamán. A 18. század elejére Iznikben gyakorlatilag megszűnt az ipari tevékenység, szerepét pedig Kütahya vette át.²⁶

Magyarországra a 16. század második felében és a 17. század során érkezett izniki áru.²⁷ Budán kívülről csak töredékek ismertek, többek között Szolnokról, Egerből, Pécsről, Barcsról, Esztergomból, Székesfehérvárról, Etéről, Ozoráról, Vácról és Visegrádról.²⁸ Viszonylagos ritkaságát az is mutatja, hogy írásos forrásokban sem találkozhatunk vele gyakran. A magyarországi anyagban előforduló edények szinte kivétel nélkül használati tárgyak, melyek helyi igényeket elégítettek ki. A Gyulán előkerült edények 1540 és 1620 között készülhettek, az ismert zárt leletegyüttesek alapján pedig készítésüket követően nem sokkal importálhatták őket.²⁹ Az ismert lelőhelyű tárgyak ásatási alaprajzra vetítése során feltűnő volt, hogy ezek a darabok egy területen, a vár délnyugati oldalán elhelyezkedő kapualjban és közvetlen közelében feküdtek. További közös vonásuk, hogy kis mélységből, egyes esetekben közvetlenül a középkori járószint fölötti betöltésből kerültek elő. Legközelebbi párhuzamaik Szolnokról ismertek: itt a legtöbb töredék szintén a rodoszi stílushoz sorolható és csészeként, tálként rekonstruálható.³⁰

Szeladon

Az igen kemény, szürke színű kőcserép Kínában a Sung-korban (960-1279) jelent meg.³¹ A szeladon kifejezés először az Iliászban tűnt fel (egy folyó nevéként), majd több görög történetíró is használta ebben a jelentésváltozatban. Ovidiusnál két személy nevéként jelent meg: egyikük a Nílus torkolatától, másikuk pedig Thesszália hegyeiből származott. A 17. században Ovidiustól vette át a nevet Honoré d'Urfé francia író, aki *Astrée* című pásztorregényének tapasztalatlan főhősét nevezte el Céladonnak.³² A Franciaországban akkoriban megjelenő kínai importárut köpenyének halványzöld színe után kezdték szeladonnak hívni.³³ Készítési technikája a következőképpen írható le: az edényt megformálása után vasoxid-tartalmú mázzal látták el, majd magas hőmérsékleten, oxigénmentes környezetben égették ki. A redukációs égetés következtében az agyag színe szürke, a máz pedig halvány szürkészöld lett. A máz alatt az edény felületét gyakran bekarcolt, bemélyített, vagy reliefszerűen kiemelkedő díszítéssel látták el, de formába préselt, utólag hozzáillesztett díszítményekkel is találkozhatunk.³⁴

A gyulai anyagban három edény töredékei találhatóak meg. Ezek közül a legjelentősebb az a teljes egészében rekonstruálható edény, mely jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállításában látható.³⁵ A kissé lapított, virágkehelyre emlékeztető formájú folyadéktároló edény mindkét oldalán azonos minta szerepel: középen kínai írásjegy látható, ezt virágmotívum veszi körbe, az edény nyakán nehezen kivehető, talán szintén növényi jellegű motívum fölött pedig felhőszerű mintázat található. A díszítmény központi részén elhelyezkedő írásjel a kínai *fu*-val azonosítható, mely szerencsét, gazdagságot jelent (2. tábla 1.).³⁶ Legközelebbi formai párhuzama egy 12–13. századi edény, mely egy észak-kínai pagoda kincstárából került elő.³⁷ Itt kell még megjegyezni, hogy ugyanezzel a leltári számmal található az anyagban egy kis méretű, szögletes fül töredéke is.³⁸ A második edényből csupán az alj maradt meg, melyen körben bordás díszítés fut (2. tábla 2.). Hasonló díszítéssel rendelkezik a budai várban feltárt szeladon kancsó, mely díszítése mellett talán az edény egykori funkciója szempontjából is analógiának tekinthető.³⁹ A leltári számok alapján ugyanezen edényhez tartozik a harmadik darab is, egy faltöredék. Ez azonban a többtől eltérően fehér mázzal borított, így véleményem szerint nem tartozhat össze az aljtöredékkal. A megszokottól eltérő mázszínre mindeddig nem találtam magyarázatot. A máz miatt ez a darab csak feltételelesen sorolható a szeladonok közé, annak ellenére, hogy anyagában látszólag megegyezik azokkal (2. tábla 3.).

25 Észrevételért ezúton is szeretnék köszönetet mondani Kovács Gyöngyinek.

26 KML 2007. 132.

27 Kovács 1984. 52.

28 Kovács 2005. 69-81.

29 Kovács 2005. 82.

30 Kovács 1984. 51., 28. tábla 7. és 11.

31 Gerelyes 2004. 80.

32 Endlich 1888. 137.

33 KML 2007. 297.

34 Gerelyes 2004. 80.

35 Ezúton is köszönöm Gerelyes Ibolyának, hogy lehetőséget biztosított az edény feldolgozására.

36 Az írásjel megfejtéséért hálával tartozom Komori Tündének, az ELTE BTK kínai – régészet szakos hallgatójának.

37 Waugh 2011. 65.

38 Mivel a két tárgy különböző helyen található, nem volt lehetőségem a töredéket az edényhez próbálni, de az oldalán kialakított kettős keret belsejében látható törésfelület alapján nem tartom kizártnak, hogy a fül itt csatlakozott az edényhez.

39 Gerelyes 2004. 81.

Magyarországról csak nagyon kis mennyiségben ismerünk szeladon árut; Budáról két hullámos peremű tál, egy tányér és egy kancsó a palota ásatásai során került felszínre. Ezekkel a 15. század végére – a 16. század első felére keltezhető darabokkal kapcsolatban felmerült a lehetőség, hogy már a 15. század végén – az oszmán hódítás előtt – megjelentek a királyi udvarban.⁴⁰ Budán kívül Egerből ismert egy tál töredéke, korai 18. századi leletekkel kevert rétegből, illetve Szekszárd-Újpalánkról utáztatának néhány darabja. A török forrásokban *mertebani* néven említett edények importja az Oszmán Birodalomba a porcelánnal együtt, 1550 körül lendült fel, és egészen a 17. század első feléig számolhatunk vele.⁴¹ A szeladon áru a késői összeírásokban tűnik még fel, ezek az említések egybeesnek folyamatos importálásukkal a 17. század első felében.⁴² Mivel a kínai műhelyek akár több száz évig is használhattak egy-egy formai megoldást, az edények stilisztikai alapon pontosabban nem keltezhetőek. Sajnos a probléma megoldásában előkerülési helyük sem segít, mivel mindhárom gyulai töredék kevert rétegből származik.

Kínai porcelán

Porcelánnak a kaolin, kvarc és földpát keverékéből álló, magas hőfokon kiégetett, fehér színű, fényáteresztő, ütésre csengő hangot adó kerámiát nevezzük.⁴³ Legjellegzetesebb csoportjuk a kék festésű kerámia, de előfordul kívül zöld vagy barna színű, tiszta fehér és színes, emailos festésű darab is.⁴⁴ A porcelánok mintakincse szimbolikus jelentéssel bírt: a barack például az örök élet gyümölcse volt, a gomba jókívánságot közvetített, a tájkép pedig az alapelemekre utalt – az exporthoz készülő darabok mintái azonban a vásárlók számára valószínűleg csak dekorációs elemek lehettek.⁴⁵

Gyuláról öt töredékük ismert, ezek mind a kék-fehér csoportba sorolhatóak, és csészékhez tartoztak. Az első kis mérete miatt nehezen vizsgálható, annyi azonban megállapítható, hogy mintázatát függőleges és vízszintes vonalakkal osztott mezőkben helyezték el. Ez a fajta szerkesztésmód 1575–85 körül jelent meg, és később is alkalmazták. A hangsúlyozott keretelés alapján ez az edény már a 17. század elején készülhetett (3. tábla 1.). Hasonló darab a budai vár ásatásaiból ismert.⁴⁶ A következő két töredék mérete már jóval nagyobb. Az egyik mintázatának csak a széle látszódik, budai párhuzamai alapján azonban feltételezhetjük, hogy ezt is a szerencsét hozó gomba motívuma díszíthette (3. tábla 2.).⁴⁷ A másik darab peremén futó vízszintes vonalak alatt talán stilizált virágminta látható (3. tábla 3.). Hasonló került elő a budai palota 31. gödréből, mely a 17. század első harmadában került szemébe.⁴⁸ A leginkább beazonosítható mintázattal egy kis csésze peremtöredéke rendelkezik. Ennek külső oldalát az egész felületet betöltő leveles indák díszítik (3. tábla 4.). Ez a motívum a kínai porcelánokon igen kedvelt, több hasonló darabot is ismerünk a magyarországi anyagból: legközelebbi párhuzama Szolnokon került elő, ez azonban a gyulaitól eltérően polikróm festésű.⁴⁹ Ugyanez a mintázat figyelhető meg továbbá az egri anyag két töredékén,⁵⁰ két bajai példányon⁵¹ és két budai csészén is⁵², valamint egy további töredéken a Vizivárosból.⁵³ Az utolsó edény fenéktöredékének belső oldalán gyümölcsös faág ábrázolásának részlete látszódik (3. tábla 5.). Nagyon hasonló csésze ismert a budai palota egyik pincéjéből⁵⁴ és a domonkos kolostorból⁵⁵, de a perzsa fajanszárakon is kedvelt motívum.⁵⁶

Magyarországon már a 14. század második felében is találkozhatunk ezzel az áruval – a budai leletek alapján Nagy Lajos király udvarában már ekkor használatban volt néhány darab.⁵⁷ Nagyobb mennyiségben a törökökkel érkezett az országba a 16–17. század folyamán. A töredékek legnagyobb része kis csészéhez tartozhatott, és a Ming-korban (1368–1644) készülhetett. Keltezésüket nehezíti, hogy a töredékes darabokon amúgy is nehezen kivehető minták akár évszázadokig is élhettek.⁵⁸ Szerencsés esetben a fenéken

40 Gerelyes 2008. 71.

41 Gerelyes 2004. 81.

42 Gerelyes 2008. 72.

43 KML 2007. 178.

44 Holl 2005. 130-148.

45 Holl 2005. 130-148.

46 Holl 2006. 265.

47 Holl 2006. 284. 23. kép

48 Holl 2005. 138.

49 Kovács 1984. 53. és 30. tábla 3. kép

50 Holl 2006. 269.

51 Holl 2006. 268.

52 Holl 2005. 142-145.

53 Holl 2006. 267.

54 Holl 2006. 284. 23. kép

55 Holl 2005. 155. 106. tábla 5. kép

56 Holl 2006. 262.

57 Holl 2006. 263.

58 Holl 2006. 264.

elhelyezett hitelesítő császárjegy támpontot adhat a készítés idejének meghatározásához⁵⁹, ez azonban az olcsóbb darabokról hiányzik⁶⁰, és sajnos a gyulai darabok esetében sem vizsgálható. Összességében annyit állapíthatunk meg biztosan, hogy a Gyulán előkerült darabok a 16. század végétől a 17. század első feléig datálhatóak.

Perzsa fajansz

A kínai porcelánedények másolataként kialakult kerámiatípus jellemzője a fehér agyagból készülő, viszonylag vékony fal és a máz alatti kobaltkék festés. A kék színt helyi eredetű festékanyaggal érték el, így színe némiképp eltér az eredeti darabokétól.⁶¹ A kínai minták vörös és barna színét nem tudták előállítani, ezért a fehér anyagot ún. bólsusz-vörös színű földfestékkel vonták be, majd az edény szintelen mázat kapott, és így égették ki még egyszer. A rosszabb minőségű edények esetében a felületen irizáló réteg alakult ki.⁶² Motívumkincsük az eredeti kínai minták utánzásával jött létre, aljukon hitelesítő jegy helyett gyakran szerepel valamilyen elnagyolt folt vagy geometrikus minta.⁶³ Ez a típus a mindennapi használatban nagyon elterjedt volt, elsősorban tea, kávé vagy bor fogyasztására szolgált. A legújabb kutatások szerint nem zárható ki, hogy kínai mintára készülő kávéscsészék Iznyben is készültek – ez magyarázatot adna magyarországi megjelenésükre is.⁶⁴

Gyulán négy edény töredékei kerültek elő, az összes csészéhez tartozó darab. A legjelentősebb egy nagyobb méretű aljtöredék, melyet kívül piros foltok és a talpkarimán futó kék vonalak, belül piros színű rozetta és kék csík díszít. Az edény igen rossz megtartású, puha fajanszból készülhetett – erre utal sárga színe is (4. tábla 1.). Az edény egy ritka 15. századi kínai típus 17. századi utánzata lehet.⁶⁵ Szinte tökéletes párhuzama került elő H. Gyürky Katalin ásatásaiából a budai Táncsics Mihály u. 7. szám alól⁶⁶, de hasonló darab a palotából is ismert.⁶⁷ Egy kisebb csésze aljtöredékét belül virágmotívum díszíti, külső oldalán kínai császárjegyet imitáló geometrikus minta látható. Anyaga az előzőhöz képest jobb minőségű, keményebb fajansz (4. tábla 2.). Ugyanilyen mintázatú töredék ismert Egerből – a két darabon még a hitelesítő jegyet imitáló minta is megegyezik.⁶⁸ A harmadik aljtöredék felületét erősen irizáló réteg fedi. Belső oldala díszítetlen, külsején kék festésű, kivehetetlen (talán növényi?) motívum látható. Anyaga az előzőhöz hasonlóan kemény fajansz (4. tábla 3.). Az utolsó darab kívül piros színű kínai csoportot utánzó csésze, belső oldalán kék festéssel (4. tábla 4.). Ehhez a csoporthoz tartozó leletek kerültek elő a budai palota feltárása során is.⁶⁹

A perzsa csészék Budára már a török kor előtt eljutottak, de szélesebb körben a hódoltság időszakában terjedtek el.⁷⁰ Az eddigi kutatások alapján a 17. században a kínai porcelánok mellett igen gyakori árucikknek számítottak. Az írásos forrásokban a 17. század elején megjelenő *findzsa* megnevezés nem csak a porcelánra, hanem perzsa árura is vonatkozhat, időnként pedig a forrás kifejezetten különbséget tesz *findzsa* és porcelán között.⁷¹ Keltezésük a török koron belül igen nehézkes – ezt egyrészt az anyag alacsony feldolgozottsági szintje okozza, másrészt pedig a tárgyak jellege. Ha fel is ismerhető a kínai előkép, nem tudjuk, hogy a másolás mennyivel később történt meg.⁷² Mivel a gyulai perzsa darabok kevert rétegből, illetve szórványként kerültek elő, ezek datálása sem pontosítható a 17. századon belül.

Összegzés

A luxuscikknek számító import áru megjelenése Gyula szandzsákközpontként betöltött kiemelkedő szerepét jelzi. Az előkerült darabok jól illeszkednek a kutatások során eddig kialakult képbe: a 16. század második felének luxus árucikke az izniki fajansz, majd ezt a 17. században egyre inkább kiszorítja a kínai porcelán és ennek perzsa utánzata. Feltűnő, hogy a teljes anyagmennyiséghez képest (összesen 181 edény töredékei köthetőek egyértelműen a törökökhöz) Gyulán csak igen kis mennyiségben került elő külföldi importáru, míg a közeli Szolnok és Szeged esetében ez az arány jóval nagyobb.

59 Kovács 1984. 53.

60 Holl 2006. 262.

61 Hancz 2006. 35.

62 Hancz 2006. 34.

63 Hancz 2006. 35.

64 Gerelyes 2008. 69.

65 Holl 2006. 263.

66 Holl 2006. 266.

67 Holl 2006. 263.

68 Holl 2006. 268.

69 Holl 2006. 263.

70 Holl 2006. 260.

71 Gerelyes 2008. 69.

72 Holl 2006. 262.

A tárgytipusokat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a legtöbb töredék kis tálhoz, csészéhez tartozik – ez az edénytípus a kávé- és tea fogyasztás szokásához köthető. A kávé fogyasztása a 16. század közepétől általános volt, az italt kardamommal és ábrával ízesítették. A kávézás és az ezt kísérő pipázás a férfiak és a nők körében is megszokott volt.⁷³ A különleges élvezeti cikk Magyarország területére is hamar eljutott: a vámjegyzékek szerint Budára már 1579-ben szállították.⁷⁴

Az eddigi kutatások eredményei alapján, melyek elsősorban az írott forrásokra támaszkodtak, a belső várat a török korban – legalábbis annak a 17. század második felére eső időszakában – nem használták.⁷⁵ Az ismert lelőhelyű tárgyak térképre vetítése során azonban megfigyelhető, hogy a leletek az épületen kívül, vagy a bejárat közvetlen közelében feküdtek (a leletek hiányának magyarázata az épületen belül talán a vár folyamatos 17–18. századi használatában keresendő) (5. tábla). Ez alapján tehát úgy tűnik, hogy valamikor az időszak folyamán az épület lakott lehetett, sőt, figyelembe véve a tárgyak luxus jellegét, éppen a katonaság vezető rétegének adhatott szállást. Ezt az elméletet alátámasztani látszik az a tény, hogy a külső várban végzett ásatások során import darabok nem kerültek elő⁷⁶, illetve Evlia Cselebi leírása, mely szerint: „*E belső várban csak a parancsnok aga lakik...*”⁷⁷ A fent felvetett gondolatot igazolni vagy cáfolni természetesen csak a külső vár területén végzett újabb feltárások segítségével lehetne.

Oriental import goods from the Ottoman-period Gyula

EMESE SZALAI

The town of Gyula, which now can be found near the south-eastern border of Hungary, was mentioned first in 1313 as a settlement with a benedict monastery nearby. Later, in the 15th century, it became a country town and the center of an enormous property. Most likely this was the period when the construction works of the castle begun, after the donation of the whole property to János Maróti by king Sigismund. The castle was occupied by ottoman armies in 1566 and remain under their governance until 1695. After the town was taken back by the Habsburgs, the castle was used to economical causes, and was inhabited until 1905. After some smaller works in the 1950's, the first excavation was carried out between 1956 and 1960, but the findings were not interpreted until now.

Iznik fayance ware is represented by 5 pieces in Gyula. One of them can be identified as a representative of the group called „classical Damaskus ware”, based upon its finding place and its colors. The group dates from 1540 to 1555. 3 of the other 4 pieces are easily listed to the group of „Rodos ware” (from the end of the 16th century to the end of the 17th century) based on the red color used on them, and most probably the last one belongs here as well. All of them laid nearby the south-western gate, right above the medieval layers. There are 3 pieces of Chinese celadon ware among the pottery, the most remarkable is the one that could be completed during the restoration. It is decorated with typical Chinese floral motives and the mark „fu”, meaning fortune and wealth. The second one is the lower part of a vessel with ribbed decoration around the bottom. A jug from Buda has the same decoration and maybe the same function as well. The last piece is a fragment with white glaze. All of them came to light from mixed layers, therefore can not be dated more precisely. The 4 fragments of porcelain cups have typical Chinese painted motives. The first one is framed by multiple lines – this style evolved between 1575 and 1585 and was also used later –, and was made in the first half of the 17th century. On the other pieces we can find mushrooms (they bring luck), floral motives and a branch with peaches. In lack of any authenticator marks on the bottom, they can be dated from the end of the 16th century to the first half of the 17th century. The last group is the one of Persian fayance, which contains 4 pieces. The first is a replication of a 15th century porcelain type, made in the 17th century. The others were made in the same period. All of them were small cups for tea or coffee.

If we compare the proportion of imported pottery in Gyula and in nearby castles, we can see that it is much smaller here than in Szolnok or Szeged. This phenomenon can be explained by the contiguous use of the building in the 18th–19th centuries. The function of the building in ottoman times can be defined based on the spread of the pottery analyzed above: probably it was the accommodation of military leaders.

73 Yerasimos 2007. 38.

74 Holl 2005. 160.

75 Gerelyes 1996. 112.

76 Gerelyes 1996. 120-122.

77 Karácson 1908. 227.

Irodalom

ÁJ: ásatási jelentés

ÁN: ásatási napló

Bél M. 1993.: Békés vármegye leírása. Gyula

Blazovich L. 1996.: Blazovich László (szerk.): A Körös-Tisza-Maros-köz települései a középkorban. Dél-Alföldi Évszázadok 9. Szeged

Blazovich L. 2002.: Városok az Alföldön a 14-16. században. Dél-Alföldi Évszázadok 17. Szeged

Carswell, J. 1998.: Iznik Pottery. London

Endlich, F. M. 1888.: On Some Interesting Derivations of Mineral Names (Continued). *The American Naturalist* 22/254. 128-142.

Feld I. 2000.: A gyulai vár a középkorban. In.: Kollár Tibor – Bardoly István – Lövei Pál (szerk.): A középkori Dél-Alföld és Szer. Dél-Alföldi Évszázadok 13. Szeged, 257-280.

Gerelyes I. 1989.: A gyulai külső vár a visszafoglalás korában és a 17-18. század fordulóján. In.: Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában. *Studia Agriensia* 9. Eger, 127-141.

Gerelyes I. 1996.: Török építkezések Gyulán. In: Szatmári Imre – Gerelyes Ibolya: Tanulmányok a gyulai vár és uradalma történetéhez. *Gyulai Füzetek* 8. Gyula, 88-129.

Gerelyes I. 2004.: Kínai szeladon kerámia a budavári palota leletanyagában. *Budapest Régiségei* 38. 79-91.

Gerelyes I. 2008.: Types of Oriental Pottery in Archaeological Finds from the 16th and 17th centuries in Hungary. *Acta Orientalia* 61/1-2. 65-76.

Gerő L. 1955.: Magyarországi várépítészet. Budapest

Gerő L. 1975.: Várépítészetünk. Budapest

Hancz E. 2006.: A szegedi vár kerámiaanyaga a török korban. *Castrum* 4. 31-46.

Hegyi K. 2007.: A török hódoltság várai és várkatonasága 3. A temesvári, győri, pápai, egri, kanizsai, váradi és újvári vilájet várainak adattára. *História Könyvtár – Kronológiák, adattárak* 9. Budapest

Holl I. 2005.: Fundkomplexe des 15-17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda. *Varia Archaeologica Hungarica* 17. Budapest

Holl I. 2006.: Külföldi kerámia Magyarországon III. (14-17. század). *Budapest Régiségei* 40. 253-294.

Káldy-Nagy Gy. 1982.: A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. *Forráskiadványok a Békés megyei levéltárból* 10. Békéscsaba

Karácson I. 1908.: Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664-1666. Budapest

Karácsonyi J. 1881-82.: Gyulának, a gyulai uradalomnak és a gyulai várnak keletkezése. In.: *Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve* 8. Gyula

KML 2007.: Fajcsák Gyöngyi (Szerk.): Keleti Művészeti Lexikon. Budapest

Parádi N. 1966.: A gyulai vár ásatásának építéstörténeti eredményei. *Magyar Műemlékvédelem* 3. 135-166.

Kovács Gy. 1984.: Török kerámia Szolnokon. Szolnok megyei Múzeumi adattár 30-31. Szolnok

Kovács Gy. 2005.: Iznik Pottery in Hungarian Archaeological Research. In.: Gerelyes Ibolya (ed.): „Turkish Flowers”. *Studies on Ottoman Art in Hungary*. Budapest, 69-96.

Scherer F. 1938.: Gyula város története I. Gyula (reprint, 1989.)

Varjú E. 1933.: Magyar várak. Budapest

Waugh, D. C. 2011.: The Chaoyang Northern Pagoda. A Photo Essay. *The Silk Road* 9. 53-70.

Yerasimos, M. 2007.: 500 years of Ottoman Cuisine. Istanbul

Leltári szám	Megnevezés	Méret (cm)	Anyag	Készítés-technika	Diszítés	Máz	Töredékek száma	Előkerülés helye	Előkerülés éve	Kelkezés	Egyéb
59.10.1	perzsa fajanszcsebbe alsó része	M: 4,1; d: 3,5; V: 0,3	puha fajansz (fehér)	korongolt	máz alatti kék és piros festés, belüli felekén kék vonalkörben ötszirmú vörös virág. kívül a falán nagy kör alakú vörös föltek között kis vörös pöttyök, alján és talpa szélén három vízszintes kék vonal fut körbe	színtelen	13	"F" szelvény. A torony Ny-i oldalához csatlakozó téglafal fölötti törmelék rétegből 50 cm mélyen	1957.	17. sz.	
59.10.21	porcelán csésze fenéktöredéke	M: 3,2; d: 4; V: 0,3	fehér	korongolt	máz alatti kék festés ("gomba")	színtelen	1	"F" szelvény kidobott földjéből	1957.	16-17. sz.	
59.11.25	izniki tál talptöredéke	M: 2,5; d: 5; V: 0,5-0,6	fehér	korongolt	máz alatti piros és kék virágminta	színtelen	1	"G" szelvény ÉK-i részéből, az udvari zárófal közeléből 80-100 cm mélyen	1957.	16-17. sz.	
59.11.3	porcelán csésze perem-fenek töredéke	M: 4,9; d: 4; V: 0,2-0,3	fehér	korongolt	máz alatti kék festés (virág?)	színtelen	1	"G" szelvény, 30-125 cm mélységig	1957.	16-17. sz.	
59.5.42/1	szeladon edény talptöredéke	M: 16,8; d: 5,5; V: 1-1,5	szürke kőcserep	korongolt	reliefszerűen kiemelkedő hegyes levél sor, fölötté alig kiemelkedő indádisz	szürkészöld szeladon-máz	4	"A" szelvény DK-i részéből 160 cm mélyen	1956.	16-17. sz.	
59.5.42/2	szeladon edény falptöredéke	M: 12,5; Sz: 6,8; V: 1,1-1,2	szürke kőcserep	korongolt	nincs	fehér	1	"A" szelvény DK-i részéből 160 cm mélyen	1956.	16-17. sz.	
59.9.7	porcelán csésze falptöredéke	M: 1,8; Sz: 1,4; V: 0,4	fehér	korongolt	máz alatti kék vonalas festés	színtelen	1	"E" szelvény felső rétegeiből 80 cm mélységből	1957.	17. sz.	
60.125.2	izniki korsó nyaktöredéke	M: 9; Sz: 7,5; V: 0,4-0,5	fehér	korongolt	máz alatti vörös, kék, zöld és fekete arabszék	színtelen	1	"V" szelvény az 5. helyiség kövezetéről, É-i sarok	1957.	16-17. sz.	
60.127.4	izniki csésze peremtöredéke	M: 3; d: 3,75; V: 0,3	fehér	korongolt	peremen máz alatti kék csík, alatta zöld, kék, sárga és piros színekkel stilizált virád (rózsai?)	színtelen	2	"V" szelvény udvarra eső részéből a kövezet közül	1958.	16-17. sz.	
60.137.4	izniki tál peremtöredéke	M: 2,5; d: 7; V: 0,5-0,6	fehér	korongolt	máz alatti kék festés, a szín különböző árnyalataival	színtelen	1	A földszinti 2. helyiség középkori padlójáról	1958.	16. sz.	oldalán átfürt lyuk
60.157.56	porcelán csésze peremtöredéke	M: 3,5; d: 4; V: 0,3-0,4	fehér	korongolt	máz alatti kék indaminta	színtelen	1	6. kutatóórak kapu előtti részéből	1959.	16-17. sz.	
63.119.1	szeladon váza	M: 21,3; talp: 7,5 x 8,3; V: 0,6	szürke kőcserep	korongolt	szürkészöld máz alatti reliefszerűen kidomborodó virágminta, középeben a "fü" kínai írásjeggyel, nyakán rosszul kivehető virágmotívum fölött felhőminta	szürkészöld szeladon-máz	sok	A torony előtti farkasveremből, faszenes-hamús rétegből	1960.	17. sz.	ugyanazén a tész-on kisméretű szögletes fül töredéke
63.15.91	perzsa fajanszcsebbe töredéke	M: 1,4; d: 4; V: 0,4	fehér	korongolt	máz alatti kék virágminta, felekén kínai császárjegy-imitáló geometrikus minta	színtelen	1	15. kutatóórak a felvonóhidás kapu előtti verem DK-i feléből, 290 cm mélységig	1960.	16-17. sz.	
63.50.6	izniki csésze falptöredéke	Sz: 4,1; H: 5,8; V: 0,45-0,6	fehér	korongolt	máz alatti kék és türkiz festés	színtelen	1	?	1960.	16-17. sz.	
63.51.17	perzsa fajanszcsebbe aljtöredéke	M: 2,2; d: 3,2	fehér	korongolt	máz alatti kék festés	színtelen	1	?	1960.	16-17. sz.	
63.76.3	perzsa fajanszcsebbe aljtöredéke	M: 1,7; d: 3; V: 0,4	fehér	korongolt	kívül piros, belül kék stilizált virágot ábrázoló máz alatti festés	színtelen	1	Az épület ÉK-i oldaláról, az Épületet körülvéző fal kizsedett törmelékéből, az ÉK-i fal É-i részéből	1960.	16-17. sz.	
63.85.4	porcelán csésze aljtöredéke	M: 1,8; d: 4; V: 0,4	fehér	korongolt	máz alatti kék festés, belül az alján faág gyümölcscsel	színtelen	1		1960.	17. sz.	

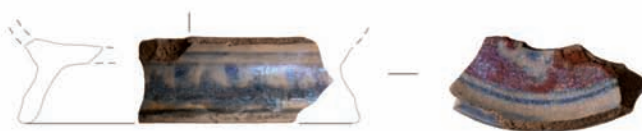
1. 60.137.4

2. 60.125.2

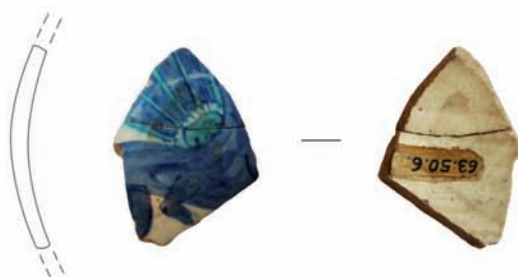
3. 59.11.25

4. 60.127.4

5. 63.50.6

1. tábla: Izniki (és kütahyai) kerámia

1. 63.119.1

2. 59.5.42/1

3. 59.5.42/2

0 5

1. 59.9.7

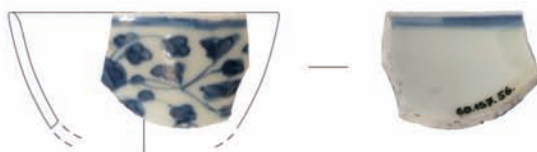
2. 59.10.21

3. 59.11.3

4. 60.157.56

5. 63.85.4

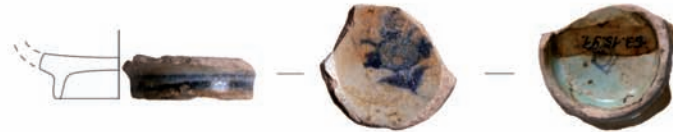

3. tábla: Kínai porcelánok

1. 59.10.1

2. 63.15.91

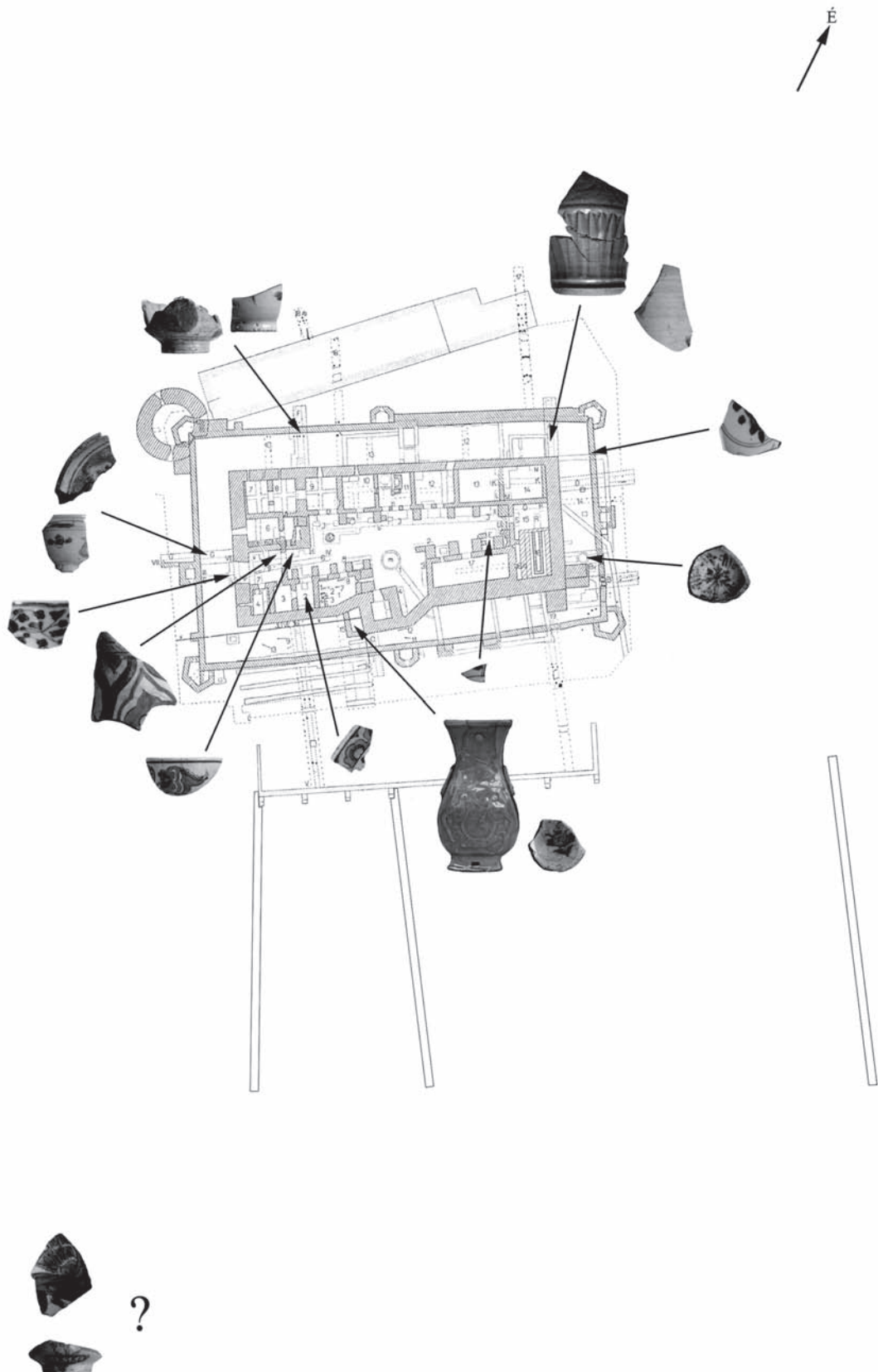
3. 63.51.17

4. 63.76.3

4. tábla: Perzsa fajanszok

5. tábla: Az import áru elterjedése

Két középkori kályhacsempe fekete mázának meglepő anyagvizsgálati eredménye, és ennek magyarázata

VÉNINGER PÉTER

H-1151, Budapest, Töltés utca 17., keramikus@gmail.com

Véninger, P.: *Material testing report of the black glaze of two tile stoves from the Middle Age*

Abstract: During the examination of the two black glazed tile stoves from Nyírbátor, we couldn't decide if the black colour was the result of a technological mistake or it was coloured on purpose. Because of that, we have come to a decision to examine the tiles with the help of electron microscopy. Our hypothesis was that in the case of conscious color management we will find ordinary materials such as manganese (Mn), cobalt (Co), iron (Fe) in the glaze. On the other hand, if the black colour is the result of a mistake, it could be the consequence of an undue burning atmosphere. In this case, the outcome presumably would be a green or yellow glaze. The examination has come to a different conclusion.

Keywords: tile stove, black glaze, iron silicate, Nyírbátor

Bevezetés

Szeretném bemutatni egy korabeli kályhakészítő mester igen egyedi és furfangos megoldását, aminek segítségével fekete mázas kályhacsempét készített.

Egy-egy régészeti szempontból fontos kérdés megválaszolására már nem számít kuriózumnak a régészeti leletek anyagvizsgálata. Az alábbiakban szeretnék bemutatni egy példát, ahol szemrevételezés után elvégzett, szinte rutinszerűnek induló vizsgálat egészen meglepő eredményt hozott.

Duma György által gyakran alkalmazott módszer, hogy az anyagvizsgálatok eredményeit összekapcsolja kísérleti régészettel. A technológia-rekonstrukció kísérlet segített értelmezni az anyagvizsgálat során kapott szokatlan adatokat.

A nyírbátori várból Virágos Gábor ásatásán előkerült kályhacsempéket Eleki Nándor dolgozta fel diplomamunkájában. A szemrevételezés során két kályhacsempe mázának fekete színe felkeltette az érdeklődését, és 2011 tavaszán azzal a kérdéssel keresett meg, hogy vizsgáljuk meg, hogy a fekete színű máz tudatos, vagy pedig egy technológiai hiba (véletlen) eredménye.

1-2. kép: Nyírbátori fekete mázas kályhacsempék

A két kályhacsempe a 15. század végére keltezhető¹, és az eddigi ismereteink alapján a fekete színű mázak ltáliában jelennek meg a 16. században. Amennyiben a kályhacsempéken szándékosan létrehozott fekete mázat találunk, akkor ez jelentős.

A csempék vizsgálata egy egyszerű kérdéssel indult, és szinte rutin vizsgálatnak lehetett tekinteni. Ám igen szokatlan mérési eredményeket kaptunk. Talán ennek fényében érdemes átgondolni néhány rutinszerűen bevett eljárást a kerámiák szemrevételezésével kapcsolatban.

Csempék szemrevételezése

Alaposabb szemrevételezés során néhány olyan apró részletet lehetett megfigyelni, ami kissé szokatlannak számít.

A madár címeres csempe (1. sz. csempe, később 3. minta) fekete máza bizonyos szögben tartva fémesen csillog. Más szögből nézve fekete. Mivel a madár színe zöld, a háttér fekete, ez elvileg a tudatos fekete szín felé billenti a mérleget. Mivel a fekete színű máz meglehetősen ritka, ezért fontosnak érzem, hogy a kerámiák színézésével kapcsolatos tudnivalókat (amelyek nagy része közismert) röviden összefoglaljam. Ezek megértése után könnyebb megérteni, hogy miért szokatlan ennek a csempének a máza.

A rozettás csempe (2. sz. csempe, később 5. minta) máza nem túl fényes. Ennek oka lehet károsodás (üvegkorrózió) is. Okozhatja az is, ha égetés közben a máz felületére egy kevés hamu ég. Akkor kerül égetés közben hamu a mázra, ha túl nagy a kemencében a húzat.

Kerámiák színezőanyagai

Kerámiákat kétféle festéktípussal szokás színezni: engóbokkal és mázakkal.

Az engóbokat megfogalmazhatjuk agyag kötőanyagú festékként. A mázakat, pedig üveg kötőanyagúnak. (Természetesen a kemencében a magas hőmérséklet hatására megolvadt máz üveges fázisa válik kötőanyaggá.)

Önként adódik a kérdés, hogy vajon miért használnak kerámiában kétféle festéktípust is?

Ha alaposabban megnézzük, hogy a 15. században (és nagyjából a 19. századig tartó időszakban) milyen színeket lehet előállítani engóbokkal és mázakkal, akkor kiderül, hogy engóbokkal a fehér, sárga, vörös, barna és nagyon ritkán zöldes, esetleg fekete színek állíthatóak elő.

A mázakkal szinte minden szín előállítható², de a piros és vörös színek nem.³ (Vigyázni kell a szakirodalomban szereplő leírásokkal, mert az ilyen korban készült edényeknél gyakran tévesen máznak írják le a vörös színű engóbokat! Ennek oka, hogy a vörös engób és a felette levő átlátszó szintelen máz együtt valóban tűnhet vörös színű máznak.)

Megállapíthatjuk, hogy egyik festéktípus sem alkalmas önmagában arra, hogy az összes szükséges színt létrehozzunk velük.⁴

Szerencsés módon, az egyik hiányosságát pótolja a másik. Ez a magyarázata annak, hogy igen gyakran engób és mázat is használnak a fazekasok egy tárgyon. Ezért színenként, egyesével kell megvizsgálni a díszítést a tárgyak leírásánál. Közismert példák a „metélt mázas” és „folyatott engóbos” (téves, de gyakori nevén „folyatott mázas”)⁵ kerámia néven ismert típusok. Szintén ezt a logikát követik a magyar népi kerámiák készítése. Sőt, az elvileg tisztán csak mázakat használható olasz reneszánsz majolikák között is előfordul, hogy bizonyos színeket engóbokkal hoznak létre mázak helyett.⁶

Az égetés hatása a színre

Az engóbokon és a mázakon kívül egy másik lehetőség, amikor a kerámiák színét befolyásolni tudjuk, ez pedig maga az égetés. A tüzelés technológiájától függően ugyanazt az agyagot a fazekas vörösre, sárgára, barnára, szürkére vagy feketére tudja égetni. Minden „cserépszín” más és más kémiai és fizikai folyamat eredményeként jön létre. A feketére égetett kerámiák a régészetben és néprajzban közismertek. Az azonban már kevésbé ismert, hogy a kerámiamáz hogyan viselkedik a vörös égetéstől eltérő égetéseknél.

Az is ismert, hogy egy mázat színező anyag más színű lesz oxidáló és redukáló égetésnél.⁷

1 A régészeti adatokat Eleki Nándor bocsátotta rendelkezésemre, ezt ezúton is szeretném megköszönni.

2 Jakó 1934. „...vannak színek, mint pl. törökkék, cseresznyepiros, lila stb. színek egyszerű ólmos mázakkal nem állíthatóak elő.”

3 A piros mázak Magyarországon csak az 1930-as évek végén terjedtek el.

4 Természetesen ez csak a történeti kerámiaanyagra vonatkozik. Ma már mindenféle színt elő lehet állítani.

5 Ennél a kerámiatípusnál valójában engób és folyatott máz. A folyatott mázas kerámia név sajnos félrevezető.

6 A „testszín” engóbbal festették. Mivel az engób égetés után matt, ezért átlátszó szintelen máz (coperta) kell fölé.

7 Pl. a rézzel színezett máz vörös (oxidáló) égetésnél zöld, de szürke (redukáló) égetésnél vörös lesz.

A mázas kerámiáknál szinte kivétel nélkül csak vörös égetésre való mázakkal találkozunk. Eltérő égetésnél a mázak gyakran különböző hibákat okoznak.⁸

A fekete mázas kályhacsempéknél elvileg tudatos színezés eredményét is láthatjuk. De ugyanígy lehetséges, hogy egy égetés közben elkövetett hiba következményét látjuk.

A középkorban és kora újkorban kerámiamázak színezésére használt anyagok száma nem túl nagy. Sajnos pont emiatt nem tehetjük meg azt, hogy mázat készítsünk az első fekete színű anyaggal, amit találunk. A jó színezőanyagnak el kell viselnie közel 1000 fokot anélkül, hogy elbomlana, reagálna a mázzal (ami egyébként igen erős oldószernek tekinthető, hiszen a cserép felső rétegét is oldja). Ráadásul a színét is meg kell tartania.

Közismert az a néhány színezőanyag, ami a régészeti leletként előkerülő kerámiák mázaiban gyakran előfordul⁹. Ezeknél könnyen megfigyelhető, hogy nagyjából egy anyag egyféle színért felelős. És fordítva: egy színt valószínűleg egy színezőanyag okoz. Ezért a mázas kerámiák leírásánál rendszerint azt szokás követni, hogy anyagvizsgálat nélkül, csupán szemrevételezésre alapozva nevezzük meg a mázakat színező anyagokat.¹⁰

Ezt a logikát követve meg kéne nevezni azt az egy olyan anyagot, ami feketére színez. De ilyen anyagot nem ismertek ekkor.¹¹

A következőkben ismertetem az elvileg lehetséges megoldásokat.

Mázakban fekete színt létrehozó anyagok¹²

Sötét színű lesz egy átlátszó máz, ha viszonylag sok mangán vagy sok kobalt van a mázban. Vörös cserépen közvetlenül az ilyen átlátszó, sötét színű máz feketének hat.¹³ Ez azonban viszonylag hamar megkülönböztethető a valóban fekete mázaktól. Ha a kályhacsempéken levő fekete máz tudatos színezés eredménye, akkor csak néhány lehetőséggel számolhatunk. Az első az, ami szinte az összes eddig ismert fekete kerámiára jellemző.

Fekete máz több sötét szín keverékével

A fekete mázak a 16. századtól máig leggyakrabban a következő színezőanyagokat tartalmazzák: mangán, kobalt és vas, esetleg még mellette réz¹⁴ is. A különböző anyagok eltérő mértékben színeznek, így mindegyikből más és más mennyiséget kell a mázba kevernünk, hogy valódi feketét kapjunk. Legkevesebb a kobaltból kell, mert ez nagyon erős színezőanyag. A kobalt kis mennyisége miatt (fél % alatti) az anyagvizsgálatoknál a kobaltra kiemelten kell figyelni.

Ha kivilágosítanánk a fekete mázakat, akkor gyakran kiderülne, hogy a fekete szín valójában sötétbarna, vagy piszkos kék szín.¹⁵ Ha a fekete máz elterjedt lenne, ilyen módon meg lehetne különböztetni egymástól a különböző recepteket használó műhelyeket. De sajnos a fekete máz ritka.

Fekete vas-oxidok

Wüstit (FeO) és a magnetit (Fe₃O₄). A fekete vas-oxidok kerámiában csak redukációs atmoszférában stabilak. Vörös (oxidáló) égetésnél a fekete vas-oxiddal készített máz okkersárga lesz. Kerámiamázak színezésére nem használatosak közvetlenül, de redukáló atmoszféra esetén ezek egyike vagy mindkettő keletkezhet mázban.¹⁶ Magasabb hőmérsékleten (1000 C° felett) könnyebben marad stabil. Fazekasárun (1000 C° alatt égetett kerámián) nem valószínű a felbukkanása.

A két fekete vas-oxid ismertetése után fontos, bár látszólag kitérő a vörös vas-oxid szerepe a mázakban:

- 8 Sárga égetést biztosan, és valószínűleg a barna égetést is jól bírják ezek a mázak. A színük nem változik, de a szürke és fekete égetésnél tönkremennek, és szürkévé válnak.
- 9 Ezek a közismert mázakat színező ionok a következők: fehér: ón, sárga: antimon, okker színű: vas, barna: mangán, zöld: réz, kék: kobalt. A színező ionok miatt szokás egy-egy színezőanyagra csak az adott fém nevével (pl. mangán) utalni. Néha pedig a felhasznált alapanyag teljes nevét (pl. mangán-oxid) használjuk. Természetesen egy fém, és annak oxidja két különböző anyag. De kerámiában gyakran helyettesítik egymást szövegben. Ezért szokás a konkrét anyag pontos megnevezése helyett röviden csak a „lényeges részt” említeni. A klasszikus színezőanyagokat és egyéb alapanyagokat hagyományosan oxidnak tekintjük. Ha nem azok, akkor pedig oxidokra szokás „átszámolni” a receptekben.
- 10 Ez olcsó és gyors eljárás, de ennek „köszönhetően” nem tudjuk, hogy a modernnek tartott króm mikor jelenik meg, mert mindenki réznek gondolja. Ezen kívül azt sem tudjuk, hogy az igen drága ón pótlására mikor és milyen anyagokkal próbálkoztak. A két- vagy több színezőanyagból kevert színek szintén nem ismertek.
- 11 Modern színezőanyagok között van, ami feketére színez, de ezeket akkor még nem ismerték. Ma csak a porcelánfestészetben használják gyakran, mert nagyon drágák.
- 12 Azokat kell figyelembe vennünk, amelyek régi kerámiákban előfordulhatnak. Ezért nem tárgyalom a modern mázakban használt anyagokat, mint pl. az irídium, vagy az uránnal redukációs égetéssel előállított fekete.
- 13 Elég sok példát lehet látni ennek kihasználására. Az egyik leginkább jellegzetes a magyar népi kerámia butelláin. A jelenség leírása pl. Jakó 1934. 135.
- 14 Modern mázakban a rezet helyettesítheti króm. Jakó 1934. 1,5 rész Co, 8 rész Mn, 2 r Cr.
- 15 Az Örley fekete máz oxidjainak aránya a következő: 1 rész Mn, 2 rész Co, 8 rész Fe. Ez az arány megbízható.
- 16 Kozma 1998. 100.

A vörös vas-oxid

A három leggyakoribb vas-oxid közül messze a legismertebb oxid a vörös vas-oxid, amely (többek között) a kiégetett kerámiák vörös színéért is felelős. Ez keletkezik vörös égetés közben. A teljesség kedvéért érdemes kitérni erre a színezőanyagra is. (Később kiderül, hogy ez még fontos lehet.) Ez a színezőanyag a középkorban használt ólmos mázban okkersárga színt ad, amit minden régész és fazekas jól ismer. Ennek sajátossága, hogy fatüzelésű kemencében enyhe redukciós hatásra foltokban zöldes színűvé válik. Régészeti leleteken láthatjuk ezt a színt is. A vas-oxid az ólommentes mázat vörösesbarnára színezi. Redukciós hatásra az ólommentes mázban is zöld színű lesz.¹⁷

Technológiai hibák, melyek feketévé tehetik a mázat

Amennyiben a fekete kályhacsempék máza valamilyen technológiai hiba miatt ilyen, akkor a következő három lehetőség tűnik a legvalószínűbbnek: A máz „megette” az engóbot, a máz füstössé vált, vagy túladagolták a máz színezőanyagát. Ezek részletes leírása a következő:

A máz „megette” az engóbot

A hiba természetéből következik, hogy csak engóbos kerámiák hibája lehet. A fazekasok ennek a hibának nagyon kifejező nevet adtak. Az engób felett levő máz oldja az engób felső rétegét (így kapaszkodik hozzá). Ha a máz teljes keresztmetszetében feloldja az engób teljes rétegét, akkor az engób látszólag eltűnik, és az alatta levő cserepet látjuk. Ha a cserep vörös színű, a máz zöld, akkor a két színt együtt feketének látjuk. Ha a kék máz „ette meg” az alatta levő engóbot, akkor is fekete színűnek látjuk.¹⁸

A máz füstössége¹⁹

Szabad szemmel azt látjuk, hogy a máz felülete foltosan szürkévé vált. A fazekasok azt mondják, hogy a máz füstös lett. A kerámia látványa gyakran valóban erre emlékeztet. Ez a felületi szürke színű réteg elfedi az alatta levő máz színét. Ez a hiba inkább szürke színűvé teszi a mázat, mint feketévé, de ennek ellenére nem szabad kizárni ennek a lehetőségét sem teljesen. Jakó Géza szerint az égetés közben a kemencébe jutó kén, szén-monoxid és a vízgőz a mázakat mattá, túsűrűsossá és feketévé teszi.²⁰ A szöveg erősen sűrített, s nem tárgyalja külön a különböző hibákat okozó anyagokat. A szén-monoxid jelenléte erősen redukciós égetési atmoszférát feltételez.

Az égetés nem megfelelő atmoszférája gyakran megváltoztatja a mázak színét. Redukciós égetésnél az ólmos mázban levő ólom-szilikát a máz felületén fém ólomná válik^{21, 22, 23}. Ez a fém ólom azonban nem oldódik az ólmos mázban, ezért elektronmikroszkóp alatt kisebb-nagyobb fém ólom gömböket látunk. Ha egy redukció miatt szürke mázat vizsgálunk, akkor az eredeti színért felelős színezőanyagokat találjuk a mázban. Például, ha egy zöld máz vált szürkévé, akkor a színezőanyagok közül csak rezet találunk.

Túladagolt színezőanyag

Amennyiben a fazekas a megszokottnál jóval több színezőanyagot ad a mázhoz, akkor a máz teljesen más színű lesz, mint amilyennek lennie kéne. A végső szín az összetételtől függ. A túl sok réz, mangán, vagy kobalt fémes szürkévé teszi a mázat.²⁴ Nem lesz grafitos a túladagolt ón, antimon, vas és króm.

Első ránézésre ez hasonló a redukciós atmoszféra okozta hibára, de túladagolt színezőanyag miatt a máz teljes felülete egységesen fémes szürke lesz. Néha kifejezetten a grafithoz hasonlít a máz megjelenése. A fekete kályhacsempé máz fémes csillogása hasonlít kicsit ehhez a hibához. De a túladagolt színezőanyag mindenféle szögből nézve fémes. Ezzel szemben a kályhacsempén a fémes csillogás csak bizonyos szögből látható.

17 Ez utóbbit szeladon máz néven ismerjük.

18 A teljesség kedvéért meg kell jegyezni, hogy léteznek középkori kerámiák, amelyek máza alatt nincs engób, és a máz színe mégis tökéletesen érvényesül. Ennek oka a felhasznált agyag összetételében kereshető. Az ilyen agyagok valószínűleg magas alumínium- és/vagy szilícium-dioxid tartalmúak. Később feledésbe merült az ilyen jó tulajdonságú agyagok használata.

19 Ez a kifejezés a mai napig használatos. Használja például: Kozma 1998. 37.

20 Jakó 1934. 39.

21 Mattyasovszky 1953. 161.: „Az ólom mázat nem égethetjük redukáló kemencetérben, mert az ólom redukálódik, a máz „füstössé” válik...”

22 Petrik 1914. 144.: „A leggyakoribb hiba, mi a füstgázoktól származik, hogy az áru füstös lesz. A tökéletlen elégéskor képződő redukáló gázok (szén-oxid) és a füst az ólom-oxidos mázakat redukálja, mikor a kivált ólom szürkésfekete színűvé és fénytelenné teszi a mázat.” Az említett szén-oxid alatt szén-monoxid értendő.

23 Hinsenkamp – Falussy – Richter 1961. 463.: „Ólmos mázak redukáló égetés esetén fém ólom kiválása következtében meg-szürkülnek.” Valamivel lejjebb: „Rendkívül erős redukció következtében a porcelán máza koromlerakódás, esetleg SiC képződésével megfeketedhet.”

24 Gebauer 1985. 133. Ebben a könyvben a színező-oxidok túladagolást hasonlóan írja le, de fémes színűnek írja a vas-oxidokat is, amik tapasztalataim szerint fazekasárun (ólmos mázban) nem teszik a mázat egységes fémes szürkévé. Ezért a vas-oxidot kihagytam.

Középkori kályhacsempék mázainak összetétele

Sz	SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	TiO ₂	CaO	MgO	K ₂ O	Na ₂ O	PbO	CuO
1.	14,10	ny.	1,35	0,02	-	-	-	ny.	83,70	-
2.	14,50	ny.	2,60	0,01	-	-	-	-	82,80	-
3.	18,53	0,20	0,6	0,01	ny.	-	-	-	76,70	3,38
4.	18,10	0,25	1,40	0,01	ny.	-	-	-	76,20	3,25
5.	22,50	4,10*	7,30	0,02	ny.	-	-	ny.	65,85	-
6.	20,58	0,20	3,00	0,01	ny.	-	-	-	72,05	3,50
7.	21,95	0,19	0,90	ny.	ny.	ny.	-	-	72,30	3,38
8.	33,50	0,10	2,80	ny.	ny.	ny.	ny.	-	63,00	-

*4,10 Al₂O₃ megfelel 10,45 kaolinitnek, ami 4,87 SiO₂% tartalmaz

Átlagosan igen magas 70–80% ólomtartalomra számíthatunk. (Ez az magas ólomtartalom az oka annak, hogy a mázak nagyon folyósak voltak a középkorban.)

A vizsgálat

Az eredeti kérdés, hogy a fekete színű máz tudatos-e, vagy pedig egy technológiai hiba (véletlen) eredménye-e.

Ezt a kérdést a vizsgálat szempontjából úgy pontosíthatjuk, hogy ha a máz színezőanyagai közül csak vasat vagy csak rezet tudunk kimutatni, akkor a máz fekete színe technológiai hiba eredménye. Ha a mázban a vason kívül mangánt, kobaltot és esetleg rezet is, akkor pedig tudatos színezés. Ennek eldöntésére egy műgyantába ágyazott, egyik oldalán megcsiszolt, polírozott mintát elvittünk a Bűnügyi Kutatóintézetbe, ahol Tóth Péter rendelkezésére bocsátottuk.

Összesen 5 mázas csempeminta elemzése történt meg. Ebből kettő, a 3. és az 5. számú volt fekete mázú. (Az 1., 2. és 4. számú kályhacsempék vizsgálata más okból történt.)

A vizsgálat eredménye

A vizsgálat során alapvetően a máz színével kapcsolatos kérdésre kerestünk választ. Ezért pontszerűen elemeztük a máz egyes, általunk tipikusnak vélt részeit. A kerámia cserepét, a mázak alsó és felső részét, és a mázban levő zárványokat. A vizsgálat részletes közlése, és a többi kályhacsempe máz vizsgálatának ismertetése túlmutatna a cikk keretein.

A technológiai hibákat kizárhattuk:

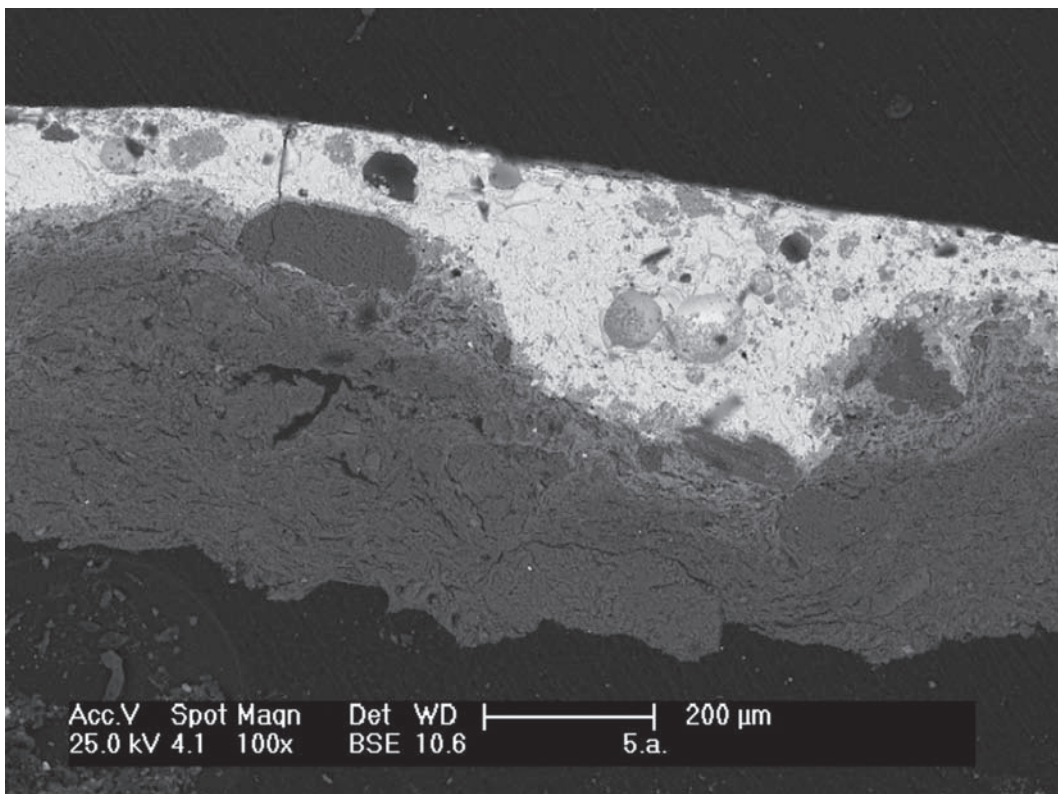
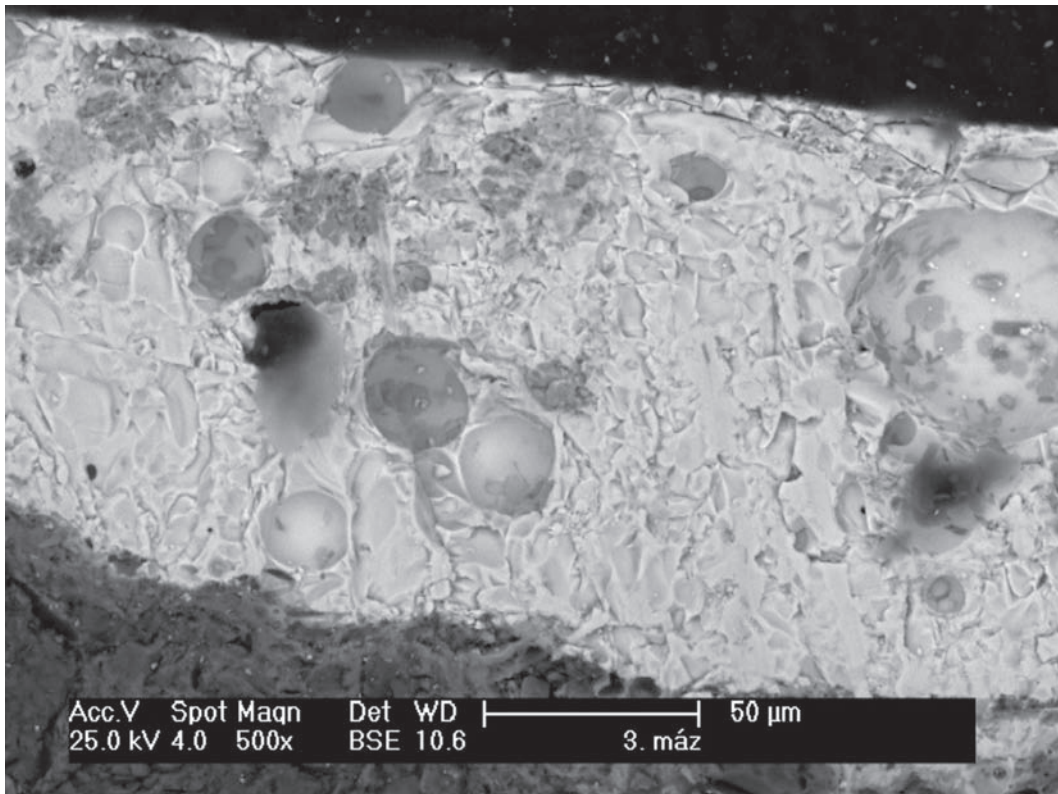
- A máz „füstössége” kizárható, mert nem láttunk fém ólom gömböket a mázakban.
- A máz nem „ette meg” az engóbot, mert nincs engób a máz alatt. A mázak teljes keresztmetszetükben feketék.

A szándékosan feketére színezett mázat nem erősítette meg a vizsgálat, mert a megszokott színezőanyagokat nem láttuk a mázban.

Három szokatlan jelenséget láttunk:

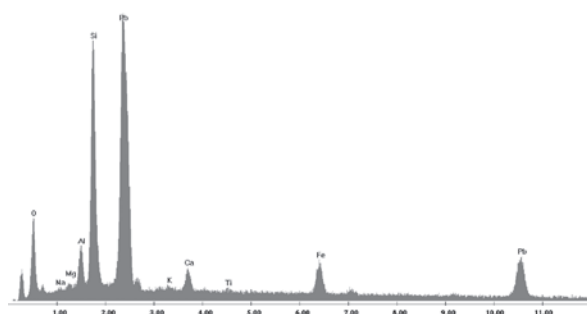
- A középkori mázakhoz képest ezekben a mintákban a megszokottnál kevesebb ólom van jelen. A mázknál alul ólomban dús, felül valamivel kisebb ólomtartalmú rétegre vált szét a máz. Ha nagyon alacsony egy máz ólomtartalma, akkor az csak igen magas hőmérsékleten olvad meg. A kályhacsempének azonban átlagos vörös színű, porózus cserepe van, tehát semmiképp nem lehet nagyon magas hőmérsékleten égetett kerámia.²⁵
- Ennél talán még szokatlanabb, hogy a vas mennyisége a megszokott mennyiségnek többszöröse volt. Egyes foltok pedig nagyrészt vasat tartalmaztak. A mázak egyetlen összetétele a középkori mázknál természetes. A mázakban levő zárványok igen fontosak, mert a mázak egyes alkotórészeire lehet következtetni belőlük.
- Színezőanyagok. A vizsgálatnál jelen voltam, és a mázat feketére színező anyagokra számítottam: kobalt, mangán, rézre. El kellett fogadnom, hogy ezek az anyagok nincsenek jelen a mázban. Ez az eredmény kizárja a reneszánsztól ismert, és máig használt fekete mázat.

²⁵ A kályhacsempéknél előnytelen a magas hőmérsékletű égetés, mert a tömörre égetett anyagú csempék nem tartják olyan jól a hőt, mint a porózus kerámiák.

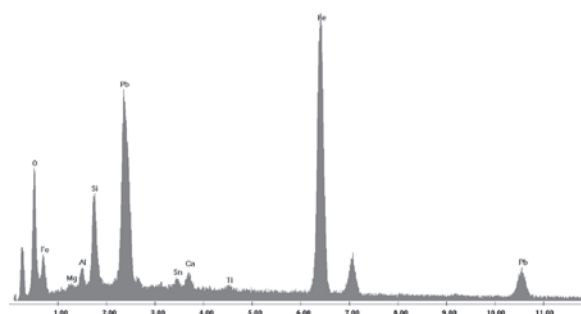

3-4. kép: 3. és 5. minta elektronmikroszkópos képe

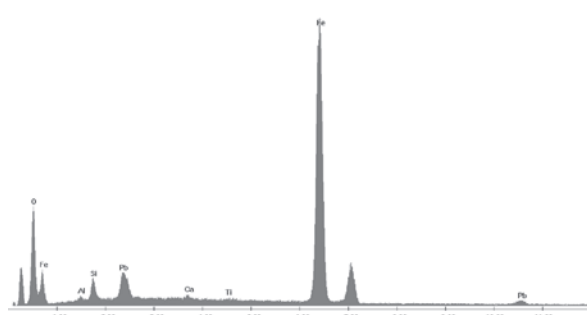
Label A: 3. máz 25keV

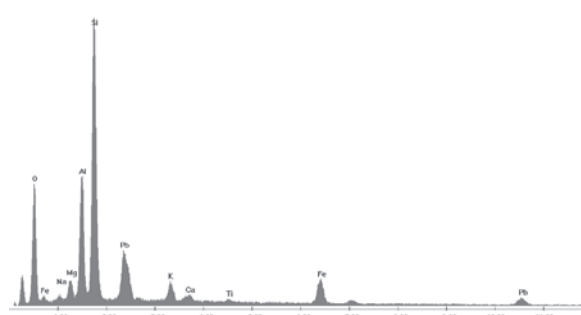
Label A: 3. máz felső töredezett rész 25keV

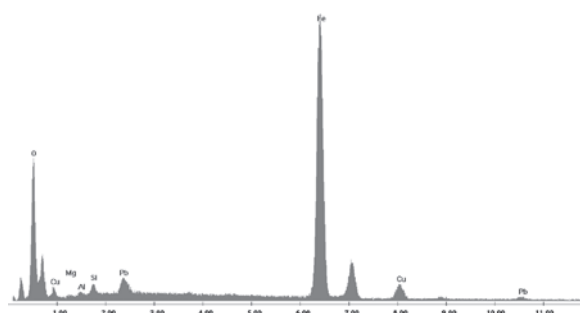
Label A: 3. máz sötét folt 25keV

Label A: 5. átmenet alsó 25keV

Label A: 5. máz sötét folt 1.25keV

5-9. kép. A mázokat alkotó anyagok

A színezőanyagok közül az egyik mintában csak a vas van jelen, ami alapján ennek okkerszínű máznak kéne lennie. Azonban a vas mennyisége döbbenetesen nagy (a szokásos mennyiség sokszorososa). A vas túladagolása esetén egy barna, nem üvegszerű és nem fényes mázat kapunk. (Ennek a színezőanyagoknak a túladagolása nem okoz grafitos színt.) Redukciós égetés esetén inkább piszkoszöld szín jellemző.

A másik mintában a vassal együtt jelen levő réz nem hoz létre fekete színt (sárgászöld lenne).

A mázban igen egyenetlen az összetevők eloszlása, ami egy középkori mázban természetes. A mázon néhány ponton végeztünk csak méréseket. Nem készült elem térkép, sem más komolyabb vizsgálat, mert a kérdés csak annyi volt, hogy a fekete színű máz tudatos, vagy pedig egy technológiai hiba (véletlen) eredménye. Azonban a csempék vizsgálatának eredményének tudatában később érdemes lesz egy részletesebb vizsgálatot végezni.

Így már nem csak a szín tudatossága volt kérdés, hanem az is, hogy ez a máz egyáltalán hogyan olvadt meg a kerámián? A fekete szín eredetére sem kaptunk magyarázatot a vizsgálatról.

Az biztos, hogy a mázban levő vas egy fekete színű vas-oxidból ered. A vizsgálat során bizonyossá vált, hogy a fekete színt fekete vas-oxid okozza. Ez azonban nem az égetés közben keletkezett redukciós atmoszféra hatására történt. A zárványok alapján valószínűbbnek tűnik, hogy az alapanyag valamilyen módon már „készen” tartalmazott fekete vas-oxidot.

Hogy olvadhat meg az ilyen kis ólomtartalmú máz?

Az ólmon kívül egy máz tartalmazhat más olvasztóanyagokat.²⁶ A reneszánsz idején az ólom egy részét égetett borkővel helyettesítették.²⁷ Ez kimutatható lenne, mert magas kálium tartalma lenne a máznak. Elvileg lehet bór tartalmú máz, amit a mikroszonda nem képes kimutatni, mert a vizsgálat szempontjából a bór „túl könnyű”. Ennek kimutatására más vizsgálatot kell végezni. A középkori mázakban nem valószínű jelentős mennyiségű bór előfordulása.

A középkori mázak felépítése

Egy középkori máz ólom-oxid és őrlött (vagy őrlés nélkül használt) homok keveréke, amihez színezőanyagot (anyagokat) is hozzákevernek. A viszonylag durva szemcsék miatt a mázak összetétele nem homogén. Ha rekonstruálni szeretnénk a megvizsgált csempe fekete mázát, rengeteg azonos mennyiségű vas-oxidot és homokot kéne összekeverni kevés ólom-oxiddal, akkor az a kemencében nem olvadna meg és nem lenne fekete.²⁸ Fazekas szemmel nézve bizonyos, hogy egészen más módon jutunk csak megoldáshoz. Ennek rekonstruálására a fazekasokétól egészen eltérő gondolkodásra van szükség.

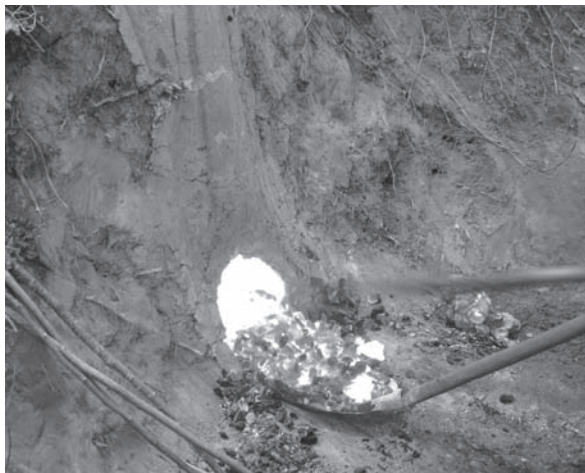
Fayalit és a wüstit

Az anyagvizsgálatok után, 2011 nyarán látogattam meg Somogyfajszon kísérleti régészeti táborában Thiele Ádámot. Az Árpád-kortól a Rákóczi szabadságharcig használt ősi kohó rekonstrukciójával vasbucát állított elő a csapatával. A vas előállításának mellékterméke egy szürke vagy fekete színű salak, ami összetétele szerint vagy vas-szilikát (fayalit) vagy vas-oxid (wüstit).

A tiszta fayalit $2\text{FeO}\cdot\text{SiO}_2$ másképp: $\text{Fe}_2(\text{SiO}_4)$ összetételű kőzetalkotó szilikát ásvány. Relatív molekulatömege 203,79. Neoszilikát, rombos szerkezete van. Sűrűsége 4,3, keménysége 6,5-7. 1205 °C-on olvad.²⁹

Wüstit közelítőleg FeO . Relatív molekulatömege 71,85. Kőszerű típusú rácsa van. Sűrűsége 5,9, keménységre nem találtam adatot, 1369 °C-on olvad.³⁰ A vas rácspontjainak közel 5%-a nincs betöltve (kis vashiánnyal kell számolni).³¹

A Thiele Ádámtól kapott anyag egyike sem tiszta fayalit vagy tiszta wüstit, ami nagyon szerencsés a kísérletek szempontjából, hiszen a középkorban hasonló módon előállított, szennyezett alapanyagokat használtak. Úgy gondoltam, hogy ezt a két anyagot érdemes lehet megvizsgálni, hogy alkalmas-e fekete máz készítésére. Mindkét anyag nem sokkal 1000 fok felett olvad, tehát reálisnak látszik, hogy több-vagy kevesebb ólom-oxid hozzáadásával már valamivel 1000 fok alatt olvadó máz készíthető belőle.

10. kép: Salak kiszedése a kohóból

11. kép: Fayalit tartalmú salak

26 1000 °C alatt a következők: alkáliák: kálium, nátrium, ma esetleg lítium, a bór, és a 20. század elején a bárium.

27 Kálium-karbonát.

28 Mázreceptekkel foglalkozni csak annak érdemes, aki jártas a mázkészítés gyakorlatában is. A legismertebb negatív példa a Wartha Vince által közölt, Szerencsi Mihály fazekas „habán” mázreceptjei, amelyek összetevői valóságosak, de az arányok nem.

29 Tamás 1982. 135. és 165. A 6,5-es keménységi adat: Römp 1960.a. 624. Illetve a fayalitet tárgyalja a Magyar Nagylexikon 7. kötet 716.

30 Tamás 1982. 163. és 168.

31 Römp 1960.b. 808.

Máz készítés

Mindkét fajta salakot porrá törtem. Az őrlés során folyamatosan kisebb-nagyobb vas szemcsék bukkannak elő a salakokból, amelyek a további őrlést nehezítették. Ezeknek a vas-szemcséknek nagy része mágnessel eltávolítható a salakporból. Cserélapokra festetem próbát először a tiszta, majd az egyre több ólom-oxiddal kevert őrölt salakkal.

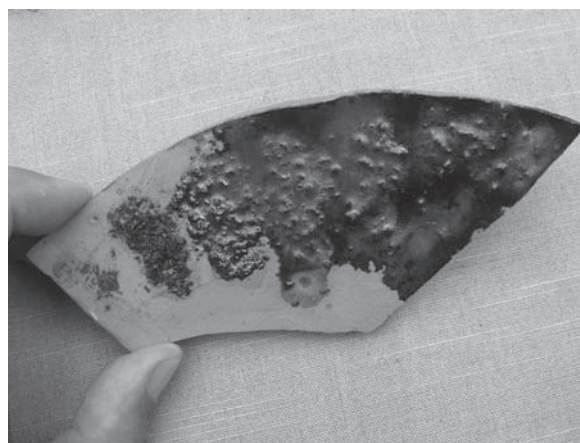
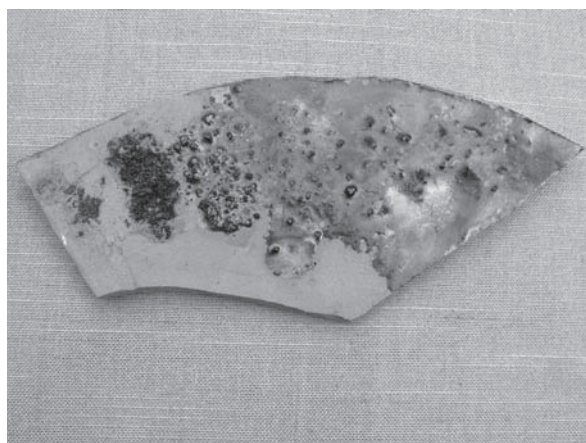
Az égetés eredménye: a wüstit (vas-oxid) csak sok ólom-oxidtól olvadt meg, és nem volt olyan folyós máz. (A nyírbátori csempék máza folyós.)

A fayalit igen kevés ólom-oxidtól is megolvadt, és folyós, fekete mázat alkotott. Ehhez 9 rész fayalithoz adott 1 rész ólom-oxid elegendő. A máz folyós, és a madár címeres (1. sz.) csempékhez hasonlóan bizonyos szögből nézve fémesen csillog.

A nyírbátori csempék fekete mázát készítő mester valószínűleg találkozott a vas előállítás mellékterméként keletkező salakkal. Talán csak a salak fekete színe (és az a tény, hogy magas hőmérsékleten keletkezett, tehát kerámia szempontjából stabil) adhatta az ötletet, hogy kipróbálja fekete máz készítéshez.

Ha egy átlagos, mázak készítésében járatos fazekas próbálta volna ki, valószínűleg akkor színezőanyagként próbálta volna mázba keverni. Ekkor valószínűleg hagyományos okkersárga mázat kapott volna. Ezzel szemben magát a salakot akarta megolvasztani annyira, hogy mázként használható legyen. Ez a gondolkodás fazekasnál szokatlan, de a végeredmény szempontjából eredményes volt. A fayalit szerencsés módon remekül használható fekete máz készítésére.

Igazán sajnálhatjuk, hogy nem terjedt el ez a fekete máz készítési módszer. Sokkal olcsóbb így fekete mázat készíteni (nem kell bele az igen drága kobalt), és egészségesebb is, hiszen igen alacsony az ólomtartalma. Nagyon valószínű, hogy a csekély mennyiségű ólom már nem oldódik ki a mázból gyengén savas italok és ételek hatására. Ráadásul „környezetbarát”, mert hulladékot hasznosít újra. Hogy miért nem terjedt el ez a máz, azt nehéz megmondani. Talán a kohók salakjának minősége (összetétele) változó. Így az egyik salak alkalmas volt fekete máz készítésére, a másik pedig nem. Talán emiatt bizonytalan volt a fekete máz készítése. Az biztos, hogy a vasgyártás fejlődésével a salak egyre kevesebb vasat tartalmazott, így idővel a felhasználható salak mennyisége is csökkent. Reméljük, hogy később közelebb jutunk a megoldáshoz.

12-13. kép: Fayalitos máz. Fémes csillogás látható a mázon bizonyos szögből nézve

A nyírbátori csempék fekete mázának besorolása

Az eddig megismert máztípusokat leggyakrabban az összetétel alapján ólmos és ólommentes mázak nagy csoportjára osztják. Az ólmos mázak kémiai szempontból ólom-szilikátnak tekinthetők. (Az ólom-szilikátokból nagyon sok féle van.) Az ólommentes mázak alkáli-szilikát vagy bór-szilikát alapúak (esetleg ezek keverékei). Az alkáli-szilikátok inkább 1000 fok feletti hőmérsékleten olvadó mázak, a bór-szilikát alapúak az előbbinél valamivel alacsonyabb hőmérsékletre készülnek. A nyírbátori kályhacsempék fekete máza vas-szilikát alapú, ami leginkább az ólommentes mázakhoz sorolható lenne, de a kis ólomtartalom miatt inkább a kettő közé. Több egyedi tulajdonságai miatt, és a szokatlan kiinduló anyag (fayalit anyagú salak) miatt érdemes egy harmadik máz kategóriának tekinteni. Valójában az első két mázcsoporthoz eltérő tulajdonságú máztípust ismerhettünk meg.

Összefoglalás

A nyírbátori két fekete mázú kályhacsempe szemrevételezése során nem lehetett eldönteni, hogy a fekete szín technológiai hiba következménye, vagy tudatos színezés eredménye. Az elektronmikroszkópos vizsgálat során kapott összetétel eredménye alapján eltér a mai mázaktól, és a középkori kályhacsempe mázaktól egyaránt. Egy egészen egyedi összetételű mázat találtunk. Az ilyen alacsony ólomtartalmú, és nagy vastartalmú máz elvileg egy középkori fazekaskemencében meg sem olvadhat. Ennél szokatlanabb, hogy a fekete mázban a színezőanyagok közül egyedül vasat találtunk. Ennek jelenléte önmagában nem magyarázza a máz fekete színét. Ezek a jelenségek együtt nem magyarázhatóak meg hagyományos fazekasmázak ismeretében, és nem állíthatók elő hagyományos fazekasok által megszokott módszerekkel. Mindezek megoldásához a fazekasok gondolkodásától eltérő gondolkodásra, és egy egészen szokatlan alapanyagra volt szükség. Ez az anyag a korabeli vas előállítás során melléktermékként keletkező salak, amely ásványi nevén fayalit, kémiai szempontból pedig vas-szilikát. Továbbá az is fontos, hogy a fekete színű vas-szilikát anyagú salakot a megszokottól eltérő módon nem színezőanyagként, hanem mázalkotóként használta a mester (mintha egy mázfritt lenne). Az égetési kísérletek segítségével megkísértem rekonstruálni ezt a szokatlan módon készült mázat. Ennek során úgy találtam, hogy fayalittal valóban készíthető máz, amely a kályhacsempéken látható egyéb szokatlan jelenségeket (pl. fémes csillogás bizonyos szögből) is mutatta. További érdekesség, hogy a kályhacsempéken levő vas-szilikát összetételű, kevés ólom-oxidot tartalmazó máz nem sorolható be könnyen a hagyományos mázak két nagy csoportjának egyikébe sem.

Überraschendes Untersuchungsergebnis der schwarzen Glasur der 2 mittelalterlichen Ofenkacheln und dessen Erklärung

PÉTER VÉNINGER

Während der Untersuchung der 2 schwarz glasierten Ofenkacheln, konnte nicht festgestellt werden, ob die schwarze Farbe Wirkung eines technischen Fehlers oder Ergebnis einer bewussten Färbung war. Aufgrund des Ergebnisses der mit einem Übermikroskop gemachten Prüfung, unterscheidet sich die Farbe nicht nur von den heutigen Glasuren sondern auch von den mittelalterlichen Ofenkachelglasuren. Wir fanden eine ganz einzelne zusammengesetzte Glasur. Eine solche Glasur mit niedrigem Bleigehalt und hohem Eisengehalt kann grundsätzlich in einem mittelalterlichen Töpferofen nicht geschmolzen werden. Es ist zudem ungewöhnlich, dass wir in der schwarzen Glasur nur das Eisen von den Farbstoffen fanden. Seine Existenz selbst erklärt die schwarze Farbe der Glasur nicht. Diese Erscheinungen zusammen können mit den Kenntnissen der traditionellen Töpferglasur nicht auseinandergesetzt werden und können durch die gewöhnlichen Methoden der traditionellen Töpfer nicht nachgestellt werden. Zu dieser Lösung wurde eine ganz andere Denkart als die des traditionellen Töpfers und einen ganz besonderen Grundstoff gebraucht. Dieser Stoff ist die, während der zeitgenössischen Eisenherstellung, als Abfallprodukt entstehende Schlacke, deren mineralischer Name Fayalit und der chemische Name Eisen-Silikat ist. Zudem ist wichtig, dass der Töpfer die schwarze Schlacke aus Eisen-Silikat ungewöhnlicherweise nicht als Farbstoff, sondern als Glasurstoff benutzte, als ob sie ein Glasurfrit wäre. Mit Hilfe der Brandexperimente versuchte ich diese ungewöhnliche hergestellte Glasur zu rekonstruieren, derzufolge ich herausfand, dass mit Fayalit wirklich Glasuren herzustellen sind, die auch auf den Ofenkacheln sichtbare Erscheinungen (wie z. B. metallischen Glanz aus bestimmten Winkeln) zeigen. Eine weitere Besonderheit ist, dass die aus Eisen-Silikat zusammengesetzte und wenig Bleioxid enthaltende Glasur der Ofenkacheln nicht einfach in den beiden großen Gruppen der gewöhnlichen Glasuren eingeordnet werden kann.

Irodalom

- Duma Gy. 1977.: Kályhacsempék mázai a XV. században. *Múzeumi Műtárgyvédelem* 1977/4. 133–145.
- Gebauer W. 1985.: Kézműipari kerámia. Budapest
- Hinsenkamp A. – Falussy G. – Richter V. 1961.: Kerámiai művezetők zsebkönyve. Budapest
- Jakó G. 1934.: Az agyagárúk ismertetése és gyártása, különös tekintettel az építészeti kerámiára. Debrecen
- Kozma B. 1998.: A kerámiamázak. Szeged
- Mattyasovszky-Zsolnay L. 1953.: Finomkerámiai kézikönyv I. Budapest
- Papp J. 1906.: Az agyagipar technológiája. *Iparosok Olvasótára* 12/1-2.
- Papp J. 1907.: A különböző agyagárúk gyártása. *Iparosok Olvasótára* 13/1-2.
- Petrik L. 1914.: Az agyagiparos. Budapest
- Römpf H. 1960.a.: Vegyészeti lexikon I. Budapest
- Römpf H. 1960.b.: Vegyészeti lexikon III. Budapest
- Somodi Zs. – Pálffy A. – dr. Kámory L. 1984.: Finomkerámiaipari technológia. Budapest
- Tamás F. 1982.(Szerk.): Szilikátipari kézikönyv. Budapest

A 14. századi anyagi kultúra tükröződése Magyarországi Klemencia halotti inventáriumában

BARTHA ANNAMÁRIA

Szegedi Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, Medievalisztika PhD program
H-6722 Szeged, Egyetem u. 2., bartha.anca84@gmail.com

Bartha, A.: *The inventory of queen Clémence of Hungary as a source of 14th century material culture*

Abstract: This article investigates the inventory of belongings owned by Clémence of Hungary, queen of France. The inventory, created after her death, lists within 748 „items” the estates of Clémence, and the exact prices for which they were sold. Among others, descriptions of various pieces of clothing, jewellery, religious and secular pieces of art, numerous horses and chariots, and even the royal tablewear are kept by this interesting source of 14th century culture history.

Keywords: medieval queenship, court life, dynastical representation

Bevezetés

Az inventárium, mint forrástípus használatakor nehézséget jelent a leírások valós tárgytipusokkal való megfeleltetése, ami nem meglepő egy olyan korszak esetén, amikor nem egyszer a legértékesebb ötvösműveket is beolvasztották tulajdonosaik, ha hirtelen pénzsűkébe kerültek.¹ Ugyanakkor pont a tárgyak hiánya miatt fontos, hogy vizsgáljuk ezeket a leírásokat, mert csak ezek által kaphatunk képet az adott időszak használati eszközeiről, kedvelt tárgytipusairól és divatjáról.

Magyarországi Klemencia² királyné hagyatéki leltára a francia középkor egy olyan időszakának uralkodói reprezentációjába enged betekintést, amikor a királyné apósa, a néhai Szép Fülöp szigorú 1294. évi törvénye, mely a nemesfém ékszerek és koronák, drágakövek és díszhintók birtoklásának jogát a királyi család tagjai számára tartotta fenn³, még éreztette hatását. Az udvar szigorúan szabályozta azt is, ki mennyi és milyen minőségű ruhával rendelkezhetett.⁴ E szabályoknak köszönhetően első pillantásra látszott, hogy ki melyik társadalmi csoporthoz tartozott.

Az inventárium segítségével betekintést nyerhetünk egy királyné ruhatárába, ékszeres ládikójába, étkezőjébe és istállójába. Láthatunk olyan tárgyakat, melyek a királynéi reprezentációt szolgálták, de olyanokat is, amelyek a királyné legszemélyesebb környezetében voltak, csak kevesek számára láthatóan.

Klemencia inventárium

Az inventárium Pierre Clairmbault (1651–1740) gyűjteményének részeként került a Bibliothèque Nationale de France-ba. 1890-ben a 99 oldalas eredeti iratot⁵ más, 1287 és 1337 között keletkezett dokumentumokkal

1 Kovács 1998. a. 183., Freeman 1963. 327.

2 Károly Róbert húga, Martell Károly és Habsburg Klemencia legkisebb lánya 1293-ban született. Szülei halála után nagyanyja Árpád-házi Mária nápolyi királyné nevelte. 1309-ben Károly Róbert feleségül kérte egy magyar arisztokrata számára, és ugyanakkor II. Jakab aragón király is megkérte harmadik fia, Ferdinánd számára. Azonban egyik frigy sem kötött meg. Végül 1314 decemberében eljegyezték X. Lajos francia királlyal, akivel 1315. augusztus 19-én házasodtak össze, és 24-én megkoronázták. Házasságuk nem tartott sokáig, mert 1316. június 5-én Lajos meghalt. Klemencia terhes volt, november 13-án életet adott gyermekének, akit I. Jánosként királlyá koronáztak, de mindössze öt napig élt. Ezt követően Klemencia özvegy királynéként élt Franciaországban 1328. október 13-án bekövetkezett haláláig. (Kristó 2005. 14-15., Bertényi 2000. 69., Sroka 1998. 24-25., Dümmerth 1982. 284-290., Lalou 1991. 1205-1206., Bartha 2013.) Klemencia életéről részletesebben lásd: Huffelman 1911., Brown 1988., Brown 1978., Proctor-Tiffany 2007.

3 Proctor-Tiffany 2007. 58.

4 Proctor-Tiffany 2007. 96.

5 A lapok, amikre az inventáriumot írták 212 milliméter szélesek és 292 milliméter hosszúak, méretük megegyezik a modern európai papírlapok méretével. A szöveget egy oszlopba írták, balról 3, jobbról 3,9, a lap aljától 4,5, a lap tetejétől 2,5 centiméter margót hagytak. Barna tintával írták, vékony, minőségi papírra. A lapokon két eltérő, egy sisakot és egy kereket ábrázoló vízjel található, az előbbi 1321 és 1335, a másik 1315 és 1321 közé datálja a dokumentum keletkezését, ez alapján valószínűsíthető, hogy Klemencia halála körül keletkezett és nem későbbi másolat. A papírok Észak-Itáliából származnak. A szöveg egy kéz munkája, oldalanként 30-31 sort írtak. Ez alapján Mariah Proctor-Tiffany feltételezi, hogy Klemencia halála után az özvegy királyné különböző birtokain összeírt vagyontárgyak egyes leltárainak az egyesített, végső tisztázata lehet. Bár eredetileg sem az oldalak, sem az „item”-ek nem voltak számozottak, később valaki számokat írt a kézirat jobb sarkába arab számjegyekkel. (Proctor-Tiffany 2007. 24-25.)

fűzték össze.⁶ 1874-ben Louis Douët-d'Arcq átírta és kiadta *Inventarie et vente après décès des biens de la reine Clémence de Hongrie, veuve de Louis le Hutin, 1328* címmel *Nouveau recueil de comptes de l'argenterie des rois de France* című munkájában.⁷

Az inventáriumot 1328. október 18-án kezdték el összeállítani Klemencia végrendeletének végrehajtói és a király küldöttei, Jean de Billouart és Pierre des Essars jelenlétében. Az ékszerek összeírása négy napot vett igénybe, a becslést a korszak hat legjelesebb ötvösmestere: Simon de Lille, Jehan Pascon, Félix d' Auccurre, Jehan de Toul, Pierres de Besançon és Jehan de Lille végezték el.⁸ Az inventáriumban 748 itemben sorolják fel a királyné különböző tárgyait, részletes leírással, súlyukkal, becsült értékükkel, a vásárló nevével. Egyes esetekben lejegyzik azt is, ha nem a becsült értékükön keltek el a tárgyak.

A tárgyak felbecslésére és eladására október 18 és 21 között került sor. Az értékesebb tárgyakat a király vásárolta meg képviselői útján. A többi tárgyat a végrendelet végrehajtóin és a királyi család egyes tagjain⁹ kívül több esetben nem nemesek és hivatásos kereskedők vásárolták meg.¹⁰ Ez a tény, valamint az, hogy a befolyt összeg gyakran nagyobb, mint amennyire az árut becsülték, azt mutatja, hogy az eladás afféle árverés lehetett.¹¹

Koronák

Az özvegy királynénak halálakor négy korona volt a tulajdonában¹², ami arra enged következtetni, hogy különböző koronákat hordott az egyes udvari alkalmaknak megfelelően. A legértékesebbet, amit 800 livre-re¹³ becsülték, és amit 10 nagy rubin, 50 kis smaragd és 40 nagy gyöngy ékesített, végrendeletében unokaöccsére, nővére, Beatrix fiára, Umberto hagyta.¹⁴ Ezt Simone de Lille készítette¹⁵, alakjáról a királyné sírszobrán ábrázolt korona révén alkothatunk képet, amelynek félgömbös mélyedéseit eredetileg a valódi korona ékköveivel színben harmonizáló kő- és üvegberakások tölthették ki.¹⁶ A másik három koronát a király vásárolta meg. A második legértékesebbet 600 livre-re becsülték; 4 nagy rubin, 4 nagy smaragd, 16 kis rubin és ugyanennyi kis smaragd, 80 gyöngy és 8 alexandriai rubin díszítette.¹⁷ A harmadik koronát két fémszálla építették, 6 rubin, 6 smaragd, 48 nagy gyöngy és 6 kis alexandriai rubin, valamint 6 kis smaragd ékesítette és 400 livre-re becsülték az értékét.¹⁸ Az utolsó korona törött volt, és 160 livre-t ért.¹⁹

Ékszerek

A királyné kilenc gyűrűje közül egy smaragdgyűrű nem talált gazdára²⁰, hatot a király vásárolt meg²¹, egy kis rubinköves gyűrű²² pedig Jeanne de Evreux, IV. Károly özvegye. Érdekes, hogy a feltárban sem fülbevalók, sem karperecek nem szerepelnek. Különböző nyakékei voltak: gyöngysorok és különböző függők, medálok, amiket a királyné szalagra, vagy láncra fűzve hordhatott a nyakában, vagy esetleg diadémként a homlokán. Kilenc függője közül egy kalcedonból²³, a többi zafírból készült.²⁴ Ezek csak méretükben²⁵, színükben, alakjukban²⁶,

6 Proctor-Tiffany 2007. 24., <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9000674p/f9.image>

7 A továbbiakban Inventárium. Ezt az átírást használtam jelen munkához, a szöveget Gál András fordította, segítségét ezúton is köszönöm. Az egyes tárgyakat item szerint hivatkozom.

8 Inventárium 37-38.

9 Különösen Jeanne de Evreux özvegy királyné. Jeanne hagyatékának és reprezentációjának Klemenciáéval való kapcsolódási pontjaihoz lásd: Holladay 2006. 83-86.

10 Például Pierre Neelle, Guillaume le Flament, Johan kereskedő, Eustace kalmárnő.

11 Huffelman 1911. 69-70.

12 Ezzel szemben Jeanne de Evreux inventáriumában 11 korona szerepelt. Proctor-Tiffany 2007. 64-65.

13 Klemencia inventáriumában az árakat párizsi fontban adták meg. 1 livre 20 sou-t és 240 denier-t ért. Proctor-Tiffany 2007. 293.

14 Item 1. „un bon chappel d'or ouquel il a 10 gros balois 50 petite emeraudes et 40 grosses pelles, présié 800 l par.. Lessié au Dalphin par la testament”

15 Huffelman 1911. 68-69.

16 Proctor-Tiffany 2007. 65-66., <http://www.kornbluthphoto.com/Clemence.html>

17 Item 3. „un bon chappel d'or ouquel il a 4 gros balois, 4 grosses emeraudes, 16 petit balois, 16 petit emeraudes, 80 pelles et 8 rubiz d' Alixandre, présié 600 l, vendu au Roy”

18 Item 2. „une bon chappel sus deux vergetes où il a 6 balois, 6 emeraudes, 48 grosses pelles, 6 petit rubis d' Alixandre et 6 petit emeraudes, présié 400 l parisis, vendu au Roy”

19 Item 4. „un chappel dépécié, (...) présié 160 l par., vendu au Roy”

20 Item 11. „une belle emeraude en un anel, présié 20 l”

21 Item 5-10., 12.

22 Item 19. „un petit anel d'un rubiet, vendu à la royne Johanne d' Evreus”

23 Item 53.

24 Item 37-44.

25 Például a 40. item esetében, ahol kiemelik, hogy nagy zafír, amit az ára is mutathat, hiszen 100 livre-re becsülték az értékét.

26 A 38-as itemben szereplő zafír felhőformának nevezi, ami azt jelenti, hogy nem teljesen szabályos, tökéletlen, míg a 44-es tételt laposnak nevezi.

és foglalatukban²⁷ térnek el. Klemenciának négy gyöngysora volt, mindegyik több százból állt (7²⁸, 8²⁹, 9³⁰, 21³¹), mindegyik szálon 20 gyönggyel. Ezek egytől-egyig a királyhoz kerültek.

A királynénak a szöveg által legtöbbször *fermail*-ként említett ruhakapcsai és brossai a felsőruha nyakkivágásának összefogására szolgáló, a középkori társadalom minden rétegében elterjedt, férfiak és nők által egyaránt hordott ékszertípus³² luxuskivitelű példányai voltak. Közülük a legszebbet és legértékesebbet d'Alençon grófjára hagyta. A négyzet alakú kapcson egy rubin, 4 smaragd és 16 gyöngy helyezkedett el, és 150 livre-re becsülték.³³ Két másikat Bourbon hercegének és Beaumont úrnak szánt végrendeletében. Az előbbi egy, a közepén nagy zafírral, Franciaország címereivel, négy rubinnal és hat gyönggyel díszített ruhakapcsot kapott, amit 50- livre-re becsülték.³⁴ Az utóbbira pedig egy smaragdos kapcsot hagyott, 4 rubinnal, 4 kis rubinnal és 16 gyönggyel, 60 livre értékben. A király 14 brossot vásárolt³⁵, ezek közül egy M betűt³⁶, egy B-t formázott és egyet Szent János ábrázolás díszített³⁷, egy másik pedig A-t formázott Magyarország és Franciaország címerével.³⁸ Az M utalhatott Szűz Máriára, vagy Klemencia nagyanyjára, Árpád-házi Máriára, esetleges korábbi tulajdonosára is. A B pedig talán a Beatrix névre, melyet többen is viseltek Klemencia családjában, például nővére is.³⁹ Sajnos az A betű megfejtése nem ilyen egyértelmű. A geometrikus formákon kívül⁴⁰ állatábrázolásokat is találunk: két papagájt⁴¹, két szarkát⁴² és egy kakast.⁴³

Az ékszerek közé sorolja a „rózsafüzéret”, ami azonban még nem felel meg a ma ismert rózsafüzérnek, mert az csak a 15. században alakult ki. Ezeket a füzéretet kézben, nyakba akasztva, vagy övre függesztve egyaránt hordták, és karikába fűzött gyöngysorokból álltak. A gyöngyök száma nem volt állandó, valószínűleg különféle alkalmakkor különféle imákat mondtak el.⁴⁴ Klemencia hat ilyen füzérrel rendelkezett, melyek közül négy értékes rózsafüzér⁴⁵ a király, és két csekélyebb értékű⁴⁶ Jeanne de Evreux tulajdonába került. Mindegyik luxuskivitelű volt, gyöngyökből, értékes drágakövekből, arany és ezüst díszekből készült, s a szemek száma eltérő volt. Sajnos nem elég részletes a leírás ahhoz, hogy ezek használatáról és felépítéséről pontos képet kapjunk. Például az egyik 48 nagy gyöngyből, 6 zafírból és 12 aranycseppből és egy másik gyöngyből állt⁴⁷, vagyis 67 szemből és 100 livre-ért kelt el. A legnagyobb 113 elemből állt, 101 gyöngyből és 12 aranycseppből és 40 livre-ért adták el.⁴⁸ A legértékesebbet 150-livre-re becsülték, 92 gyönggyel, 5 rubinnal és 5 zafírral díszítették⁴⁹, vagyis 102 szemből fűzték. A többi esetben nem tudjuk, pontosan mennyi szemből készültek a füzérek, de az egyikén még valamiféle ereklye⁵⁰ is helyet kapott.

Klemencia ruhái

Az öltözék jól tükrözte viselője társadalmi rangját, ezért a 14. században szigorúan szabályozták, hogy ki mennyi ruhát birtokolhatott. A hercegek, grófok és bárók, illetve feleségeik évente legfeljebb négy öltözetet vásárolhattak, míg egy polgárasszony mindössze egyet, hacsak nem volt jelentős földbirtoka. A ruhák minőségét is szabályozták, például egy 2000 livre-nél kevesebb vagyonnal rendelkező polgár csak olyan ruhát viselhetett, melynek anyaga rőfönként legfeljebb 10 sou-t ért. Az emberek többségének csak egy, színezetlen gyapjú

27 A 38-as itemben szereplőt arany, a 41-ben ezüst pántba illesztették be a követ.

28 Item 46. „d'une autre liace où il a 7 filz et en chascun fil 20 perles”

29 Item 48. „une autre liace où il a 8 fils, en chascun fil 20 perles”

30 Item 47. „une autre liace où il a 9 fils, en chascun fil 20 perles”

31 Item 45. „une liace de perles où il 21 fil et en chascun fil 20 perles”

32 Kovács 1998. b. 227-228.

33 Item 21. „un autre fermail quarré, où il a un balay, 4 emeraudes et 16 perlez, présié 150 l (...)à mons. d'Alençon à qui Madame l'avoit lessié en son testament”

34 Item 22. „un autre fermail où il a un saphir ou milleiu, des armes de France, à 4 balais et 16 perles, présié 50 l par. Mons. de Bourbon l'a, pour ce que Madame li avoit lessié en son testament”

35 Item 23-36.

36 Item 26. „un autre, en guise d'une M, où il a un ruby parmi et autre menue perreire, présié 30 l par.; vendus au Roy”

37 Item 33. „un fermaillet, en guise d'un B et y a un Saint Johan présié 8 l par., vendus au Roy”

38 Item 34. „un A esmallié de France et de Hongrie, présié 60 par.; vendu au Roy et livré comme dessus”

39 Proctor-Tiffany 2007. 68-69., Huffelman 1911. 69.

40 Item 23-25., 27-29., 32., 36.

41 Item 30. „un autre fermail, à deux papegaus”

42 Item 31. „un autre fermail, à deux pies”

43 Item 35. „un coc”

44 Proctor-Tiffany 2007. 70-71.

45 Item 49-52.

46 Item 62-63.

47 Item 49. „unes paternostres où il a 48 perles, 6 saphirs et 12 saigniaus d'or, et un nouel de perles présié 100 l par”

48 Item 51. „unes paternostres où il a 101 perles et 12 saigniaus d'or, présié 40 l par”

49 Item 50. „unes paternostres où il a 92 perles, 5 baloys et 5 saphirs, présié 150 l par”

50 Item 63. „unes paternostres dé geest à saigniaux d'or, où il a saintuer, présié 12 l par”

öltözéke volt. Ennek a szabályozásnak köszönhetően mindenkiről első pillantásra látszott, hogy a társadalom mely rétegéhez tartozott.⁵¹

Klemencia ruháinak anyaga, színe és a különféle ruhatípusok mind a királynői hatalmat demonstrálták. A királynének saját szabója volt, Johan de Gaangni, aki az udvar számára készítette és javította a drága öltözeteket. Klemencia végrendeletében ő és felesége egyaránt feltűnik, mint a háznép fontos tagjai.⁵²

Az özvegy királynének halála pillanatában tizennyolc⁵³, több darabból álló öltözete⁵⁴ volt, ráadásul több köpenye, kabátja és egyéb kiegészítő ruhadarabja, melyek elnevezéseinek fordítása és azonosítása meglehetősen bonyolult.

A különféle öltözékekhez az inventárium említi a színüket, az anyagukat, hogy hány darabból állnak és hogy szőrmével szegélyezettek-e. Ez utóbbi azért volt lényeges, mert az úgynevezett *menu vair*⁵⁵ használata csak az arisztokrácia számára volt megengedett.⁵⁶

Legdrágább ruhája egy öt darabból álló öltözet lila bársonyból, amihez egy pöttyös szőrmével szegélyezett palást is tartozott. Ezt 180 livre-ért vásárolta meg Madame de Beaumarchès, jóllehet értékét csak 120 livre-re becsülték.⁵⁷ A királyné valószínűleg különleges udvari alkalmazkra tartogatta. A második legdrágább ruha 4 részes volt, szintén bársonyból készült, 70 livre-re becsülték és 80 livre-ért kelt el.⁵⁸ Majdnem ennyibe került az a díszes köpeny is, amiben a királyné házasságra lépett, 70 livre-ért vásárolták meg.⁵⁹ Nem tudhatjuk, hogy a királyné nagy értéke miatt, vagy érzelmi okokból őrizte meg ezt a ruhát, hiszen az esküvő 1315. augusztus 19-én volt, vagyis 13 éve volt a királyné ruhatárában.

A többi öltözéke 100 sou⁶⁰ és 36 livre⁶¹ közötti áron kelt el. A ruhák árát valószínűleg az anyaguk is befolyásolta. Klemencia ruhái drága és különleges szövetekből készültek. Bársonyból (velour)⁶² készült a két legdrágább ruhája, de emellett különféle selymeket is találunk.⁶³ A *cendal*-nak nevezett tafotához hasonló selyemanyagot gyakran használták a ruhák szegélyezéséhez.⁶⁴ A *camocas* (*camoquois*) néven említett anyagból három ruhát is varrtak neki.⁶⁵ Ez vagy drága selyemanyag, vagy arany szálakkal átszőtt drága szövet⁶⁶ lehetett. Több ruhája a *marbré/meschi* nevű anyagból készült⁶⁷, melyet leginkább Itáliában készítettek: különféle színű szálakat szőttek össze, anélkül, hogy ezeket teljesen összekártották volna, így az anyag mozgás közben változtatta a színét, és márványos hatást keltett.⁶⁸ Klemencia lila⁶⁹, vörös⁷⁰ és barna⁷¹ szálakból szőtt szövetekből varratott ruhákat magának. Ugyancsak készültek ruhái *escarlate* anyagból, amely nagyon értékes és jó minőségű szövet volt, leggyakrabban piros színű, de elő tudták állítani kék vagy lila, ritkábban fekete és fehér színekben.⁷² Klemencia ruhatárában egy kék⁷³, egy lila⁷⁴ és egy fekete⁷⁵ *escarlate* ruhát találunk. Három ruhának az alapanyagát pedig teveszőrből szőtték.⁷⁶

51 Proctor-Tiffany 2007. 96.

52 A szabó felesége Klemencia keresztlánya volt, akinek egy márványos lila színű cote-ot és sercot-ot adott, a sercot-ot *menu vair*, vagyis pöttyös szőrme szegélyezte. Item 274. „*une cote et un sercot de marbré violet, donc le sercot est fourré de menu vair, donné à la fame Johan de Gaangni le tailluer, fillole Madame*”

53 Item 267-271., 275-278., 283-289., 293., 299.

54 Robe: általában több (Klemencia inventáriumában 2-5) különféle ruhát magába foglaló öltözet, női ruha. Jobbára egy cote (általában bokáig érő, szűk és hosszú ujjú ruhadarab, amelyet férfiak és nők egyaránt hordtak az ingük felett), sercote (a cote felett hordták, általában szabadban, nyitott, időnként csipkével szegélyezett, köpenyszerű ruhadarab, széles ujjakkal, ami látni engedi az alatta viselt cote-ot) és mantel (bő, kör alakú külső ruha, vagy köpeny, ami az elülső részén alul nyitott, és/vagy a vállon, vagy elöl záródik) együttese, Proctor-Tiffany 2007. 291-294.

55 Pöttyös szőrme, mellyel gyakran szegélyezték a ruhák külső részét, Proctor-Tiffany 2007. 293.

56 Proctor-Tiffany 2007. 97.

57 Item 276. „*une robe de violet veluiau, de 5 garnemens, fourrée de menu vair, présié 120 l par.; vendu à madame de Beaumarchès, 180 l. par*”

58 Item 277. „*une robe de veluau encendrez, de 4 garnemens, fourrée de menu vair, présié 70 l par.; vendu (...)80 l. par*”

59 Item 183. „*un bource à pelles broudée, en quoi Madame fut espousée, vendue (...)70 l*”

60 Item 299.

61 Item 278.

62 Item 275-277., 283.

63 Item 284-285.

64 Proctor-Tiffany 2007. 292. Az inventárium fekete (Item 278-289.), kék (Item 279., 292-293., 299.) és lila (Item 275.) színű *cendal*-t említ, egyénel pedig nem határozza meg a színt (Item 301.).

65 Item 290-291., 294.

66 Proctor-Tiffany 2007. 292.

67 Item 267-268., 270., 274., 279., 281-282., 301-302.

68 Proctor-Tiffany 2007. 100.

69 Item 274.

70 Item 267-268., 279., 282.

71 Item 281., 302.

72 Proctor-Tiffany 2007. 293.

73 Item 269.

74 Item 296.

75 Item 297.

76 Item 289., 292., 298. Ezt a szövetet *camelin*-nek nevezték, és közepes minőségűnek számított. Proctor-Tiffany 2007. 292.

Mint az a fentiekből is látszik, Klemencia ruhatára meglehetősen színes volt. A leggyakoribb színek a sötétvörös⁷⁷ és a lila⁷⁸, melyek meglehetősen drága színek lehettek. Ennek ellenére nagy számban fordulnak elő, így feltételezhető, hogy ezek voltak a királyné kedvelt színei. A vörös szín utalhat az Árpádok vörös-ezüst címerére is.

E két színén kívül kék⁷⁹, fekete⁸⁰, barna⁸¹ és fehér⁸² öltözékek szerepelnek még a felsorolásban, bár nem minden esetben adták meg a ruha színét. A francia uralkodóházra jellemző azúrkék szín nem dominál a felsorolt öltözékekben, a fekete valószínűleg a gyász színe.⁸³

A királyné szépségápolási tárgyai

Klemenciát a korszak leírásai különösen szépnek tartották. Személyes tárgyai közül több a szépségápolás és a tisztálkodás céljait szolgálta. Tizenöt különböző mosdótála⁸⁴ volt ezüstből vagy aranyozott ezüstből. Ezek egy részét talán az asztalnál használták, hogy az étkezéskor kezet tudjanak mosni, de néhány kifejezetten arcmosásra szolgált. Több tükre is volt⁸⁵, köztük egy köpenyeges szarvast ábrázoló, Franciaország és Magyarország címerével.⁸⁶ Az egyik tükre ezüstből készült és zománcozott volt⁸⁷, a két másik elefántcsontból⁸⁸ készült és az egyikhez fésű is tartozott.⁸⁹ Nem tudni, hogy ezeket valóban fésűlködésre, vagy inkább a haj feltűzésére használták-e. A haj szétválasztásához is volt egy speciális eszköz, Klemenciáé kristályból készült és arannyal díszítették.⁹⁰ Az arcukat színezték is, ezt bizonyítja, hogy a hagyatékban púderes doboz is volt ezüstből.⁹¹ A hölgyek rózsavízzel illatosították magukat, a hagyatékban több fiolányi rózsavíz szerepel.⁹²

A királyné asztala

Az asztali díszedények számos fajtáját nevezik meg az inventáriumok, ezek pontos azonosítása, és konkrét tárgyakkal való megfeleltetése nehézkes, mert bár nagy számban készültek, csak kevés maradt fenn belőlük, s az elnevezések egyaránt utalhatnak formára, úrmértékre és rendeltetésre.⁹³

Klemencia több száz asztali ötvöstárggyal rendelkezett, ezek nagyrészt ezüstből, vagy aranyozott ezüstből készültek. A kevés színarany tárgy külön fejezetet képez az inventáriumban, melyek közül kiemelkedik egy díszes talpú, fedővel rendelkező „hanap”⁹⁴, ami önmagában 485 livre-ért kelt el.⁹⁵ Két másik hanap⁹⁶, egy lábas csésze⁹⁷, egy serleg⁹⁸ és egy oroszlán alakú kis sőtartó⁹⁹ készültek még aranyból. A királyné személyes használati tárgya lehetett a két arany kanál és egy arany villa¹⁰⁰, ami Klemencia újdonságok iránti érdeklődését mutatja. Bár a villa már a 11. században megjelent Európában, csak a 13–14. században vált népszerűvé, s ekkor még igazi luxuscikknek számított. A nápolyi hatás ebben az esetben sem kizárható, egy Nápolyi Róbert idejében készült szakácskönyvben a villát a lasagne fogyasztásának kellékeként említik.¹⁰¹

77 Item 267-268., 279., 282., 288.

78 Item 274., 276., 285., 290., 294., 296., 300.

79 Item 269., 291.

80 Item 283., 286., 297.

81 Item 281., 302.

82 Item 289.

83 Proctor-Tiffany 2007. 101.

84 Item 138-140., 163., 174., 176.

85 Item 118., 131., 154-156., 420.

86 Item 118. „un cerf enmantelé esmallié de France et de Hongrie, et un miroer”

87 Item 154. „un miroer d'argent esmallié”

88 Item 420. „Item, un miroer et une boueste, d'ivoire, 8 s”

89 Item 156. „un pigne et miroer d'yvoire”

90 Item 68. „une gravouere de crystal garnie d'or”

91 Item 131. „un estui d'argent à poudre”

92 Item 122., 135., 157.

93 Kovács 1998. c. 275-276.

94 Talpas, átmérőjéhez viszonyítva magas edényforma, különféle funkciókat láthat el. Kovács 1998. c. 276.

95 Item 188. „un hanap d'or à couvercle, séant sur un trépié d'un serpent, ... vent 485 l par”

96 Item 190., 193.

97 Item 189.

98 Item 192.

99 Item 191. „une petite salière en guise de lyon”

100 Item 195. „deux culliers et une fourchète d'or”

101 Proctor-Tiffany 2007. 88. A villa ritkaságát mutatja, hogy Klemencia franciaországi kortársai közül csak Jeanne de Evreux rendelkezett villával, és 100 évvel később VI. Károlynak is csak három darab volt, Huffelman 1911. 71., 1363-ban V. Károlynak is volt néhány villája, Proctor-Tiffany 2007. 88.

Az asztalnál az aranyból és ezüsből készült edények egy részét használták csak az étkezésekhez, más tárgyak inkább reprezentációs célokat szolgáltak, ezek a lakomák során egy külön asztalon voltak közszemlére téve.¹⁰²

A lakomák fontos kellékei voltak a só, fűszer, asztalkendő és egyebek tárolására szolgáló tartók. Az inventárium összesen 9 sőtartót említ¹⁰³, ezek közül kettő szarvas¹⁰⁴, egy oroszlán alakú¹⁰⁵, egyet pedig zománcozott kígyók díszítenek. Az inventáriumban szereplő gallie-k és nef-ek egyaránt hajó alakú tárolóedények voltak. Az előbbiből kettőt találunk a felsorolásban, az egyik aranyozott ezüst¹⁰⁶, a másik nagyméretű aranyozott darab zománcképekkel, melyek négy majmot ábrázolnak.¹⁰⁷ Ezek a tárgyak igen értékesek voltak: a kisebbiket 107 livre-ért, 9 sou-ért és 4-dénárért, a nagyobbikat 203 livre-ért és 10 sou-ért vásárolta meg a király.

Klemencia birtokában volt még két nef¹⁰⁸, az egyik zománcozott, aranyozott ezüsből, mely 128 livre-ért és 5 sou-ért talált gazdára¹⁰⁹, a másik egy ezüst nagyméretű hajó, amely egy kígyónyelvvel volt díszítve.¹¹⁰ A kígyónyelvet hatékony amulettnek gondolták, és az asztalon tartották, hogy megvédje őket a mérgektől és tisztán tartsa az ételeket.¹¹¹ Klemencia inventáriumában több ilyen tárggyal is találkozunk: említ egy korallból készült fát kígyónyelvvel¹¹², és 3 zománcozott sőtartót kígyókkal.¹¹³

Lovak és hintók

Mind a lovak, lószerszámok, mind a hintók státuszszimbólumnak számítottak, Szép Fülöp 1294-ben megtiltotta a hintók birtoklását a polgárságnak. Klemenciának több mint hét hintó állt a rendelkezésére. A legértékesebbet, egy textiliákkal bevont hintót, amiben csak ő utazott, kísérete nélkül, 115 livre-ért árverezték el.¹¹⁴ Ezt öt ló húzta, melyek díszes szerszámzatát külön tételként 12 livre-ért vásárolták meg.¹¹⁵ Az udvarhölgyei által használt hintó ugyancsak textilbevonatos volt, 36 livre-ért kelt el.¹¹⁶

Klemenciának 24 lova volt¹¹⁷, ezek közül a legdrágább a királynéi fogatot húzta, és feltehetően a többi lovat irányította, önmagában 120 livre-ért adták el.¹¹⁸

Klemenciának több nyerge is volt, a legdíszesebbet lila bársonnyal borították és ezüst veretekkel ékesítették, és Magyarország és Puglia címerével díszítették.¹¹⁹ Talán Nápolyból hozta magával, vagy esetleg dél-itáliai rokonaitól kapta ajándékba.

Jelen tanulmányom leginkább ízelítőként szolgálhat arra vonatkozóan, hogy egy királyné környezetében, kápolnájában, illetve viseleti és használati tárgyai között milyen tárgytípusok fordultak elő. Igyekeztem a magyar vonatkozású elemeket kiemelni, és szándékosan nem foglalkoztam a királyné kápolnájával és kegytárgyaival, valamint a könyvkultúrával, amely külön tanulmány témája lehetne, hiszen Klemencia könyvtára sok kötetet tartalmazott, közülük máig fennmaradt a Peterborough-i Zsoltároskönyv és Ovidius Moralisé-jének egy kódexe. Fő célom az volt, hogy felhívjam a figyelmet erre az érdekes forrásra, amelyet különösen fontosnak tehet számunkra, hogy a magyar Anjou-korból nincsenek hasonló részletességű hagyatéki forrásaink, így kiváló analógiául szolgálhat a királyi és királynéi reprezentáció, a művelődéstörténet és a művészettörténet kutatói számára.

102 Proctor-Tiffany 2007. 87-88. Ez kitér Jean de Limbourg Január-miniatúráján is a Très Riches Heures című kódexben, mely Jean de Berry herceg lakomáját ábrázolja. A miniatura bal oldalán láthatóak egy külön kis asztalon a különféle díszedények.

A hercegi asztalon pedig számos étkezési célú edény mellett egy medvével és hatyúval díszített nef (díszhajó) foglal helyet, amiről a későbbiekben még szót ejtek. Kovács 1998. c. 277., 262-263. kép

103 Item 121., 123., 125., 128., 153., 191.

104 Item 128.

105 Item 191.

106 Item 103. „une galie d'argent dorée à esmaus, (...)valent 107 l 9s 4 d ob., vendu au de Roy et livré comme dessus”

107 Item 104. „une autre grant gallie dorée, emailée dehors sur 4 babouins, (...)valent 203 l 10s par., vendu au de Roy et livré comme dessus”

108 A tárgytípus későbbi párhuzamairól lásd: Kovács 1998. c. 277-279.

109 Item 143. „un nef d'argent dorée esamillée, (...), valent 128 l 5 s par”

110 Item 170. „une nef d'argent et une langue de serpent aveques”

111 Proctor-Tiffany 2007. 62.

112 Item 177. „un arbre de courail à langues de serpent”

113 Item 125.

114 Item 504. „le char aus damoiseles, donc la couverture est de drap et de toile, deux selles, une avalouère, et une dossière. Item, une letière sanz hernois et sanz courtine; vend. ensemble 36 l par., à la dame de Beaumarchès”

115 Item 503. „les coliers et les traits de cinq chevaux dudit char, trios selles, l'avalouère, et un dossière, vend. à Guillaume du Moustier, 12 l. par”

116 Item 504. „le char aus damoiseles, donc la couverture est de drap et de toile, deux selles, une avalouère, et une dossière. Item, une letière sanz hernois et sanz courtine; vend. ensemble 36 l par., à la dame de Beaumarchès”

117 Item 483-501. és 677.

118 Item 483. „premièrement, 1 grant cheval morel, qui n'a que 1 oel; et fu du char Madame; vendu à Johan de Bouchon, 120 l”

119 Item 467. „une sambue, à tout le lorain, garnie d'argent, donc la sambue est de veluau violet, et sont les escues d'argent esmailié de Puille et de Hongrie”

Összefoglaló

Klemencia (1293–1328), Károly Róbert húga, bár ténylegesen sosem járt hazánkban, mégis haláláig használta a „Magyarországi” jelzőt. 1315-ben Franciaországba ment férjhez, egy évig volt az ország királynéja, pár napig anyakirálynéja.

1328. október 12-én halt meg, október 18-án hagyatéki leltár készült, amely leírja a királyné tárgyait, azok súlyát és anyagát, közli azok értékét és a későbbi tulajdonosuk nevét. Ez alapján betekintést nyerhetünk az özvegy királyné mindennapi életébe. Használati tárgyai, ruhái, ékszerei és vallási kegytárgyai – bár maguk a tárgyak nem maradtak ránk – a korszak anyagi kultúrája mellett a francia udvari reprezentációról is vallanak.

The inventory of queen Clémence of Hungary as a source of 14th century material culture

ANNAMÁRIA BARTHA

This article studies the inventory of belongings of Clemence of Hungary (1293–1328), queen of France. The inventory, compiled after Clemence's death, lists 748 „items” as her property and the exact prices for which they were sold. It consists of various pieces of clothing, jewellery, religious and secular works of art, numerous horses and chariots; moreover, the description of the royal tablecloth is recorded by this interesting source of 14th century cultural history.

Irodalom

- Bartha A. 2013.: Magyarországi Klemencia kapcsolatai Magyarországgal. In.: Francia-magyar kapcsolatok a középkorban. Szerk.: Györkös A. – Kiss G. – Sággy M., Debrecen (megjelenés alatt)
- Bertényi I. 2000.: A tizennegyedik század története. Budapest
- Brown, E. A. R. 1978.: The Ceremonial of Royal Succession in Capetian France: The Double Funeral of Louis X. *Traditio. Studies of Ancient and Medieval History, Thought, and Religion* 34. 227-279.
- Brown, E. A. R. 1988.: The Chapels and Cult of Saint Louis at Saint-Denis. *Medievalia: A Journal of Medieval Studies* 10. 279-331.
- Douët-d'Arcq L. 1874.: Inventarie et vente après décès des biens de la reine Clémence de Hongrie, veuve de Louis le Hutin, 1328. In.: Douët-d'Arcq L.: Nouveau recueil de comptes de l'argenterie des rois de France. Paris, 37-112.
- Dümmerth D. 1982.: „Magyarországi Klemencia” Franciaország királynéja. In.: Dümmerth Dezső: Az Anjou-ház nyomában. Budapest, 284-290.
- Freeman, M. B. 1963.: A Shrine for a Queen. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 21/10. 327-339.
- Holladay, J. A. 2006.: Fourteenth-century French queens as collectors and readers of books: Jeanne d'Evreux and her contemporaries. *Journal of Medieval History* 32. 69-100.
- Huffelman, A. M. 1911.: Clemenza von Ungarn, Königin von Frankreich. Berlin
- Kovács É. 1998. a.: Későközépkori francia inventáriumok magyar vonatkozásai. In.: Kovács Éva: Species modus ordo. Válogatott tanulmányok. A szöveget gondozta Verő Mária és Takács Imre, Budapest, 182-189.
- Kovács É. 1998. b.: Két 13. századi ékszerfajta Magyarországon. In.: Kovács Éva: Species modus ordo. Válogatott tanulmányok. A szöveget gondozta Verő Mária és Takács Imre, Budapest, 213-235.
- Kovács É. 1998. c.: Világi ötvösművek a középkori Franciaországban. In.: Kovács Éva: Species modus ordo. Válogatott tanulmányok. A szöveget gondozta Verő Mária és Takács Imre, Budapest, 275-281.
- Kristó Gy. 2005.: Károly Róbert családja. *Aetas* 35/4. 14-28.
- Lalou, E. 1991.: Klementia v. Ungarn. In.: Lexikon des Mittelalters Vol. 5. München-Zürick, 1205-1206.
- Proctor-Tiffany, M. 2007.: Portrait of a medieval Patron: The inventory and gift giving of Clémence of Hungary. Providence, Rhode Island
- Sroka, S. A. 1998.: Klemencia. In.: Sroka, Stanislaw A.: A magyar Anjouk családi története. Kraków, 24-25.

Két 16. századi fémfonalas pártá anyagvizsgálata, készítés-technikája és restaurálása

LENGYEL BOGLÁRKA

Magyar Nemzeti Múzeum
H-1088 Budapest, Múzeum krt. 14–16., lenboglar@gmail.com

Lengyel, B.: *Material testing, production-technology and restoration of two 16th century corollas made with metal thread*

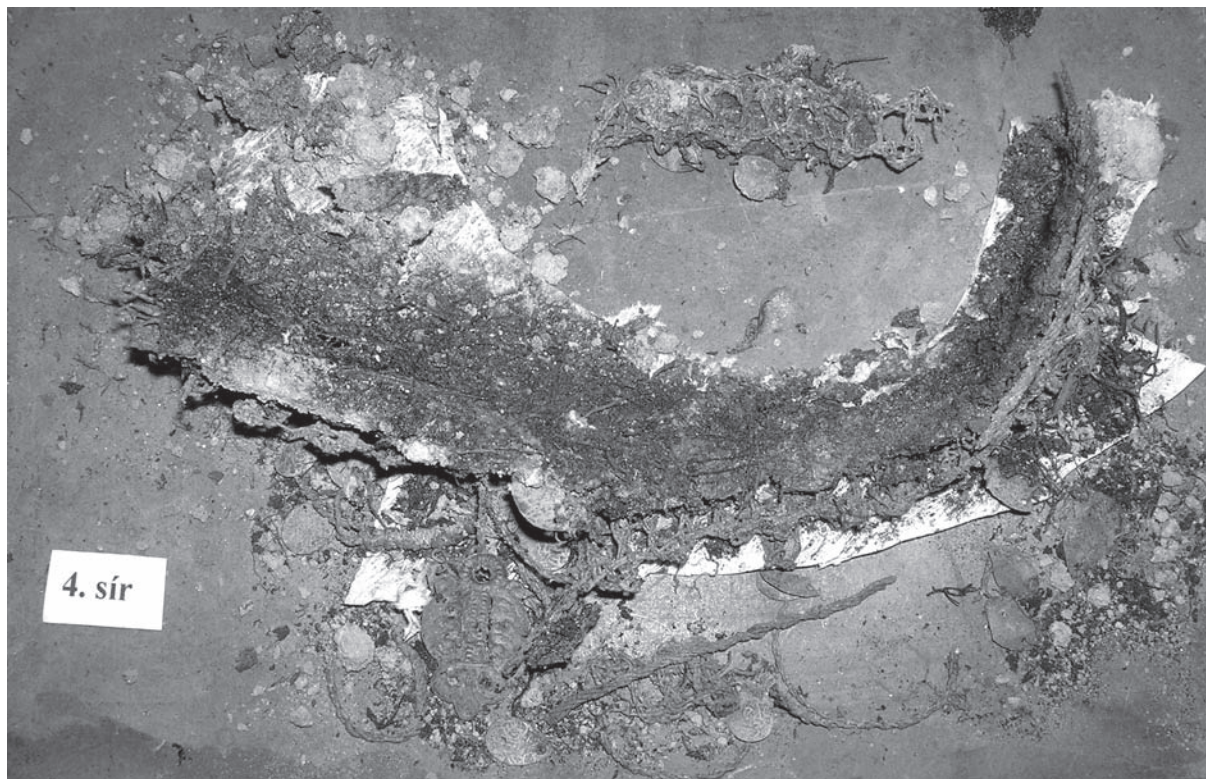
Abstract: During the restoration of two 16th century corollas made with metal thread, the aim was not only to conserve these artifacts but also to make a documentation according to which a reconstruction of the corollas can be made in the future.

We have compared these corollas (one of which was found in Tapsony-Terebezd, and the other one is from an unknown locality), according to their materials and production-technologies. In the course of the comparison, it turned out that the metal thread of the artifacts is yellow brass foil twined around the silk inner thread. The use of these materials together is unique. The synthesis of the corollas' metal threads are quite similar to each others.

Keywords: corolla, metal thread, fake gold thread, lace, islog, sequin

Bevezetés

Két pártá lelet restaurálásának befejezésére kértek fel. Azt gondolom, hogy a restaurálás során tett készítés-technikai megfigyelések fontosak lehetnek a pártákkal és a történeti viselettel foglalkozó régészek számára. Bár a párták rossz állapotúak, töredékesek, mégis kidolgozásuk miatt érdekesek. Remélem, hogy részletes leírásuk segítheti a később előkerülő párták feldolgozását analógiaként. Esetleg fordítva, egyéb párták segíthetnek az alábbiakban közöltek bizonytalan részeit még pontosabban rekonstruálni.

1. kép: Terebezd 4. számú sír pártája restaurálás előtt

A két leletben közös, hogy a csipkék fémfonalakkból készültek, amelyeket flitterek díszítenek. Hasonló a fonalfelépítésük és készítés-technikájuk. Az egyik Tapsony-Terebezd 4. számú sír pártája, a másik ismeretlen lelőhely, szám nélküli sír pártája.¹

A fémfonalas pártá leletek restaurálás szempontjából is sajátos helyzetűek, mert összetett anyaguk miatt egyszerre igényelnek textiles és fémes szakismeretet. Régészeti fémrestaurátorként ezért tartottam szükségesnek több textiles szakember (textil restaurátor és csipke szakértő) bevonását a munkába.

Úgy gondolom, talán a restaurálás alatt nyílik leginkább lehetőség a műtárgy mélyebb megismerésére.

A bontás, tisztítás hosszadalmas folyamata alatt felfedezhetőek a pártá készítése során alkalmazott különböző fogások. Ezen keresztül bepillantunk abba, hogy a mester milyen módszer szerint dolgozott.

Az anyagvizsgálatok segítségével pedig a tárgyat alkotó anyagok összetételét ismerhetjük meg.

Mindezek együttes alkalmazásával – a restaurálás után – képet alkothatunk arról, hogy milyen is lehetett a két pártá a viselés korában. Ennél még pontosabb képet az eredeti készítés-technikával megalkotott rekonstrukció nyújthat.

A párták leírása

A Terebezd 4. számú sír pártájának adatai és leírása:

anyaga: sárgaréz, bőr, textil, csont, üveg

hossza: 31 cm, szélessége: 3,5 cm

csipke szélessége: 2 cm

fémfonal átmérő: 0,4 mm

fémfonal szalag szélessége: 0,8-0,9 mm

flitter: 8×12 mm, 9×13 mm, 85 db

üvegyöngy: 25 db

csontgyöngy: 17 db

csavart üvegyöngy: 6 db

A pártá fémfonalakkból készített vert csipke², az alapja bőr és textil volt. Csont-, és üvegyöngyökkel, valamint vékony lemezből készült csepp alakú flitterekkel (islógok, ragyogók) díszítették. A flittereket két szálból sodrott fémfonalakon kis drótkarikákkal rögzítették. A pártá közepén egy nagyobb méretű tulipánt vagy liliumot ábrázoló vékony lemezdísz található.

A félköríves forma és a koponya homlok részének elszíneződése alapján – amelyet a pártá fém részeinek korróziója okozott – a pártá ún. előpártá, mely a homlokot díszítette. A fej hátsó részén a fej kerületéhez volt állítható, feltételezhető, hogy szalagokkal kötötték meg, de ezekből nem maradt meg semmi. Mojzsis Dóra csoportosítását³ alapul véve díszítése szerint a fémszáldíszes-gyöngyös párták csoportjába tartozik. Gábor Gabriella⁴ és Selmeczi László⁵ a keskeny csipkedíszes pártákat a szalagpárták csoportjába sorolják.

Analógiának tekinthető a nagylózi K/9 kislánysír⁶ pártája a középdísz kivételével és a nagylózi K/7-es sírből⁷ származó pártá.

A „Szám nélküli” sír pártá adatai és leírása:

megnevezése: fémfonalas, gyöngyös, flitteres pártáöv

anyaga: sárgaréz, bőr, textil

hossza: 43 cm, szélessége: 6 cm

fémfonal átmérő: szimpla: 0,4 mm, sodrott: 1 mm, duplán sodrott: 5 mm

fémfonál szalag szélesség: 0,8–0,9 mm, duplán sodrott: 0,5 mm

gyöngyök: kicsi: kb. 3×4 mm 28 db, nagy: kb. 5×7 mm, 14 db, 2db virág alakú flitter: 8×12 mm, összesen: 54 db

1 A somogysámsóni ásatás (ásatásvezető dr. Költő László) leletei közül kilenc sír pártatöredékei kerültek restaurálásra. A párták restaurálását Bakayné Perjés Judit kezdte el, így a tárgyak beazonosítása, állapotfelmérése és a tárgyak kezelés előtti leírása az általa készített dokumentációk alapján készült. A restaurálást nem fejezhette be, váratlan halála miatt. A munkát abban a szemléletben igyekeztem folytatni és méltóképp befejezni, ahogyan Ő elkezdte, hálám jeléül a Tőle tanultaknak.

A párták között két szám nélküli sír pártatöredékei voltak. Az épebb, szélesebb pártatöredék (a restaurálási dokumentációban a megkülönböztetés miatt pártáövnek nevezett) nem a somogysámsóni leletgyűjtemény része. Ez restaurálás után az átadásakor derült ki. Ameddig nem derül fény a pártá lelőhelyére, addig ismeretlen lelőhely, szám nélküli sír pártájaként „azonosítom”.

2 A vert csipke: A valódi csipke egyik fajtája, elkészítése bonyolult. Alapműveletei: fonás, csavarás, szövés. Legkevesebb négy fonal szükséges a készítéséhez. Szerszámjai: négyszögletes vagy henger alakú párna, verőpálcák (orsók), a mintarajz és a vetéseket rögzítő gombostűk. Magyar Nagylexikon, 18. kötet 384.

3 Mojzsis 1984.

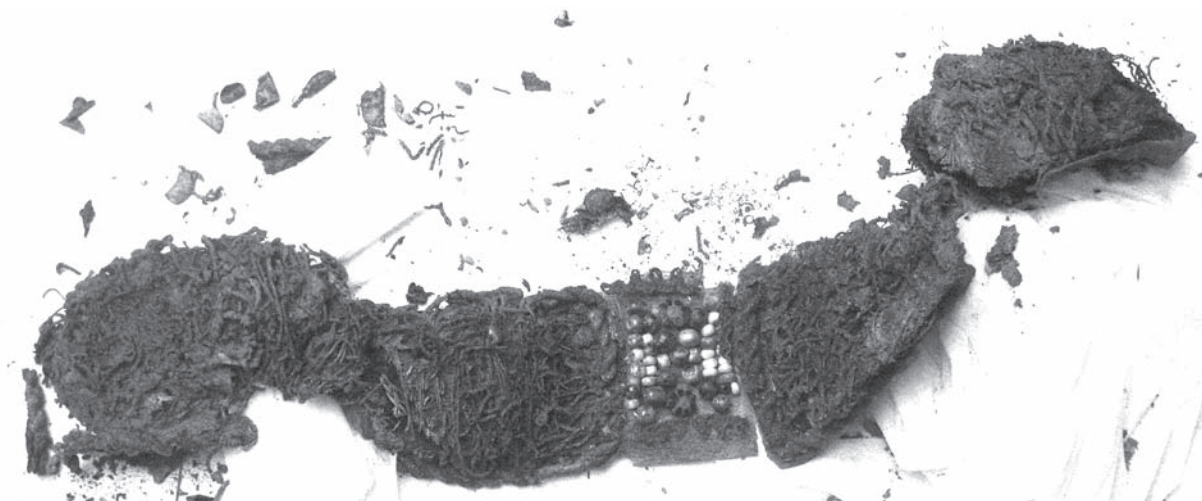
4 Gábor 1996.

5 Selmeczi 2006.

6 Mojzsis 1984. 202. 6. ábra 2. kép

7 Mojzsis 1984. 12. ábra 3. kép

2. kép: „Szám nélküli” sír pártája restaurálás előtt

A pártá homlok-közepi részét színes üvegyöngyök díszítik, négyzetes formába rendezve. Középen összeérő, két háromszög alakba elhelyezve, alatta és felette egy-egy piros szirmú virág alakú gyönggyel. A gyöngyöket fémfonalból készült vert-csipke és két szálból sodrott fémfonal keretezi négyzet alakban.

Kétoldalt a vastag, kidomborodó pártarészt fémfonalakból készült hálócspike borítja. A hálócspike szálai között két szálból sodrott fémfonalakon csepp alakú vékony lemezből készült flitterek találhatók. Szegélydíszként fémfonalakból készült vastag zsinór keretezi a két kidomborodó téglalap alakú hálócspikes részt.

A pártá alapja textil és bőr, a kidomborodó részt növényi rostokkal tömték, merevítették.

Ez a pártatípus rendkívül ritka, ezért különösen érdekes, hogy szintén Somogy megye egy másik ásatásából, a Kaposvárt elkerülő 61. számú úti temető 836. számú sírjából egy hasonló pártá került elő.⁸

Anyagvizsgálatok

Az anyagvizsgálatok két fő célja a szerves anyagok (textil, bőr leletek) meghatározása és a szervetlen (fém) leletek anyagösszetételének meghatározása.

Mikroszkópos vizsgálat, szerves bélfonalak meghatározása

A fémfonalak rossz állapotúak, sok helyen a bélfonal egyáltalán nem maradt meg, csak a korrodált fémfólia, ami a bélfonalat borította. A bélfonalak legtöbb helyen a fém korróziós termékeivel együtt őrződtek meg, kiszáradtak, morzsolódnak.

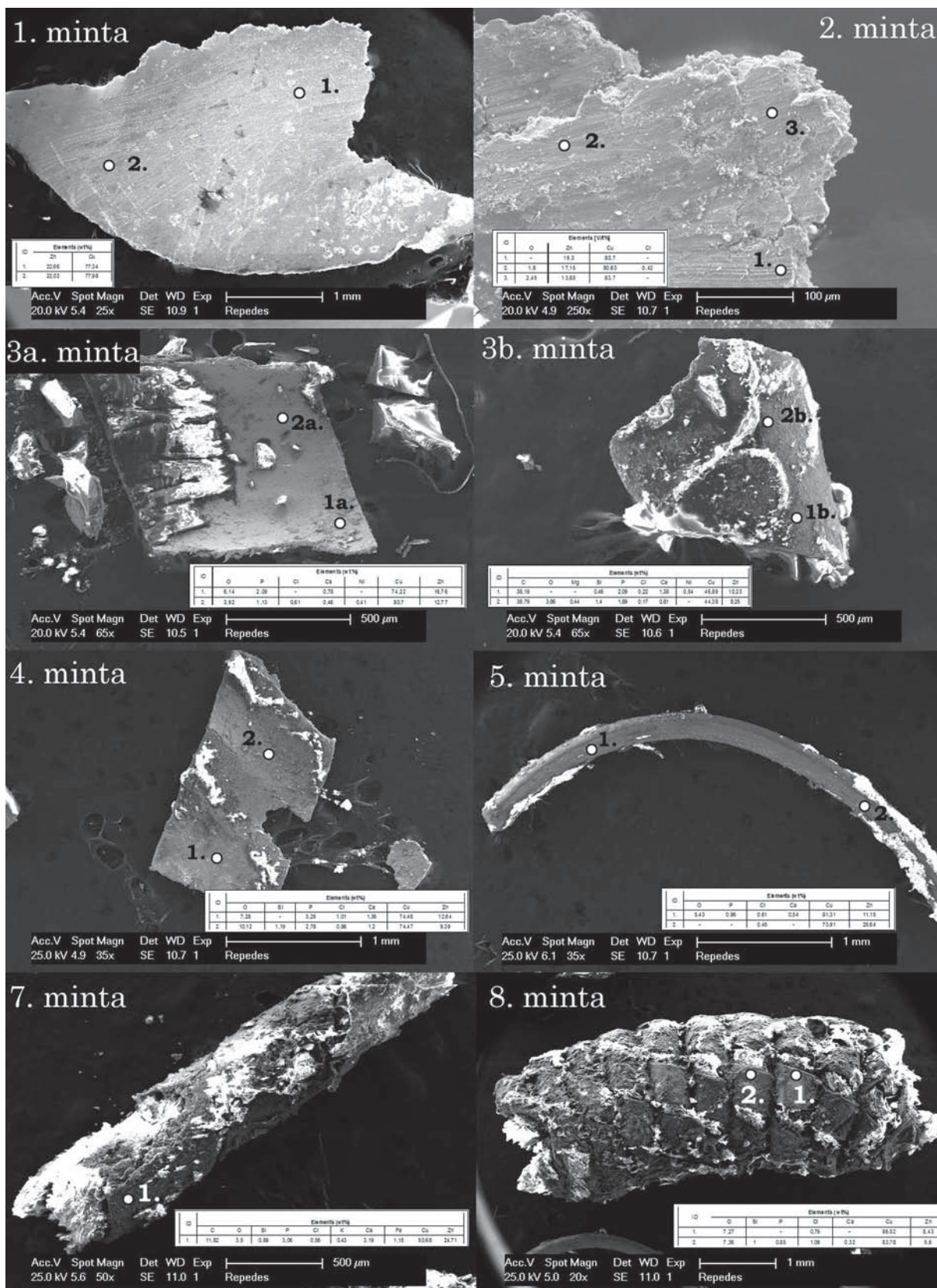
Az elemi szálakra való bontás tárgylemezen, optikai mikroszkóp alatt történt. A szálak vizsgálatát – glicerinbe ágyazás után – polarizációs mikroszkóp alatt, 20x-os és 40x-es nagyításban lehetett elvégezni.⁹ A bélfonalak minden esetben fehér színűek voltak, zöldes elszíneződéssel.

1. minta: Tapsony-Terebezd 4. számú sír pártája: flittertartó sodrott szál. Felületén S irányba tekeredő fémszalag, bélfonala: selyem, S sodratú.
2. minta: Tapsony-Terebezd 4. számú sír pártája: a csipke bélfonala. Felületén S irányba tekeredő fémszalag, bélfonala: selyem, S sodratú.
3. minta: „Szám nélküli” sír pártája: a csipkét alátámasztó textil. Vászonkötésű. Anyaga - a szálak túlzott roncslódása miatt – nem határozható meg.
4. minta: „Szám nélküli” sír pártája: flittertartó sodrott szál. Felületén S irányba tekeredő fémszalag, a fonal S2 Z¹⁰ sodratú, bélfonala: selyem, S sodratú
5. minta: „Szám nélküli” sír pártája: hálócspike fonala. Felületén S irányban tekeredő fémszalag, bélfonala: selyem, S sodratú.
6. minta: „Szám nélküli” sír pártája: keretező zsinór. Felületén S irányba tekeredő fémszalag, a fonal S2 Z sodratú, bélfonala: selyem, S sodratú.

⁸ Bárdos 1987. 17-18., Selmeczi 2006. 44-45.

⁹ A fémfonalak és textilszálak anyagvizsgálatát Juhász Andrea textil-restaurátor végezte.

¹⁰ S2 Z → kétágú = két S sodratú fémfonalból készített 1 Z sodratú fonal.

3. kép: Elektronmikroszkópos felvételek

Fémfonalak elektronmikroszkópos anyagvizsgálata és elektronsugaras mikroanalízis (SEM+EDS)

A szálak korrodáltak, a flitterek jobb állapotúak. 8 mintát készítettem, 2 flitter, 6 különböző szál, illetve zsinór. Az egyik vékony száznál és a zsinórnál feltételeztük, hogy ezüstözhatték. A flittereket talán aranyozták. Ennek eldöntésére elektronmikroszkópos vizsgálatot és elektronsugaras mikroanalízist (SEM+EDS) végeztünk.¹¹ A 8 mintából 7 esetben volt értékelhető eredmény. Az egyik vékony szál annyira korrodált volt, hogy a kapott eredmény bizonytalan (tisza fémfelület hiányában egy ponton sem lehetett fémösszetételt mérni). A többi esetben két-három ponton mértünk fémösszetételt.

1. minta: Tapsony-Terebezd 4. számú sír, pártá: flitter.

A korrodált, szennyezett réteg eltávolítása után a tiszta fémfelület sárgásan csillogott. Kérdés, hogy sárgaréz vagy aranyozott a flitter. A legjobb állapotú minta.

A flittertöredék két pontján mértünk, mindkét eredmény alapján sárgaréz:

1. pont: 77% réz és 23% cink.
2. pont: 78% réz és 22 % cink.

2. minta: „Szám nélküli” sír, pártá- flitter.

A korrodált szennyezett réteg eltávolítása után a tiszta fémfelület egy részen sárgásan, másik részen vörösesen csillogott. Feltételezhető, hogy aranyozott vörösrézéből készült a flitter. Nagyon korrodált, rossz állapotú a minta, a tiszta fémfelület csak mikroszkóp 40x-es nagyításában látható.

A flittertöredék három pontján mértünk, mindhárom eredmény alapján sárgaréz:

1. pont: 80% réz és 19% cink.
2. pont: 80% réz és 17% cink.
3. pont: 83% réz és 13% cink.

Kis mennyiségben oxigén és klór is jelen van, ez abból adódik, hogy a felület nem „fém-tiszta”, hanem a korróziós termékek is jelen vannak. A réz-cink arány néhány százalékos eltérése adódhat abból, hogy az ötvözetben nem egyenletes az eloszlás.

3. minta: Tapsony-Terebezd 4. számú sír, pártá: bélfonal nélküli fémszál.

A korrodált szennyezett réteg eltávolítása után a tiszta fémfelület ezüstösen csillogott. Feltételezhető, hogy a bélfonalra tekert fólia ezüst vagy ezüstözött lehet. Nagyon korrodált, rossz állapotú a minta, a tiszta fémfelület csak mikroszkóp 40x-es nagyításában látható.

A bélfonalra tekert fólia nagymértékben korrodált, ezért két töredék két-két pontján mértünk, mert a felület szennyezett volt. Minden eredmény alapján sárgaréz:

- 1a. pont: 74% réz és 17% cink, 6% oxigén, ez kb. 79–21%-os ötvözetnek felel meg.
- 2a. pont: 81% réz és 13% cink, 4% oxigén, ez kb. 84–16%-os ötvözetnek felel meg.
- 1b. pont: 47% réz és 10% cink, 38 % szén, ez kb. 83–17%-os ötvözetnek felel meg.
- 2b. pont: 44% réz és 8 % cink, 39% szén, ez kb. 85–15%-os ötvözetnek felel meg.

A nagy mennyiségben jelen lévő szén szerves szennyeződésre utal. Az oxigén mellett, foszfor kalcium és minimális klór is jelen van, ez abból adódik, hogy a mérési pont felülete nem „fém-tiszta”, hanem a korróziós termékek is jelen vannak.

4. minta: Tapsony-Terebezd 4. számú sír, pártá: sodrott fémszál bélfonallal, amelyen a flitter függ.

Nagyon korrodált, rossz állapotú a minta, a tiszta fémfelület csak mikroszkóp 40x-es nagyításában látható.

A fémszál fóliájának két pontján mértünk, mindkét eredmény alapján sárgaréz:

1. pont: 74% réz és 13% cink, 7% oxigén, ez kb. 85–15%-os ötvözetnek felel meg.
2. pont: 74% réz és 9% cink, 10% oxigén, ez kb. 89–11%-os ötvözetnek felel meg.

A nagyobb mennyiségben jelen lévő oxigén, valamilyen rézoxid vegyület lehet, foszfor kalcium és minimális klór és szilícium abból adódhat, hogy a mérési pont felülete nem „fém-tiszta”, hanem a földes-korróziós termékek is jelen vannak.

5. minta: „Szám nélküli” sír: flittertartó karika.

A megtisztított felületen a drót, amiből a karika készült ezüstösen csillogott, feltételezhető, hogy ezüstből készült. Jó állapotú a minta, szabad szemmel, mikroszkóp nélkül is látható a fémfelület.

A drótszál két pontján mértünk, mindkét eredmény alapján sárgaréz:

1. pont: 81% réz és 11% cink, 5% oxigén, ez kb. 88–12%-os ötvözetnek felel meg.
2. pont: 76% réz és 24 % cink.

Az oxigén valamilyen réz-oxid vegyületre utal.

¹¹ A elektronmikroszkópos anyagvizsgálat és elektronsugaras mikroanalízis (SEM+EDS) vizsgálatokat Thiele Ádám végezte a BME Anyagtudományi Tanszékén.

6. minta: „Szám nélküli” sír pártájának sodrott fémszála, amin a flitter függ.

A 4. sír pártájának flittert tartó fonálával hasonló, arra kerestünk választ, hogy csak formailag hasonló, vagy anyagösszetétel szempontjából is. Az elektronmikroszkóppal vizsgált szál annyira korrodált volt, hogy a kapott eredmény nem értelmezhető, tiszta fémfelület hiányában egy ponton sem lehetett fémösszetételt mérni.

7. minta: „Szám nélküli” sír: hálósipke szimpla fémfonala.

A korrodált szennyezett réteg eltávolítása után a felület fémesen csillogott. Feltételezhető, hogy a belfonalra tekert fólia ezüst vagy ezüstözött lehet.

A Tapsony-Terebezd 4. számú sír pártájának szimpla szálához hasonló, azzal a különbséggel, hogy ennél a belfonal is megmaradt (a 3. mintával).

A nagyon korrodált, rossz állapotú mintán, a tiszta fémfelület csak mikroszkóp 40×-es nagyításában látható.

A szál annyira korrodált volt, hogy csak egy ponton találtunk tiszta fém felületet, ezért csak egy mérés történt. A réz-cink aránya sárgarézre utal, a magas széntartalom szerves szennyeződésre. Az oxigén, foszfor, kalcium földes-meszes korróziós rétegre utalhat.

1. pont: 51% réz és 26% cink, 12% szén, 3,5% oxigén, ez kb. 66–34%-os ötvözetnek felel meg.

8. minta: „Szám nélküli” sír: keretező szegélye, duplán sodrott zsinórja.

Nagyon korrodált, rossz állapotú a minta, a tiszta fémfelület csak mikroszkóp 40x-es nagyításában látható.

A zsinór két pontján mértünk, mindkét eredmény alapján sárgaréz:

1. pont: 87% réz és 5% cink, 7% oxigén, ez kb. 95–5%-os ötvözetnek felel meg.

2. pont: 84% réz és 6% cink, 7% oxigén, ez kb. 93–7%-os ötvözetnek felel meg.

A zsinór fémfóliája nagymértékben korrodált az oxigén valamilyen réz-oxid vegyületre utal.

A fém anyagvizsgálatok összefoglalása

A feltételezett aranyozás vagy ezüstözés egyik szálon vagy flitteren sem volt kimutatható. Mindkét pártá csipkéje és a flittereket tartó sodrott szálak is sárgaréz fóliával borított fonalból készültek. A „Szám nélküli” sír pártájánál a keretező, sodrott zsinór alacsonyabb cinktartalmú, a hálósipke fonálának magasabb a cinktartalma, de mindkét minta nagyon korrodált volt, ezért ez az ötvözetarány nem tekinthető az eredeti aránynak. Hamis aranyfonalnak¹² is szokás nevezni a sárgaréz fóliával készült fonalakat. A flitterek mindkét pártán vékony sárgaréz lemezből készültek.

Megállapítható, hogy minden esetben a belfonal „S” sodratú selyem, amelyen a fémfólia „S” sodratú 0,6 mm széles sárgaréz szalag. Ez tekinthető alapfonalnak, amelyet mindkét pártá csipkéjéhez használtak. Ugyanilyen fonalat használtak a flitterekhez, úgy, hogy „S” sodrat irányban összetekertek két szálát. Pontosabban egy kis fémkarikába fűzték, és úgy sodorták össze. A pártát keretező zsinór is nagyon hasonló. Belfonala „S” sodrat irányú selyemfonal, amelyből 5–6 szálát tekertek be „Z” sodrat irányban a fémfonallal, majd ebből a vastagabb zsinórból kettőt összesodortak ugyancsak „Z” sodrat irányban. Ehhez a fémfonalhoz használt fémszalag keskenyebb, 0,5 milliméter, a többi esetben 0,9 milliméter.

A zsinór kivételével a fonalak olyannyira egyformák, hogy feltételezhető, hogy ugyanott készülhettek, ha a párták nem is. A pártá korai voltára utal a selyem belfonál használata, mert később a sárgarézhez olcsóbb len-, kender belfonalt használtak és csak az ezüst, aranyozott ezüst vagy arany fóliákhoz használtak selymet.

Készítés-technika

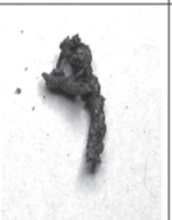

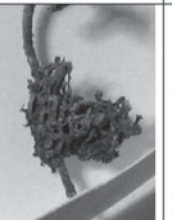

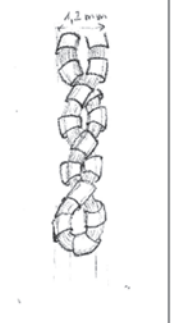

A két pártánál a fonalak és a flitterek olyan hasonlóságot mutatnak, hogy a készítésüket nem választom külön.

A párták alapjául szolgáló bőr- és textilanyagok oly mértékben roncsolódtak, hogy csak analógiák alapján feltételezhetjük milyen lehetett. Így ezek készítés-technikájáról részletesen nem írok. Egy vászonkötésű textildarabka maradt meg a „Szám nélküli” pártá hálósipkéje alatt, ahol egyértelműen azonosítható a szövés, de a szálak szerkezete már annyira roncsolódott, hogy nem lehetett azonosítani az anyagát (len, kender vagy selyem...). Ugyancsak a „Szám nélküli” pártá keretező zsinórja alatt maradt meg egy kis darab szövet, ami egyfajta bordás jelleget mutat, de olyan mértékben károsodott, hogy sem kötéstípusát, sem anyagát nem lehetett meghatározni. Esetleg egy bársony hátoldala lehetne, de ez nagyon bizonytalan.

A fémfonalak készítése

A belfonál selyemből készült. A selyemhernyó gubójáról úgy tekerik le a szálakat, hogy a sok, hajszálnál is vékonyabb szálát egybe fogják. Amint legombolyítják rögtön egy szállá is sodorják.

¹² Járó 2010. 65.

TEREBEZD 4. SÍR PÁRTA		SZÁM NÉLKÜLI SÍR, PÁRTA			
flittert tartó sodrott szál	szimpla fonal „csipke fonala”	flittert tartó sodrott szál	szimpla fonal „háló fonala”	alapszövet	duplán sodrott zsinór „szegély”
felületén S irányba tekeredő fémszalag: 0,9 mm széles sárgaréz	felületén S irányba tekeredő fémszalag: 0,8 mm széles sárgaréz	felületén S irányba tekeredő fémszalag, a fonal S2 Z sodratú: 0,9 mm széles sárgaréz	felületén S irányban tekeredő fémszalag: 0,8 mm széles sárgaréz	Vászonkötésű textil, roncsolódása miatt a szál anyaga nem határozható meg	a fonal S2 Z sodratú (S2 Z, kétágú: két S sodratú fémfonalból készített 1 Z sodratú fonal)
bélfonala: selyem, S sodratú	bélfonala: selyem, S sodratú	bélfonala: selyem, S sodratú	bélfonala: selyem, S sodratú		bélfonala: selyem, S sodratú
					
					

4. kép: Anyagvizsgálatok összefoglaló táblázata, fémfonalak felépítése

A bélfonálra tekerik rá a fémszalagot, amely a fém rugalmasságától illetve merevségétől marad a helyén. Nem találtunk semmilyen ragasztót sem a selyemfonalon, sem a szalag belsején. Használhattak szerves kötőanyagot, de az már nyomtalanul elbomlott.

A sárgaréz, réz (Cu) és cink (Zn) ötvözet. Hagyományosan a sárgarézet rendszerint tégelyekben olvasztják meg. Az előmelegített tégelybe a rézet és cinket váltakozó rétegben rakják be és néha hulladék sárgaréz is kevernek a két fém közé. Végül a betétet a cinkpárolgás megakadályozására szénporral befedik, és a tégelyt a kemencébe állítják. Az olvasztáskor a cink egy része (5–8%) a legnagyobb elővigyázat mellett is elpárolog, úgy hogy erre számítani kell, ha határozott összetételű ötvözet készítése a cél. A réz és cink aránya szinte bármilyen arányú lehet (1–90%), attól függően milyen színű ötvözetet szeretnének. A vöröses árnyalattól az aranysárgán keresztül egészen világos, a cink színéhez hasonló is lehet. Hidegen legnyújthatóbb a sárgaréz, ha 15–20% cinket tartalmaz.

A 0,6 mm széles fóliaszalagok készülhetnek vékony lemezzé, majd bőrlapok között vékony fóliává kalapált sárgaréz lapok felszeletelésével vagy vékony dróttá húzott¹³ fémszalag szalaggá hengerlésével.

A fóliakészítés a középkorban kalapálással történt. A megolvasztott fémet lapos formákká öntik, majd ezt kezdik kalapálással vékonyítani. A kalapálás során a fém egyre keményebbé ridegebbé válik, ezért többször

¹³ A húzás hidegalakítás, egy kúp alakú szerszámon áthúzva, egyre kisebb keresztmetszetű, és egyre hosszabb darabot kapnak. A dróthúzás mindig több fokozatban történik, lehet szálanként vagy hosszabb drót esetében csévéelve. Minden vagy minden második húzás után lágyítani kell, mert a fém felkeményedik.

5. kép: „Szám nélküli” párta, hálósipke hátoldala, tisztítás közben

ki kell lágyítani¹⁴, hogy újra nyújtható, alakítható legyen. Az ütések hatására a fém rácsszerkezete torzul, majd hő hatására a rácspontokban ülő atomok élénk rezgése visszarendezi a rácsszerkezetet, újrakristályosodik. A lágyítás során a fém nem olvad meg, alakváltozás nem történik.

Kb. 1–0,5 mm-es vastagság elérése után a tenyérnyi lemezeket, vagy fóliákat bőrlapok közé helyezik, felváltva több rétegben. Így kalapálják, vékonyítják tovább ameddig a szükséges fólia vagy füst vékonyságot elérik. Feltételezhető, hogy nem egyenként vágják a szalagokat, hanem valamilyen több pengéjű vágószerkezettel.

A drótkészítéshez a megolvasztott fémet rúdformákká öntik és egyre kisebb keresztmetszetű nyújtóhengerek között vékonyítják. A további vékonyítást (keresztmetszet csökkentést) húzóvason történő áthúzással érik el. A húzóvas vagy húzókö egyre kisebb keresztmetszetű, kónuszosan szűkülő, kúpos belső felületű lyukain keresztül húzva egyre vékonyodik a drót. Anyagvesztés nincs, mert egyre hosszabb és egyre vékonyabb lesz a drót. A húzások között vörös-izzásig történő hevítéssel lágyítani kell a drótot. Ahhoz, hogy a tényleges húzás előtt a darab elejét át lehessen fűzni a szerszámon, azt meg kell hegyezni, kalapálással vagy reszeléssel lehetséges.

Nem bonthattam szét a hosszú fonalszakaszokat a párta túl töredékessége miatt. A szétbontás során megállapítható lett volna, hogy rövidebb fémszalagokkal vannak-e borítva (felszeletelt fóliák) vagy hosszabb szalagokkal (hengerelt drót). Rekonstrukció készítésekor össze lehet vetni melyik készítési mód esetén hasonlít jobban a fémfonál az eredetihez. A sárgaréz hidegalakíthatósága, nyújthatósága 20% cink tartalom alatt jó, a pártákhoz használt sárgaréz ennek megfelel, így alakíthatták. A hengerelt drótból készített fémszalagot stabilabban fel lehet tekerni a bélfonálra és hatékonyabb a készítése.

A flittereket vékony sárgaréz lemezből készítették. A csepp alakú flittereket feltételezhető, hogy nem egyenként vágták ki, hanem egy csepp formájú vágószerszámmal sorozatban gyártották. Erre utal a szabályos, egyforma alakjuk. A felfűzésre szolgáló lyukat egy hegyes szerszámmal kiszúrhatták, üthették, nem pedig fűrták, legalábbis a hátoldalon lévő sorja erre utal.

¹⁴ Lágyítás alatt azt a hőkezelést értem, amikor hő hatására a fém kristályos szerkezete visszarendeződik, a hidegalakítás miatt kialakult belső feszültség részben vagy teljes egészében megszűnik. Általában vörös-izzásig melegítjük, minél vékonyabb a lemez vagy drót annál óvatosabban nehogy megolvadjon.

A Tapsony-Terebezd 4. számú sír párta készítés technikája

Az alapszövet, amelyre a csipkét helyezték, több rétegű lehetett. Alul bőr vagy textil, amit egy bársony szalag boríthatott. Lehet, hogy a két réteg közé valamilyen növény rostos szálaiból merevítést varrtak, de ez nem volt egyértelmű, annyira roncsolódott a hordozó. A földes, gyökerekkel átszövődött párta bontásakor nem lehetett egyértelműen megállapítani. (A szám nélküli pártánál igen egyértelműen látszik, hogy növényi rostokkal tömték ki az ívesen kiemelkedő vastag részeket.)

A csont- és üvegyöngyök mérete hasonló, formája kissé eltérő a készítés módjából adódóan.

Az üvegyöngyök zöld és sárga színben készültek (17+8). A csavart üvegyöngyök közül 1 sárga és 5 zöld. Az üveget zöldre és sárgára színezték.¹⁵

A gyöngyök formája arra vall, hogy az üveget megolvasztás után 2–3 milliméter vastag szállá húzták és egy csőre vagy rúdra tekerve alakították ki a gyöngyszemeket. A kis gyöngyöket egy kis karikából alakították ki, a csavart gyöngyöknél többször spirálisan tekerték fel az üvegszálat, így kialakítva a hosszúkás gyöngyöt.

A csontgyöngyök (17 db) a fémfonalak korróziós termékeiktől zöldes, barnás, vöröses árnyalatúra színeződtek. A csontgyöngyök kissé kónuszos formája és a kb. a harmadánál körbefutó kis perem esztergályozásra utal. Hasonló módon készültek a csontgombok is.

A lilimos vagy tulipános középdísz vékony lemezből készült. A lemez a flitterekhez hasonlóan készülhetett. Sem a kidomborodó minta széleinél, sem a formák találkozásánál nem lehet poncoló nyomait felfedezni, sem cizellálásra utaló jeleket. A lemez vékonysága is arra vall, hogy préseléssel készült. A présforma két részből állhatott, egy pozitív és egy negatív mintából és a két forma között akkora méretkülönbségnek kellett lennie, amilyen vastag lemezből tervezték préselni. A pénzveréshez hasonlóan két présforma közé kell helyezni a kilágyított lemezt és kalapáccsal leütni.

A csipke készítése, a díszítés jellemzői

A párta alapszövetén 2 centiméter szélességben egymástól háromágú sodrott fémfonal keret fut végig, közötté széltől-szélíg érő fonott vert csipke. A csipke – a 16–17. században általános – korai ún. fonott/fonatolt vert csipkék típusába tartozik. Mintája rendkívül egyszerű: a két szélső 1,5–1,5 párat 2 pár köti össze cikk-cakk vonalban. Érdekessége a páratlan számú szálvezetésben rejlik, mert a vert csipke alapvetően páros számú fonnallal készül. A csipkét a sodrott szélhez a tűzéspontokba vezetett átfogó öltésekkel utólag rögzítették össze. A rögzítő- és a béleelő szálak már elporlottak, de mivel a fémszál merev, ezért a csipke formája megmaradt.

A párta különlegessége, hogy a központi tulipándísz mellől két irányba indul a csipke, így a tulipán mellett mindkét oldalon egy-egy kezdőpont található. Mivel a baloldal csipkevégpontja is megmaradt a leletanyagban

6. kép: A Tapsony-Terebezd 4. számú sír, párta részlete (középről jobbra eső kezdőrész)

15 Az üvegyöngyök anyagösszetétel vizsgálatára nem került sor.

– a negyedik hiányzik –, ezért ez is alátámasztja, hogy nem karikapártáról, hanem hátul nyitott, állítható elő pártáról van szó. Mivel ez a végpont letört a csipkéről, így nem állapítható meg pontosan, hogy mekkora lehetett az egyik oldal, ezért nem tudjuk kiszámolni a párta hosszúságát sem.

A csipke széleihez erősítették a csepp alakú islógokat, az alsó széléhez kis karikával (bouillon drótból levágva), a felső széléhez pedig hosszú, öszszesodort sárgaréz fonállal, így kb. egyforma hosszúságban, sűrűn egymás mellett díszítették a homlokat. A csipkék tűzéspontjaiba rögzítve helyezték el az üvegyöngyöket, melyek bemélyedése megfelelő foglalatot adott az üvegyöngyöknek és a felső sor islógos díszítésének rögzítését is takarta. A tulipán két oldalát két hosszú csavart, gyöngyös végű fémszál hangsúlyozza ki.

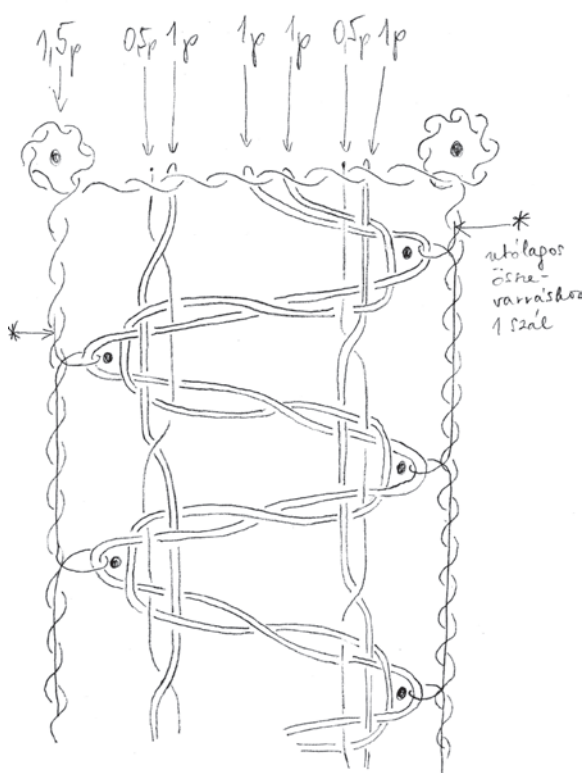
A párta formája, a díszítés és az alapanyag alapján a 16. század második felére – 17. század elejére datálható. Ez a fajta kezdetleges, fémszálás fonatolt vert csipke rendkívül népszerű volt a 16. század közepétől kb. egy századon keresztül. Európa-szerte ismerték és használták ezt az egyszerű technikai és formai megoldást keskenyebb és szélesebb kivitelben egyaránt. A gazdagabbak húzott vagy hengerelt aranyozott ezüst vagy ezüst szálból, vagy selyemből szálra tekert fémszálból¹⁶, a kevésbé tehetősek hamis fémfonalból, rézszálból vagy len fonalra tekert változatából készültek. A fémszálból készült csipkék – legyenek azok egyszerűbb vagy bonyolultabb kivitelűek – másként viselkednek, mint len- vagy selyemfonalból készült változataik. A fémcspikék merevebbek, jobb tartásúak, kevésbé deformálódnak. Számos európai viseletben megtalálhatóak ún. elegyes, azaz arany-ezüstfonalas, gyöngyös, islógos díszítéssel. Ilyen fémcspikéket hordtak a nyugat-európai udvarokban, de ismertek a dán uralkodóházból¹⁷, a svéd királyi udvarból és egyházból¹⁸ is, de Bulgária területén is feltártak hasonló csipkéket.¹⁹

A „Szám nélküli” sír párta készítés technikája

A „Szám nélküli” sír párta csipkéjének készítés technikája

A párta középső gyöngyös díszítését keskeny, ún. hamis (réz-cink alapú) aranyfonalból készült vert csipke keretezi négyzet alakban. A vert csipke – a 4. sír pártáéhoz hasonlóan – a 16–17. században általános korai ún. fonott/fonatolt vert csipkék típusába tartozik. Keskeny, 2 párral készült, díszítését csupán a kitűzése, a pikó adja.

A középvonaltól két oldalra egy-egy kidudorodó, téglalap alakú rész fut két oldalra, a tarkó irányába, ahol a két fél összeért. Ezen a kidomborodó részen van a fémszálból készült csipkeszerű, dupla szálas „lebegő hímzés”, aminek csak a szélei vannak beleöltve a textilbe. Mintája töredékessége miatt nagyon nehezen kikövetkeztethető. Érdekessége, hogy $\wedge\wedge\wedge$ alakban van kifeszítve az alapszál és abba kapcsolódik hurkosan (szintén dupla szálas) a „díszítőszál”. Ezt díszítette még – a töredékekből kikövetkeztethetetlen csipketextúrára emlékeztető textil (cikk-cakk alakú fonott típusú fémszálás csipke?).²⁰

7. kép: A Tapsony-Terebezd 4. számú sír, párta csipkéjének műhelyrajza (A rajzot Erdei T. Lilla készítette)

¹⁶ Járó 2010.

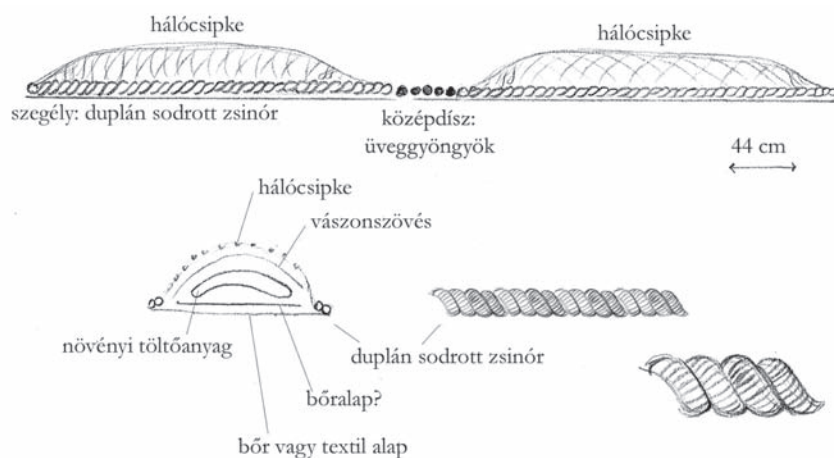
¹⁷ Kruse et al. 1988.

¹⁸ Dahrén 2010.

¹⁹ A csipke készítés-technikai bevezetését Erdei T. Lilla muzeológus-etnográfus készítette. A pártát restaurálás közben és restaurálás után vizsgálta. A feltárás utáni állapotot fotódokumentáció alapján vizsgálta.

²⁰ A csipke készítés-technikai leírását Erdei T. Lilla készítette. A pártát restaurálás közben és restaurálás után vizsgálta. A feltárás utáni állapotot fotódokumentáció alapján vizsgálta.

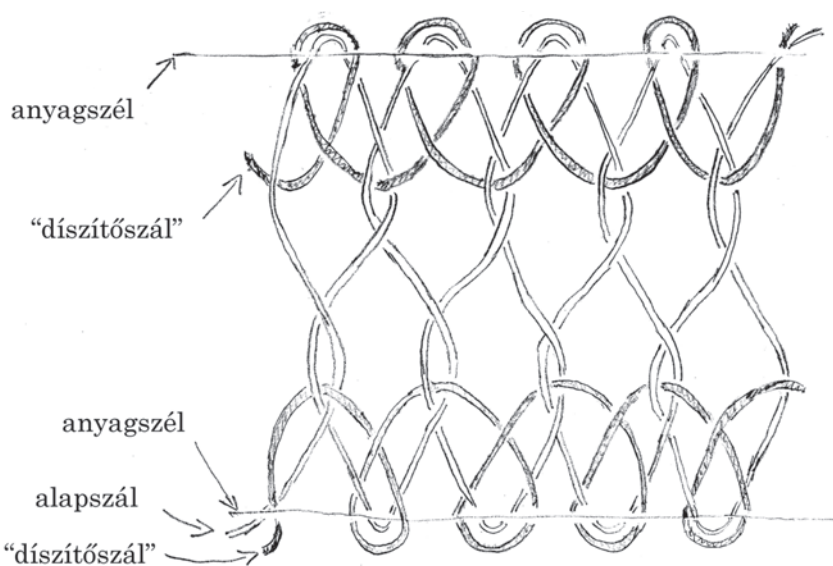

8. kép: A „Szám nélküli” sír, pártá szerkezeti rajza

9. kép: A „Szám nélküli” sír, pártá üvegyöngyös középrésze és a keretező csipke, restaurálás után

10. kép: A „Szám nélküli” sír, a pártá „lebegő hímzés” műhelyrajza (A rajzot Erdei T. Lilla készítette)

A Tapsony-Terebezd 4. számú sír pártájának restaurálása

A restaurálás nehézségét az okozta, hogy a párta különböző anyagai különböző mértékben károsodtak, illetve bomlottak le. Az eltérő anyagok kezelése, konzerválása más-más eljárást igényelne. Mivel a pártát alkotó anyagok nem választhatóak el egymástól, pl. fémekre és szerves anyagokra, ezért egyszerre kell megoldani a kezelésüket. A bontás, tisztítás során úgy kellett megoldani a rögzítést, az alátámasztást, átítatást, hogy közben a földes ráakódásokat, megkeményedett homokos részeket apránként el lehessen távolítani. A tisztítás és konzerválás általában két elkülöníthető munkafázis, de itt a párta rendkívül meggyengült állapota miatt, szinte egyszerre kellett átítatni és tisztítani.

A korrodálódott fém részek miatt a nedvességet, a vizes tisztítást kerülni kellett, de szükséges volt a megkeményedett földet puhítani. A nagymértékben roncsolódott szerves anyagokat is óvni kellett. Szilárdításra volt szükség, az átítatás Paraloid B72 acetonos oldatával történt. A nedvesítés alkoholos ecseteléssel történt, így nem oldódott vissza az acetonos átítatás.

A fémfonálból készült átítatott csipke egy merevített bársonyszalagra lett rögzítve varrással. Az átítatás során egy vékony védőréteg is kialakul a fém felszínén, ami megóvja a nem szélsőséges mértékű légnedvesség és egyéb levegőben lévő korróziót okozó anyagok káros hatásaitól.²¹

A flitterek külön szátra kerültek, azért, hogy a bársonyra rögzített fémfonalas csipke minél kevésbé sérüljön a további varrás során, és azért is, mert a flitterek elrendezése csak feltételezés. Az egyben maradt kis töredék alapján nem egyértelmű, milyen sorrendben és milyen sűrűn voltak a flitterek. Feltételezhető, hogy egy karikán egy flitter, illetve egy karikán két flitter volt váltakozva. Ezek egymáshoz képest előrébb és hátrébb, két sorban, kicsit lejjebb ill. följjebb helyezkedhettek el.

Egy szátra, egyesével egy másik szátra kettesével lettek felfűzve. (Az eredeti töredéken maradt egy flittertartó karikán függő flitter pár és egy másik, aminek az eredeti helye nem ismert). A felfűzött flitterek néhány öltéssel lettek rögzítve ezért, ha másmilyen elrendezésre kerül analógia könnyen lebontható és átfűzhetőek a flitterek.

A flitterek alátámasztása üvegszövettel, ragasztása PVB-vel²² történt. A kiegészítések retusfestése földfestékekkel és bronzporral készült, a kötőanyag PVB. A 85 db flitter közül 47 db igényelt alátámasztást, kiegészítést, retusálást.

A szerves pártarészek (növényi maradványok és bőrmaradványok) szilárdítását Paraloid B72 oldatával²³, többszöri bemártással lehetett megoldani.

A párta és minden darabja habkartonnal bélelt dobozba kerültek. A töredékek formájukat követő mélyedésekbe lettek ágyazva, hogy minél inkább védve legyenek.

Így a leletek a további sérülésektől a lehető leginkább megkímélve tárolhatók, együtt tarthatók, kutathatók, kiállíthatók.

A „Szám nélküli” sír pártá restaurálása

A párta átvételekor az alsó rész japánpapírral volt alátámasztva és részlegesen át volt itatva Paraloid B72-vel. A középső, gyöngyös rész megtisztítva a japánpapírhoz volt varrva, pontosan az eredeti helyzetének megfelelően.

Az alátámasztás és a fémszálás hálócspike között földréteg és feltételezhetően bőr és növényi maradványok vannak.

Kétoldalt összehúzódott, csavarodott felpúposodott. A középső rész kevésbé deformálódott, feltételezhető, hogy ott a gyöngyös rész nem engedte annyira zsugorodni a bőrt, és ott nem volt a kitömött vastagított bélés. Eredeti szélesség a középrész méretéből következtethető.

A szélén körbefutó duplán sodrott zsinór a rövidebb oldalakon is megvan, kb. olyan hosszan, mint a középdísz szélessége, ami zárja a hálócspike széleit. Csak feltételezhetjük, hogy hátrafelé fémfonalas díszítés nélkül folytatódhatott a bőr vagy textil rész vagy esetleg szalagokkal. Fémcsat, kapocs vagy akasztó nem volt, ami a záródást biztosíthatta volna.

A párta alapjául egy 40 centiméter hosszú, 8 centiméter széles fátolanyaggal borított, 3 rétegben összeragasztott²⁴ üvegszál szövet készült, ami elég tartást biztosít a töredékek stabil alátámasztásához.

A párta rossz állapota miatt a restaurálást az egyes részekben külön-külön, több szakaszban lehetett elvégezni. A különböző részek másképp károsodtak, zsugorodtak, több darabra töredezték. A restaurálást öt egységre bontottam.

21 Fontos az állandó hőmérséklet és páratartalom biztosítása, kiállításban és raktárban is. A hőingadozás fokozza a védőbevonat öregedését, repedezetté válhat és páralecsapódást okozhat a műtárgy felületén.

22 Poli-vinil-butirál 15%-os, alkoholos oldatával.

23 Metil-akrilát és metil-metakrilát kopolimer 5%-os acetonos oldata.

24 Poli-vinil-butirál 15%-os, alkoholos oldatával ragasztva, majd száradás után vasalással rögzítve.

A középső gyöngyök a japánpapírral együtt kerültek az új alapra, mert a varrás stabilan tartott, és feltételezhetően pontosabban őrzi az eredeti elrendezést, mintha lebontás után újra varrásra kerül.

A bal szélső negyed annyira deformálódott, hogy szükséges volt a bontás. Először a szegélyező zsinórdarabok kerültek lebontásra. Több órás alkoholos áztatás után leemelhető volt a hálószipke rész.

Óvatos ecseteléssel a földes homokos berakódások egy része eltávolítható volt. A további tisztítás olyan mértékben károsította volna a nagyon töredezett szálakat, hogy inkább a maradék homokkal együtt került átítatásra. Az átítatás ecsettel és csepegtetéssel történt, alkoholban oldott poli-vinilbutirál 3%-os oldatával. A leemelt hálószipke egy domború alapra lett fektetve, aminek a formája a feltételezett növényi részekkel kitömött bélés formájának felelt meg. A domború alap, amire a hálószipke került poliuretán habból faragott, műszálas anyaggal bevont forma, amely az alaphoz lett varrva. A hálószipke a szegőzsinór és szegőcsipkék is varrással kerültek rögzítésre.

A bal oldali rész közepén – ahol eltörött – látszott a párta keresztmetszete, a hordozó alap réteges szerkezete. A pártaöv több rétegből állhatott. Egy textilborítású bőr lehetett az alap, amelyen egy vászonkötésű textil vagy bársonyborítás volt. Ezt a „borítást” kétoldalt a középrész jobb és bal oldalán növényi törettel tömték ki, amely egy 1,5–2 centiméter magasságú, hosszúkás a széleinél ellaposodó forma lehetett.

A baloldal jobb széle kevésbé deformálódott. Ez a rész egyben lett konzerválva, hogy minél többet meg lehessen őrizni az eredeti szerkezetből. Ecseteléssel kezdődött az átítatás, hogy a pergő részek egyben maradjanak, majd az egész negyed töredéket egyben bemerítéssel itattam át. Addig maradt az oldatban, ameddig a felszálló buborékok képződése abba nem maradt.

A jobb oldali rész két részletben került bontásra, hasonló módon, mint a baloldal jobb oldali része.

A párta összes töredéke egy habkartonnal bélelt dobozba került.

A párta részei az eredeti helyzetüknek megfelelően kerültek rögzítésre. Az alsóbb rétegekből kikerült töredékek a helyzetüknek megfelelően a párta alatt lettek elhelyezve. A bontás szerinti eredeti sorrendjük szerinti elrendezésben és sérülékenységük miatt polietilén habba mélyített, a töredékek formáját követő mélyedésekbe lettek ágyazva.

A leletek így a további sérülésektől a lehető leginkább megkímélve tárolhatók, együtt tarthatók, kutathatók, kiállíthatók.

Összefoglalás

A két párta restaurálása közben tett megfigyelések, és az anyagvizsgálatok eredményei alapján rekonstruálhatóvá vált a párták készítésének majdnem minden lépése.

Bár a két párta más típusú, de a fémfonalak morfológiájának hasonlósága, egyezése arra enged következtetni, hogy a fonalak ugyanott készülhettek. Mindkét csipke selyem bélfonálra, S sodrat-irányban tekert sárgaréz fóliával borított fonalból készült, melyek vastagsága is megegyezik. A sárgaréz fólia szélessége csak egy-két tized milliméteres eltérést mutat és a sárgaréz anyagösszetételében is minimális az eltérés. Mivel több a hasonlóság, mint a különbség és kézműves technológiával gyártott fonalról van szó, ezért akár azt is feltételezhetjük, hogy a fonalak ugyanonnan származhatnak. Ritkaságnak számít, a sárgaréz és selyem párosítása, ugyanis később a selyem bélfonálhoz már nemesfémeket használtak.

A párták nagyon rossz állapota (sérült, deformálódott, korrodált) ellenére a restaurálás során készült alapos dokumentáció lehetővé teszi mindkét párta pontos másolatának elkészítését. A 4. számú sír pártáját díszítő csipke típusa egyértelműen meghatározható volt, így rekonstruálható is. Az ismeretlen lelőhelyű, szám nélküli párta szerkezete és felépítése jobban meghatározható. Csipkéje rosszabb állapotú, de rekonstrukció készítése erről is lehetséges.

Materialuntersuchung, Herstellungstechnik und Restaurierung der zwei Jungfernkranze mit Metallfaden aus dem 16. Jh.

BOGLÁRKA LENGYEL

Aufgrund von Beobachtungen der Restaurierung der 2 Jungfernkranze und aufgrund der Ergebnisse der Materialprüfungen konnten fast alle Schritte der Herstellung der Jungfernkranze rekonstruiert werden.

Obwohl die 2 Jungfernkranze andere Modelle sind, lässt sich durch die Ähnlichkeit der Fäden eine Übereinstimmung der Morphologie der Metallfäden erschließen, dass sie ebendort hergestellt wurden. Beide Spitzen wurden auf einen Hauptseidenfaden aus S-Draht gewundenen mit Messingfolie verkleideten Fäden hergestellt, die gleich stark sind. Der Unterschied der Breite der Messingfolien ist nur 0,1-0,2 mm und auch in der Materialzusammensetzung des Messings ist der Unterschied minimal. Da es mehr Ähnlichkeiten als Unterschiede gibt und es geht schließlich um handwerklich hergestellte Fäden, kann man annehmen, dass die Fäden von demselben Ort stammen. Es ist eine Rarität Messing und Seide zu verbinden, denn später wurden Edelmetalle zum Hauptseidenfaden benutzt.

Trotz des sehr schlechten Zustandes der Jungfernkranze (verletzt, deformiert, gerostet) lässt sich durch die, während der Restaurierung gründlich geführten Dokumentation die Kopie der beiden Jungfernkranze pünktlich herstellen. Der Typ der Spitze, die den Jungfernkranz des 4. Grabes schmückt, konnte eindeutig bestimmt und so auch rekonstruiert werden. Die Struktur und der Aufbau des anderen Jungfernkranzes, der keine Zahl hat und von einem unbekanntem Fundort stammt, ist besser zu bestimmen. Seine Spitze ist im schlechteren Zustand, trotzdem kann man ihn auch rekonstruieren.

Irodalom

- Bárdos E. 1987.: Középkori templom és temető Kaposvár határában II. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 8. 5-82.
- Dahrén, L. 2010.: Med kant av guld och silver. En studie av knypplade bårder och uddar av metall 1550-1640. Uppsala Universitet, Uppsala
- Gábor G. 1996.: Középkori párták Békés megyében. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* II. 381-401.
- Járó M. 2010.: Fémfonalak az Esterházy-gyűjtemény textíliáin. In.: Pásztor Emese (Szerk.): *Az Esterházy-kincstár textíliái.* Iparművészeti Múzeum, Budapest, 56-66.
- Kruse, A. et al. 1988.: Fru Kirstens børn. To kongebørns begravelse i Roskilde Domkirke. Nationalmuseet, Poul Kristensens Forlag, Herning
- Mojzsis D. 1984.: XVI-XVII. századi női fejdíszek a nagylócsi leletanyagból. *Folia Archaeologica* XXXV. 185-212.
- Selmeczi L. 2006.: „...Istentül adattál édes szűz koronám”. Adatok a párta történetéhez a Kárpát-medencében. *Ethnographia* 117. 17-63.

Egy mai háromsztatú alföldi lakóház anyagi kultúrája

RÁCZ MIKLÓS

Magyar Nemzeti Múzeum – Nemzeti Örökségvédelmi Központ, Műemléki Kutatási Osztály
H-1113 Budapest, Daróci út 3., miklos.racz@mnm-nok.gov.hu

Rác, M.: *Material culture of a contemporary vernacular house in the Great Hungarian Plain*

Abstract: An archaeological study of an abandoned vernacular house in central Hungary focusing on material culture as well as the building archaeology of the traditional structures. With 20 figures.

Keywords: contemporary archaeology, building archaeology, vernacular architecture

Egy alföldi településen 2000 táján elhagyottá vált, és pusztulásnak indult egy hagyományos lakóház. Az épület és a telek megfigyelésével és dokumentálásával – elsősorban műemlékvédelmi indítással – ekkor kezdtem el foglalkozni. A megfigyelések általam kiemelt régészeti és építéstörténeti tanulságait és eredményeit az alábbiakban szeretném összegezni.

A vizsgált épület: a lelőhelyképződés kezdetének dokumentálása, mint kísérleti régészeti eszköz

A Tiszaföldvár északnyugati szélén, egy két szintre tagolódó telek felső részét elfoglaló gazdasági udvaron álló lakóház, istálló, ól és árnyékszék épületegyüttese az 1990-es évek végén vált lakatlanná (1–10. képek). A lakóhely elhagyásához vélhetőleg a lakóház nádfedésében keletkezett károk vezettek, melyek kijavítását az idős lakó már nem vállalta, és bizonytalanná vált otthona helyett a szociális ellátást választotta.

Az északnyugati szélnek kitett tető tovább pusztult, a beázások miatt elsősorban az eresztájon megindult a szarufák korhadása, a külső falak mentén koncentráló beázások helyén az átázott padlósszalát alatt a földm nádborítása egyre nagyobb felületeken elkorhadt és beszakadt, s a földmgerendák korhadása is megkezdődött. A beázás miatt beomlott a konyha vályogból és téglából boltozott szabadkéménye, ezzel a konyha területén közel 1 méter vastag omladékréteg keletkezett, mely beborította az épített tüzelőpadkát és tűzhelyet. A nagyobb beázások helyén a faltetők anyaga lemosódott és erodálódott, a falkoronákon és a falak tövében gyomnövények és gyorsan növekvő fák eresztettek gyökeret (9. kép). A beázások nyomán egy – feltehetőleg korábbi, rosszul tömörített gödörbetöltésre alapozott – osztófal megsüllyedt. A padlást a tetőfedés nádtörmelékkel borította be.

Az ingatlant az elhunyt lakó örökösei nem tudták, és nem is kívánták fenntartani. A népi építészeti jelentősége miatt korábban helyi rendelettel védett épületet az önkormányzat menthetetlennek ítélte, és védettségét visszavonták.

A következő években előreláthatólag befejeződött volna az épület természetes úton való pusztulása: a pusztulás kezdetének dokumentálása révén egy valós lelőhelyképződés körülményeit dokumentálhatjuk.¹

Környezet és településtörténet

Tiszaföldvár egy dél felé háromszög alakban szélesedő kiemelkedésen települt (1–2 kép).² A településről viszonylag késői és kevés középkori forrás ismert³, 1467-ben a földvári (Dunaföldvár) apátság birtoka volt. Az egykori belterületet a kiemelkedés északi csúcsától mintegy 750 méterre egy közelebből nem datált, mára betöltött árok, vélhetőleg egykori védmű, a Sánc határolta (2. kép). A belterületet a többi oldalról az ártér övezte, amelyben korábbi Tisza-holtágak medrei húzódnak.

1 A klasszikusan néprajzi vonatkozású emléket tanulmányomban a néprajzi szempontok elsőbbsége helyett régészeti szempontokra: az időbeli átalakulások anyagi nyomaira koncentrálni, és az elhagyott ház tárgyegyüttesét leletanyagként értelmezve vizsgálom. A kortárs régészet vonatkozásában inspirációként szolgáltak többek között Rachael Kiddey-nek és John Schofield-nek a *British Archaeology* folyóiratban megjelent cikkei így pl. Kiddey – Schofield 2010. (<http://www.archaeologyuk.org/ba/>). A kortárs falusi lakóépületek történetének anyagi nyomaira irányuló kutatások a néprajzkutatók tevékenységéhez kötődnek, elsősorban a házbontások, de a helyszíni felmérések kapcsán is, és e területnek ma már jelentős szakirodalma van. Ezek a kutatások – különösen a házbontások esetén – több esetben a komplexitás és a teljesség igényével vizsgálják és dolgozzák fel egy-egy épület változásait. Itt csak a közelmúlt jelentősebb példáira utalva: Sabján 1998., Berényi - Buzás 2002., Tóth 2005., Holcsek – Balázsik 2009., Bálint 2010., Buzás – Vass 2011. A lakóházakra és lakáskultúrára általában: Balassa 1997.

2 A településről összefoglalóan: Kelemen – Pató – Szlankó 2002.

3 Bagi 2002. 53.

A szélső lakóházak a dombhát meredeken kiemelkedő szélén, ennek vonalára és a vele párhuzamosan futó utcára merőlegesen állnak. A település két partél menti utcája között sűrű, zugos településszerkezet alakult ki.

A szélső házsorok esetében – így a tárgyalt telek esetében is – a telek felső része gazdasági udvar, míg az alsó rész, mely az egykori ártér része, háztáji kert.

1. kép: Tiszaföldvár északi része nyugat felől nézve, hátul a tárgyalt lakóház, 2000.

2. kép: Tiszaföldvár kataszteri térképe, 1870–1890 körül, a telek keretézéssel jelölve

A háromosztatú, szabadkéményes háztípus eredete, előzményei

A többszattatú, kívülről fűtött szobával rendelkező házak késő középkori eredete nagy számú régészeti feltárás nyomán ismert. A tipikus, középső konyhából fűtött háromosztatú házak megjelenését és elterjedését a 14–15. századra teszik.⁴

Bizonytalanabbak a régészeti és írott forrásokkal is nehezen adatható szabadkémény megjelenésének körülményeire vonatkozó támpontok, hiszen ez a feltárások nyomán nem mutatható ki: a késő középkorban az Alföldön is füstös konyhákat feltételeznek. A szabadkémény a feltételezések szerint csak a hódoltság után, a 18. század folyamán terjedt el, és vált általánossá az ország középső részén.

Épületünk a szabadkéményes házak utolsó generációjához tartozik.

A ház és telek anyagi kultúrájának fő vonásai

A telek felső része a gazdasági udvar (3. kép). A telek háztól távolabbi részén a két telekrészt elválasztó meredek rézsút lankás feljáró bontja meg, amely az állatokkal való közlekedést tette lehetővé. A gazdasági udvarrész drótfonatos kerítés határolta el a telek többi részétől, mely a lakóház délnyugati sarkától nyugat felé indult, majd déli irányban megtört, a meredek lejtő szélétől 3–4 méterrel bentebb. A ház délnyugati sarkánál, valamint a feljártat vonalában a kerítésen kiskapu nyílt. A gazdasági udvart északon a lakóház főhomlokzata határolta, keleten, az utcának háttal az istálló és a disznóól. Az istálló vályogból épült, utólagos téglaláfalazással. A bejárat a homlokzat középtengelyében nyílik, két oldalán egy-egy kis fatokos, szárny nélküli, a behatolás ellen vas pálcával osztott ablakkal. A bejáratú ajtó ún. váztaablakos, egysze-

⁴ A régészeti kutatások eredményeire: Cseri – Tárnoki 2001., a szabadkéményről: Barabás 1970. 284., Barabás 1997., az Alföld népi építészeteinek kutatásáról összefoglalóan: Novák – Selmecei 1989., a háromosztatú házak datálására legutóbb: Laszlovszky 2006.

rú iparosmunka. Az istálló földpadlós, a bejáratától balra a keleti fal mentén és jobbra, a déli fal mentén egy-egy földbe vert karókon álló, az állatok kikötéséhez vaskarikákkal ellátott rúd, ún. süvegfa. Az istálló tetőszerkezetét körbefutó, sarkain összecsapolt fa koszorúgerenda fogja össze, melyet a hosszoldalakon két-két helyen kovácsolt vaspántokkal erősítettek egy-egy födémgerendához. A tetőt gyári hornyolt cserép fedi. Az északi oromfal deszkából készült, a déli tapasztott lécvázás, rajta három galambdúc-nyílással, a nyílások előtt fa polcokkal.

3. kép: A telek helyszínrajza (Felmérés: Rácz Miklós, Tölgyesi Levente)

Az udvar északnyugati sarkában található a kút. Ennek felül összeszűkülő belső falazata téglából készült, kávája betongyűrű, lenagyolt akácfa oszlopok által tartott kis tetővel fedett esztergált fahengeres felhúzóval. Az ól kis méretű téglából és kerámia falazóblokkokból épült, alacsony hajlású félnyeregterető fedi, hornyolt cseréppel.

A kúttól délre áll a téglafalazatú, cserépfedésű árnyékszék.

Az utca felőli kerítés, a kocsi- és gyalogkapu csúcsosra vágott végű fenyődeszkákból készült.

A lakóház 6,9×13,4 méter alapterületen áll, falai 46–50 centiméter vastagok, vályogtéglából épültek (4–7. képek). A ház hosszában háromosztatú, az első szoba 5,3 méter, a konyha és a pitvar 2,8 méter, a kisszoba és a kamra 3,4 méter hosszú. A pitvar és az első szoba előtt 1,3 méter széles faoszlopos tornác húzódik.

4. kép: A lakóház tornácának részlete, 1999.

A ház rövid homlokzatain egy-egy ablak található, az első szoba másik ablaka délre, a tornácra nyílik, és dél felé nyílik a kamra ablaka a tornác nélküli homlokzatszakaszon.

Az első szobán, valamint a pitvar-konyha között egyetlen mestergerenda húzódik végig, a ház hossz tengelyével párhuzamosan pitvar és a konyha közötti szakaszon megkettőzve. A kisszoba és a kamra felett a ház hossz tengelyére merőleges mestergerenda húzódik.

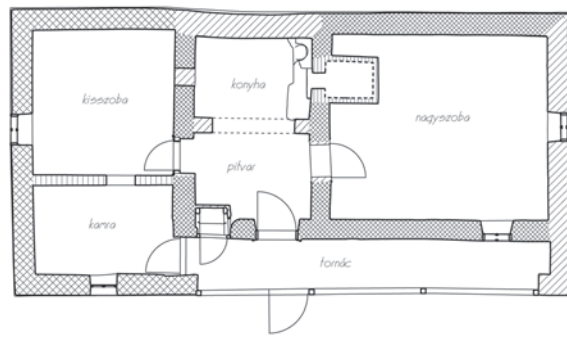
A mestergerendákra és a falkoronákra támaszkodva 60–80 centiméterenként 10×12–15 centiméter keresztmetszetű fiókgerendák felett mintegy 10 centiméter vastag, nádból készült borítás és e felett 10–15 centiméter vastag saralás alkotja a ház födémét, mely felülről simítóréteggel le van tapasztva.

A ház tetőszerkezete a végfalakra és a két osztófalra állított, összesen négy, ún. ollószékre támaszkodik. E szerkezetípus a kutatás szerint a vert és vályog falszerkezetekkel párhuzamosan a 18. században terjedt el.

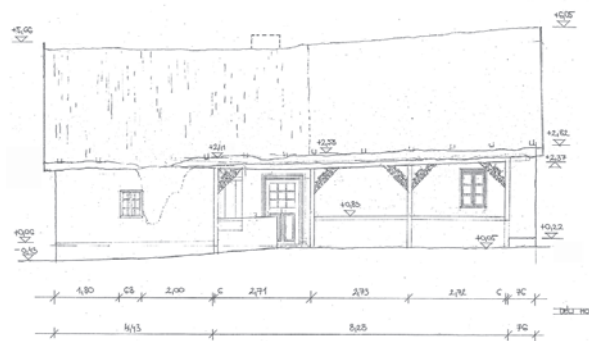
Az ollószékek taréjszelemet tartanak, mely a ház egész hosszán végighúzódik (13,5 méter). A taréjszelemen egyetlen, vastagabb végén lenagyolt fenyőfa törzs (7. kép).

A taréjszelemenre és a falkoronákra helyezett égetett téglákra támaszkodtak a szarufák, hagyományos nevükön horogfák, melyeket párosával a gerincnél összecsapolva rögzítették össze. Hasonlóképpen fa csapokkal rögzítették a lécezést. A tető faszerkezetén, így a taréjszelemen végein és a fűrészelt szerkezeti elemek különböző részein kb. 5 centiméteres átmérőjű, funkció nélküli facsapok figyelhetők meg. Ezek a csapok az alapanyag úsztatással való szállítására utalnak: az egész törzseket (melyből egy teljes fatörzs alkotja a taréjszelemet) végeiken összecsapolva, tutaj formájában úsztatták a történeti Magyarország területén elsősorban a Kárpátok erdeiből.

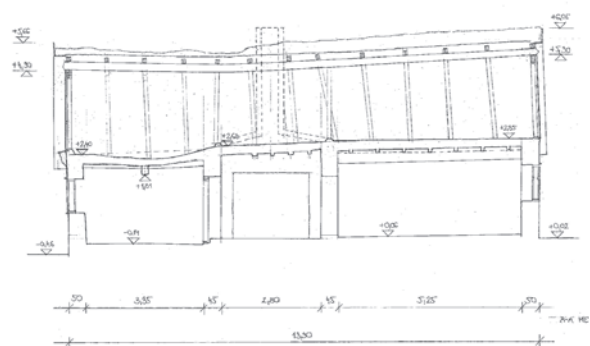
A tető végeit díszítetlen deszka oromfalak zárják le, az oromfalak alján deszkából fűrészelt konzolokra támaszkodó vízvető deszkával. Az utca felőli oromfalon egyetlen, nagyjából középre helyezett, álló téglalap alakú szellőzőnyílás található, a hátsó oromfalon három, feltehetőleg házi galamboknak kialakított beugró vállú félköríves búvónyílás, körülöttük díszítésként fúrott lyukakkal.

5. kép: A lakóház alaprajza az építési periódusok jelölésével

6. kép: A lakóház déli homlokzata, 2005.

7. kép: A lakóház hosszmetsete, 2005.

A konyhát égetett téglából és téglá méretű vályogból soronként váltakozva rakott dongaboltozat fedte. A boltozatot két vonóvas fogta össze, a konyha elülső hosszoldalának közepénél a boltozatra építve alakították ki a szabadkémény kürtőjét (8. kép). A felhasznált téglákon egységesen BL monogramos téglabélyeg található.⁵ A konyhában a nagyszoba felőli falhoz építve, falazott, tapasztott padka áll, melynek északi végében utólag átalakítás (utólagos kialakítás?) nyomait mutató beépített tűzhely maradványai találhatók.⁶ A padka a ház lábázatával megegyező vörösesbarna színű. A tűzhely az utolsó periódusban csak vízmelegítésre szolgált a felső részébe befalazott ónozott vas fazékkal. A padka felett nyílik a szobai kemence téglákból épült, boltozott nyílása.

A lakatlan épületben a kisszobában egy ágy, egy takaréktűzhely, a pitvarban egy egyszerű munkaasztal és egy falra szegekkel erősített, egyszerű fa fogas, a kamrában egy falra szerelt polc volt. A kamrában kis fa ládákban nagy számú vastárgy volt a padlón. A házban összesen három régi keményfa szék volt, melyek mindegyike a 19. század végén, a 20. század elején készült, egyik parasztbútor, kettő polgári stílusú, üzemben készült bútor. Az ablakfülkében a párkányon levelek és képeslapok voltak, melyeket az utolsó lakóhoz címeztek. A szobában egy keretezett kép is volt, melyben a 20. század elején készült színezett nyomat az ausztriai (Krajna) Veldes (ma Bled, Szlovénia) kirándulóhelyet ábrázolja (12. kép). Az emlék feltehetőleg a ház utolsó lakójához köthető.

A padláson található főbb tárgyi csoportokat a dobozokba gyűjtött üvegpalackok és befőttes üvegek, régi szerszámok, kötelek és zsinórok jelentették. A tetőszerkezetre akasztva főként lószerszámok, továbbá egy díszített bőrvőv volt található. A hagyományos erdélyi román népviselethez tartozó bőrvő tarsolyrészébe hímezve román személynév és az 1897-es évszám olvasható (13. kép).

A padláson fekvő szerszámok nagy része a szántó földi műveléshez köthető gyomlálószerszám, ún. acatoló, emellett egy kapa, egy csákány, egy disznóperzselő eszköz és egy szénavágó szerszám volt itt. A szerszám vésett felirata a házat lakó Gulyás család egy tagjához köthető: „Gujás János 1873” (14. kép). A szerszámok között feküdt egy kard is (15. kép). A padláson volt egy további fegyver, egy öntött vasból készült ún. boxer, mely a 19. század végére, 20. század elejére keltezhető.

A házban előkerült valamennyi érem értékét vesztett aprópénz (fillér, forint) volt.

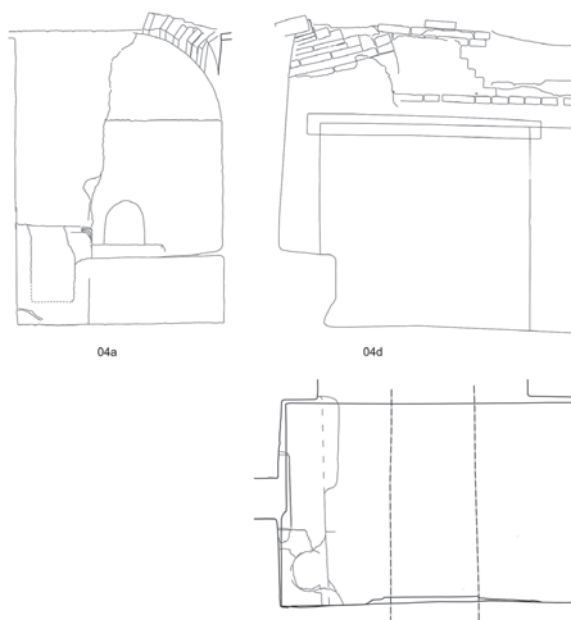
Az épületre vonatkozó vizsgálatok és megfigyelések

A lakóház szerkezetein az építéstörténetre és periódusokra vonatkozó megfigyeléseket lehetett tenni azokon a pontokon, ahol a pusztulás révén sérültek a felületek, továbbá helyenként célzott feltárást is végeztem. A ház és a telek történetére vonatkozóan ezen kívül szóbeli információkat is lehetőség volt gyűjteni, és sikerült másolatot szerezni a ház lakóinak 1930 körül készült fényképéről (18. kép).

A ház előtti udvarrészen, a kamra előtt, annak falától mintegy 2 méterre 2006-ban korábbi gabonásverem vált láthatóvá. A méhkas alakú verem nem volt betöltve, csak lefedve, lefedése ekkor beszakadt. A gabonátárolásban a szakirodalomban a 19. század vége felé váltották fel a veremben való tárolást az újabb gabonátárolási módok.

Az épület használatának legutóbbi szakaszában valamennyi falfelület a gerendázatokkal együtt fehérre meszelt volt. A lábazatok a külső falakon vörösesbarna színűek voltak. A belső nyílászárók, az ablaktokok belső része és a belső ablakszárnyak szürke színűre, a nyílászárók kültéri felületei zöld színűre voltak festve.

A megismert első építési periódusra vonatkozóan a pitvar falain figyelhettünk meg festésrészleteket: itt a falak eleinte fehérek, majd az átépítést megelőző időszakban okkerszínűek voltak, kék pettyekkel. A második, a 19. század végétől vagy a századforduló tájától számított periódusban a pitvar folyamatosan egységes erős színeket – okker, világos piros, majd zöldeskék – kapott, később, már a második világháború után több periódusban me-

8. kép: A szabadkéményes konyha felméri rajzai

5 „1893. szeptember 20-án veszi meg a [Tiszaföldvári Polgári Társulati] Alap a Balogh Lázár által felkínált téglagyárat.” Vas 2002. 127. Ennek alapján a téglák készítése feltehetőleg 1893 előttre tehető.

6 „Az adatokból kirajzolódik, hogy az Alföld több vidékén a XVIII. században és a XIX. század első felében a középpadka volt az egyedüli nyitott tűzhely, és később kezdtek a kemence szája előtt tűzhelyet, majd arra katlant építeni.” Juhász 1989. 204.

9. kép: A lakóház 2005-ben

szelésen kék illetve piros hengerelt mintájú díszítést alkalmaztak. A pitvar színei több esetben a konyhára is kiterjedtek, ahol csak a füstfogó gerenda aljának vonaláig festettek, e felett meszeletlen, kormos volt a felület. A konyhai tüzelőpadka általában szintén – feltehetőleg a pitvarral megegyezően – színes volt. A tornácon szintén részben a pitvar színei voltak megfigyelhetők. A meszelésrétegek a mindig fehér színű nagyszobában is nyújtottak támpontot a változások történetéhez. A tornáca néző ablak és a pitvarból nyíló ajtó körül a korábbi nyílásperiódusokhoz beforduló, illetve az átépítések által megszakított meszelési rétegsor volt köthető, melyeket az átalakítás utáni rétegsor fedett. A nyílászárókról megállapítható volt, hogy döntően a második építési periódushoz sorolhatók, s hogy ezek eredetileg kívül-belül sötétbarna színűek voltak. Az utcai ablak későbbi, távolabban a 20. század első évtizedeire datálható.

Több ponton lehetőség volt a falazat megfigyelésére is. Megállapítható volt, hogy az első építési periódusban jóval nagyobb, a fal teljes vastagságát átfogó, kb. 15×23×42 centiméter méretű vályogtéglát használtak. A második építési periódusban és az 1940-es években ezzel szemben 15×15×30 centiméter méretű vályogtégglákkal dolgoztak.

Megfigyelhető volt a régi építőanyag újrafelhasználása a második periódusban: az ekkor újjáépült hátsó helyiségek falainak alsó részét új anyagból építették, míg a felső szakaszhoz a bontott, nagy méretű vályogtéglát használták fel, amely ezáltal 5–7 centiméterrel vékonyabb lett. A tornác mögötti falnál a falazat legalsó sora alatt egy egybefüggő, feltehetőleg döngölt felület volt megfigyelhető. Ez arra utal, hogy döngölt agyaggal készítették elő a falak helyét.

A pitvar és a szobák padlóját valamikor a 2. világháború után kátránypapírral⁷, később PVC lemezzel burkolták, s ezek alatt megmaradtak a korábbi agyag padlók. A kisszoba és a kamra kivételével a padlók kutatható állapotban megőrizhetők voltak. A tornácon a felső padlószint alatt mintegy 10 centiméter mélységben a korábbi építési periódushoz tartozó padlót is megfigyelhettük a falfelületeken hozzá futó meszelésekkel együtt, ez a korábbi padló valószínűleg éppen megvan a tornác területén.

10. kép: A konyha a kémény omladékával, 2005.

11. kép: A ház előtti, lefedett verem előkerülésekor

⁷ A padlóátalakításokra a szerző nagyszüleinek tiszaföldvári háztartása nyújthat párhuzamot. Itt az agyag padlók az 1950-es évek végéig voltak használatban, ekkor itt is kátránypapírral fedték le a szobai padlót, majd az 1960-as években a konyhában műkö lapburkolat, a szobákban hajópadló készült, kivéve azt a szobát, ahol a szerző ekkor már idős, változtatásokra kevésbé nyitott dédanyja élt: itt még évtizedekig megmaradt a földpadló.

12. kép: A padláson előkerült szénavágó és felirata

13. kép: A padláson előkerült kard restaurálva

14. kép: A padláson előkerült 1897-es datálás román bőröv

15. kép: Keretezett kép a ház nagyszobájából

A nagyszobában az agyagpadlóból vett mintát keresztmetszeti vékonycsiszolattal vizsgáltuk.⁸

A szakaszosan karbantartott, javított, illetve megújított padló teljes vastagsága 2,7 centiméter, mely egy legkorábbi, vékony felületről kiindulva teljes egészében a megújítások során keletkezett, és a hagyományos módon folyó fenntartása legkésőbb nagyjából az 1980-as évek elején zárult le.

A padló karbantartására, megújítására vonatkozóan szóbeli és szakirodalmi információval rendelkezünk. A tiszaföldvári adatközlők szerint a ledöngölt felszínen több rétegben ledöngölt agyagból alakították ki a padlót. A karbantartásra évente egyszer⁹, de egyes háztartásokban három alkalommal¹⁰ (kora tavasszal, nyáron és kora ősszel) került sor, ezt mázolásnak nevezték. A mázolásához híg agyagot használtak, melyhez ló- illetve marhatrágyát¹¹, de egy adat szerint esetenként tejet is keverték.¹² Más háztartásokban csak marhatrágyát használtak a padlómázolásához.¹³ A takarítások alkalmával a padlót hetente vízzel áttörölték, a kisebb hibákat javították, ezt is nevezik mázolásnak. A padlókat az erre szolgáló lyukacsos edénnyel rendszeresen felocsolták, benedvesítették.

A nagyszoba tornác felőli falánál megfigyelhető, hogy a falsíktól mintegy 1 centiméterrel beljebb egy néhány milliméteres meszelésrétegsor függőlegesen a padló teljes vastagsága alá fut. Ez megerősíti azt, hogy a jelenlegi padló nem a szoba legkorábbi padlója, hanem azt legalább egy alkalommal cserélték. A feltárás helyén tehető megfigyelések arra utalnak, hogy a korábbi padlókat nem lefedték, hanem elbontották és eltávolították.

A padlómintában a vékonycsiszolat alapján hozzávetőlegesen 29 réteget tudtunk elkülöníteni. E rétegek feltehetőleg egy-egy mázolásal azonosíthatók. Feltételezhető, de egyelőre nem erősíthető meg, hogy a padló az 1940 körüli, szóbeli információval adatolt felújításhoz köthető, és az évenkénti megújításaihoz egy-egy, a padló keresztmetszetében megfigyelhető réteg köthető. Bár az ehhez a felújítás során készült, utólagos aláfalazásként készült téglalábazati falhoz való viszonyát nem tudtuk egyelőre megfigyelni, ez a beavatkozás olyan mérvű, amely nagy valószínűséggel új padló készítésével járhatott együtt.

8 A vizsgálatot Horváth Zoltán geológussal végezzük.

9 Jakab Mártonné (szül.: 1900.) elmondása, az adatokat Jeszenyi Tamásnak köszönöm.

10 Enyedi Ferencné Danku Jolán (szül.: 1927.) elmondása.

11 Az adatot Nagyné Lékó Mária-nak köszönöm.

12 Ld. 9. lj.

13 Rómer Ilona (szül.: 1939.) elmondása, ld. 10. lj.

16. kép: Elfalazott kemencenyílás a konyha és a kisháló között

17. kép: Minta a nagyszoba padlójából

Írott és térképi források közül egyelőre egy jelentősebb adat emelendő ki.

A telek alaprajzára vonatkozó legkorábbi ismert térképes adatunk Tiszaföldvár kataszteri térképe, mely 1870–1890 között készült, pontosabb dátumát sajnos nem ismerjük.¹⁴ A térképen a telken maival azonos elrendezésben látható a lakóház és az istálló.

Az épület és a telek megismeréséhez a szóbeli források is sok fontos támpontot nyújtottak. Legfontosabb adatközlőm, Kertész Mihály az 1940-es években gyermekként és fiatalként ebben a házban élt. Tőle kaphattam információkat az ekkor végzett jelentős felújításról, a háború eseményeiről (az eredeti ajtók elszállítása a szovjet megszállás alatt fedezéképítéshez), a gazdasági udvar egykor fontos épületéről, a kocsiszínról, amely az istállóval szemben állt, továbbá eltűnt részletekről, mint a nagyszoba udvari falában az 1940-es években megszüntetett falitéka.

A ház utolsó lakója, Gulyás Pálné az anyakönyvi adatok alapján az alsó-ausztriai Wösendorfban született 1909-ben, és a szóbeli információk alapján Ausztriában is nőtt fel, ahol családja akkor szolgált. Feltehetőleg ezzel a kapcsolattal magyarázható a házban talált bekeretezett kép, mely egy népszerű ausztriai üdülőhelyet ábrázol. Szintén szóbeli forrással adathozható, hogy adatközlőm édesapja, a század első felében a házban élő Gulyás házaspár veje a fővárosban csendőrként szolgált, és 1940 körül halt meg. A ház padlásán előkerült kard legnagyobb valószínűséggel az ő személye révén kerülhetett ide.

A megfigyelések, vizsgálatok eredményei

A megfigyelések eredményeként megállapítható, hogy a ház nagy átépítésére, amikor döntően jelenlegi formáját elnyerte, valamikor nagyjából 1880–1910 között került sor.

Biztosan ebből az átépítésből származik a konyha boltozata és kéménye, a két hátsó helyiség (újjaépítés), a tetőszerkezet és esetleg a tornác, két ablak, a bejárati ajtó.

Egy néhány évtizeddel korábbi, 1850–1870 tájára tehető építkezés eredménye az utca felőli két szakasz falai, a nagyszoba és a pitvar földmije. E korszakhoz boltozott szegmensíves nyílásfülkék tartoztak, de korabeli nyílászárók nem őrződtek meg. Talán nem tévedünk nagyot, ha a szénavágó szerszám vésett feliratán 1873-ban nevét megörökítő Gulyás Jánost tartjuk a mai ház legkorábbi részei építőjének. A tetőszerkezet faanyaga a Kárpátokból úsztatással való szállításhoz köthető, a taréjszelemben mérete miatt az úsztatásra alkalmas folyó szorosabb közelségéhez kötött (a ház 1,5 kilométerre áll a Tiszától).

Erről a periódusról tudjuk, hogy mindkét szobában kemence állt, és a hátsó kis szobában egy meg nem határozható időpontban, de az 1930-as évek előtt a kemence oldalánál beépített tűzhely is volt.

Az 1940-es években nagyobb javítást végeztek a házon. A 2. világháború utáni évtizedekben a házat egy gyermektelen házaspár és a férj nőtlen fivére lakta, utóbbi volt a kisháló és feltehetőleg a kamra. Egyrészt a lakók családi helyzete, másrészt szegénysége járulhatott hozzá ahhoz, hogy a ház az archaikusnak számító szabadkéményes konyhával változtatás nélkül érte meg a 20. század végét.

A tornác, a pitvar és részben a konyha a ház fennállása során többnyire változatos színűek illetve mintások voltak, míg a lakószobák, és a tornáctól eltekintve a külső falak mindvégig fehérre voltak meszelve.

¹⁴ <http://www.archivportal.arcanum.hu/kataszter/>

18. kép: A Gulyás család 1930 körül. A kép feltehetőleg a ház kertjében készült, a képen látható kisgyermek Kertész Mihály (szül.: 1925.)

Az épület hagyományos, elvileg azonos eljárással készült sajátos elemei, az agyag padlók az utólagos roncsolástól és a talajban lejátszódó változásoktól nagyrészt megkímélve kivételes lehetőséget nyújtanak a szerkezeti és természettudományos (pl. archeobotanikai) vizsgálatra, az összehasonlító elemzésekre. A nagyszoba mai padlója feltehetőleg az 1940 körüli megújítástól datálható, míg a tornácra a jelenlegi alatt az ennél korábbi padló is megvan.

A lakóházban található tárgyak jellegzetessége, hogy esetünkben összességében a régi, több évtizedes vagy több, mint fél évszázados tárgyak túlnyomó részt képviseltek a házban maradt leletanyagban és különösen igaz ez a padlás tárgyegyüttesére. Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy a tipikusan mai pusztásodás társadalmi, településtörténeti körülményei eltérnek a középkorban jellemző pusztásodásoktól. Az épület-együttes sajátossága esetünkben, hogy az alárendeltebb építmények az újabb építésűek a telken, ezek képviselik a „korszerűbb” szerkezeteket: a teljes egészében falazóblokk illetve téglá építésű ól, illetve árnyékszék, ezeknél régebbi a vályog építésű istálló, s a legrégebb, ezeknél jóval korábbi épületrészeket a lakóházban találjuk meg.

Zárszó

Tanulmányomban egy régészetileg már részletesebben kutatott háztípus történeti fejlődésének utolsó, kortárs stádiumát az Alföld egyik utolsóként épült, és legtovább fennmaradt háromosztatú szabadkérményes lakóházának konkrét példájával, régészeti szempontokra koncentrálni kívántam bemutatni. A számos eddig feltárt, és remélhetőleg a jövőben feltárandó falusi lakóépület részletes vizsgálatától némileg eltávolodva, de azt nem szem elől tévesztve egyetlen mai, azokhoz szorosan kötődő ház közeli tanulmányozása, úgy gondolom, tanulságos lehet: az épülettípus vonatkozásában kiváló történeti perspektívát jelent, másrészt az épület teljes építészeti kontextusa, és az itt rendelkezésre álló jelentős tárgyi, írásos és szóbeli emléktanyájának összefüggései a régészeti kontextusok számottevő új elemzési és értelmezési lehetőségeire mutathatnak rá.

A lakatlaná váló, pusztuló ház tárgyi anyaga leletegyüttesként tekinthető, s bár régészetileg általában nem feltárható elemeket (papír, bőr, fa) is tartalmaz, egyenértékűen kezelendő és vizsgálható a teljes pusztulás után feltárt leletegyüttesekkel.

A tárgyakat itt mintegy pillanatfelvételnként a leletanyag pusztuló részével együtt, a hozzájuk tartozó szóbeli és írott forrásokkal együtt, ugyanakkor az épület térbeliségében tudjuk megfogni és megmutatni, ezáltal szemléltetve a régészeti korú hasonló lelőhelyek elveszett dimenzióit a régészeti kutatott épületekkel minden aspektusában azonos jellegű, de korban hozzánk igen közeli lelőhely esetében.

Az épület történeti célú megismerésének és kutatásának végül határt szabott, hogy a vele való foglalkozás célja a ház megőrzése és a műemléki szempontú helyreállítás volt (19–20. képek).¹⁵ A szerkezeti felújítás, részleges újjáépítés révén egy újabb építési periódus vette kezdetét, melynek során nem csak a megőrzés, használat és bemutatás, hanem a történeti emlékként való megismerés is alapvető szempontot jelent.

19. kép: A ház szerkezeti rekonstrukciója

20. kép: A keleti homlokzat felújítás alatt, 2012.

¹⁵ Ráczi 2012. A szerző ezúton mond köszönetet mindazoknak, akik az eddigi kutatást és felújítást munkájukkal, közreműködésükkel segítették. A 2012. évi felújítási munka a Falufejlesztési Társaság „Nagyapám Háza” programjának keretében valósult meg, a munkában részt vettek Lencsés Albert és Tari Bálint építészhallgatók (BME).

Material culture of a contemporary vernacular house in the Great Hungarian Plain

MIKLÓS RÁCZ

In this paper I am examining the archaeological aspects of a vernacular house that became derelict in the late 1990s. The house and its outbuildings were abandoned and began to deteriorate. The process of decay progressed to such an extent that by around 2005 the buildings and their inventory could be considered as an archaeological site and its archaeological material at the first stage of site formation.

As the first archaeological aspect we are presenting the material culture of the buildings and the inventory of objects found in the abandoned house and considering possibilities of interpretation.

As the second aspect we discuss the building archaeology of the house based on the site observations during reconstruction works.

The house is one of the last standing examples of the so-called open chimney house originating from the 18th century that is characterised by a single chimney in the middle of the house rising from the vault over the kitchen, collecting the smoke from the ovens in the rooms and from cooking in the kitchen.

The oldest parts of the house were built around 1850-1870 and a major reconstruction was undertaken around 1880-1910. The different types of adobe bricks and the features of renewed adobe plaster enabled us to divide the main building phases (Fig. 5).

Timber of the reconstruction of around 1880-1910 was brought through rafting on the nearby river Tisza from the Carpathian mountains.

The inventory of the abandoned house proved to be significantly older than the date of abandonment, some special objects having been able to be connected with oral information.

A distinct area of research is focused on the mud floors. A preliminary structural analysis of a sample from the floor of the main living room revealed a sequence of thin strata that can be connected to the yearly renewal of the floor (Fig. 17). The floors preserved in various rooms of the house also give an opportunity for further structural and scientific analysis.

Irodalom

- Berényi M. – Buzás M. 2002.: A csíkszentsimoni lakóház bontása kapcsán. *Ház és Ember* 15. 221-230.
- Bagi G. 2002.: Tiszaföldvár története a honfoglalástól 1876-ig. In.: Kelemen – Pató – Szlankó 2002. 49-77.
- Balassa I. (főszerk.) 1997.: Magyar Néprajz IV. Anyagi kultúra 3. Budapest
- Bálint J. 2010.: Egy bükkaranyosi lakóház bontása. *Ház és Ember* 22. 67-86.
- Barabás J. 1970.: A lakóház füsttelenítéséről. *Ethnographia* 81. 276-286.
- Barabás J. 1997.: A magyar népi építészet történetének korszakai. In.: Balassa 1997. 289-308.
- Bellon T. – Szabó L. 1987.: Szolnok megye népművészete. Budapest
- Buzás M. – Vass E. 2011.: A homoródalmási építészeti kutatások eredményei. *Ház és Ember* 23. 21-51.
- Cseri M. – Tárnoki J. (szerk.) 2001.: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. A Jász-Nagykunszolnok Megyei Múzeumok Közleményei 58. Szentendre-Szolnok
- Holcsek E. – Balázsik T. 2009.: A Kővágóörs, Jókai u. 18. sz. alatti népi lakóépület szondázó falkutatása, és XVIII. század végi fazekas égetőkemencéjének feltárása. *Műemlékvédelem* 53. 139-145.
- Juhász A. 1989.: Adatok a XVIII-XIX. századi alföldi ház kéményéhez és konyhai tüzelőberendezéséhez. In.: Novák - Selmeczi 1989. 195-208.
- Kelemen É. – Pató M. – Szlankó I. (szerk.) 2002.: Tiszaföldvár. Fejezetek a város történetéből. Tiszaföldvár
- Kiddey, R. – Schofield, J. 2010.: Digging for (Invisible) People. *British Archaeology* 113. 18–23.
- Laszlovszky J. 2006.: Későközépkori falusi lakóház Tiszaugon. Az alföldi lakóház kialakulásának kérdéséhez. *Studia Caroliensia* 2006/3-4. 295-314.
- Novák L. – Selmeczi L. (szerk.) 1989.: Építészet az Alföldön I. Az Arany János Múzeum Közleményei VI. Nagykőrös
- RÁCZ M. 2012.: Egy parasztház megőrzése és rekonstrukciója Tiszaföldváron. *Tájházi Hírlevél* 2012/2. 3-11.
- Sabján T. 1998.: Egy lakóház bontása a Szentendrei-szigeten. *Ház és Ember* 12. 241-250.
- Tóth B. 2005.: A csíkmenasági Adorján-ház. *Ház és Ember* 18. 11-28.
- Vas B. 2002.: A „maga keze által”. Ipartörténeti áttekintés. In.: Kelemen – Pató – Szlankó 2002. 111-129.

Mesztegyő középkori településszerkezetének változása

ARADI CSILLA

KJH, Járási Építésügyi és Örökségvédelmi Hivatal
H-7400 Kaposvár, Csokonai u. 3., csiaradi@freemail.hu

Aradi, Cs.: *The changes of medieval settlement structure in Mesztegyő*

Abstract: The paper deals with the changes in settlement structure of Mesztegyő, a medieval town situated in Inner-Somogy, between the Sári and the Boronka brooks, on the Eastern slopes of the Marcali hills.

Keywords: oppidum, Dominican closter, population change, fortification, street network, land division

Természeti adottságok, a középkori településre vonatkozó írásos adatok

Mesztegyő ma Belső-Somogyban, a Marcali-hát keleti oldalának lankás dombjain, a Sári-víz, a Malom-árok és a Boronkai-patak fűzészerű halastórendszere által határolt területen, Marcalitól 10 kilométerre délre terül el. A középkorban Marcalin át Somogyvárral, délre pedig Nagyatádon és Babócsán át Verőcével állt összeköttetésben.

Első ízben 1329-ben, a dencsi malom eladása ügyében hallunk a faluról¹, bár feltehetően már korábban is létezett, mivel a 15. században már oppidumként említik a települést. 1466-ban már országos vásártartási joggal is rendelkezett.² A mezőváros a 14. században a Mesztegyői Szerecséneké volt, azonban Zsigmond a birtokot hűtlenség miatt elkobozta és a Gordovai Fancsoknak adományozta. A birtoklás megváltoztatására a Szerecsén család még a 15. század második felében is tett kísérletet.

A segesdi főesperesség alá tartozó plébánia papja, Domonkos 1333-ban 66 kis dénárt, 1334-ben 5 garast fizetett.³ 1359-ben két ízben is említik Tamás mesztegyői papot és balatonszögi (de angulo Balatin) esperest.⁴ A balatonszögi esperesség (vicaria) területe a Balaton–Segesd vonal mentén húzódott a Marcali-hát nyugati oldalán, Szakácsi és Tapsony falvakon át, másik oldalát a somogyvár–segesdi út képezte, és Pusztakovácsi, valamint Somogyfajsz érintésével a Marcali-hát keleti oldalán haladt. Ennek lehetett ekkor központja Mesztegyő. 1401-ben a mesztegyői Szent Miklós-egyház kaszálójával találkozunk a forrásokban, amelynek szomszédjában a Szakácsiak vesznek rétet.⁵ 1429. február 4-én Gyögyről és Jánosról, a Szent Miklós-parochia papjairól értesülünk.⁶ 1436-ban is hallunk a mesztegyői vicariatusról.⁷ 1476. augusztus 16-án Szentey György supplicatiójára érkezik a pápai engedély, miszerint a domonkosok számára Mesztegyőben házat kíván alapítani, és ennek egyesítését kéri a Szent Miklós-plébániatemplommal, amelynek kegyura. A plébániához tartozó javadalmakat is megkapná a kolostor, ugyanakkor a hívek gondozását az egyik frater kötelessége lenne ellátni („*applicare necnon priori eiusdem domus... ut curam eorundem parochianorum... per unum ex fratribus... exerci facere possit*”).⁸ A plébániatemplom alkalmas a szerzetesi funkciók betöltésére is, mivel kellő birtokkal rendelkezik „*cum campana, campanili orto*”. Úgy látszik, a plébánia mégis tovább működött, hiszen 1500-ban Gergely plébános nevével találkozunk, sőt a plébánia még 1546-ban is fennállt.⁹ 1555-ben Nádasdy Tamás a kolostort az erődített helyek között említi. 1558-ban az erődítés már török kézen volt, melyről Zrínyi Miklós Nádasdy Tamásnak írott levelében beszámol, eszerint a török Péccsett gyülekezik, Babócsát akarja megtámadni vagy a mesztegyői zárdát megerősíteni (monasterium meztene munire).¹⁰ Ugyanebben az évben az erődítés elkészültéről számol be Csányi Ákos tiszttartónak Orosztonyi Péter Szenyérből írott levelében: „*Mesztegyőnek a kapuját is megcsinálták, készen vagyon, az Mesztegyő egy olyan ház, hogy csak egy kapu héja vagyon, a többi*

1 Borsá 1996. 66. DF 230321

2 Nundine in opido Meztegnew. A településen ekkor 63 jobbágycsalád lakott. Bándi 1986. 57. DL 18312, Csánki 1894. 57. 9., Borovszky – Csánki 1914. 109., Kubinyi 1989. 330. Évi vásárát június 29-én tartották. DL 86398

3 Mon. Rom. II. 67., 75.

4 Bándi 1986. 28. DL 4867

5 ZSO II. 131., Bándi 1986. 34. DL 8659

6 Lukácsics 1938. 216.

7 Békefi 1907. 105.

8 Harsányi 1938. 86. „*parochialis ecclesia S. Nicolai dicti oppidi, qui de iure patronatus prefati comitis (Szentey) existit et per rectorem seu capellanum ad nutum...*”

9 Békefi 1907. 105., Kanyar 1991. 135.

10 Víz 2012.

mind épen vagyon, ezért kegyelmed gondoljon reá, hányják el, kellene népet indítani reá, rúddal, doronggal el nem terhetik, por (lópor) kellene hozzá.” 1542-ben a település 18 adózó portával bírt, azonban 1557-re már teljesen elhagyatottként írták össze.¹¹

Helyzetkép a hódoltság után, a település kiterjedésének változásai

A török után a település csak lassan népesedett be, 1702-ben 16 adózó, 1720-ban 12 család lakta a 96 köből szántóval, 25 kaszás réttel és 26 köből elhagyott szántóval, malommal rendelkező falut. Úgy tűnik, ekkor még bővebben voltak a földeknek. A Mária Terézia-kori úrbérrendezés 47 adózó családról ad számot, melyek közül 24 helyi, 23 pedig bevándorló. Az összlakosság szám a 42 házban 285 főt tett ki. A 47 adózó (32 telkes gazda, 12 házas zsellér, 3 házatlan zsellér) 20 és 1/2 telken gazdálkodott, tehát a telekaprozódás már ekkor elkezdődött.¹²

A változások a majorsági uradalom kialakulásával folytatódtak, mivel a korábbi jobbágytelkekhez tartozó külsőségekből mind nagyobb terület került az uradalom gondozásába.¹³ Ugyanakkor a birtokos a tudatos betelepítések révén növelte a majorsági birtokon dolgozók létszámát. 1771-ben a földesúri irtásföldekből 38 új telket alakított ki, ahová 58 családot telepített. Az 1784–85-ös összeírás szerint Mesztegnyő 90 házból állt és 126 család lakta, a férfiak közül pedig 13 pap (ekkor még a ferences szerzetesekkel együtt) valamint 14 nemes, 51 paraszt és 53 zsellér volt. 1789-ben 590 főből állt a település, míg 1820-ban 82 házban még mindig csak 630 fő lakott.¹⁴ Az uradalmi központ eddigre már kiépült, külön házzal bírt az erdőmester, a fiskális, volt vadászház, pálinkaház, mézárászék, épültek béres házak, és létesült méhes, (tekenyőbékás) tó. A majorsági épületek egy része a háromszög alakú főtér (Szabadság tér) területén (magtár, gémes kút) állt, míg más része a Pajtáskert nevű dűlőben foglalt helyet, melynek nevét az itt álló pajtákról nyerte. A Klostrom kertben tölgyfapalánkkal védett gyümölcsöst telepítettek. A településen élő kézművesek a hagyományos foglalkozások köréből kerültek ki (bognár, kovács, molnár, takács, mészáros, kocsmáros). Az I. katonai felmérés tanúsága szerint a kőfállal övezett, köből (téglából) épült kolostor, a kocsmá, gazdasági épületek, a tisztviselőház, a falutól kis távolságban lévő erdészház, a gulya őrzésére szolgáló ún. Sweizerhaus illetve a Kopár vendéglő számítottak jelentős épületeknek.

1. kép: Mesztegnyő az I. katonai felmérés szerint

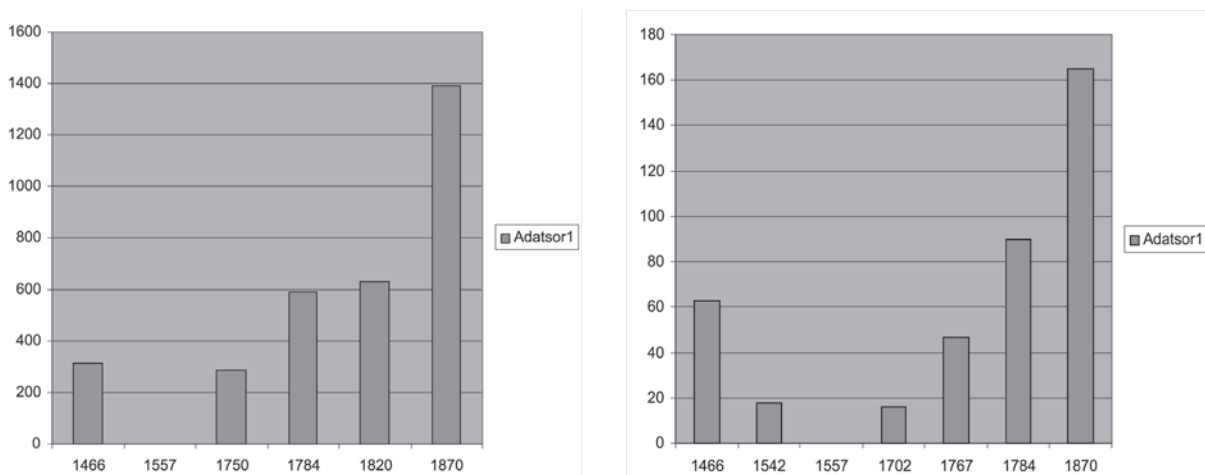
11 G. Jáger 2007.

12 G. Jáger 2007.

13 Míg 1767-ben még nagy telken kívüli állománnyal bírtak a jobbágyok (összesen 868 pozsonyi mérő szántó), addig 1828-ra ez a szám már elenyésző (191 ½ pozsonyi mérő) volt. Hasonlóképpen csökkent a rét területe (100-ról 24-re).

14 G. Jáger 2007.

Egy 1815. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv az 1740-ben alapított iskolaépületről ad leírást: „*talpakra épített, fonyásból sározva, egy szobából, egy füstös konyhából, egy kamrából állt a hozzá épült egy szoba méretű dűledező oskola.*”¹⁵ Ennek alapján feltételezhetjük, hogy még mindig a talpas házak alkották az épületállomány zömét. Az 1820–30-as években cseh (morva) betelepítéssel újonnan nőtt a népességszám, eszerint az „*Ó utca napnyugatra fekvő alsó részén 20, a templom átellenében pedig 50 ház épült, s így a népesség ötszázról ezerig rúgott fel.*” A forrás alapján ekkor alakult ki a Szabadság tér nyugati oldala és nyitották meg a Cseh utcát (mai nevén Ladi János utcát). A II. katonai felmérés már ezt az állapotot ábrázolja. A betelepítések ellen a határ szűkössége miatt a korábbi jobbágyok szót emeltek: „*Kisded határunkat a földesuraságunk 78 zsellér lakossal és házzal terhelte meg... régi irtásföldjeinktől fizetés nélkül megfosztott, hogy alig-alig lebeghetünk.*”¹⁶ Az 1859-es kataszteri térkép tanúsága alapján a betelepítés még később is folyt, a belterület északkeleti részén Hunyadi József cigánylakásokat létesített. 1846 és 1883 között a földesúri birtok aránya 67 %-os növekedést mutatott. A 20. század elején jött létre a mai Hunyadi és Béke u. (Egysoros, Kétsoros), az 1950-es években pedig a későbbi Ady Endre, József Attila, Dózsa György, Petőfi Sándor, Táncsics Mihály utcák mellett a Pajtáskert területén a Kossuth Lajos utca.

2. kép: Lakosságszám és porták/házak számarányának változásai

A fenti adatok is világossá teszik, hogy a középkori oppidum lakosságszámát és portáinak számát csak a 18. század második felére éri utol a település, ugyanakkor látványos számbeli fejlődés csak a 19. század közepétől következik be. A 19. század eleje és második fele között – leginkább a betelepítéseknek köszönhetően – a lakosság száma megduplázódott, és ha nem is ilyen arányban, de a porták száma is jelentős emelkedésnek indult (ld. új utcák nyitása).

Mesztegyő egyházi emlékei

1733-ban vásárolta meg a Hunyadi család a kéthelyi uradalmat Harrach Rajmund gróftól, melynek Mesztegyő is részét képezte.¹⁷ Az 1743-as egyházlátogatás során két romos templomot említenek, ezek közül az egyik a településen kívül álló kolostortemplom volt, amelynek teteje már hiányzott, de jó állapotban maradt meg falazott tornya, illetve még helyreállítható, quadrumban épült tetőzet nélküli kolostorral bírt. A plébánia-templom az előzőtől puskalövésnyire állt romos állapotban.¹⁸ 1712–42 között Vörös Gergely nős licenciátus látta el a hívek lelki gondozását. Ekkor épült a falu központjában, a licenciátus házával egy fedél alatt az a szentély és sekrestye nélküli, sövényből font, sárral tapasztott, szalmával fedett oratórium, melyet az I. katonai felmérés is ábrázol. Az udvaron fa harangláb állt. 1744-ben Hunyadi István halála után, Hunyadi Antal, elődjéhez hasonló feltételek mellett alapított ferences zárdát Nepomuki Szent János tiszteletére a településen, amely 1790-ig élt

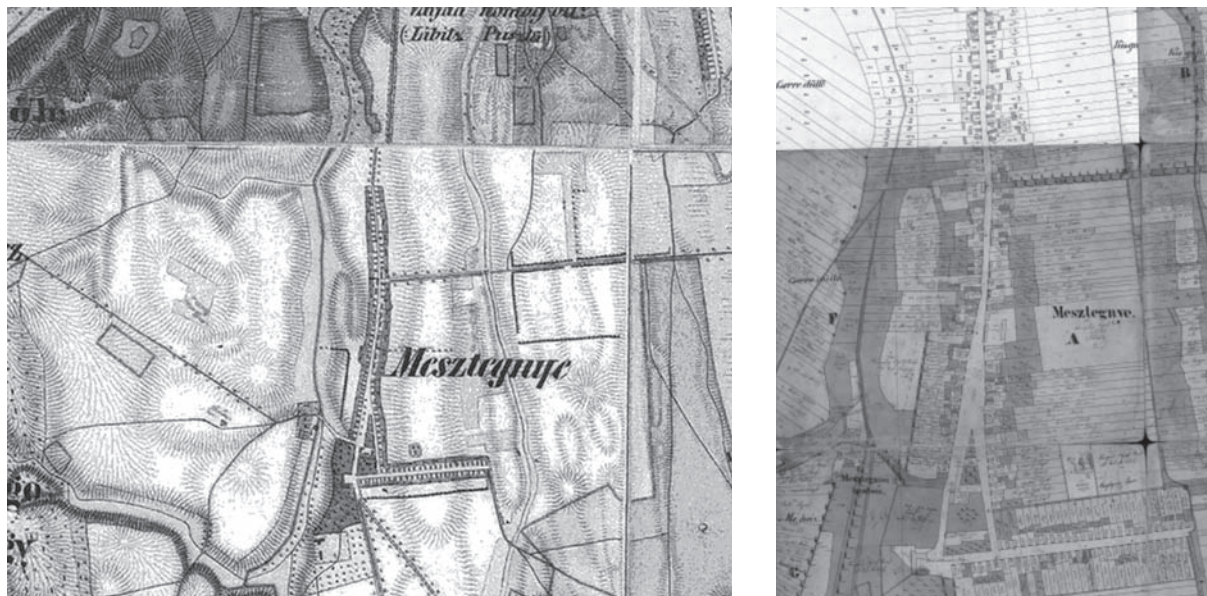
¹⁵ A ma is álló épületet 1838-ban emelték, jelenleg itt tekinthető meg a honismereti gyűjtemény. Az újabban épült plébánia már komfortosabb lehetett, a cselédszobával együtt 3 szobás, kamrával, bolthajtásos pincével, kéményes konyhával ellátott épület, amelynek udvarán zsuppal fedett istálló is helyet kapott.

¹⁶ G. Jáger 2007.

¹⁷ Bár a Hunyadi család a Gordovai Fancs családdal rokonságot tartott fenn, a birtokhoz örökléssel mégsem jutott. A 18. század végére a birtoktest központja Sárpuszta lett.

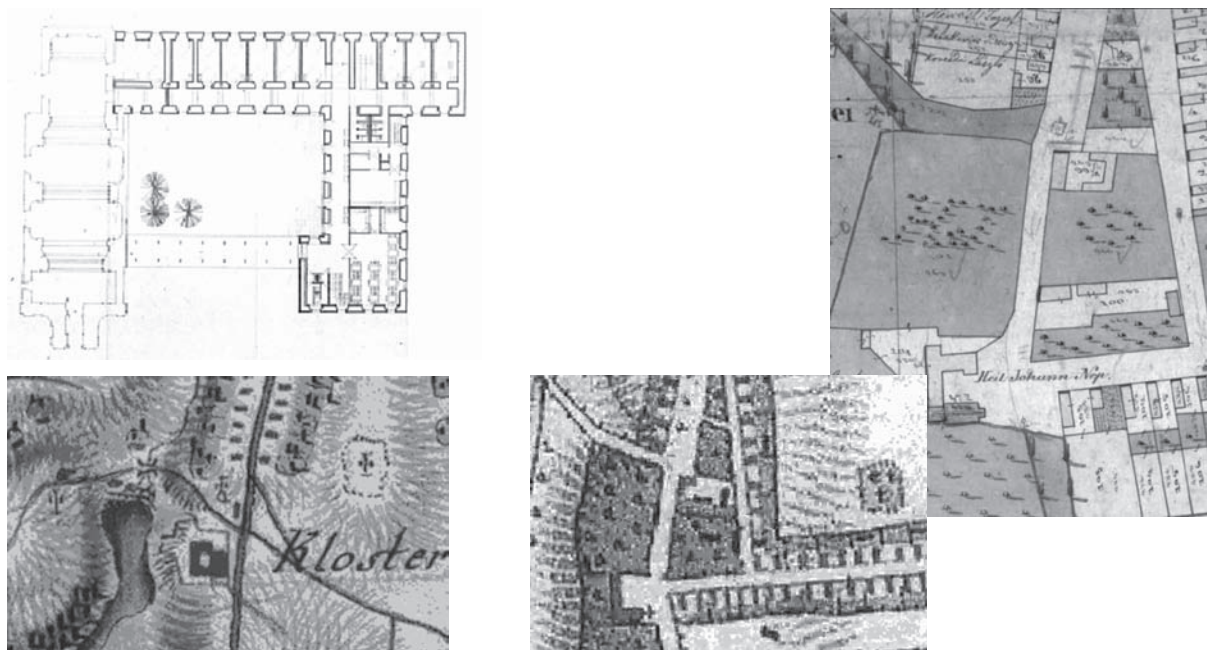
¹⁸ A két templom a falutól ¼ óra járásnyira helyezkedett el. Lángi 1995. 229., Romhányi 2000. 43.

tovább (az építkezéshez a középkori templom tégláit is felhasználták).¹⁹ Az 1778-ig elhúzódó építkezéseket Antal fia János fejezte be. Az 1748-as Canonica Visitatio szerint „még áll a régi templom egy része (ti. a Vörös Ger-gely féle), amelyben az új templom befejezéséig tartják az istentiszteletet. A régi templom fedele szalmából készült, szőszéke és paraszti munkával készült padjai vannak.”²⁰

3-4. kép: Mésztegyeny belterülete a II. katonai felmérés és az 1859. kataszteri térkép alapján

A ferences kolostor eredetileg teljes quadrumként épült ki (ld. I. katonai felmérés), igaz, hogy a templom északi oldalán csak egy 2,5 méter széles folyosóval. Az épületegyüttesről egy 1854-ből származó, Koller János plébános által a mesztegyenyi plébánia történetéről szóló emlékirat így emlékezett meg: „templom homlokzata áll napkeletnek, hátulsó része nyugotnak, másik északra, harmadik keletnek, negyedik ragasztaték a templom falához, mi folyosóul szolgálva kényelmes összefüggést adott az egésznek.”²¹

5-8. kép: A kolostor alaprajza és ábrázolása történelmi térképeinken

19 Rupp III. 279.

20 Víz 2012.

21 G. Jáger 2007.

A folyosót és a keleti szárnyat 1815-ben bontották el. A szerzetesrendek felosztásával a kolostorban katonai kórház létesült, majd 1806 után, amikor a Hunyadi család visszaszerezte, posztógyártók, árokmetszők és zsellérek lakták. 1872-ben a Szent Vince rend apái költöztek az épületbe, és 1948-ig leányneveldeként, óvodaként tartották fenn. A kolostortemplom szentélyét eredetileg 2 méterrel magasabbra tervezték, de az 1772. évi kifestés előtt átépítették, az északi ablakokat befalazták, a déli ablakokat hegedűablakká alakították át. A templom főoltárán kívül 4 mellékoltárral rendelkezett, és Dorfmeister freskói díszítették, melyek közül több megsérült a II. világháború alatt. A templom bejáratához közel, a déli oldalon a szerzetesi kriptát helyezték el, míg a főoltár felőli kriptarészen a Hunyadiak temetkeztek. A templom szentélyéhez északról csatlakozott a sekrestye, amely mellett raktárszoba és az uradalmi levéltár kapott helyet.

9-10. kép: A megmaradt nyugati és északi kolostorszárny és az elbontott keleti szárny lenyomata

Mesztegyő Árpád-kori és középkori régészeti lelőhelyei

A településen a múzeumi adattár tanúsága szerint Árpád-kori temetőt találtak.²² A ferences kolostortemplom, az általános iskola és az óvoda épületeivel határolt plató a középkori erődített kolostor nyomait őrzi. Az erődítés maradványa leginkább a Malom köz déli oldalán, a játszótér melletti 4 méter mély és 15 méter széles ároknál figyelhető meg, amely a vízműnél a Sári-csatorna patak völgyébe torkollik, ami nyugat felől határolta a kiemelkedést.

11-12. kép: A plató a ferences kolostorral a 10.000-es térképen és Tóth Géza légifotóján

22 Draveczy – Sági - Takács 1964. 35.

13-14. kép: Az erődítés megmaradt nyomai a helyszínen (a játszótér és a templom mellett)

A belterület nyugati határán a Sári-csatornából létesült halastó mindkét partján, a 68-as út két oldalán Árpád-kori és középkori településnyomok figyelhetők meg a Sós-gáti dűlőig terjedően.

- Általános iskola – Ny-ról a Sári-csatorna által határolt plató a rk. templom, kolostor, kastély, óvoda épületével. É-on a Malom köz D-i oldalán egy kiemelkedésen játszótér, tőle D-re 4 m mély, 15 m széles árok, amely a vízműnél a patak völgybe torkollik (sáncárok).
- Faluhatár – belterület Ny-i határa, Sári-csatorna K-i partja, 68-as út 2 oldala – Árpád-kor
- Sós-gát – belterület Ny-i határa, Sári-csatorna Ny-i partja, 68. út 2 oldala – középkor
- Hedve – DNy-i, Szenyér felőli határában, 68. út 2 oldalán, Hedve erdőtől É-ra – (Mesztegyő-)Edde falu – Ákor
- Pusztaszentegyháza – Hedvétől ÉK-re, Középső dűlő: Edde falu templomhelye (Egyházas-/Kis-Edde) – kkori falu, templomhely

Régészeti lelőhelyek

15. kép: Régészeti lelőhelyek a településen

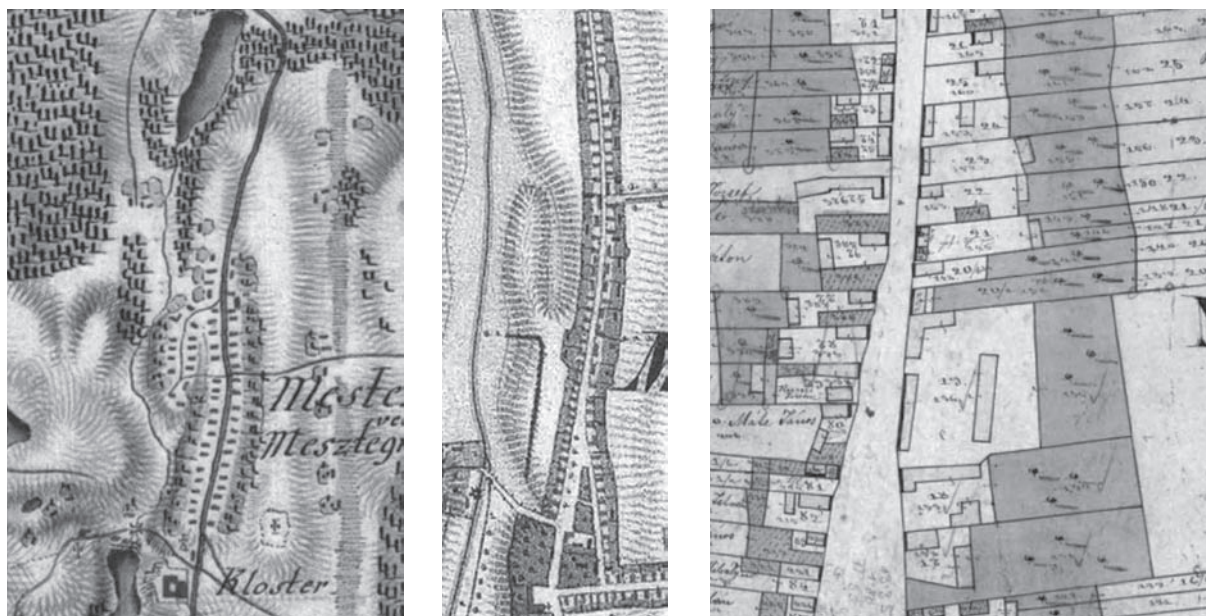
Mesztegyő délnyugati, szenyéri határában, a 68-as út két oldalán, Hedve erdőtől északra Árpád-kori településnyomok a valamikori (Mesztegyő-)Edde nevű falura utalnak, melynek temploma ettől északkeletre, a Középső-dűlőben (Pusztaszentegyháza) állt (Egyházas-Edde), ahonnan gyűrűk és dénárók is származnak.²³

²³ RRM RA III/14/4, ltsz. 2240, Papp - Végh 1974. 100/122. 309.

A történeti településszerkezet nyomai

A háromszög alakú tér (Szabadság tér) északi részén észlelhető orsó alakú kiszélesedés a régi piactér nyomára, míg ettől délre a majorság épületei és kútja volt megfigyelhető a 19. századi térképeken. A korábbi központi területen a telkek nagyok, de eltérő nagyságúak voltak, és még ma is sok helyen észlelhető az utcával párhuzamos beépítés, ami a 19. század közepétől a parasztpolgári épületek jellemzője volt. Az utca nyomvonalán is látszik, hogy nem nyílegyenesen, vonalzóval húzták, hanem követi a domborzatot, illetve a történelmileg kialakult telkek változásait. Érdekes a temető elhelyezkedése, amelyet már az I. katonai felmérés is itt ábrázol, azonban sem a múzeumi adattár, sem a helybeliek nem tudnak a területen korábbi temetkezésre vagy templomra utaló nyomokról. A középkori plébániatemplomot azonban vagy itt, vagy az I. katonai felmérés által még jelölt, a kolostortól északra ábrázolt templom helyén valószínűsíthetjük.²⁴

A központ feltehetően már a középkorban is kolostor szomszédságában lehetett, amit a régészeti lelőhelyek elhelyezkedése is alátámaszt. Koller János plébános tanúsága szerint a kolostor „egy emelkedett domb, mely hányt föld, és épületrészekből áll, miről a most élő öregek csak annyit bizonyítanak, hogy körében hajdan temető volt.”²⁵

16-18. kép: A központi terület a három térképen

Az I. katonai felmérésen a Fő utcával párhuzamosan, attól keletre még halványan észlelhető egy utca megléte, melynek vonalát a még megmaradt telkek jelölték ki. A régészeti lelőhelyek tanúsága alapján a középkori település déli irányban is nagyobb kiterjedésű lehetett, amely magyarázza a relatíve magas lélekszámot a 15. században. A 19. századtól történő betelepítések során, títustervek alapján egyenes vonalvezetésű utakat és az egységes szalagtelkeken az utcára merőleges beépítést lehet nyomon követni. A korábbi utak nyomvonalvezetését – amennyiben erre lehetőség nyílt – utólag kiegyenesítették (pl. a Fő u. északi részén keletre húzódó út), és csak a korábban már beépített településrészekben maradt meg az eredeti nyomvonalvezetés.

Miután a belterületi majorsági területek nem bizonyultak elégségesnek, a Hunyadiak létrehozták a település déli végében az ún. Pajtáskertet, ahol bognár és kovácsműhely is létesült, és kiépítették a Malomárkot is. Ettől délre vadaskertet tartottak fenn.

Összegzés

Az összegyűjtött adatok szerint valószínűnek tűnik, hogy a középkori oppidum kiterjedése mind keleti és déli irányban jelentősen meghaladta a 18–19. századi méreteket, sőt az I. katonai felmérés alapján északnyugat felé is található egy kisebb, valószínűleg még középkori eredetű településrészletet, amely a ké-

²⁴ Amennyiben ez a templom nem azonosítható a 18. század elején emelt épülettel.

²⁵ G. Jáger 2007.

19. kép: Telepített utcakép (Cseh u.)

20. kép: A malom és a Pajtás kert

21. kép: A település mai állapota

sőbbiekben elsorvadt. A történelmi településszerkezetre utaló nyomok a mai Szabadság tér és Vörösmarty u. mentén maradtak fenn, ezek további védelmét, megőrzését mindenképp szem előtt kell tartani. Ugyancsak fontos a kolostorterülettől északra, a malom felé kiinduló út (Malom köz) nyomvonalának megóvása, amelynek eredete valószínűleg még a középkorra tehető.²⁶ Megőrzendő a háromszög alakú teresedés illetve annak orsó alakú kiszélesedése, még akkor is, ha ennek középkori eredetét ásatások nélkül egyelőre nem tudjuk bizonyítani.

²⁶ Tájéadottságok alapján gyanítható, hogy már a domonkos kolostor idejében is állhatott malom a helyszínen.

A településrendezési tervek készítésekor, a történeti településrészek lehatárolása érdekében a történeti településszerkezet megismerése döntő fontosságú. Az írott források mellett a településszerkezet rekonstrukciója érdekében a történeti térképek tanúsága, valamint a máig megmaradt szerkezeti elemek (utcaszerkezet és vonalvezetés, telekosztás, beépítési mód) egybegyűjtésére is nagy szükség van. Mint Mesztegyő esetében is látni lehet, későbbi beépítések sokszor értelmezhetetlen, illogikus struktúrát erőltettek a meglévő rendszerre.²⁷ A telkenkénti/épületenkénti karaktervizsgálatból kiinduló építésszabályozás alkalmazása, a község szövetébe keletkezett sebek orvoslása, foghíjak beépítése csak akkor valósulhat meg kielégítő módon, ha a meglévő térbeli rendszert, beépítési arányokat, épületek léptékét és anyagát tiszteletben tartja.

The changes of medieval settlement structure in Mesztegyő

CSILLA ARADI

New categories appearing in contemporary legislation provide a more significant protection for historical town-, and city centers. With the cognition of historical structures in a given settlement, the still existing street network and land division can be better preserved.

Mesztegyő is first mentioned in 1329, but it is presumably older as in 1333 its parish is already functioning. In 1436 it is a deanery seat, while in 1466 the town is a market place of national significance. During the 14th century. It is the seat of the Szerecsen family, while later on the Gordovai Fancs family resides here. In 1476 according to the supplication of Szentey György, Dominican friars appear in Mesztegyő, who practiced spiritual care as well. According to the Canonica Visitatio dating from 1743 two ruined churches stood near to the 18th century. Settlement, one of which was the parish, while the other was the cloister church, which was used by the landlord for building material for the newly found Franciscan friary.

By the use of 18–19th century historical maps and with the help of archaeological evidence the extension of the medieval settlement can be well traced. Some parts of the historical settlement structure together with the street network and land division were preserved while other settlement parts disappeared together with the opening of new streets with regular land division in the 19th century.

---

²⁷ Vigyázni kell arra, hogy falusias környezetben ne igyekezzenek helytelen értelemben felfogott városias képet adni.

Irodalom

- Bándi Zs. 1986.: A szakácsi pálos kolostor középkori oklevelei. *Somogy Megye Múltjából* 17. 27–66.
- Borovszky S. – Csánki D. 1914.: Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye. Budapest
- Borsa I. 1996.: A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban. 1301–1330. *Somogy Megye Múltjából* 27. 49–68.
- Békefi R. 1907.: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. In.: Lóczy Lajos (Szerk.): A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei 1904–1920. 3. Budapest
- Csánki D. 1894.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadyak korában II. Budapest
- G. Jáger M. 2007.: Mesztegyő. Száz magyar falu könyvesháza. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Mesztegyo/pages/000_konyveszeti_adatok.htm
- Harsányi A. 1938.: A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen
- Kanyar J. 1991.: Kanyar József (Szerk.): Marcali története. Várostörténeti tanulmányok I. Marcali
- Kubinyi A. 1989.: Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat-Magyarország. *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 1. 319–332.
- Lángi J. 1995.: A mesztegyői ferences templom falképei és berendezése. *Műemlékvédelmi Szemle* 1995/1–2. 229–264.
- Lukcsics P. 1938.: XV. századi pápák oklevelei II. Budapest
- Mon. Rom.: Fraknói Vilmos – Lukcsics József (Szerk.): Monumenta Romana Episcopatus Vespremiensis I–IV. 1896–1907., Budapest
- Romhányi B. F. 2000.: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Budapest
- RRM RA: Rippl-Rónai Múzeum Régészeti Adattár
- Rupp I–III.: Rupp Jakab: Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézményekre, vagyis a nevezetes városok, helységek és azokban létezett egyházi intézetek püspökmegyék szerint rendezve I–III. 1870–1876., Pest
- Draveczy B. – Sági K. – Takács Gy. 1964.: A Somogy megyei múzeumok régészeti adattára. Somogyi Múzeum 2. Kaposvár
- Papp L. – Végh J. 1974.: Papp László – Végh József (Szerk.): Somogy megye földrajzi nevei. Budapest
- Vízy M. 2012.: A mesztegyői kolostor műemléki vizsgálata (kézirat) 2012.
- ZSO: Mályusz Elemér – Borsa Iván (Szerk.): Zsigmond-kori oklevéltár. I–V. 1951–1997., Budapest

Tatárjárás kori pénzleletek Pécsről

NAGY BALÁZS

Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Osztály,
H-7621 Pécs, Széchenyi tér 12., nbzasi13@freemail.hu

Nagy, B.: *Coin hoards from Pécs dating back to the time of the Tatar Invasion*

Abstract: The coin hoards dating back to the time of the Tatar Invasion in Hungary were studied on the basis of numismatical, historical and economic historical points of view. The first coin hoards were found by Gábor Kárpáti in a grave while he was reconning at the ruins of the monastery on Pécs-Jakab-hegy. This finding consisted of 18 pieces of friesacher denars. The second coin hoards were found during the excavation of the Cella Septichora in 2005. The 52 friesacher denars were presented by Balázs Bodó in a catalogue in 2007. The materials of these findings were examined by MTA (Hungarian Academy of Sciences) with a result that confirms our precognitions about Pécs in the era of the Arpad Dynasty. Also we could make further conclusions for further researches on numismatics.

Keywords: the era of the Arpad Dynasty, friesacher denar, numismatics, coins

Bevezetés

A tatárjárás korára keltezhető, Pécsről előkerült pénzleleteket numizmatikai, történeti és gazdaságtörténeti szempontok szerint vizsgáltuk. A leletekből levont numizmatikai következtetéseket a korabeli hiteles írott forrásokkal egyeztetve értelmeztük. Mielőtt bemutatnánk a pénzleletek régészeti lelőhelyeit és a belőlük levonható következtetéseket, szeretnénk néhány numizmatikai vonatkozású fogalmat ismertetni. A régészeti feltárásból származó, az Árpád-korra keltezhető teaurált pénzeket a numizmatikai terminológia pénz- vagy éremleletnek hívja. Abban az esetben, ha a pénzek mellett fémtárgyakat (ékszerek, veretek stb.) is találunk, kincsleletről beszélünk.

A tatárjárás kori pénzleletek többségére általánosságban jellemző, hogy többnyire friesachi típusú ezüst denárokat tartalmaznak. A denárokat a mai Szlovénia, Észak-Olaszország és Ausztria területén egységes pénzláb alapján bocsátották ki. A denárok könnyen felismerhető, általában kör vagy négyszögletes alakúra vágott veretek (3. kép).¹ Az előlapon gyakran egyházi vagy világi személyt találunk, akiket jellemzően püspökbottal, könyvvel, karddal, pajzzsal vagy lándzsával ábrázolnak. A hátlapon gyakran a keresztény valláshoz köthető ábrázolások találhatók.

Anyag és módszer

Pécsről ez idáig két pénzleletet ismerünk, melyek a tatárjárás idejére keltezhetőek. Az elsőt 1984-ben a Jakab-hegyi pálos kolostorban végzett régészeti tervásatás alkalmával, a másodikat 2005-ben a Cella Septichora megelőző régészeti feltárástán találták meg.² Pécsről két olyan korabeli hiteles írott forrás ismert, melyek alátámasztják a leletekből levont következtetéseket, illetve a megtalált pénzleletek igazolják e források hitelességét.³ A friesachi denárok Magyarországon való megjelenésének oka, hogy a 12. század végén a 13. század első felében fellendülő nyugati irányú kereskedelem kiszorította a magyar pénzeket a forgalomból. Az Itália felől érkező kereskedők pénzüket a Magyar Királyság területén kedvelt friesachi denárra váltották át, hogy megvásárolják a magyar szarvasmarhát. Bár Pohl Artúr véleményét az írott források nem támasztják alá, mégis bizonyosak lehetünk abban, hogy e külföldi denárok nagyszámú beáramlását kereskedelmi, pénzforgalmi tényezők eredményezték.⁴

1 A képen látható friesachi denárok a Cella Septichora megelőző régészeti feltárástából származó pénzlelethez tartoznak. Meghatározásukat a CNA I. kötete alapján végeztük el. A képeket a BMMI, Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Osztálya készítette, rendelkezésemre bocsátását ezúton is szeretném megköszönni.

2 Ezúton szeretném megköszönni Visy Zsoltnak és Bodó Balázsnak, hogy engedélyezték a leletanyag feldolgozását és közlését.

3 Az írott források ismertetésére a leleteket bemutató fejezetekben kerül sor.

4 Pohl 1975. 14-15., vö. Szűcs 1993. 236-237.

A pénz- és kincsleletek numizmatikai vizsgálatának két lényeges alapja van, az egyik a lelet összetétele, a másik a záródási idő meghatározása. Ezen adatok birtokában analógiák felkutatására nyílik lehetőségünk. Amennyiben egy területen több hasonló összetételű és záródású pénzleletről van tudomásunk, úgy azokat egy egységként kell értelmezni. Így a rendelkezésre álló mintából biztosnak vélhető következtetéseket vonhatunk le a vizsgált korszakra és területre. Az említett leletek összetételét az alábbiak szerint fogjuk vizsgálni: 1. pénztörténeti korszakok; 2. verdehely; 3. időbeli megoszlás.⁵

Eredmények

Pécs - Jakab-hegy

A mecseki remeték számára, Bertalan pécsi püspök a Patacs fölötti hegyen 1225 körül Szent Jakab tiszteletére építtetett monostort.⁶ „1984 augusztusában, a Pécs-jakabhegyi pálos kolostor területén fekvő Árpád-kori temető „A” szelvény 1. számú sírjából pénzlelet került elő”, mely több szempontból is érdekes. Meglehetősen szokatlan, hogy egy Árpád-kori (keresztény) sírba 18 darab denár kerüljön. Sajnos a pénzlelet egy hiányosan dokumentált sírból származik. Az ásatásvezető Kárpáti Gábor régész szerint a feltárt sír a kolostoron belül található közt korainak számít. A 18 darab friesachi denár valószínűleg egy erszényben volt elhelyezve, a pénzeket a csontváz medencetájánál találták meg. A denárok meghatározását Gál Éva 1986-ban tette közzé.⁸ A pénzlelet jelenleg ismeretlen helyen lappang, így a denárokat nem sikerült megvizsgálni.

A pénzek lelkörülménye nem tartható egyedinek, mivel a vizsgált korszakból ismerünk hasonló leletanyaggal rendelkező sírokat.⁹ A vukovári pénzleletet a 20. század első éveiben közölték először, majd Gedai István 1969-ben tett róla említést.¹⁰

Az írott források közt találunk egy ide vonatkozó adatot, miszerint: „Egy 1297-es püspöki kiadványból arról értesülünk, hogy a tatárok lángba borították az ürögi pálos kolostort.”¹¹ Az említett forrásidőzet hibás, mivel a tatárok nem a pálos, hanem az elsődleges forrásban szereplő ürögi ágostonos kolostort gyújtották fel.¹² A feltárt sírból előkerült pénzlelet a Pécszet érő pusztítás mértékéről is árulkodik. A pálos kolostorban végzett régészeti feltárások során nem került elő olyan pusztulási réteg, ami az épületet ért támadást igazolná.¹³ Ennek ellenére a pénzlelet záródási idejét (1242 előtti évek) és e forrást alapul véve okkal feltételezhetjük, hogy a kolostor falain belül eltemetett személy a tatárjárás alatt vesztette életét.

A friesachi denárok egy jól kidolgozott éremhatározó felhasználásával kerültek meghatározásra.¹⁴ Így lehetőségünk nyílt arra, hogy a meghatározásokat a Corpus Nummorum Austriacorum I. kötetét, valamint Pohl Artúr munkáját felhasználva felülírjuk.¹⁵ Ezek alapján néhány típus kibocsátási idejét biztosabban tudtuk meghatározni és verdehelyhez kötni (1. táblázat).

A lelet összetétele a kis darabszám miatt nem mondható szokványosnak, mivel a tatárjárás kori pénzleletek általában két pénztörténeti korszak vereteit tartalmazzák. A leletben levő pénzek kivétel nélkül a friesachi denárok magyarországi virágkorából származnak. A legkésőbbi veret II. Eberhard salzburgi érsek (1200-1246) jól keltezhető, 1235/1240 után kibocsátott, Friesachban vert denárja. Ez alapján a denárok földbe kerülését az 1242. évi tatárjárással hozhatjuk összefüggésbe. A Dél-Dunántúlról a szakirodalmi közlések alapján 8 darab tatárjárás kori pénzleletet ismerünk.¹⁶ A vizsgált területről származó leletek záródási ideje általában 1230/1235 közé szokott esni. Ehhez képest a Jakab-hegyi és az eszéki lelet záródási idejét az 1240 körüli évekre lehet meghatározni.

5 Pénztörténeti korszakok: a friesachi denárok magyarországi pénzforgalmát három pénztörténeti korszakra tudjuk szétválasztani: 1. „korai veretek időszaka” 1125-1170; 2. az „Eriacensis veretek kora” 1170-1200; 3. a „virág kor” 1200-1242.

2. A verdehely szerinti megoszlást pénztörténeti korszakok alapján fogjuk vizsgálni.

3. A pénzleletek időbeli megoszlását súlyozott átlag alapján ábrázoljuk a diagramokon, mivel egyes típusokat akár 30 éven át is verhetnek. Pl.: 1 denár folyamatos kibocsátásra került 1170-1200 között, így ennek értéke a diagramban nem „1”, hanem „0,03”. Vannak olyan típusok is, melyek kibocsátása 4 éven belülré keltezhető. Amennyiben a kibocsátásból származó időkülönbséget nem vesszük figyelembe, úgy az értékek torzítani fognak.

6 Aczél – Legeza – Szacsavay – Török 2006. 9-10., 26.

7 Gál 1986. 45.

8 Gál 1986. 45-46.

9 Lásd: Bárdos 1978. 192-193., Müller 1987. 75-77., 80-81., Székely 2000. 130-131.

10 Gedai 1969. 113.

11 Fedeles 2009. 24.

12 Koszta 1996. 30-32., 34-36.

13 A pálos kolostor területén ez ideig Kárpáti Gábor és Buzás Gergely is végzett régészeti feltárásokat. A fentiekben leírtakat szíves szóbeli közlésükből ismerjük.

14 Lásd: Luschin 1922., Luschin 1923.

15 Koch 1994. 109-307., Pohl 1975. 13-19.

16 Gál 1986. (Pécs-Jakab-hegy); Gedai 1966-1967. (Gyöngy); Hóman 1916. (Erzsébet); Huszár 1958. (Nagykőnyol); Kerényi 1962. (Siófok); MNM ÉRT Irattár 72/1878. (Somogyoszil); Raimann 1892. a. és Raimann 1892. b. (Eszék); Visy 2006., Pozsárkó – Tóth – Visy 2007., Fedeles 2009. (Pécs, Cella Septichora).

A 18 darab denár összesen négy verdéből került ki. A pénzek verdehely szerinti megoszlását az 1. kép és a hozzá tartozó 2. táblázat mutatja. A veretek túlnyomó többsége a friesachi (56%) és a St. Veit-i (33%) verdéből származik.

Kibocsátó	Meghatározás	Verdehely	Db	Keltezés CNA I. alapján	Keltezés Pohl 1975. alapján
<i>Salzburg érsekség</i>	II. Eberhard, L Fr. 8; CNA I. Ca10	Friesach (Breže)	1	1200-1246	1200-1204
	II. Eberhard, L Fr. 10; CNA I. Ca12	Friesach (Breže)	1	1200-1246	1204-1208
	II. Eberhard, L Fr. 15; CNA I. Ca14	Friesach (Breže)	2	1200-1246	1212-1216
	II. Eberhard, L Fr. 19; CNA I. Ca16	Friesach (Breže)	1	1200-1246	1216-1220
	II. Eberhard, L Fr. 22; CNA I. Ca18	Friesach (Breže)	1	1200-1246	1230-1235
	II. Eberhard, L Fr. 24; CNA I. Ca19	Friesach (Breže)	1	1200-1246	1226-1228
	II. Eberhard, L Fr. 25; CNA I. Ca20	Friesach (Breže)	1	1200-1246	1228-1230
	II. Eberhard, L Fr. 28; CNA I. Ca22	Friesach (Breže)	1	1235/1240 után	
	II. Eberhard, L Fr. 118; CNA I. Cg2	Friesach (Breže)	1	1220/1230	
<i>Steier hercegség</i>	VI. Leopold, L Fr. 119; CNA I. Cg5	Pettau (Ptuj)	1	1220/1230	
<i>Aquileia patriarkatus</i>	V. Berthold, L Fr. 26; CNA I. Ch15	Windischgraz (Slovenj Gradec)	1	1228-1240	
<i>Karintia hercegség</i>	Bernhard, L Fr. 194; CNA I. Cb17	St. Veit	3	1202-1256	1212-1216
	Bernhard, L Fr. 200; CNA I. Cb14	St. Veit	1	1202-1256	1222-1224
	Bernhard, L Fr. 207; CNA I. Cb16	St. Veit	2	1202-1256	1226-1228

Rövidítések feloldása: L Fr.: Luschin Friesacher = Luschin 1922., Luschin 1923.; CNA: Corpus Nummorum Austriacorum = Koch 1994.

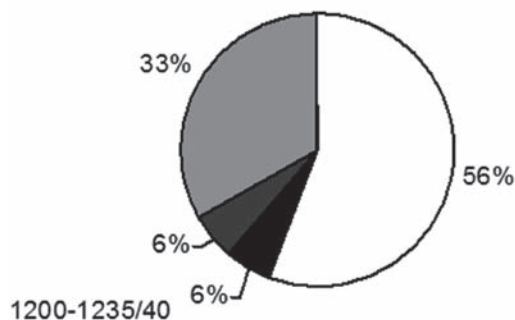
1. táblázat: A Pécs - Jakob-hegyi pénzlelet összetétele

A pénzlelet időbeli összetételét a 2. kép mutatja. A denárlelet összetétele 1200-tól 1208-ig folyamatosnak mondható, az 1 évre eső denárok darabszáma 1204-ben eléri a 0,5-öt. 1208–1212 közötti évek veretei hiányoznak a leletből. 1212-től 1240-ig a lelet összetétele folyamatosnak mondható. 1212 és 1216 között egy erőteljesebb fellendülést mutatható ki. 1217 és 1225 közötti évekre keltezhető denárok száma szinte megegyezik az 1200–1208-ig terjedő időszak mennyiségével. A pénzlelet összetételének csúcsa 1226 és 1230 közé tehető. 1228-ban a denárok 1 évre eső darabszáma eléri a 2,7-es legmagasabb értéket. A pénzlelet záródását a legkésőbbi veret alapján közvetlenül az 1242 előtti évekre lehet meghatározni.

Pécs, Cella Septichoránál talált II. pécsi pénzlelet

A 2005–2006 között zajló ásatás során több Árpád-korra datálható sírt és objektumot sikerült feltárni és azonosítani.¹⁷ A korszakot gyakran a kerámiatöredékek segítették keltezni, de előkerült egy 52 darabból álló friesachi típusú ezüst denárokból álló pénzlelet is.¹⁸ A denárlelet nagy segítséget nyújtott az Árpád-kori Pécs településtörténetének megismerésében, valamint a feltárt településrész pusztulási idejének meghatározásában is.

□ Friesach ■ Pettau ■ Windischgraz ■ St. Veit

1. kép: A Pécs - Jakob-hegyi pénzlelet verdehely szerinti megoszlása

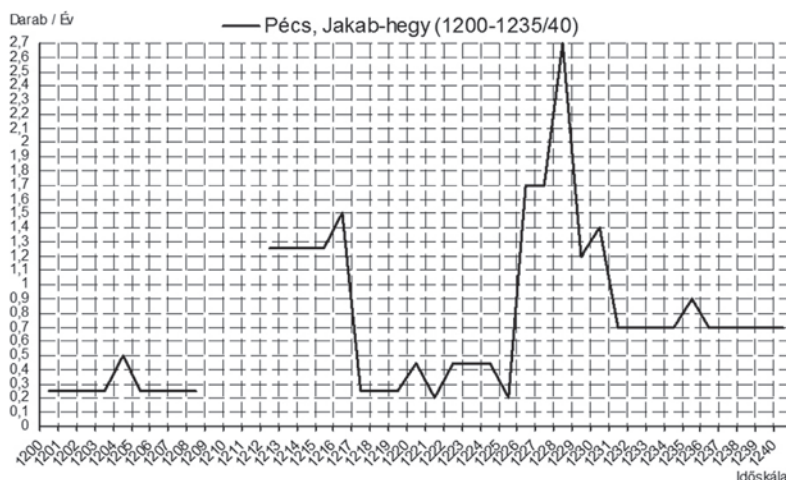
¹⁷ Szeretném megköszönni Tóth Zsoltnak, hogy a pénzlelettel kapcsolatos dokumentációkat a rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁸ Visy 2006. 9., Pozsárkó – Tóth – Visy 2007. 89., (a pénzlelet a „Megmentett örökség” című vándorkiállítás (2012-2013) részeként az ország több pontján is bemutatásra került).

Verdehely	1200-1240
Friesach	10
Pettau	1
Windischgraz	1
St. Veit	6

2. táblázat: A Pécs - Jakab-hegyi pénzlelet verdehely szerinti megoszlása

Erre a pénzleletre fókuszálva elsőként Bodó Balázs írt tanulmányt a Tatárjárás kiállítás katalógusban „13. századi éremlelet Pécs központjából” címmel.¹⁹ E cikk fő célja a pénzlelettel kapcsolatba hozható Árpád-kori, illetve középkori objektumok kapcsolatának tisztázása.

2. kép: A pénzlelet összetételének időbeli megoszlása

3. kép: Friesachi típusú ezüst denárok a Pécs, Cella Spetichoránál talált pénzleletből

A pénzeket konyhai hulladéknak álcázva egy kemence sütőfelületére helyezve csöves csontba rejtették.²⁰ A pénzek csöves csontba rejtésének szokása már a vaskorban is alkalmazott módszer volt, amit a Sedgfordban talált éremlelet is igazol.²¹ Úgyszintén pénzeket tartalmazó csöves csont került elő a nagyszentmiklósi országút mentén, amit a 13. század végére kelteztek.²² A II. pécsi leletben levő denárok kis mennyiségéből is adódhatott, hogy a pénzeket nem a megszokott módon, földbe ásva tezurálták, hanem a lakóház sütőkemencéjébe helyezték el. A pénzlelet a megelőző feltárás 62. objektumából került elő (4. és 5. kép).

19 Bodó 2007. 94-96.

20 Bodó 2007. 94.

21 Jersey 2006. 389.

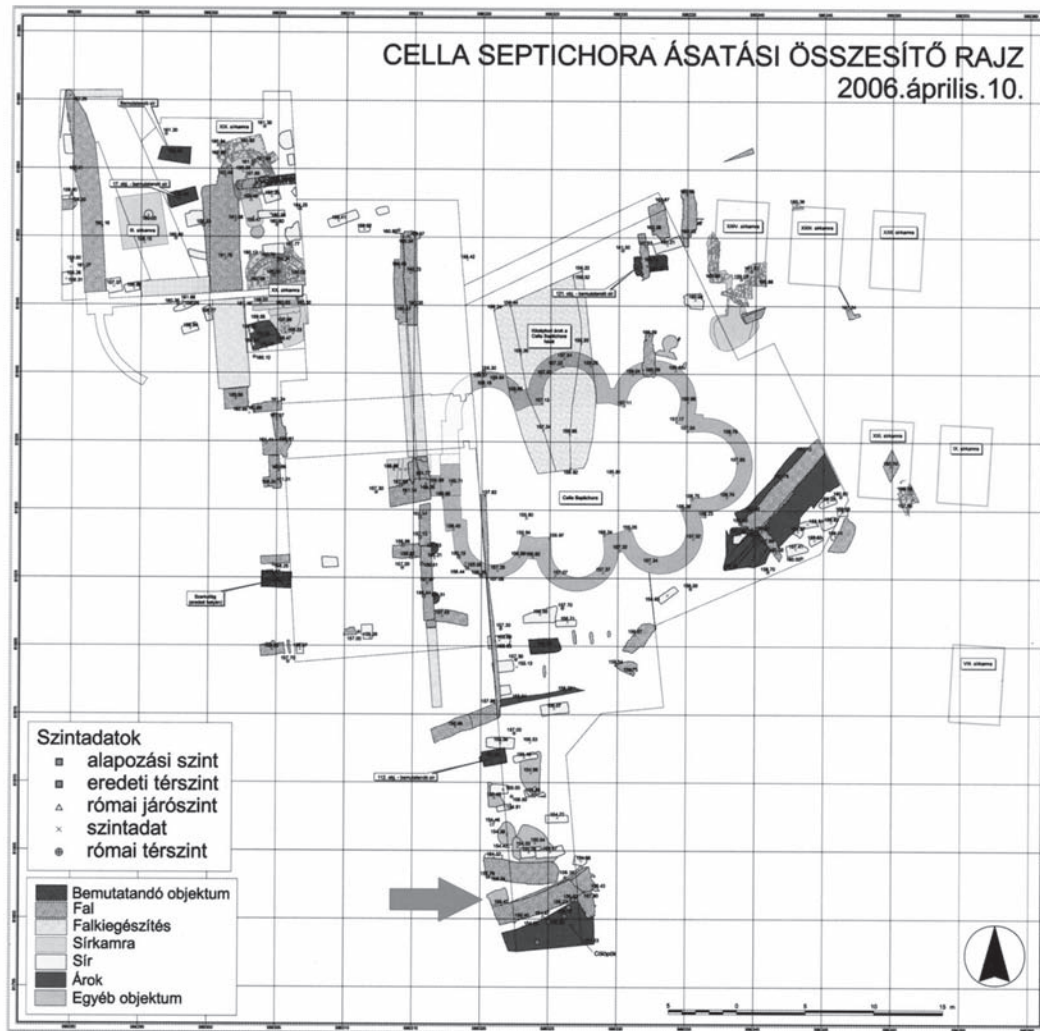
22 VasUjság 1881. 289.

Az Árpád-kori Pécs központjából előkerült pénzleletről legújabban Fedeles Tamás tett említést. Munkájában az e korszakról szóló írott forrásokról is értesülünk.²³ A II. pécsi lelethez kapcsolódóan egy írott forrás arról tudósít, hogy a tatárjárás idején az egyház kamrájában őrzött oklevelek és privilégiumok eltűntek.²⁴ A forrás arra is utalhat, hogy a tatárjárás kori zavargások Pécs központját is elérték, amit e pénzlelet is igazol.

A pénzek külső burkát adó csöves csont archeozoológiai meghatározását Csippán Péter végezte el. A csont egy szarvasmarha bal humerusának diafizise. A csonton vágás, fúrészelés nyomai nem láthatók, feltehetően egy tompa tárggyal törték el. A diafizis irányába több hosszanti repedés is megfigyelhető, ezek keletkezése a denárok oxidációs folyamata során bekövetkezett térfogat növekedéssel állhat összefüggésbe.²⁵

4. kép: Az Árpád-kori kemence sütőfelülete (62. objektum)

5. kép: A pénzlelet előkerülésének helyét az ásatási összesítő rajzon levő nyíl jelzi

23 Fedeles 2009. 22-24.

24 Koszta 1996. 30-31.

25 Itt szeretném megköszönni Csippán Péternek a segítőkész szakértői munkáját.

A fentiekben már említettük, hogy a denárokat egy csöves csontba „gyömöszölték” (6. kép). Az ezüst denárokat a Janus Pannonius Múzeum Régészeti Osztályának restaurátorai egyesével kiemelték a csontból, majd restaurálták őket (7. kép).²⁶ A denárok típus szerinti összetételét a 3. táblázat mutatja be.

6. kép: Zöldpatinás ezüstpénzek egy csöves csontban

7. kép: Az ezüst denárok és a csöves csont a restaurálás után

Kibocsátó	Meghatározás	Verdehely	Db	Kelkezés CNA I. alapján	Kelkezés Pohl 1975. alapján
Salzburg érsekség	Eriacensis típus, L Fr. 6; CNA I. Ca9	Friesach (Breže)	27	1170-kb.1200	
	Eriacensis típus, L Fr. 6; CNA I. Cq1	Gurk	1	kb. 1180-kb. 1200	
	II. Eberhard érsek, L Fr. 8; CNA I. Ca10	Friesach (Breže)	5	1200-1220	1200-1204
	II. Eberhard érsek, L Fr. 10; CNA I. Ca12	Friesach (Breže)	5	1200-1220	1204-1208
	II. Eberhard érsek, L Fr. 13; CNA I. Ca13	Friesach (Breže)	2	1200-1220	1208-1212
	II. Eberhard érsek, L Fr. 15; CNA I. Ca14	Friesach (Breže)	1	1200-1220	1212-1216
Karintia hercegség	II. Ulrich herceg, L Fr. 183; CNA I. Cb8	St. Veit	7	1188-1202	
	II. Ulrich herceg, L Fr. 184; CNA I. Cb9	St. Veit	1	1188-1202	
Bamberg püspökség	II. Otto püspök, L Fr. 7c; CNA I. Cd5F (E67)	Villach (Beljak)	1	1177-1196	
Aquileia patriarkatus	Eriacensis típus, L Fr. 6; CNA I. Cs4	Aquileia (Oglej)	1	1170-kb.1200	
	II. Pilgrim pátriárka, L Fr. 311; CNA I. Cs7	Aquileia (Oglej)	1	1195-1204	

3. táblázat: A II. pécsi leletben levő denárok típusok alapján csoportosítva²⁷

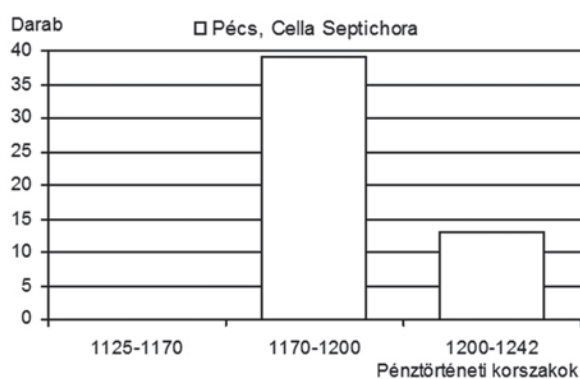
A II. pécsi leletet először pénztörténeti korszakok szerint fogjuk megvizsgálni, amit a 8. kép mutat.

A legkorábbi denárok az Eriacensis veretek korából valók. Ebbe a korszakba 39 darab denár tartozik. A friesachi denárok magyarországi virágkora 1200-tól 1242-ig tartott. E pénztörténeti korszakba II. Eberhard 13 darab verete sorolható. Az ábrán látható pénztörténeti korszakok szerinti megoszlás nem mondható szokványosnak, a jelenleg ismert éremleletek zöménél a denárok többsége a virágkorból való.

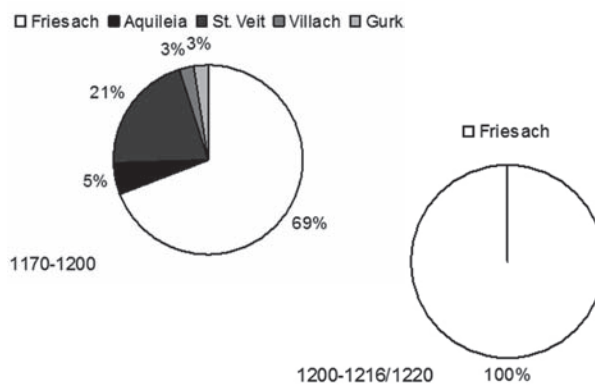
²⁶ A denárokat és a csöves csontot egyaránt eredeti állapotban sikerült megőrizni, amiért köszönet illeti a nagy szakértelemmel dolgozó restaurátorokat.

²⁷ E tanulmány terjedelmi határai nem tették lehetővé, hogy a pénzeket egyenként képekkel együtt bemutassuk. Ezek az adatok a következő helyen érhetők el: Nagy 2011. 109-135.

8. kép: A II. pécsi lelet péztörténeli korszakok szerinti megoszlása

9-10. kép: Péztörténeli korszakok alapján csoportosított, verdehely szerinti megoszlás

A következőkben numizmatikai módszerek segítségével mutatjuk be a denárok verdehely szerinti és időbeli megoszlását. A verdehelyek megoszlásából levonható eredmények önmagukban nem igazán értelmezhetők. Főként részadatként szolgálnak, melyeket egy kiterjedtebb kutatómunka során célszerű értelmezni. Esetünkben ezeket a részadatokat a Dél-Dunántúlról ismert tatárjárás kori pénz- és kincsleletekkel együtt szükséges vizsgálni.²⁸

A denárok verdehely szerinti megoszlását péztörténeli korszakok alapján célszerű vizsgálni. Így láthatóvá válik, hogy egy-egy korszakon belül melyek azok a verdék, ahonnan a pénzek érkeztek. A verdehelyek megoszlása a nyugati kereskedelem irányát (9-10. kép és a 4. táblázat) mutatja.²⁹ A két péztörténeli korszakot alapul véve, a denárok többsége a friesachi (77%) és a St. Veit-i (15%) verdéből származik. Ez az eloszlás a Jakab-hegyi pénzleleten túl a Kárpát-medencéből ismert leletek többségére is jellemző.³⁰

Verdehely	1170-1200	1200-1216
Friesach	27	13
Aquileia	2	
Villach	1	
St. Veit	8	
Gurk	1	

4. táblázat: Péztörténeli korszakok alapján csoportosított, verdehely szerinti megoszlás

A pénzleletek összetételéről a péztörténeli korszakokat szemléltető diagramnál pontosabb képet kapunk, ha megvizsgáljuk a pénzleletben levő denárok időbeli megoszlását. A 11. kép analógiák gyűjtésére ad lehetőséget, így a hasonló összetételű pénzleleteket könnyen felismerhetjük.

A fenti ábra azt mutatja, hogy egy adott évben hány darab denár volt egyidejűleg forgalomban. 1170-1177 között azonos a denárok száma, viszont 1177-től és 1181-től kisebb emelkedés figyelhető meg. 1188-tól 1194-ig egy nagyobb megugrás látható, ezen időszak alatt a denárok évenkénti száma eléri az 1,6 darab/évet. A lelet időbeli megoszlásának csúcspontja 1200-ra tehető, mely után folyamatos csökkenés figyelhető meg. Ez a csökkenő tendencia 1216-ig tart.

A pénzlelet időbeli összetétele 1170-től egészen a CNA I. Ca14 típus megjelenéséig folyamatosnak mondható. E típus II. Eberhard salzburgi érsek pénzkibocsátásához köthető. A pénzlelet záródási idejének meghatározásához ismernünk kell az érsek pénzkibocsátásának időrendjét. A korabeli írott forrásokat segítségül hívva megállapíthatjuk, hogy II. Eberhard 1200–1220 között 4 évente veretett újabb típusokat. Pohl Artúr az éremképek fejlődését vizsgálva és a korábbi kutatásokat alapul véve határozta meg II. Eberhard vereteinek időrendjét.³¹ A Ca14 típus kibocsátását 1212–1216 közé keltezte. Ezek alapján a Cella Septichora mellett talált pénzlelet záródása legkésőbb 1216/1220 között biztosan megtörtént. Az időbeli megoszlást figyelembe véve a pénzlelet a korai záródású leletek közé sorolható. Összetételének közeli analógiája a gyönki lelet, melynek

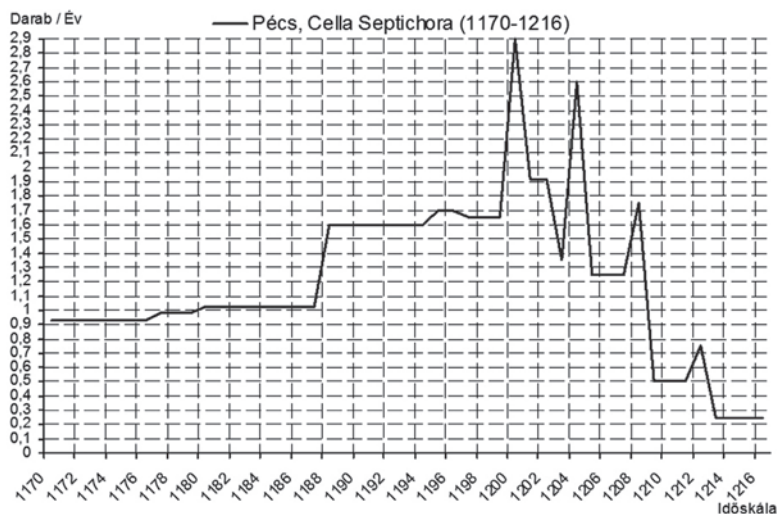
28 A fentiekben említett földrajzi területet északról a Balaton és a Sió vonala, keletről a Duna, nyugatról a Zala vonala, délről pedig a Dráva határolja. Véleményünk szerint a pénz- és kincsleletek feldolgozását a történelmi adatok alapján ismert hadmozdulatokkal egyeztetve, egységekre bontva érdemes feldolgozni. Ezekből az eredményekből numizmatikai, történelmi, hadtörténelmi és gazdaságtörténelmi adatokat ismerhetünk meg. Ezen átfogó kutatás Dél-Dunántúlról vonatkozó eredményeinek az ismertetését az alábbi konferencián elhangzottak szerint tervezzük: Nagy 2012.

29 Amint azt már említettük az Itáliából érkező kereskedők útközben Magyarország felé friesachi denárra váltották a pénzüket, így ez a minta csak korlátozottan alkalmas, arra hogy a verdehelyek megoszlása alapján kereskedelmi útirányokat rekonstruáljunk.

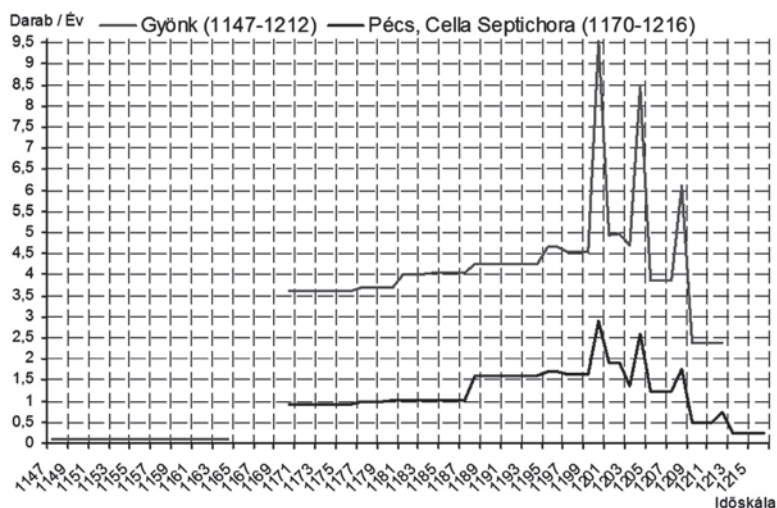
30 Gedai 1969. 128.

31 Pohl 1975. 17.

elrejtését Gedai István az 1210 körüli évekre teszi.³² E pénzleltben a legkésőbbi veretek 1208–1212 között lettek kibocsátva. Így a lelet záródása legkésőbb 1212/1216 között biztosan megtörtént. A pénzleletek összetételének időbeli megoszlása az alábbi képeken látható.

11. kép: A II. pécsi pénzlelet időbeli megoszlása

12. kép: A II. pécsi és a gyöngi lelet időbeli megoszlása

A két pénzlelet összetételének időbeli megoszlása nagyon hasonló. A két megoszlást tekintve különbözik a darabszám, a gyöngiben a korai veretek időszakából is találunk denárokat, valamint, hogy néhány évvel eltér a záródási idejük. A gyöngiben levő korai veretek (1147–1164) minden bizonnyal a 12. század végi pénzforgalomhoz köthetők. A II. pécsi pénzlelet a gyöngihez képest legalább 4 évvel később záródik.

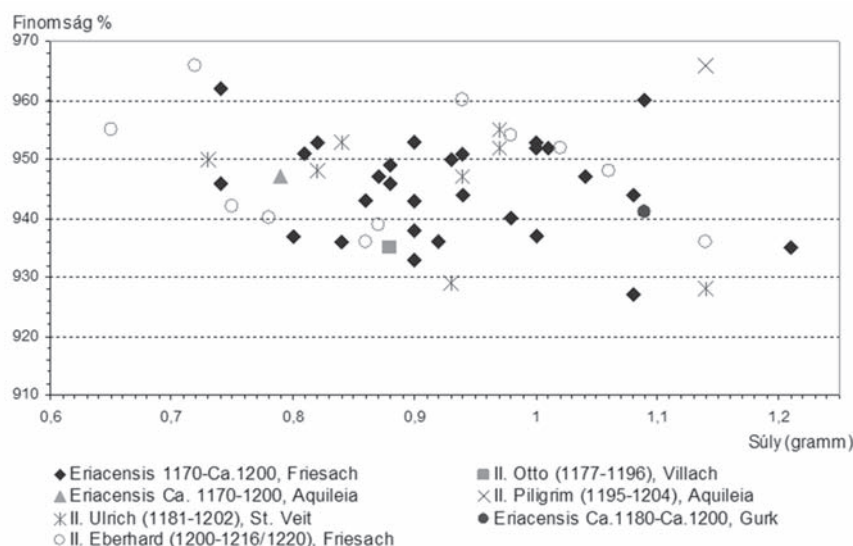
³² Az időbeli megoszlás analógiáinak kutatásánál fontos szempont volt, hogy a választott pénzlelet a korai záródású leletek közé tartozzon, az előkerülés helye a Dél-Dunántúl legyen és hasonló darabszámmal rendelkezzen, mint a II. pécsi. Ezen okok miatt a Gyöngkről származó pénzleletet tartottuk a legalkalmasabbnak, hogy a korai záródású leletek időbeli megoszlását vizsgáljuk. Lásd: Gedai 1966-1967. 147.

Az alábbiakban V. Székely György tanulmánya alapján olyan pénzleleteket gyűjtöttünk össze, melyek összetétele nagyon hasonló a II. pécsi lelethez.³³ Az úgynevezett korai záródású leletek közé sorolhatjuk a gyönki³⁴, a dettai (Deta)³⁵, a szigetcsépi³⁶, a szalacsi³⁷, a gajevoi³⁸, a gödöllő-babati³⁹ és a bácsi (Bac)⁴⁰ pénzleletet. Az említettek közt az a közös, hogy mind 1210 és 1220 között záródik. Ezeket figyelembe véve már nyolc olyan leletet ismerünk, melyek záródása legalább 22 évvel korábbra tehető, mint a tatárjárás. Az időbeli különbség magyarázatára több érv is szolgálhat, ezek közül néhány kézenfekvőt megemlítenék: 1. Biztosan tudjuk, hogy a friesachi denárok kereskedelem révén kerültek a Magyar Királyság területére.⁴¹ 2. E pénzeket finomságuk és jó súlyuk miatt szívesen félretették.⁴² A numizmatikai kutatásnak mindezidáig nem sikerült megnyugtató választ találnia arra, hogy miért vannak 1220 előtt és 1230/1241 között záródó pénzleletek. Ennek ellenére, a korábban említett érvek és hiteles írott források alapján a II. pécsi pénzlelet földben maradását, indokoltnak tartjuk az 1242. évi tatárjáráshoz kötni.

Amennyiben a II. pécsi leletet gazdaságtörténeti szempontból vizsgáljuk, úgy 0,3 márkának megfelelő összegű denárt tartalmaz.⁴³ Viszonyításként említenénk meg néhány adatot: 1239-ben egy ökör ára 0,5 márkának felelt meg⁴⁴, illetve 1240 közepe táján házanként 1/48 márká adót kellett fizetni.⁴⁵

A denárok anyagösszetétel vizsgálatára is sor került, amit Tóth Mária és May Zoltán végeztek el.⁴⁶

A vizsgálatok során a röntgenfluoreszcencia-analízis technikáját alkalmaztuk, mely módszer alapvető előnye a roncsolásmentesség. Az ezüst denárok vizsgálata a fő komponensek, az ezüst (Ag), a réz (Cu) és az ólom (Pb) mellett az aranyra (Au), a cirkóniumra (Zr), a bizmutra (Bi), a krómra (Cr), és a titánra (Ti) is kiterjedt. A mintavétel minden esetben a fém legfelső felületéről történik, ez olykor az értékek torzulását is eredményezheti. Az ezüst-réz ötvözetek esetében előfordulhat, hogy a felületen rézoxid keletkezik, ami térfogat növekedéshez vezet. Ennek következtében a fémalkotók elmozdulnak, így a felületen az ezüst atomok feldúsulnak. Az ezüstben felhalmozódás, a rézben elszegényedés következik be. Az oxidáció a jó minőségű ezüstötvözetből készült pénzknél is jelen van.

13. kép: A denárok finomságának és súlyának alakulása, típusokra és verdékre bontva

33 Székely 1994. 116-117.

34 Gedai 1966-1967. 139-149.

35 Ormós 1883. 112-115.

36 Gedai 1975-1976. 27-36.

37 Székely 1991-1992. 105-113.

38 Pogačnik 1973. 58-59.

39 Székely 1994. 116.

40 Gubitza 1913. 1-15., Harsányi 1913. 81-104.

41 Az idegen pénzekből álló pénz- és kincseletek záródási ideje nagyban összefügg a külföldi kereskedő vásárlási idejével.

42 II. András király denárjai a friesachi denárokkal egy időben, kisebb súlyban és gyengébb ezüstötvözetben készültek.

43 A Dél-Dunántúlról ismeretes pénzleletek ez idáig összesen 11,5 márkának megfelelő összegű denárt tartalmaznak.

44 Hóman 1916. 524.

45 Ilonka 2004. 75.

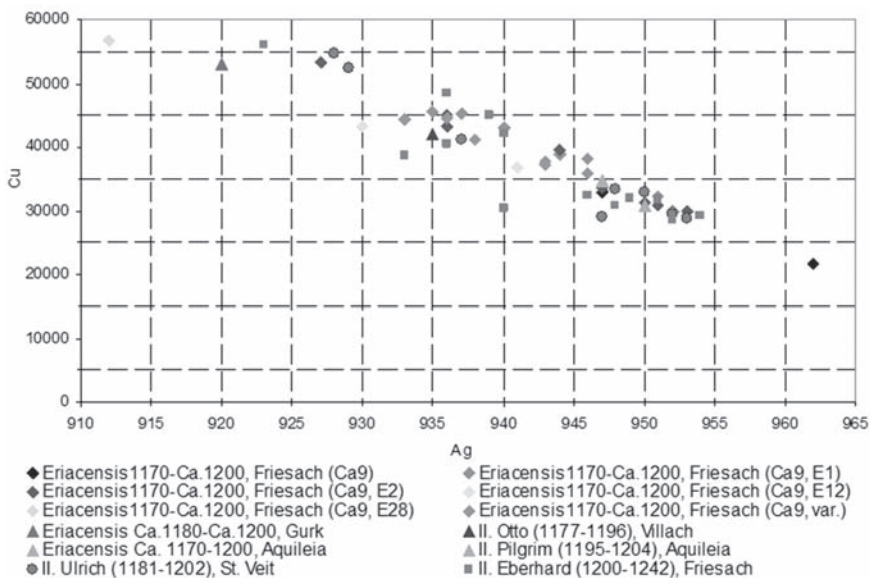
46 Ezúton szeretném megköszönni Tóth Máriának és May Zoltánnak, hogy segítettek a munkámat. Az 52 darab denár XRF vizsgálatának eredményét lásd: Nagy 2011. 45-48.

A friesachi denárokról a következőket írják a korabeli hiteles írott források: a 12. századi veretek súlya 1,19728 g, a 13. században készüteké 0,93538 g, finomságuk 15 latnak, azaz 937,5%-os tisztaságú ezüstnek felel meg.⁴⁷

Az írott forrásokból vett adatokhoz képest a vizsgált darabok ezüsttartalma jóval magasabb, 940-955% finomságú ezüstöt tartalmaznak, így a kimutatott eltérés a felületi oxidációnak is betudható.

Az egy pénztörténeti korszakhoz tartozó veretek súlymegoszlásában is eltérés mutatkozik. Ez abból adódik, hogy a legtöbb veretet utólag körbevágták, így ezen adatok nem mérvadóak. A denárok többségének súlya 0,75 és 1,1 g között van. A korabeli nyereszkesedés a legtöbb darabon nyomot hagyott – súlycsökkentették őket.

A pénzek anyagösszetételéről kapott eredmények alapján azt mondhatjuk, hogy a legfőbb ötvözőelem a réz volt. Ennek megfelelően, ha egy diagramon ábrázoljuk a denárok ezüst finomságát a réztartalom függvényében, akkor azt látjuk, hogy az ezüst finomságának növekedésével arányosan csökken a pénzek réz tartalma.

14. kép: A denárok ezüst finomságának alakulása a réz függvényében

A fentiekben bemutatott vizsgálatot elvégeztük az ólom, a bizmut, és a cirkónium esetében, ami alapján kijelenthető, hogy ezen ötvözőelemek eloszlásának alakulása nincs összhangban az ezüst finomságának alakulásával.

Összegzés

A Pécsről előkerült pénzletek feldolgozásánál figyelembe vettük és diagramon ábrázoltuk a leletek pénztörténeti korszakok és verdehelyek szerinti megoszlását, valamint időbeli összetételét is. A numizmatikai elemzéseken túl fontosnak tartottuk a denárok anyagösszetétel vizsgálatának az elvégzését is.⁴⁸ Az így kapott archeometriai mérési eredményekkel az eddigi ismeretek kiegészülhetnek. A Pécsről és környékéről ismeretes pénzletek, valamint a korabeli hiteles írott források annak a háborús időszaknak az emlékei, amikor a mongol hadak keresztülvonultak a városon.

47 Hóman 1916. 293., Engel 1990. 56-57.

48 A CNA I. kötetében igyekezték a különböző denárok ezüsttötvözöt finomságát bemutatni az eddig vizsgált pénzletek alapján. Hasonló célú vizsgálatok mindezedig csak néhány esetben történtek, lásd pl.: Linke - Schreiner 2002. 467-513., Šmit - Šemrov 2006. 290-298.

Geldfunde aus der Zeit des Tatarensturms von Pécs

BALÁZS NAGY

Die in Pécs zum Vorschein gekommenen Geldfunde – die aus der Zeit des Tatarensturms stammen – untersuchten wir aufgrund der numismatischen, historischen und wirtschaftlich geschichtlichen Aspekte. Die aus den Funden gezogenen Schlussfolgerungen interpretierten wir mit Absprache der zeitgenössischen authentischen schriftlichen Quellen.

Den ersten Geldfund fand Gábor Kárpáti, während seiner Planausgrabung, bei dem Paulinerkloster auf dem Jakobsberg, in einem Grab. Die numismatische Bestimmung des Fundes gab Éva Gál im Jahre 1986 bekannt. Die Prägungen des Geldfundes vom Jakobsberg gehören ausnahmslos zur Blütezeit der Friesacher Denare. Die Münzen bestimmten wir aufgrund des Bandes CNA I. wieder, so konnten wir die Schließung des Geldfundes direkt vor 1242 datieren. Nach einer Bischofsausgabe aus dem Jahr 1297 erfuhren wir, dass die Tataren das Kloster verbrannten und die hier bestattete Person – aus deren Grab die Münzen hervorkamen – verlor ihr Leben wahrscheinlich zur Zeit des Tatarensturms.

Der andere Geldfund wurde im Jahre 2005 im Laufe der vorherigen Ausgrabung von Cella Septichora gefunden. Die Münzen wurden als Restmüll verkappt, in einem Röhrenknochen versteckt und aus einem Backofen hervorgeholt. Im Geldfund fanden wir nur Friesacher Denare aus Silber, die wir aufgrund der Zusammensetzung und der zeitlichen Verteilung zu den seltenen, früh endenden Funden rechnen können. Aus dem Karpatenbecken kennen wir nur wenige Funde mit ähnlicher Zusammensetzung. Die späteste Prägung des Fundes (CNA I. Ca 14) kann zu der Emission von Eberhard II. (1200–1242) gerechnet werden, die Artúr Pohl auf die Jahren zwischen 1212–1216 bestimmte. Die numismatische Forschung fand bisher keine zufriedenstellende Erklärung auf die Entstehung der früh endenden Funde, trotzdem können sie wahrscheinlich mit dem Tatarensturm in Zusammenhang gebracht werden. Die im Aufsatz vorgestellten Ergebnisse ergänzen die Geschichte von arpadenzeitlichen Pécs und mit ihrer Hilfe konnten wir neuere Feststellungen für die numismatische Forschung machen.

Irodalom

- Aczél L. Zs. – Legeza L. – Szacsavay P. – Török J. 1996.: Pálosok. Szerzetesrendek a Kárpát-medencében. Budapest
- Bárdos E. 1978.: Középkori templom és temető Kaposvár határában. Előzetes jelentés a leletmentő ásatásról. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 3. 187-234.
- Bodó B. 2007.: 13. századi éremlelet Pécs központjából (Baranya m.). In.: A tatárjárás, 1241-42. Katalógus. Szerk.: Ritoók Ágnes – Garam Éva, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 94-96.
- Engel P. 1990.: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. *Századok* 124/1. 25-93.
- Fedeles T. 2009.: „Eztán Pécs tűnik szemünkbe”. A város középkori története 1009-1526. Pécs
- Gál É. 1986.: Friesachi denárlelet Pécs-Jakabhegy Árpád-kori temetőjéből. *Numizmatikai Közöny* 84-85. 45-46.
- Gedai I. 1966-1967.: A gyönki XIII. századi éremlelet. *Folia Archaeologica* XVIII. 139-149.
- Gedai I. 1969.: Fremde Münzen im Karpatenbecken aus den 11-13. Jahrhundert. *Acta Archaeologica Hungaricae* 21. 105-148.
- Gedai I. 1975-1976.: A szigetcsépi friesachi denárlelet. *Numizmatikai Közöny* 74-75. 27-36.
- Gubitza K. 1913.: A bácsi középkori éremlelet. *Numizmatikai Közöny* 12. 1-15.
- Harsányi P. 1913.: Egy Árpád-házi magyar éremlelet. *Numizmatikai Közöny* 12. 81-104.
- Hóman B. 1916.: Magyar pénztörténet 1000-1325. Budapest
- Huszár L. 1958.: Der Friesacher-pfennigfund von Nagyköny. *Folia Archaeologica* X. 149-154.
- Ilonka M. 2004.: Az adózás története az őskortól napjainkig. Budapest
- Jersey, de P. 2006.: Reviews. The Sedgeford Hoard, by Megan Dennis and Neil Faulkner (Stroud, Tempus, 2005). *British Numismatic Journal* 76. 389.
- Kerényi A. 1962.: Siófok (Veszprém m.). Éremleletek. *Numizmatikai Közöny* 60-61. 93-94.
- Koch, B. 1994.: Corpus Nummorum Austriacorum (CNA) Band I. Mittelalter. Wien
- Kosztka L. 1996.: 8. Tatárdúlás Pécssett. 1248. április., 10. A pécsi polgárok ürögi malmái. 1297. In.: Nagy Imre Gábor - Kövecz Ferenc (Szerk.): Pécs ezer éve. Pécs, 30-32., 34-36.

- Linke, R. – Schreiner, M. 2002.: Materialanalytische Untersuchungen am Friesacher Pfennig mittels energiedispersiver Röntgenfluoreszenzanalyse. In.: Alram, M. - Härtel, R. - Schreiner, M. (Eds.): Die Frühzeit des Friesacher Pfennigs (etwa 1125/30 – etwa 1166). Wien
- Luschin, von Ebengreuth A. 1922.: Friesacher Pfennige. Beiträge zu ihrer Münzgeschichte und zur Kenntnis ihre Gepräge. *Numismatische Zeitschrift* 55. 98-118.
- Luschin, von Ebengreuth A. 1923.: Friesacher Pfennige. Beiträge zu ihrer Münzgeschichte und zur Kenntnis ihre Gepräge. *Numismatische Zeitschrift* 56. 33-146.
- Müller R. 1987.: XI. századi sír Rezi-Gyöngyösi csárdánál. *Zalai Gyűjtemény* 26. 75-81.
- Nagy B. 2011.: A Cella Septichora feltárásakor előkerült friesachi pénzlelet numizmatikai elemzése, és hasonló korú párhuzamok bemutatása a Dél-Dunántúlról. Szakdolgozat, PTE BTK Régészet Tanszék, Pécs
- Nagy B. 2012.: On the scent of the Tatars, coin-finds of the South-Transdanubia (Hungary). – VII. Fields of Conflict Conference. Hadtörténeti Intézet és Múzeum (Budapest), 2012. október 18-20.
- Ormós Zs. 1883.: Az 1880. évi dettai éremlelet. *Történelmi és Régészeti Értesítő* 9. 112-115.
- Pogačnik A. 1973.: Újabb friesachi denárlelet Boszniában. *Az Érem* 29/2. 58-59.
- Pohl A. 1975.: A friesachi denárok és magyarországi forgalmuk oka. *Az Érem* 32/2. 13-19.
- Pozsárkó Cs. – Tóth Zs. – Visy Zs. 2007.: Sopiana: a Cella Septichora és környéke. Beszámoló a 2005-2006. évi régészeti feltárásról. *Ókor* 6/3. 84-90.
- Raimann, F. 1892. a.: Fund bei Esseg. *Monatsblatt der Numismatischen Gesellschaft in Wien* 2:105 (April) 118-119.
- Raimann, F. 1892. b.: Zum Fund bei Esseg. *Monatsblatt der Numismatischen Gesellschaft in Wien* 2:109 (August) 153-154.
- Šmit, Ž. – Šemrov, A. 2006.: Early medieval coinage in the territory of Slovenia. *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research Section B*, Volume 252. 290-298.
- Szücs J. 1993.: Az utolsó Árpádok. Budapest
- V. Székely Gy. 1991-1992.: XVIII. századi feljegyzések egy friesachi éremleletről (A szalacsi lelet). *Numizmatikai Közlöny* 90-91. 105-112.
- V. Székely Gy. 1994.: Megjegyzések a késő Árpád-kori éremleletek keltezéséhez. In.: Numizmatika és társtudományok I. Szerk.: Nagy Ádám, Szeged, 115-124.
- V. Székely Gy. 2000.: Árpád-kori települések a történeti Halas határában. In.: Ö. Kovács József – Szakál Aurél (Szerk.): Kiskunhalas története 1. Tanulmányok Kiskunhalasról a kezdetektől a török kor végéig. Kiskunhalas
- VasUjság 1881.: Pénz a csontban. Vasárnapi Ujság és Politikai Ujdonságok együtt 28. 289.
- Visy Zs. 2006.: Cella Septichora. Előzetes beszámoló a Szent István téren, az ókeresztény temető területén folytatott régészeti kutatásról. *Pécsi Szemle* 9/1. 3-13.

Középkori és kora újkori éremleletek Somogy megyében

VARGA MÁTÉ

Rippl-Rónai Múzeum

H-7400 Kaposvár, Fő u. 10., vargamate12@gmail.com

Varga, M.: *Coin hoards in Somogy county dating back to medieval and early modern ages*

Abstract: The article gives an insight into the coin hoards of Somogy county from the medieval and early modern ages. Till this time, there was no complex résumé about these artifacts, therefore the aim of this study is to supply this deficiency. We have knowledge of 90 coin hoards in Somogy county, but probably there were many other findings beyond this quantity. The majority of these artifacts are from non-authentic archeological excavations or rather they are not accessible for archeological purposes.

Keywords: denars, tallers, gold coins, Arpad Dynasty, Osman Period

Bevezetés

Somogy megye középkori és kora újkori éremleleteiről ez idáig még nem készült összefoglaló munka. Szórvány és ásatáson előkerült érmeket közöltek néha, illetve egy-egy kisebb-nagyobb éremlelet feldolgozása történt meg részben vagy teljesen. A legteljesebb munkának ebből a szempontból Kocztur Éva régészeti lelőhely és leletkatasztere számít 1964-ből.¹ Ebben összegyűjtötte az akkor ismert éremleletek adatait településenként, a gyűjtésben nagyrészt a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának adataira hagyatkozott, így bizonyos éremleletek nem szerepeltek benne. Azonban ez a munka nem mondható teljesnek és minden igényt kielégítőnek, ugyanis csak az éremleletek főbb adatait tartalmazta, nem közölte azokat részletesen, illetve azóta tucatnyi újabb éremlelet látott napvilágot. Elmondható, hogy egy-egy megye éremleleteiről kevés összefoglalás készült még. Baranya megyének készült egy numizmatikai bibliográfiája, amelyben külön fejezetben sorolják fel az éremleleteket, de nincs mindegyiknél feltüntetve, hogy milyen korszakból származik.² A Csongrád megyei leletekről Nagy Ádám közölt egy összefoglalást 1981-ben és 1991-ben. Ebben összesen 276 lelőhely szerepel, azonban ebből csak 36 lelőhely/lelet tekinthető zárt leletnek, a többi szórvány vagy sírlelet. Ebből a 36 leletből 27 középkori (5 darab Árpád-kori, 10 darab késő középkori, 12 darab kora újkori).³ Veszprém megyéből a 11. századból egy, a 13. századból kilenc, a 15–16. századra tizenöt, a tizenöt éves háború időszakára 10, a 17. század második felére hét, míg a Rákóczi-szabadságharc időszakára négy leletgyűttes tehető.⁴ Megyei vonatkozásban több feldolgozás nem történt. Egy-egy nagyobb terület vagy város éremforgalmáról, leleteiről készült összefoglaló, mint Erdély⁵, Délvidék⁶, Felvidék⁷ vagy éppenséggel Buda.⁸ Ezekon kívül egy adott korszak⁹ vagy egy adott éremtípus leleteiről készültek összefoglalók. Többek között összefoglalás készült a honfoglalás kori érmekről¹⁰, az Anjou-kor pénzveréséről¹¹, a középkori aranypénzverésről és éremleletekről¹², a kora újkori Magyar Királyságban előforduló török érmekről.¹³

1 Kocztur 1964.

2 Hágen – Rayman – Süle 2000.

3 Nagy 1981., Nagy 1991. 173-174.

4 Tehát összesen 49 darab zárt éremlelet. Huszár 1963., Éri – Gopcsa – Gedai – Huszár 1967.

5 Weißkircher 1932., Iliescu 1958., Chirilă – Dănilă – Şteiu – Gudea – Chifor – Lucăcel – Lakó 1970., Huszár – Pap – Winkler 2010.

6 Berkeszi 1907.

7 Nálezy mincí na Slovensku I-IV.

8 Huszár 1958.

9 Pl. a tatárjárás korában elrejtett éremleletek legutóbbi összefoglalása Tóth 2007., a Dél-Dunántúlra vonatkozóan Nagy 2011. 21-27.

10 Kovács 1989.

11 Tóth 2002.

12 Pohl 1974., Gedai 1982., Gyöngyössy 2008. Gyöngyössy olyan Somogy megyei éremleleteket is felsorol, amelyben találtak aranyforintokat.

13 Gyöngyössy 2004.

Anyag és módszer

Éremleretnek (vagy pénzleletnek) szokás nevezni a teaurálási szándékkal elrejtett, földben hagyott, egynél nagyobb darabszámú pénzerméket.¹⁴ Amennyiben az érme mellett előkerülnek ékszer, edények, feldolgozatlan nemesfém, esetleg más fémtárgyak, akkor ezeket kincsleletnek nevezzük.¹⁵ Jelen tanulmányban mindkét esetre látunk majd példát.

A kutatás során újra átnéztem a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának anyagait, és amennyiben rendelkezésre álltak, megtekintettem a Magyar Nemzeti Múzeum Központi Adattár és Irattár korabeli feljegyzéseit, levelezéseket és ásatási dokumentációkat. Áttekintettem a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal lelőhely adatbázisát, ugyanis próbáltam az egyes éremleretek pontosabb lelőhelyét megtudni.¹⁶ Nagy részben már feldolgozottak tekinthető a kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Régészeti Adattára és numizmatikai gyűjteménye is, azonban amíg nem történt meg a teljes feldolgozás, innen további adatok juthatnak birtokunkba. A vonatkozó numizmatikai és régészeti szakirodalom nagyobb részének áttekintése szintén megtörtént már. Összességében elmondható, hogy az újabb kutatások nyomán számos új, eddig nem ismert éremleret, illetve arra való hivatkozás látott napvilágot. Azonban nem zárható ki, hogy további szakirodalmi, terepi kutatás során újabb éremleretekkel gazdagodjunk.¹⁷

Az adatbázisba azokat a lelőhelyeket, településeket vettem fel, amelyek jelenleg Somogy megyéhez tartoznak, vagy korábban a megyéhez tartoztak.

Az egyes lelőhelyre, leletre vonatkozó összes adatot próbáltam összegyűjteni, mert azok néha pontatlanul szerepeltek a különböző forrásokban. Miután ez megtörtént, már a leellenőrizett adatokkal dolgozhattam tovább, és így megtörténhetett egy adattár összeállítás, amelyben a legfontosabb adatok szerepelnek az éremleretről, ezek pedig: lelőhely pontos neve, KÖH azonosítója (amennyiben létezik), a leletben található érme darabszáma, az éremleret záródása, irodalmi hivatkozás, adattári hivatkozás. A következő már szöveges-kifejtős részben pedig a lelőhely részletesebb leírása, a leletkörülmények, és az éremleret részletes leírása szerepelnek.¹⁸ Az éremleretek részletes leírása nem minden esetben lehetséges, ennek több oka is van. A korábban a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárába került éremleretek (előzetes, részleges) feldolgozása bár megtörtént, azokat érdemes lenne ellenőrizni, adott esetben újrathározni. Továbbá vannak olyan éremleretek, amelyek meghatározása, feldolgozása nem történt még meg, ezek jelenleg folyamatban vannak. További problémát okoz, hogy bizonyos éremleretek nem állnak rendelkezésünkre, illetve bizonyos éremleretek az évtizedek során összekeveredtek, így kutatásuk eléggé nehézkes vagy egyáltalán nem lehetséges.¹⁹ Azt, hogy nem egyedi, Somogy megyére jellemző dologgal állunk szembe, bizonyítja az alábbi idézet is.

Nagy Ádám szavait idézve: *„Természetesen az lenne a legszerencsésebb, ha a leltározott és a publikált egyéb pénzek is a múzeumban megtalálhatók lennének. Sajnos azonban sok régebben közölt pénz a két világháború idején, vagy sok más viszontagság közepette elveszett, nem azonosítható.”* Továbbá: *„Itt ismét említést kell tenni a „lappangó” adatokról, amelyek tulajdonképpen rontják az arányokat. Sajnos több régészeti leletgyűttes vár még rendezésre, leltározásra.”*²⁰

Vagy ahogy Langó Péter írja bizonyos honfoglalás kori érme kapcsán: *„Az érme azonban ekkor már elkalandoztak a leletgyűttestekből.”*²¹

14 Nagy Balázs meghatározása ugyanebben a kötetben. Mi célszerűbbnek tartjuk az éremleret elnevezést.

15 Szóba jöhet még egy elnevezés, amit Vida István (MNM Éremtár) ajánlott figyelmembe. Ez pedig a „gyűjteményes éremleret” elnevezés, ami arra utalna, hogy az érme részben tudatosan gyűjtötték, és szintén tudatosan kerültek egykor a földbe. Azonban ez valószínűleg nem minden esetben igaz, mert sokszor az alkalom szülte a helyzetet, és gyorsan kellett cselekedni az embereknek, illetve bizonyos esetekben eleve földben (pincében), edénybe rejtve tárolták az érmeiket.

16 Az adatbázisban számos éremleret nem szerepel, feltehetőleg azok bizonytalan előkerülési helye miatt, illetve amik szerepelnek, azok közül is kevésnek találjuk meg a pontos koordinátáit. Bár a hivatal neve már megváltozott, de hogy mindenki értse a továbbiakban is megmaradunk a KÖH elnevezésnél.

17 Szeretném még egy forrást megemlíteni, amelyre támaszkodni szeretnék a továbbiakban. Ez pedig az úgynevezett szóbeli adatközlők forrásbázisa, ami bár kissé néha pontatlan, de mindenképp nagy reményekkel kecsegtet. Az eddigi beszélgetéseim során szerzett információk szerint legalább tucatnyi olyan éremleret van, ami nem került múzeumba, és soha nem látta szakember. Ezek egy részéről egészen pontos információkkal rendelkezünk (lelőhely, darabszám, datálás). Úgy gondolom, hogy ezek felvétele az adatbázisba nem bizonytalanabb, mint néhány korábbi éremleret, amelyekről a szükséges irodalmi hivatkozáson kívül mást nem tudunk.

18 Szintén ebben a részben szeretném eloszlatni a korábbi irodalmakban, forrásokban szereplő tévedéseket, amik elég gyakoriak. Így ezeket próbáltam a legjobb tudásom és a jelenleg ismert adatok tudatában kijavítani.

19 Ezeknek több oka is van. A korabeli törvényi szabályozás és gyakorlat szerint a 19. század végén és 20. század első felében a Magyar Nemzeti Múzeumba került éremleretek egy része – általában azok maradtak a múzeumban, amik nem voltak meg a törzsgyűjteményben, illetve az értékesebb darabok – meghatározás után visszakérültek a megtaláléhoz és a földtulajdonoshoz, valamint a múzeum elővásárlási joggal rendelkezett. Aztán számos éremleret a háborús viszontagságok miatt szenvedett károkat, illetve további éremleretek keveredtek, tűntek el valószínűleg emberi mulasztás miatt.

20 Nagy 1981.

21 Langó 2007. 82.

Már a 19. században is nagy problémát jelentett, hogy számos éremlelet nem került be a múzeumokba, erről Rómer Flóris így panaszkodott a vallás- és közoktatási minisztériumnak 1871-ben: „*Ismételve fordult elő azon eset, hogy tudományos intézeteink és éremtudományunk nem csekély rövidítésével a hatóságok a talált pénzekből saját belátásuk szerint néhány darabot beküldenek, a többivel pedig a magas rendeletek szerint eljárnak.*”²² Majd ezután nem sokkal egy körrendelet jött ki, hogy mi a teendő egy-egy éremlelet vagy ún. kincs előkerülésekor. Itt már kilátásba helyeznek valamiféle büntetést is a találó és a kincsek vevői számára is. Rómernek ehhez annyi hozzáfűznivalója volt, hogy más országokban sokkal szigorúbb a büntetés, és Magyarország milyen gazdag régészeti leletekben, ennek ellenére mégis milyen kevés leletet jelentenek be. „*Jobb lesz-e ezen rendelet hatályba lépte után leletekre nézve közintézeteink sorsa? nem tudom; mert az önkény, a kapzsiság mindig fog kibuvót találni; arról azonban meg vagyok győződve, mikép már nagyon ideje lenne az ily fontos ügyre törvényt hozni...*”²³ 140 év távlatából is elmondhatjuk, hogy bizonyos tekintetben a helyzet nem sokat javult, és Rómer állításai még ma is megállják a helyüket.

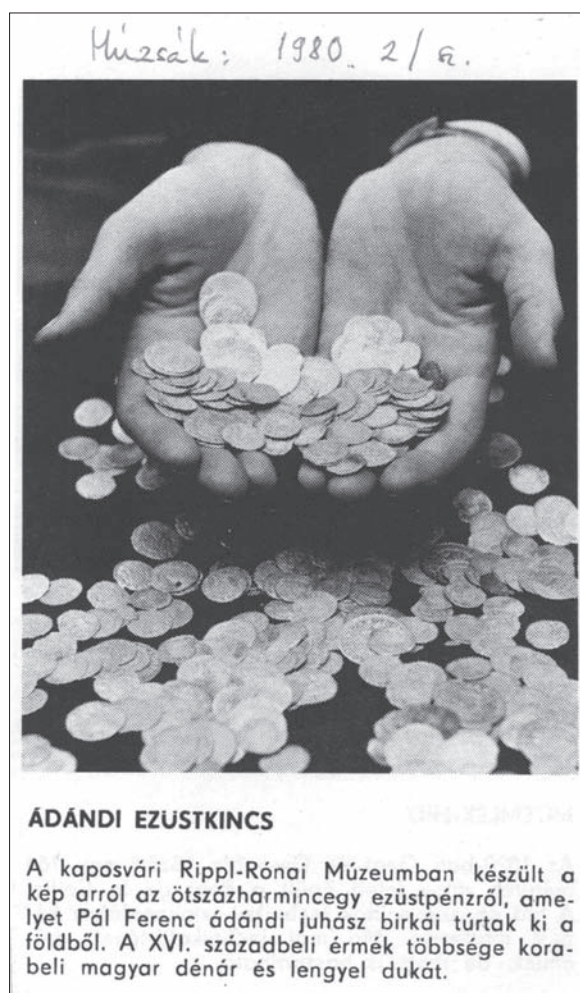
Eredmények

Az előkerült éremleleteket három kronológiai csoportba osztottam. A leleteknél az érmek záródását – amennyiben biztos adatunk van rá – vettem figyelembe, és nem a teljes lelet összetételét. Az I. csoportba az Árpád-korra datálható érem – és kincseleletek kerültek. A II. csoportba a késő középkori éremleletek kerültek, pontosabban a 14–15. századiak, egészen a mohácsi csatáig. Míg a III. – legnagyobb és legbizonytalanabb – csoportba a kora újkori (1526-tól a török felszabadító háborúk végéig) éremleletek kerültek. Záróévszámnak 1700-at vettük, így az ezután záródó éremleletek ebbe a tanulmányba már nem, de egy későbbibe mindenképp belekerülnek.²⁴

Ezen rövid tanulmányban nem tudjuk az összes éremleletet bemutatni, de még rövid adattárszerű közlésük is meghaladná e dolgozat terjedelmi korlátait. Ezért csak rövid áttekintést adunk az egyes korszakok leleteiről, néha kiemelve egy-egy jelentősebb vagy érdekesebb éremleletet.

I. csoport

A I. csoportba tizenkettő éremlelet sorolható be. Hogyha a két Meryén előkerült éremleletet egynek vesszük – ahogy azt feltételezi a kutatás – akkor viszont ez a szám tizenegyre csökken, mégpedig: Gölle, Balatonkiliti-Törekpuszta, Somogyvár, Siófok, Somogyszil, Merye I-II., Újvárfalva, Osztopán, Somogyjád, Igal, Kaspupa. A Rippl-Rónai Múzeum egyik leltárkönyvében 80.256.1. leltári számon 12–13. századi éremlelet edényének töredékei szerepelnek, azonban ezek valójában egy 16. századi, Szennában előkerült éremleletet rejtő edény töredékei. Gedai István több cikkében említi egy Nagyberkiből származó, friesachi érmeket is tartalmazó éremleletet. Azonban valószínűleg itt egy elírással van dolgunk és a lelőhely valójában Nagykereki.²⁵ Továbbá Kocztur művében szerepel egy éremlelet Ötvöskönyiből, ami 13. száza-

3. kép: Újságcikk az ádándi éremleletről

22 Rómer 1871.

23 Rendelet 1872., Rómer Flóris hozzászólásával.

24 Eddig ismerünk 14 újkori és modern kori éremleletet, amikkel a későbbiekben szeretnénk foglalkozni.

25 Pl.: Ugyanez a lelet szerepel még Tóth Csaba összeállításában is Tóth 2007. 85. és 81. oldalon lévő térkép. A lelet „létrejötté” valószínűleg egy elírásnak köszönhető. Ugyanis Nagykerékiben (Hajdú-Bihar megye) találtak egy éremleletet 1913-ban. A két lelet összetételének leírása szinte teljesen megegyezik. A rendelkezésre álló adatok alapján Nagyberkiből nem ismerünk a tatárjárás korára keltezhető éremleletet (sőt, a középkorból egyáltalán nem), csak Nagykerékiből.

dinak van írva, azonban ez a lelet a 18. század elején záródik, valószínű, hogy egy nyomdahiba miatt lett 13. századnak írva. A göllei és a balatonkiliti éremlelet Szent László kori denárokat tartalmazott, így ezek tekinthetők a legkorábbi éremleleteknek. Az előbbiben még egy bizánci arany solidus volt, míg utóbbiban ékszereket találunk az érme mellett. A somogyvári éremleletről keveset tudunk: Jeszenszky Géza a Numizmatikai Közlöny hasábjain közölte a leletet, amelyben 185 darab Szent László-kori denár volt.²⁶ A siófoki és a somogyszili lelet friesachi denárokból áll, és elrejtésük a tatárjáráshoz köthető, mint a mernyei éremlelet(ek)²⁷ magyar denárok mellett friesachi érmelet is rejt, de elrejtése később történt, mint a tatárjárás. Az egyik Somogy megyei adatközlőnk elmondása alapján az elmúlt 10 évben három friesachi éremlelet is előkerült (Újvárfalva, Osztópán, Somogyjád), mindegyik egy-egy középkori faluhelyen. A tatárjárás korához Tóth Csaba közel 100²⁸, míg V. Székely György másfél száz leletet említ²⁹, és összességében elmondható, hogy a Dunántúlon sokkal kevesebb lelet került elő, mint az ország keleti felében. Ez köszönhető annak is, hogy a Dunát csak 1242-ben lépték át a mongol csapatok, és 1242 tavaszán el is hagyták már az országot. További két leletre (Igal, Kaspupa) hívták fel a figyelmem legutóbb, azonban ezekről egyelőre nem tudok többet mondani.³⁰

1. Gölle	7. Újvárfalva (?)
2. Balatonkiliti-Törekipuszta	8. Osztópán (?)
3. Somogyvár	9. Somogyjád (?)
4. Siófok	10. Igal
5. Somogyszil	11. Kaspupa
6. Mernye I-II.	

4. kép: Újságcikk a buzsáki éremleletről

26 Jeszenszky 1939-40. 36. II. táblázat, Kovács 2005-2006. 48. A leletet Göndöcs főjegyző jelentette Jeszenszkynek, de valószínű, hogy nem került múzeumba.

27 Ez a lelőhely több is helyen is Geszti (Somogygeszti) néven szerepel, ami valószínűleg téves. Parádi 1963. 208., Parádi 1975. 146., Lovag 1980. 226. Az elírás abból származhat, hogy a két falu szomszédos egymással, de jelenlegi ismereteink szerint a lelőhely Mernye területéhez tartozik.

28 Tóth 2007. 79-87. A leletkataszterben 96 lelet rövid leírása szerepel.

29 V. Székely 1994. 118.

30 Erre a két lelőhelyre V. Székely György hívta fel a figyelmem, amit — és a további hasznos tanácsokat — ezúton is köszönök.

5. kép: Pietro Lando arany dukátja a balatonendrédi leletből, Velencei Köztársaság (Fotó: Balla Krisztián)

6. kép: Ferdinánd és Izabella arany dukátja a visnyeszéplaki leletből, Hollandia, Kampen (fotó: Balla Krisztián)

II. csoport

A II. csoportba kilenc éremlelet sorolható, bár néhányukról nagyon kevés információ áll rendelkezésünkre. Az éremleletek az alábbiak: Balatonboglár-Várdomb, Balatonboglár-Temetődomb, Hács-Béndekpuszta, Somogyacsa, Somogyaszaló, Szabadhídvég-Oroszipuszta, Szulimán, Tapsony, Zamárdi-Bazsitanyai-dűlő. A Szabadhídvég-Oroszipuszta lelőhelyű éremlelet valójában a Somogy megyei Ádándhoz tartozó Hetypesztán került elő, amely mellett a szabadhídvégi TSZ munkatársai bukkantak rá az érmeke földmunka során. A lelet záródása 1335-ben történt meg.³¹ Az első balatonboglári leletben szerezsenfejes denárok voltak, azonban

³¹ Erre az adatra Tóth Csaba hívta fel a figyelmem (MNM Éremtár Irattár 58/1950.), ezért és a kutatás során nyújtott segítségért hálás köszönet.

7. kép: Tallérok a drávatamási leletből (Fotó: Papp Zoltán - Pátrovics Gábor)

a második leletről csak annyit tudunk, hogy egy bőrszényben ezüst denárokat találtak, így e lelet idesorolása csak feltételes. A zamárdi éremleletet Mária királyné uralkodása alatt rejthették el, esetleg Zsigmond uralkodásának az elején. A somogyaszalói és a szulimáni leletről is csak annyit tudunk, hogy Zsigmond-kori érmek voltak benne. A 3658 darabból (Gedai István egy másik helyen 3932 darabot említ) – többségében bécsi denárokból – álló Somogyacsa-Gerézdpusztán előkerült éremlelet záródása a 14. század első felére tehető, ami különlegesnek számít, hiszen ilyen nagy számban ezen érmek ezen a területen nagyon ritkán fordulnak elő. A Béndeken talált leletről pedig csak annyit tudunk, hogy bécsi fillérek voltak benne, és valószínű, hogy 14. századi. Újabban további egy leletre hívták fel a figyelmem, amely Tapsonyban került elő a 19. században.³²

1. Ádánd-Hetye	6. Somogyaszaló
2. Balatonboglár-Várdomb	7. Szulimán
3. Balatonboglár-Temetődomb	8. Tapsony
4. Hács-Béndekpuszta	9. Zamárdi-Bazsitanyai-dűlő
5. Somogyacsa	

III. csoport

Más területekhez hasonlóan, nálunk is a kora újkor/török kor időszakából került elő a legtöbb lelet. A leletek csoportosítására többféle lehetőség is kínálkozik. Legcélszerűbb, hogy melyik lelet mikor zárul, mikor kerülhetett a földre. Az előadásunkban azonban más szempontok szerint mutattuk be a leleteket. Vannak olyan korai leletek, amelyek még a 19. század végén – 20. század elején kerültek elő. Ezekről sokszor nem sokat tudunk, hiszen az Éremtárba ezek közül csak néhány került, néhányukat feldolgozás után visszaküldték a találónak, és

³² Erre a lelőhelyre V. Székely György hívta fel a figyelmem.

csak pár darab érmet tartottak meg a leletből. Megyei múzeum nem lévén akkor még, arra esély sem volt, hogy a leletek Somogy megyében, múzeumi keretek között maradjanak. Többek között ide tartoznak: Balatonkiliti, Bolhás, Csokonyavisonta, Iharosberény, Kötcse, Mernye, Mosdós, Szulimán. Ezek közül érdekes a balatonkiliti lelet, amelyben a 16–17. századi érme mellett mentegombok is voltak. Vannak szintén olyan korai leletek, amelyek nagyobb darabszámuk miatt emelendők ki a többi közül: Balatonszemes-Faluszemes (6159 darab), Becefa (7057 darab), Karád (5985 darab), Kötcse-Pócapusza (1378 darab), Lakócsa (1375 darab?), Patosfa (2285 darab), Somogydöröcske (1243 darab). Az 1960-as évek után előkerült éremleletekkel szerencsésebb helyzetben vagyunk. Bár kevesebb éremlelet látott napvilágot, azonban ezek már megtalálhatóak a múzeumokban. Ezek közül az egyik legfontosabb a Balatonszabadi-Pusztatoronynál talált 5038 darab éremből és ékszerekből álló kincslelet, amely hiteles ásatásból származik, valamint a Gölle-Cserepespusztán talált több mint 3000 darabos éremlelet. Ez utóbbi darabszám – a hitelesítő ásatás ellenére – csak egy része az eredeti pénzmennyiségnek, ugyanis számos érme került magánkézbe. Több tallérlelet is található a múzeum gyűjteményében, többek között a buzsáki, a drávatamási vagy éppen a csökölyi (1993-ban találták), amely a mai napig az utolsó olyan éremlelet, amely a kaposvári Rippl-Rónai Múzeum gyűjteményébe került. Néhány nagyobb számú denárlelet is található a múzeumban (Ádánd-Siójut mellett, Felsőmocsolád, Szenna). Érdekesnek mondható az Öreglakon talált éremlelet, amelyre egy sírban bukkantak, ahol a csontváz deréktáján több mint 60 ezüst denár, garas és krajcár volt. Visnyeszéplakról 8 darab arany forintot és dukátot ismerünk, amelyek származási helye Ausztria, Németalföld és a Magyar Királyság, míg a balatonendréd éremleletben 5 darab velencei dukát és Szapolyai János aranyforintja volt tallérok kíséretében egy edénybe elrejtve.

Jelenleg ez a csoport tűnik a legbizonytalanabbnak, mert sok kérdéses, bizonytalan adatunk van, amelyek ellenőrzése még hátravan.

1.	Alsóhetény	26.	Kereki
2.	Ádánd-Siójut mellett	27.	Kisdobsza I.
3.	Balatondendréd	28.	Kisdobsza II.
4.	Balatonkiliti-Törekipusza	29.	Kiskorpád
5.	Balatonszabadi-Pusztatorony	30.	Kötcse-Pócapusza
6.	Balatonszemes-Faluszemes	31.	Kötcse
7.	Balatonszentgyörgy-Dióspusza (vagy Hencse-Dióspusza)	32.	Lakócsa
8.	Becefa	33.	Marcali
9.	Bolhás-Szentlászlópusza	34.	Mernye
10.	Bolhó	35.	Mezőcsokonya
11.	Buzsák	36.	Mosdós-Kertész kert
12.	Csokonyavisonta	37.	Mosdós
13.	Csököly	38.	Nagybajom-Korotna
14.	Drávatamási	39.	Nagykanizsa
15.	Felsőmocsolád	40.	Nemespátró
16.	Fonó	41.	Öreglak
17.	Fonyód	42.	Patosfa
18.	Gölle I.	43.	Pogányszentpéter
19.	Gölle-Cserepespusza	44.	Sávoly
20.	Gölle II.	45.	Segesd-Alsósegésd
21.	Gyékényes	46.	Somogy megye, ismeretlen lelőhely I.
22.	Hobol	47.	Somogy megye, ismeretlen lelőhely II.
23.	Iharosberény	48.	Somogydöröcske
24.	Kaposvár	49.	Somogytarnóca
25.	Karád	50.	Szántód

51. Szenna-Zsidórét	<i>Bizonytalan leletek:</i>
52. Szenna	63. Barcs
53. Szigetvár	64. Bálványos-Csegepuszta
54. Szöllősgyörök	65. Gölle-Dült-templom-dűlő
55. Szulimán	66. Hetes
56. Tarany-Farkas.mező	67. Homokszentgyörgy
57. Tarany	68. Iharosberény
58. Teklafalu	69. Juta
59. Teleki-Öreghegy	70. Kisdobsza
60. Visnyeszéplak	71. Rinyaszentkirály
61. Vörs-Papkert„B”	72. Somodor
62. Zamárdi-Pusztai-dűlő	73. Somogy megye ismeretlen lelőhely

Összefoglalás

Somogy megye középkori éremleleteiről még nem készült összefoglaló munka. Ezt a hiányosságot igyekszem pótolni ebben a munkában. A kutatás során számos problémával találkoztam: főleg a régebben előkerült anyagok közül számos már nincs meg; nem teljes éremleletek kerültek be a múzeumokba, illetve nem tartották meg a teljes éremleleteket; bizonyos leletek összekeveredtek; pontatlan irodalmi, adattári adatokat találunk; néha pontatlan az érmék meghatározása vagy egyáltalán nem készült; és összességében elmondható, hogy kevés a teljes egészében publikált lelet. Az éremleleteket három csoportba osztottam. Az I. csoportba az Árpád-korra datálható leletek kerültek (11 darab éremlelet). A II. csoportba a késő középkori éremleletek kerültek (9 darab éremlelet). Míg a III. – legnagyobb és legbizonytalanabb – csoportba a kora újkori (1526-tól a török felszabadító háborúk végéig) éremleletek kerültek (jelenleg 73 darab éremlelet, de ez a szám a további kutatások folyamán még nőhet és csökkenhet is). Ez utóbbi kategóriát a későbbiekben több kisebb csoportra szeretném osztani majd. Célom a további adatgyűjtés, az adatok pontosítása, az érmék meghatározása, a lelőhelyek pontosítása, esetleges összefüggések keresése (települések, utak, hadjáratok, pénzforgalom stb.), és végül az összegyűjtött anyag közzététele.

Mittelalterliche und frühneuzeitliche Münzfunde im Komitat Somogy

MÁTÉ VARGA

Über die Münzfunde von Komitat Somogy wird noch keine zusammengefasste Studie veröffentlicht. Diesen Mangel möchte ich in dieser Arbeit nachholen. Im Laufe der Forschung traf ich auf zahlreiche Probleme: von den früheren vorgekommenen Münzen gibt es Vieles nicht mehr; nicht ganze Münzfunde trafen in den Museen ein, beziehungsweise wurden die ganzen Münzfunde nicht behalten; gewisse Funde vermengten sich; wir fanden falsche literarische Speicherangaben; manchmal war die Bestimmung der Münzen unrichtig oder sie wurden überhaupt nicht bestimmt; zusammenfassend können wir sagen, dass es nur wenige im ganzen Teil publizierte Funde gibt. Die Münzfunde teilte ich in 3 Teile. In den 1. Teil gerieten die Funde aus der Árpád-Zeit (11 Münzfunde). Zu der 2. Gruppe gehören die spätmittelalterlichen Münzfunde (9 Stück). In den größten und unsichersten 3. Teil gerieten die frühneuzeitlichen (von 1526 bis Ende der osmanischen befreienden Kriege) Münzfunde (73 Münzfunde, aber diese Zahl kann sich im Laufe der weiteren Forschungen noch sowohl steigern als auch verringern). Diese letzte Kategorie möchte ich später in mehrere kleinere Gruppen teilen. Mein Ziel ist, weitere Angaben zu sammeln, diese Angaben und die Fundorte zu präzisieren, die Münzen zu bestimmen, eventuelle Zusammenhänge zu suchen und schließlich das gesammelte Material zu veröffentlichen.

Irodalom

- Berkeszi I. 1907.: Délmagyarország éremleletei. Csanád-Egyházmegyei Könyvnyomda, Temesvár
- Chirilă, E. – Dănilă, St. – Șteiu, N. – Gudea, N. – Chifor, I. – Lucăcel, V. – Lakó, E. 1970.: Tezaure monetare din nordul Transilvaniei sec. XVI-XVIII. Zalău
- Éri I. – Gopcsa K. – Gedai I. – Huszár L. 1967.: Újabb Veszprém megyei éremleletek. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 6. 89-112.
- Gedai I. 1982.: A magyar aranypénzverés története. Budapest
- Glaser L. 1929-1930.: Dunántúl középkori úthálózata. *Századok* 63-64. 138-167 és 257-285.
- Gyöngyössy M. 2004.: Altin, akcse, mangir... Oszmán pénzek forgalma a kora újkori Magyarországon. Budapest
- Gyöngyössy M. 2008.: Florenus Hungarialis. Aranypénzverés a középkori Magyarországon. Budapest
- Hágen J. – Rayman J. – Süle T. 2000.: Pécs – Baranya numizmatikai bibliográfiája. Pécs
- Huszár L. 1958.: A budai pénzverés története a középkorban. Budapest
- Huszár L. 1963.: Éremlelőhelyek Veszprém megye területén. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 1. 151-160.
- Huszár L. – Pap F. – Winkler J. 2010.: Erdélyi éremművesség a 16-18. században. Kolozsvár
- Iliescu, O. 1958.: Descoperiri monetare din Transilvania. *Studii și Cercetări de Numismatică* 2. 459-465.
- Jeszenszky G. 1939-40.: Szent László korabeli magyar éremlelet és tanulságai. *Numizmatikai Közöny* 38-39. 26-38.
- Kocztur É. 1964.: Somogymegye régészeti leletkatasztere. *Régészeti Füzetek* Ser II. 13. Budapest
- Kovács L. 1989.: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. Budapest
- Kovács L. 2005-2006.: Megjegyzések Saltzer Ernő kincskataszterének korai, 1000-1141 közötti keltezésű leletekre vonatkozó címszavaihoz. *Numizmatikai Közöny* 104-105. 31-56.
- Langó P. 2007.: Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében. Budapest
- Lovag Zs. 1980.: Árpád-kori pecsétgyűrűk I. *Folia Archaeologica* XXXI. 221-238.
- Nagy Á. 1981.: Csongrád megyei numizmatikai lelőhelyek statisztikai adatai. In.: Múzeumi kutatások Csongrád megyében. Szerk.: Juhász Antal, Szeged
- Nagy Á. 1991.: Numizmatikai lelőhelyek Csongrád megyében. In.: Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve 1981-1982. Budapest, 169-176.
- Nagy B. 2011.: A Cella Septichora feltárásakor előkerült friesachi pénzlelet numizmatikai elemzése, és hasonló korú párhuzamok bemutatása a Dél-Dunántúlról. Szakdolgozat, PTE BTK Régészet szak, Pécs
- Nálezy mincí na Slovensku I.: Ondrouch, V.: Nálezy keltských, antických a bizantských mincí na Slovensku. Bratislava, 1964.
- Nálezy mincí na Slovensku II.: Hlinka, J. – Kraskovská, L. – Novák, J.: Nálezy stredovekých a novovekých mincí na Slovensku. Bratislava, 1968.
- Nálezy mincí na Slovensku III.: Hlinka, J. – Kolníková, E. – Kraskovská, L. – Novák, J.: Nálezy mincí na Slovensku III. Bratislava, 1978.
- Nálezy mincí na Slovensku IV.: Hunka, J. – Kolníková, E.: Nálezy mincí na Slovensku IV. Nitra, 1994.
- Parádi N. 1963.: Magyarországi pénzeletes középkori cserépedények (XI-XVII. század). *Archaeologiai Értesítő* 90. 205-251.
- Parádi N. 1975.: Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek. A Nyáregyháza-pusztapótharaszti kincslelet. *Folia Archaeologica* XXVI. 119-161.
- Pohl A. 1974.: Ungarische Goldgulden des Mittelalters (1325-1540). Graz
- Rendelet 1872.: Körrendelet. Az összes pénzügyigazgatóságokhoz, bányagazgatóságokhoz, jószágigazgatóságokhoz és a selmeczi főbányagrófi hivatalhoz. *Archaeologiai Értesítő* 6. 86-88.
- Rómer F. 1871.: Érmészeti adalék XXIV. *Archaeologiai Értesítő* 5. 188-189.
- Tóth Cs. 2002.: Pénzverés és pénzforgalom az Anjou-kori Magyarországon. Doktori (Phd) disszertáció, ELTE Régészettudományi Intézet, Budapest
- Tóth Cs. 2007.: A tatárjárás korának pénzekkel keltezett kincsleletei. In.: A tatárjárás, 1241-42. Katalógus. Szerk.: Ritoók Ágnes – Garam Éva, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 79-90.
- V. Székely Gy. 1994.: Megjegyzések a késő Árpád-kori éremleletek keltezéséhez. In.: A numizmatika és a társtudományok I. Szerk.: Nagy Ádám, Szeged, 115-124.
- Weißkircher, R. 1932.: Siebenbürgische Münzfunde. *Siebenbürgische Vierteljahrschrift* 55. 97-104.

16. századi pénzlelet Pécsről

NAGY BALÁZS – TÓTH ZSOLT

Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Osztály
H-7621 Pécs, Széchenyi tér 12., nbazsi13@freemail.hu, tothizs@gmail.com

Nagy, B. – Tóth, Zs.: *Coin hoard from Pécs dating back to 16th century*

Abstract: In 2008, silver coins were found during an archeological excavation at Kossuth Square in Pécs. The coin hoard which consisted of 381 pieces of coins was found in a sporan from next to some broken potteries. Restorations of the silver coins were done by the Archeological Department of Janus Pannonius Museum. After their specifications were made, we have analyzed the coin hoard by means of numismatic methodology. Considering the occurrence and the time of concealment of the artifacts, construction of the silver coins is unique in relation to many other coin hoards dating back to the same era. It seems that the owner of the silver coins hid his pouch after 1560.

Keywords: early New Age, numismatics, silver coins

Bevezetés

Pécs belvárosában, a Kossuth téren, a WIPARK-KONZUMPARKOLÓ Kft., mint beruházó kétszintes mélygarázst épített. A kivitelezést megelőzően a Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága, Janus Pannonius Múzeum Régészeti Osztálya a 2008–2009. évben, a teljes területre kiterjedő megelőző régészeti feltárást végzett.

A téren a feltárás eredményei alapján két teljes középkori telek került elő. Mindkét telek részét kertek foglalták el. A hátsó kert előtt egy gödrökkel és gazdasági épületekkel beépített szérűskert helyezkedett el. A házak a telkek utcai frontján álltak. A kutakat, tároló vermeket és anyagnyerő gödröket funkciójuk megszűntével szemetesgödörként használták tovább, így feltöltődtek.

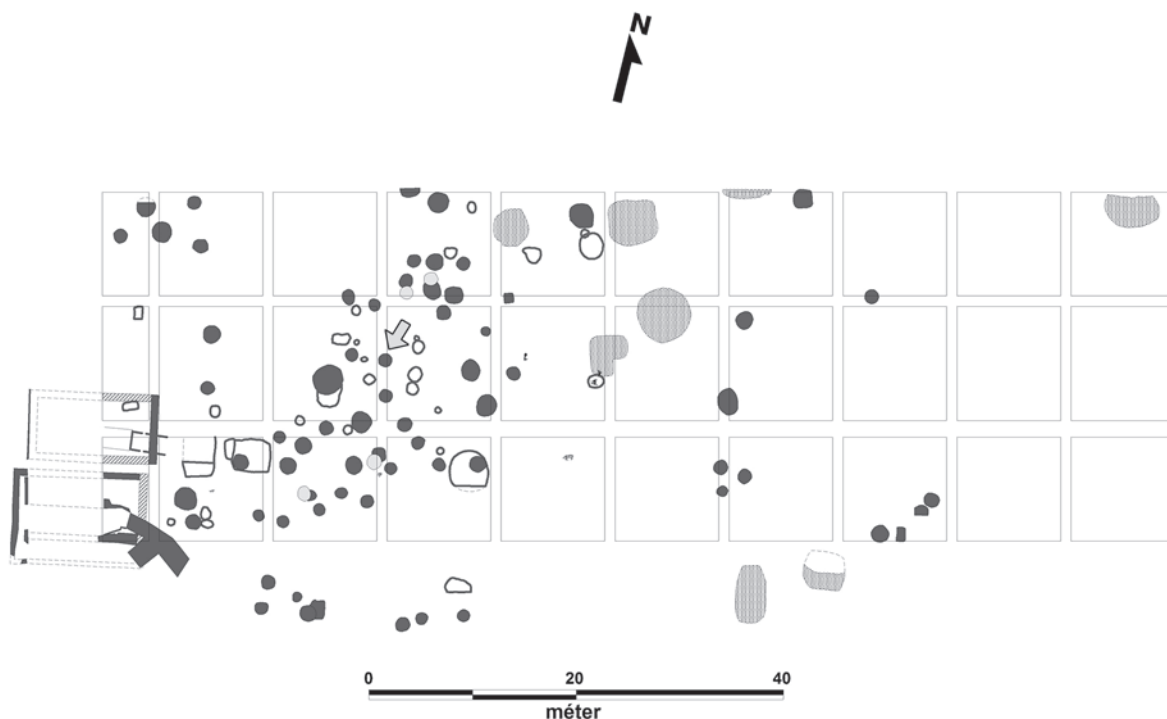
Anyag és módszer

2008-ban, a kora újkori Pécs déli kapujától számított második telek udvaráról, annak is a kőalapozású ház felé eső részéről pénzlelet került elő (1. kép).¹ A 978. számú, kör alaprajzú, függőleges falú gödör feltárása során egy pénzlelet látott napvilágot (2. kép). Az objektum néhány háztartási edény mellett egy ezüstpénzekkel teli bőrrszényt is rejtett (3. kép). A 381 darab ezüstpénzből álló éremlelet restaurálását a Janus Pannonius Múzeum Régészeti Osztálya végezte el. A feltárást megelőzően a pénzek majdnem fél évezreden át nyugodtak a földben. Ez idő alatt erőteljesen oxidálódtak, egymáshoz tapadtak, így szétválasztásuk nagy szakértelmet és türelmet követelt meg a múzeum restaurátora részéről.² Az ezüstpénzekből kiváló fémső konzerválta a bőrrszényt, így az egészen jó állapotban maradt fenn. A megtalálást követően is jól látható volt, hogy a bőrrszényben levő azonos címletű pénzek egymáshoz tapadtak (3. kép).³ A pénzek restaurálását követően megkezdtük a leletanyag feldolgozását, mely elsősorban a numizmatikai szakkönyvek alapján történő meghatározást jelentette. Az így kapott eredményeket felhasználva határoztuk meg a pénzlelet záródásának idejét, majd numizmatikai módszerekkel vizsgáltuk a lelet összetételét, verdehely szerinti és időbeli megoszlását. Ezen kívül adatokat kerestünk a lelet korabeli értékére vonatkozóan, valamint a pénzekkel teli erszény elrejtésére és földben maradásának okára. A továbbiakban a numizmatikai szakirodalmat alapul véve hasonló összetételű és záródású pénzleleteket kerestünk Pécs környékéről, hogy világossá váljon a pénzlelet földben maradásának oka.

1 Itt szeretném megköszönni Tóth Zsoltnak, hogy megbízott a Pécs Kossuth téren talált pénzlelet numizmatikai feldolgozásával, valamint, hogy rendelkezésemre bocsátotta a régészeti feltárás dokumentációját, illetve munkámat hasznos tanácsokkal segítette.

2 A denárok közül néhány a restaurálás során megsérült, szétválasztásukat nem lehetett kivitelezni, így az általunk közölt darabszám béli (10 db) eltérés ebből adódott. A pénzek tisztítását Horváth Zsuzsa és Gardánfalviné Kovács Magdolna restaurátorok végezték.

3 Ebből a jelenségből arra következtethetünk, hogy a pénzek címletük szerint szétválogatva kerültek a megtalált erszénybe.

1. kép: A pénzlelet előkerülésének helye

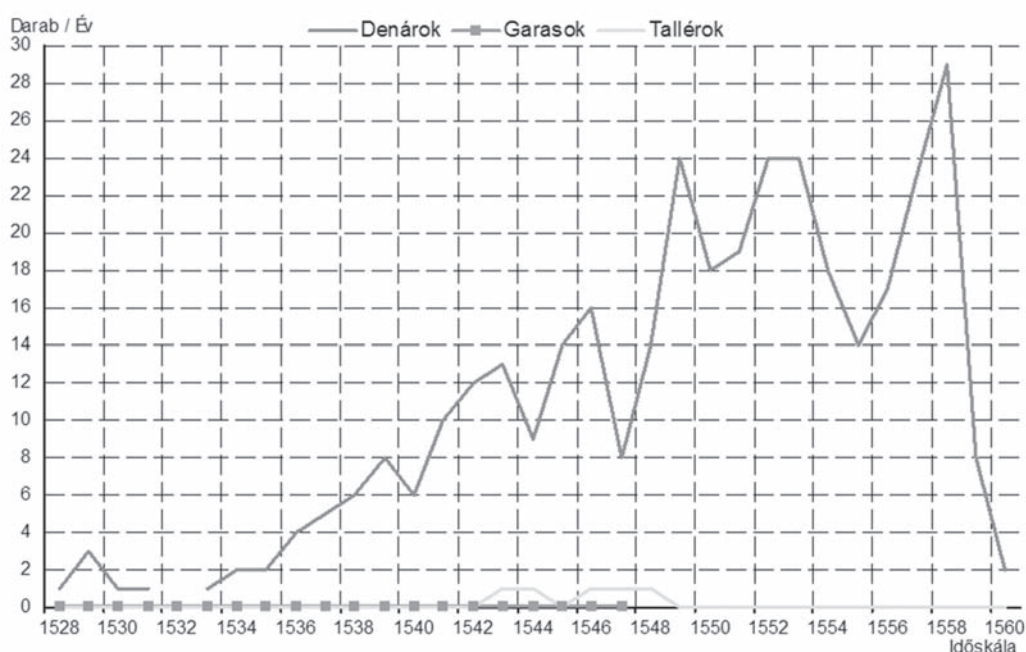
2. kép: A 978. számú objektum, melyből pénzlelet került elő

3. kép: A pénzlelet közvetlen megtalálása után

A pénzlelet összetétele

A pénzlelet összetétele a különböző címletek között a következőképpen oszlik meg: 6 darab tallér (1,6%), 2 darab garas (0,5%) és 373 darab denár (97,9%). A lelet magyar és külföldi kibocsátók vereteit egyaránt tartalmazza. Így a továbbiakban ezeket az adatokat alapul véve az egyes kibocsátók vereteit külön-külön vizsgáltuk. A pénzek egy pénztörténeti korszakból valók, kibocsátásukat szinte kivétel nélkül I. Ferdinánd király (1526–1564) uralkodási idejére tehetjük (4. kép).

4. kép: A pénzlet összetétele pénz nemekre bontva, év/darabszám szerint⁴

A Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség pénzei

A magyar pénzek kizárólag denárokból állnak.⁵ E veretek I. Ferdinánd király (1526–1564) körmöcbányai, nagyszebeni és nagybányai, valamint II. János király (1540–1570) pénzkibocsátásából valók.

	Denár	
	db	%
I. Ferdinánd	362	99,72
II. János	1	0,27
Összesen	363	97,84

1. táblázat: A magyar veretek címlet és kibocsátó szerinti megoszlása

	Garas		Tallér	
	db	%	db	%
III. Frigyes	2	0,52		
V. Károly			5	1,3
I. Ferdinánd			1	0,26
Összesen	2	0,52	6	1,57

2. táblázat: A külföldi veretek címlet és kibocsátó szerinti megoszlása

A lelet legnagyobb részét I. Ferdinánd által kibocsátott ezüst denárok teszik ki. A denárok legnagyobb része, 369 darab K-B verdejegyű (Körmöcbánya), a MÉ 745.a; C3-40; H-935 számú típust képviselik. Ezeken kívül találunk még 2 darab 1552-es H-P (Nagyszeben: 5. kép 2013.315.978.200.), 1 darab 1555 N-C (Nagybánya: 5. kép 2013.315.978.264.), és 1 darab 1557 N-P (Nagybánya: 5. kép 2013.315.978.295.) verdejegyűt is. A legkorábbi denár 1528-ból (1 darab), a legkésőbbiek 1560-ból (2 darab) származnak.⁶

Külföldi pénzek

A külföldi pénzeket 6 darab tallér és 2 darab garas képviseli.⁷ A leletben levő tallérokat évszám szerint a következő városok pénzverdéi bocsátották ki: Tirol (1521–1564), Kaufbeuren (1543), Kempten (1544), Ulm (1546, 1547) és Regensburg (1548) (5. kép 2013.315.978.366, 367., 368., 369., 370., 371.). A garasok Freiburg és Annaberg (1486–1547) (5. kép 2013.315.978.364., 365.) verdéiből származnak.

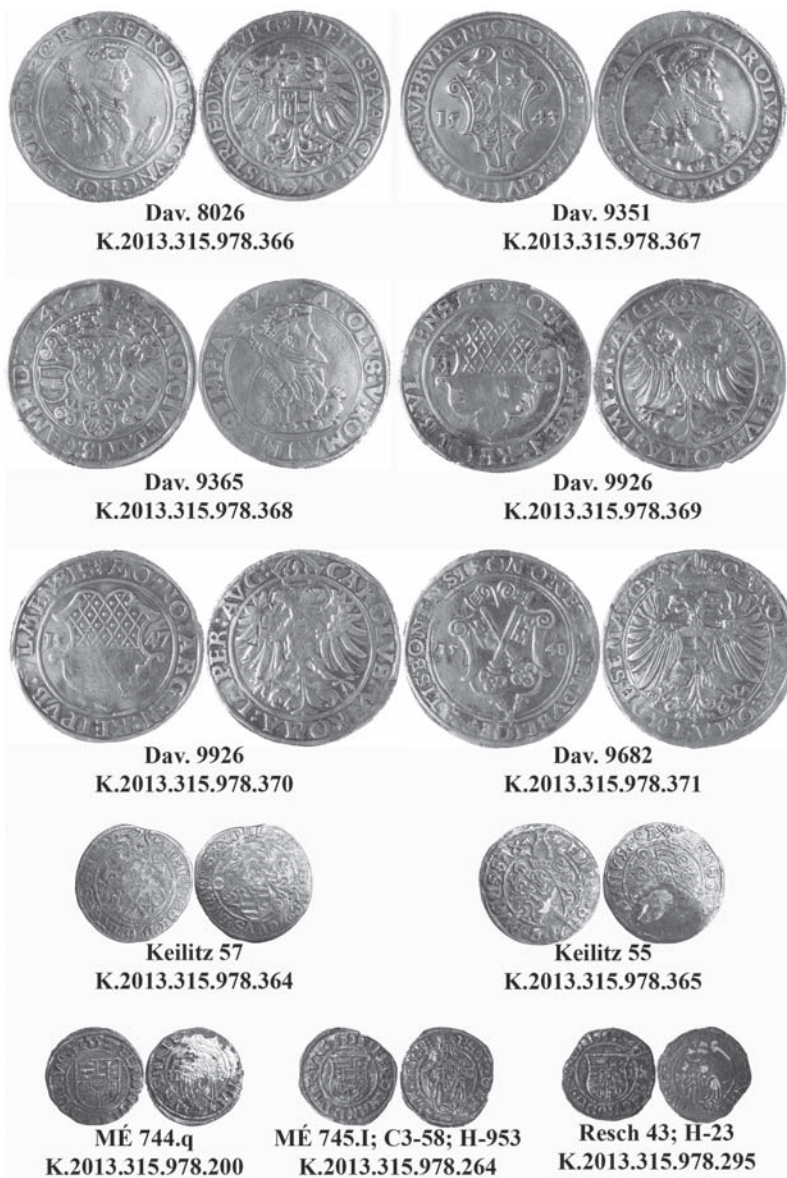
⁴ Az évszám nélküli pénzeket a kibocsátási időt alapul véve, átlagolva ábrázoltuk a diagramon.

⁵ A vizsgált korszakból származó denárok váltópénzként funkcionáltak, az akkori pénzláb szerint a második legkisebb egységet jelentették. A kora újkori pénznemekről Huszár Lajos és Gyöngyössi Márton munkájából részletesebben is tájékozódhatunk (tallér, garas, denár, obolus). Lásd: Huszár 1975.; Gyöngyössi 2010. 20.

⁶ A pénzlet összetételének időbeli megoszlását a későbbiekben egy egységként fogjuk vizsgálni.

⁷ A pénzletben levő nagyméretű ezüstpénzek (tallér, garas) kivétel nélkül külföldről származnak, pénzforgalomba kerülésüket a nyugati irányú kereskedelem megléte eredményezte.

A tallérokat és a garasokat a Német-római Birodalom és a Habsburg Birodalom területén bocsátották ki. A legkorábbi tallért 1543-ban, a legkésőbbit 1548-ban verték. Pécszet 1543-ban foglalják el a törökök, a város ettől kezdve az Oszmán Birodalom részét képezte. Az elfoglalt területek pénzforgalmának összetételében nagyobb szerepet kaphattak a már korábban is felbukkanó oszmán pénzek.⁸ Érdekes, hogy a legkorábbi tallér kibocsátási éve egybeesik Pécs elfoglalásával, illetve az is, hogy a többi mind későbbi veret. Pécs nyugati irányú kereskedelme az írott források alapján 1543 után is működött, amit a tallérok jelenléte is igazol.⁹ A magyarországi pénzforgalomban az 1530-as években jelentek meg az első tallérok. Ehhez képest a Dél-Dunántúlról ismert tallérokat tartalmazó pénzleletek záródását figyelembe véve a legkorábbi vereteket 1540-ben bocsátották ki.¹⁰

5. kép: Tallérok, garasok és denárok a pécsi leletből

8 A hódítást követően kialakult pénzforgalmat az érem- és kincsleletek, valamint az ásatások anyagain keresztül behatóbban vizsgálhatjuk. Lásd: Gyöngyössy 2004. 27-32. A települések anyagain keresztül nyert képet minden esetben a régészeti kutatás módszereinek alaposága határozza meg. A 21. század előtti ásatásokon sajnos nem mindig volt lehetőség a fém- és éremanyagok szisztematikus összegyűjtésére, ami a kiértékelések során torzult képet adott a kutatók számára. Ebből adódóan nagyon fontosnak tartjuk, hogy a vizsgálatok során a kutatás módszereit alapul véve és azt ismertetve vonjuk le a megfelelő következtetéseket. Ellenkező esetben az eredmények félrevezetőek lehetnek. Így az ásatásokon előkerült numizmatikai statisztikául szolgáló pénzanyagban az oszmán pénzek hiányát főként a fentiekben említett régészeti módszerekben is kereshetjük.

9 Varga 2009. 44-45.

10 V. Székely 1999. 315-316.

Eredmények és következtetések

A kutatási eredményeket felhasználva, Gyöngyössy Márton „Altin, akcse, mangir...” című munkáját alapul véve az alábbi kérdésekre kerestünk válaszokat.

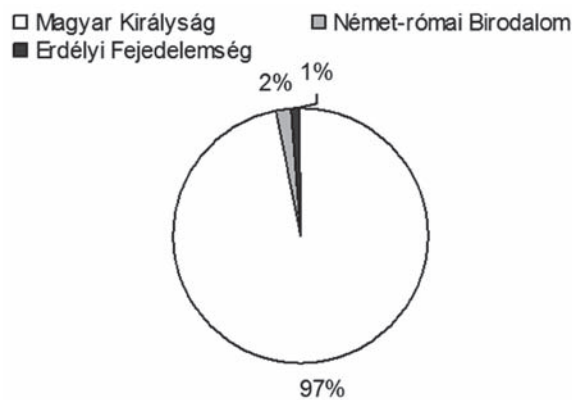
1. Mikor és milyen uralom alatt rejtették el a leletet?
2. Milyen pénzforgalmi viszonyokat tükröz a lelet?
3. Mekkora a lelet összértéke?
4. Mekkora az oszpora számaránya az ezüst aprópénzekben belül?¹¹

1. Amint azt már említettük a pénzelet elrejtésére az Oszmán Birodalomhoz tartozó kora újkori Pécsen került sor. A lelet elrejtése az 1560 utáni években történt meg. A fentiek alapján, a Kossuth téren található pénzelet elrejtését nem köthetjük a török seregek előrenyomulásához. A pénzelet összetételéből pénzforgalmi viszonyokra is következtethetünk, mely a hétköznapi viszonyokat tükrözi. A nyugati és keleti pénzek jelenléte kereskedelmi kapcsolatokat is feltételez.

A lelet záródását jelző legkésőbbi veret idejére fókuszálva az írott forrásokat alapul véve kutattuk fel az elrejtéssel kapcsolatba hozható történelmi eseményeket. A lelet összetételénél fogva gazdasági kapcsolatok, valamint a török kori Pécs zűrzavaros helyzetének igazolására is alkalmas. A Dél-Dunántúlon Szigetvár eleste után (1566) számolhatunk de facto török uralommal. 1560 és 1562 között Pécsét és környékének török uralom alá eső részét többször is támadják a szigeti katonák, a pénzelet elrejtését is ezen eseménysorozatok váltották ki. Legkésőbb „1562-ben márciusában az új szigeti kapitány Zrínyi Miklós katonái Pécsig portyáztak, ahonnan hatvan török rabot hurcoltak Sziget várába.”¹² A pénzek elrejtése meglehetősen gyorsan és váratlanul történhetett, mivel a napi viselethez tartozó pénzeszacskó néhány összetört edény közül került elő. A pénzeletből levont következtetések és a korabeli hiteles írott források alapján elrejtését az 1562-ben Szigetvárról kiinduló felszabadító támadással hozhatjuk összefüggésbe. Hasonlóképpen 1560-ban záródó lelet Pécs környékéről ez idáig nem ismert. Ugyanakkor a fentiekben említett időszak eseményeihez több leletet is társít a numizmatikai kutatás: az egyik a Decs-Etepusztán (1561), a másik a Szekszárdon (1560/1566) talált pénzelet.¹³

2. A bemutatott pénzelet összetétele az egykori Pécs pénzforgalmi viszonyait, bel- és külkereskedelmi kapcsolatrendszerét tükrözi.

3. A pénzelet összetétele és mennyisége alapján azt mondhatjuk, hogy a pénzek a mindennapi kereskedelem részét képezték, tehát nem teaurálás céljából kerültek elrejtésre. A leletben levő pénzek címleteit és kibocsátóit alapul véve olykor etnikai következtetéseket vonhatunk le az elrejtő személyére vonatkozóan. Csúpn példaként említenénk meg néhány eshetőséget: „a német-római császár százsországi zsoldosa könnyen hozhatott magával jó minőségű szász tallérokat, míg az Isztambulból Budára helyezett török főtiszt erszényében nyilván aranydukátok lapultak. A királyi Magyarország és a Hódoltság határán élő mezővárosi parasztpolgár denárban számolt.”¹⁴

6. kép: A pénzek kibocsátó szerinti megoszlása

A királyi Magyarország Dunántúljáról 15 darab olyan pénzelet ismeretes, mely 1542–1566 között záródik.¹⁵ Ezzel szemben az Oszmán Birodalom által elfoglalt egykori magyar területről 11 darab pénzelet került elő, melyek 1545–1566 között záródnak.¹⁶ A pécsi leletből hiányoznak a korszakra jellemző oszmán pénzek, ugyanakkor az egykori Oszmán Birodalom területéről előkerült Pécshez közeli leletekben szinte kivétel nélkül jelen vannak. Lásd: Decs, Decs-Etepuszta (Tolna m.), Mosdós (Somogy m.), Nagyszékely (Tolna m.), Ozora I., II. (Tolna m.), Szekszárd (Tolna m.).¹⁷ Amennyiben a lelőhely környezetéből előkerült, a fentiekben említett pénzeletek összetételét megvizsgáljuk, akkor azt mondhatjuk, hogy a pécsi lelet nem illik bele az eddig ismert 1545–1566 között záródó leletek sorába.

11 Gyöngyössy 2004. 27.

12 Varga 2009. 80.

13 Gyöngyössy 2004. 47., 73.

14 Gyöngyössy 2004. 28.

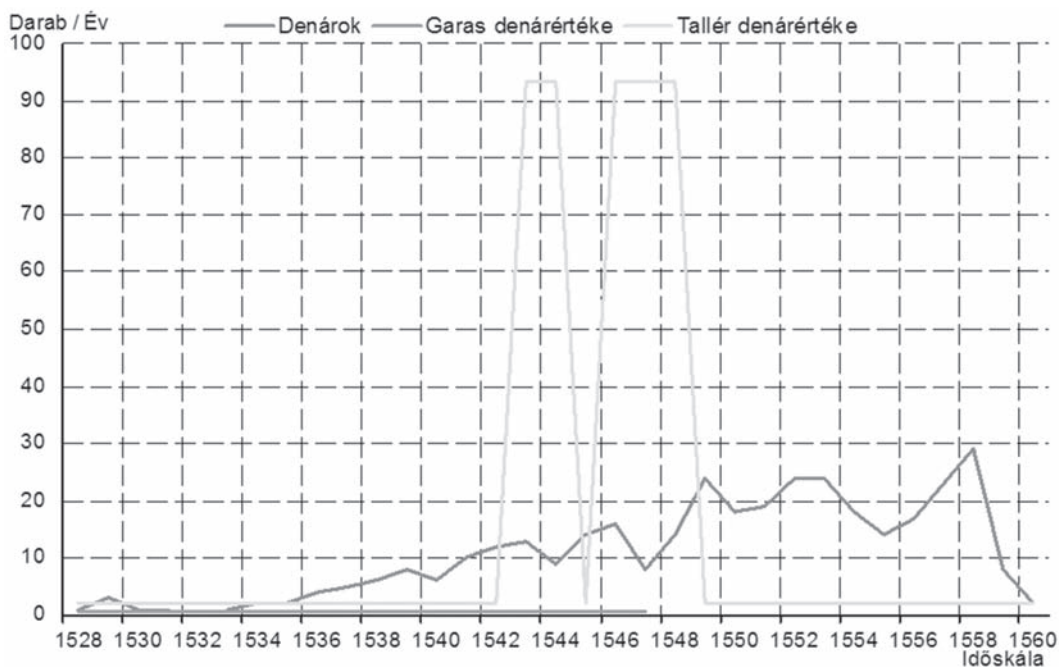
15 Gyöngyössy 2010. 64., 109.

16 Gyöngyössy 2004. 107.

17 Gyöngyössy 2010. 46-47., 63., 65., 68-69., 73-74.

A pécsi pénzlelet 371 darab ezüstpénze 1542 és 1566 között 933 denárral volt egyenértékű, ami átszámítva 6,6 számítási forintnak felel meg. 1 hízott disznó korabeli értéke szerint 5-6 forintba, 1 ökör 8-10 forintba került. A napszámbér 18 denárral volt azonos, ami a pécsi lelet esetében 52 napi munkát jelentett.¹⁸

4. A pécsi pénzlelet lelőhelyét tekintve az Oszmán Birodalom területéhez tartozott, mégis hiányoznak belőle a hódítók váltópénzei, a különböző befizetéseknél ugyanakkor elvárt volt a török aprópénzben (oszpörában=akcsében) történő fizetés.¹⁹

7. kép: A pénzlelet összetétele denár szerinti megoszlásban

Meghatározások

Leltári szám	Kibocsátó	Címlet	Kibocsátás éve	Verdejegy / Verdehely	Súly	Meghatározás
<i>1. Magyar Királyság</i>						
K.2013.315.978.1	I. Fer.	denár	1528	K-B / Körmöcbánya	0,51g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.2	I. Fer.	denár	1529	K-B / Körmöcbánya	0,49g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.3	I. Fer.	denár	1529	K-B / Körmöcbánya	0,49g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.4	I. Fer.	denár	1529	K-B / Körmöcbánya	0,49g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.5	I. Fer.	denár	1530	K-B / Körmöcbánya	0,46g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.6	I. Fer.	denár	1531	K-B / Körmöcbánya	0,34g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.7	I. Fer.	denár	1533	K-B / Körmöcbánya	0,7g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.8	I. Fer.	denár	1534	K-B / Körmöcbánya	0,47g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.9	I. Fer.	denár	1534	K-B / Körmöcbánya	0,37g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.10	I. Fer.	denár	1535	K-B / Körmöcbánya	0,47g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.11	I. Fer.	denár	1535	K-B / Körmöcbánya	0,38g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.12	I. Fer.	denár	1536	K-B / Körmöcbánya	0,44g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.13	I. Fer.	denár	1536	K-B / Körmöcbánya	0,51g	MÉ 745.a; C3-40; H-935

¹⁸ Parádi 1963. 219.

¹⁹ Gyöngyössy 2004. 30.

K.2013.315.978.14	I. Fer.	denár	1536	K-B / Körmöcbánya	0,52g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.15	I. Fer.	denár	1536	K-B / Körmöcbánya	0,42g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.16	I. Fer.	denár	1537	K-B / Körmöcbánya	0,43g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.17	I. Fer.	denár	1537	K-B / Körmöcbánya	0,48g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.18	I. Fer.	denár	1537	K-B / Körmöcbánya	0,45g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.19	I. Fer.	denár	1537	K-B / Körmöcbánya	0,48g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.20	I. Fer.	denár	1537	K-B / Körmöcbánya	0,35g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.21	I. Fer.	denár	1538	K-B / Körmöcbánya	0,47g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.22	I. Fer.	denár	1538	K-B / Körmöcbánya	0,48g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.23	I. Fer.	denár	1538	K-B / Körmöcbánya	0,49g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.24	I. Fer.	denár	1538	K-B / Körmöcbánya	0,41g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.25	I. Fer.	denár	1538	K-B / Körmöcbánya	0,44g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.26	I. Fer.	denár	1538	K-B / Körmöcbánya	0,51g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.27	I. Fer.	denár	1539	K-B / Körmöcbánya	0,49g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.28	I. Fer.	denár	1539	K-B / Körmöcbánya	0,53g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.29	I. Fer.	denár	1539	K-B / Körmöcbánya	0,56g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.30	I. Fer.	denár	1539	K-B / Körmöcbánya	0,66g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.31	I. Fer.	denár	1539	K-B / Körmöcbánya	0,47g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.32	I. Fer.	denár	1539	K-B / Körmöcbánya	0,45g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.33	I. Fer.	denár	1539	K-B / Körmöcbánya	0,47g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.34	I. Fer.	denár	1539	K-B / Körmöcbánya	0,49g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.35	I. Fer.	denár	1540	K-B / Körmöcbánya	0,53g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.36	I. Fer.	denár	1540	K-B / Körmöcbánya	0,45g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.37	I. Fer.	denár	1540	K-B / Körmöcbánya	0,41g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.38	I. Fer.	denár	1540	K-B / Körmöcbánya	0,34g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.39	I. Fer.	denár	1540	K-B / Körmöcbánya	0,48g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.40	I. Fer.	denár	1540	K-B / Körmöcbánya	0,54g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.41	I. Fer.	denár	1541	K-B / Körmöcbánya	0,46g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.42	I. Fer.	denár	1541	K-B / Körmöcbánya	0,53g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.43	I. Fer.	denár	1541	K-B / Körmöcbánya	0,41g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.44	I. Fer.	denár	1541	K-B / Körmöcbánya	0,46g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.45	I. Fer.	denár	1541	K-B / Körmöcbánya	0,53g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.46	I. Fer.	denár	1541	K-B / Körmöcbánya	0,52g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.47	I. Fer.	denár	1541	K-B / Körmöcbánya	0,45g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.48	I. Fer.	denár	1541	K-B / Körmöcbánya	0,64g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.49	I. Fer.	denár	1541	K-B / Körmöcbánya	0,41g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.50	I. Fer.	denár	1541	K-B / Körmöcbánya	0,49g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.51	I. Fer.	denár	1542	K-B / Körmöcbánya	0,46g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.52	I. Fer.	denár	1542	K-B / Körmöcbánya	0,47g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.53	I. Fer.	denár	1542	K-B / Körmöcbánya	0,57g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.54	I. Fer.	denár	1542	K-B / Körmöcbánya	0,4g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.55	I. Fer.	denár	1542	K-B / Körmöcbánya	0,39g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.56	I. Fer.	denár	1542	K-B / Körmöcbánya	0,54g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.57	I. Fer.	denár	1542	K-B / Körmöcbánya	0,43g	MÉ 745.a; C3-40; H-935

K.2013.315.978.58	I. Fer.	denár	1542	K-B / Körnöcbánya	0,55g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.59	I. Fer.	denár	1542	K-B / Körnöcbánya	0,39g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.60	I. Fer.	denár	1542	K-B / Körnöcbánya	0,59g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.61	I. Fer.	denár	1542	K-B / Körnöcbánya	0,44g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.62	I. Fer.	denár	1542	K-B / Körnöcbánya	0,43g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.63	I. Fer.	denár	1543	K-B / Körnöcbánya	0,41g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.64	I. Fer.	denár	1543	K-B / Körnöcbánya	0,46g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.65	I. Fer.	denár	1543	K-B / Körnöcbánya	0,47g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.66	I. Fer.	denár	1543	K-B / Körnöcbánya	0,52g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.67	I. Fer.	denár	1543	K-B / Körnöcbánya	0,45g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.68	I. Fer.	denár	1543	K-B / Körnöcbánya	0,33g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.69	I. Fer.	denár	1543	K-B / Körnöcbánya	0,46g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.70	I. Fer.	denár	1543	K-B / Körnöcbánya	0,5g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.71	I. Fer.	denár	1543	K-B / Körnöcbánya	0,47g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.72	I. Fer.	denár	1543	K-B / Körnöcbánya	0,45g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.73	I. Fer.	denár	1543	K-B / Körnöcbánya	0,4g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.74	I. Fer.	denár	1543	K-B / Körnöcbánya	0,51g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.75	I. Fer.	denár	1543	K-B / Körnöcbánya	0,45g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.76	I. Fer.	denár	1544	K-B / Körnöcbánya	0,48g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.77	I. Fer.	denár	1544	K-B / Körnöcbánya	0,46g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.78	I. Fer.	denár	1544	K-B / Körnöcbánya	0,47g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.79	I. Fer.	denár	1544	K-B / Körnöcbánya	0,49g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.80	I. Fer.	denár	1544	K-B / Körnöcbánya	0,47g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.81	I. Fer.	denár	1544	K-B / Körnöcbánya	0,45g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.82	I. Fer.	denár	1544	K-B / Körnöcbánya	0,7g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.83	I. Fer.	denár	1544	K-B / Körnöcbánya	0,43g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.84	I. Fer.	denár	1544	K-B / Körnöcbánya	0,47g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.85	I. Fer.	denár	1545	K-B / Körnöcbánya	0,33g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.86	I. Fer.	denár	1545	K-B / Körnöcbánya	0,46g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.87	I. Fer.	denár	1545	K-B / Körnöcbánya	0,49g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.88	I. Fer.	denár	1545	K-B / Körnöcbánya	0,51g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.89	I. Fer.	denár	1545	K-B / Körnöcbánya	0,47g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.90	I. Fer.	denár	1545	K-B / Körnöcbánya	0,39g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.91	I. Fer.	denár	1545	K-B / Körnöcbánya	0,43g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.92	I. Fer.	denár	1545	K-B / Körnöcbánya	0,4g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.93	I. Fer.	denár	1545	K-B / Körnöcbánya	0,29g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.94	I. Fer.	denár	1545	K-B / Körnöcbánya	0,47g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.95	I. Fer.	denár	1545	K-B / Körnöcbánya	0,39g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.96	I. Fer.	denár	1545	K-B / Körnöcbánya	0,43g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.97	I. Fer.	denár	1545	[K-B] / Körnöcbánya	0,47g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.98	I. Fer.	denár	1545	K-B / Körnöcbánya	0,45g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.99	I. Fer.	denár	1546	K-B / Körnöcbánya	0,55g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.100	I. Fer.	denár	1546	K-B / Körnöcbánya	0,43g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.101	I. Fer.	denár	1546	K-B / Körnöcbánya	0,53g	MÉ 745.a; C3-40; H-935

K.2013.315.978.102	I. Fer.	denár	1546	K-B / Körmöcbánya	0,53g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.103	I. Fer.	denár	1546	K-B / Körmöcbánya	0,43g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.104	I. Fer.	denár	1546	K-B / Körmöcbánya	0,45g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.105	I. Fer.	denár	1546	K-B / Körmöcbánya	0,32g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.106	I. Fer.	denár	1546	K-B / Körmöcbánya	0,47g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.107	I. Fer.	denár	1546	K-B / Körmöcbánya	0,32g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.108	I. Fer.	denár	1546	K-B / Körmöcbánya	0,51g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.109	I. Fer.	denár	1546	K-B / Körmöcbánya	0,47g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.110	I. Fer.	denár	1546	K-B / Körmöcbánya	0,41g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.111	I. Fer.	denár	1546	K-B / Körmöcbánya	0,49g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.112	I. Fer.	denár	1546	K-B / Körmöcbánya	0,51g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.113	I. Fer.	denár	1546	K-B / Körmöcbánya	0,42g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.114	I. Fer.	denár	1546	K-B / Körmöcbánya	0,32g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.115	I. Fer.	denár	1547	K-B / Körmöcbánya	0,53g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.116	I. Fer.	denár	1547	K-B / Körmöcbánya	0,45g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.117	I. Fer.	denár	1547	K-B / Körmöcbánya	0,39g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.118	I. Fer.	denár	1547	K-B / Körmöcbánya	0,48g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.119	I. Fer.	denár	1547	K-B / Körmöcbánya	0,35g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.120	I. Fer.	denár	1547	K-B / Körmöcbánya	0,43g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.121	I. Fer.	denár	1547	K-B / Körmöcbánya	0,48g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.122	I. Fer.	denár	1547	K-B / Körmöcbánya	0,47g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.123	I. Fer.	denár	1548	K-B / Körmöcbánya	0,49g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.124	I. Fer.	denár	1548	K-B / Körmöcbánya	0,43g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.125	I. Fer.	denár	1548	K-B / Körmöcbánya	0,43g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.126	I. Fer.	denár	1548	K-B / Körmöcbánya	0,41g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.127	I. Fer.	denár	1548	K-B / Körmöcbánya	0,4g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.128	I. Fer.	denár	1548	K-B / Körmöcbánya	0,48g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.129	I. Fer.	denár	1548	K-B / Körmöcbánya	0,49g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.130	I. Fer.	denár	1548	K-B / Körmöcbánya	0,51g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.131	I. Fer.	denár	1548	K-B / Körmöcbánya	0,45g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.132	I. Fer.	denár	1548	K-B / Körmöcbánya	0,41g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.133	I. Fer.	denár	1548	K-B / Körmöcbánya	0,47g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.134	I. Fer.	denár	1548	K-B / Körmöcbánya	0,32g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.135	I. Fer.	denár	1548	K-B / Körmöcbánya	0,45g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.136	I. Fer.	denár	1548	K-B / Körmöcbánya	0,39g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.137	I. Fer.	denár	1549	K-B / Körmöcbánya	0,34g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.138	I. Fer.	denár	1549	K-B / Körmöcbánya	0,46g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.139	I. Fer.	denár	1549	K-B / Körmöcbánya	0,5g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.140	I. Fer.	denár	1549	K-B / Körmöcbánya	0,46g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.141	I. Fer.	denár	1549	K-B / Körmöcbánya	0,41g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.142	I. Fer.	denár	1549	K-B / Körmöcbánya	0,47g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.143	I. Fer.	denár	1549	K-B / Körmöcbánya	0,54g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.144	I. Fer.	denár	1549	K-B / Körmöcbánya	0,47g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.145	I. Fer.	denár	1549	K-B / Körmöcbánya	0,32g	MÉ 745.a; C3-40; H-935

K.2013.315.978.327	I. Fer.	denár	1558	K-B / Körmöcbánya	0,37g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.328	I. Fer.	denár	1558	K-B / Körmöcbánya	0,45g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.329	I. Fer.	denár	1558	K-B / Körmöcbánya	0,43g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.330	I. Fer.	denár	1558	K-B / Körmöcbánya	0,55g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.331	I. Fer.	denár	1558	K-B / Körmöcbánya	0,47g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.332	I. Fer.	denár	1558	K-B / Körmöcbánya	0,35g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.333	I. Fer.	denár	1558	K-B / Körmöcbánya	0,41g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.334	I. Fer.	denár	1558	K-B / Körmöcbánya	0,54g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.335	I. Fer.	denár	1558	K-B / Körmöcbánya	0,47g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.336	I. Fer.	denár	1558	K-B / Körmöcbánya	0,51g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.337	I. Fer.	denár	1558	K-B / Körmöcbánya	0,53g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.338	I. Fer.	denár	1558	K-B / Körmöcbánya	0,47g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.339	I. Fer.	denár	1558	K-B / Körmöcbánya	0,41g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.340	I. Fer.	denár	1558	K-B / Körmöcbánya	0,55g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.341	I. Fer.	denár	1558	K-B / Körmöcbánya	0,53g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.342	I. Fer.	denár	1558	K-B / Körmöcbánya	0,53g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.343	I. Fer.	denár	1558	K-B / Körmöcbánya	0,55g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.344	I. Fer.	denár	1558	K-B / Körmöcbánya	0,49g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.345	I. Fer.	denár	1558	K-B / Körmöcbánya	0,68g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.346	I. Fer.	denár	1558	K-B / Körmöcbánya	0,5g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.347	I. Fer.	denár	1559	K-B / Körmöcbánya	0,51g	MÉ 748.a; C3-41; H-936
K.2013.315.978.348	I. Fer.	denár	1559	K-B / Körmöcbánya	0,31g	MÉ 748.a; C3-41; H-936
K.2013.315.978.349	I. Fer.	denár	1559	K-B / Körmöcbánya	0,53g	MÉ 748.a; C3-41; H-936
K.2013.315.978.350	I. Fer.	denár	1559	K-B / Körmöcbánya	0,51g	MÉ 748.a; C3-41; H-936
K.2013.315.978.351	I. Fer.	denár	1559	K-B / Körmöcbánya	0,37g	MÉ 748.a; C3-41; H-936
K.2013.315.978.352	I. Fer.	denár	1559	K-B / Körmöcbánya	0,6g	MÉ 748.a; C3-41; H-936
K.2013.315.978.353	I. Fer.	denár	1559	K-B / Körmöcbánya	0,43g	MÉ 748.a; C3-41; H-936
K.2013.315.978.354	I. Fer.	denár	1559	K-B / Körmöcbánya	0,57g	MÉ 748.a; C3-41; H-936
K.2013.315.978.355	I. Fer.	denár	1560	K-B / Körmöcbánya	0,42g	MÉ 748.a; C3-41; H-936
K.2013.315.978.356	I. Fer.	denár	1560	K-B / Körmöcbánya	0,64g	MÉ 748.a; C3-41; H-936
K.2013.315.978.357	I. Fer.	denár	[...]	K-B / Körmöcbánya	1,05g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.358	I. Fer.	denár	[15..]1	K-B / Körmöcbánya	0,33g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.359	I. Fer.	denár	15[...]	K-B / Körmöcbánya	0,52g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.360	I. Fer.	denár	15[...]	K-[B] / Körmöcbánya	0,29g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.361	I. Fer.	denár	15[...]	K-B / Körmöcbánya	0,55g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.362	I. Fer.	denár	154[...]	K-B / Körmöcbánya	0,33g	MÉ 745.a; C3-40; H-935
K.2013.315.978.363	I. Fer.	denár	155[...]	K-B / Körmöcbánya	0,19g	MÉ 745.a; C3-40; H-935

<i>2. Erdélyi Fejedelemség</i>						
K.2013.315.978.198	I. Fer.	denár	1552	[H]-P / Nagyszeben	0,23g	MÉ 745.k; C3-53; H-948
K.2013.315.978.199	I. Fer.	denár	1552	H-P / Nagyszeben	0,65g	MÉ 744.q; C3-; H-
K.2013.315.978.200	I. Fer.	denár	1552	H-P / Nagyszeben	0,51g	MÉ 744.q; C3-; H-
K.2013.315.978.264	I. Fer.	denár	1555	N-C / Nagybánya	0,63g	MÉ 745.l; C3-58; H-953
K.2013.315.978.295	II. János	denár	1557	N-P / Nagybánya	0,53g	Resch 43; H-23
<i>3. Német-Római Birodalom</i>						
K.2013.315.978.364	III. Friedrich	garas	1486-1547	Freiburg	2,37g	Keilitz 57; Keilitz/Kohl 45; Götz -
K.2013.315.978.367	V. Károly	tallér	1543	Kaufbeuren	28,4g	Dav. 9351
K.2013.315.978.368	V. Károly	tallér	1544	Kempten	27,62g	Dav. 9365
K.2013.315.978.369	V. Károly	tallér	1546	Ulm	28,35g	Dav. 9926
K.2013.315.978.370	V. Károly	tallér	1547	Ulm	28,28g	Dav. 9926
K.2013.315.978.371	V. Károly	tallér	1548	Regensburg	27,44g	Dav. 9682
<i>4. Habsburg Birodalom</i>						
K.2013.315.978.365	III. Friedrich	garas	1486-1547	Annaberg	2,45g	Keilitz 55; Keilitz/Kohl 43; Götz 4316
K.2013.315.978.366	I. Fer.	tallér	1521-1564	Hall (Hall in Tirol)	27,93g	Dav. 8026

Összegzés

Az egykori Oszmán Birodalom részét képező Pécs központjában talált kora újkori pénzlelet keresztmetszetét adja a város hódoltság kori pénzforgalmának. A leletben levő pénzek a mindennapi kereskedelem színteréről kerültek elrejtésre, amit a pénzlelet elrejtésének módszere és a pénzek burkát adó pénzeszacskó is alátámaszt. A korabeli hiteles írott forrásokat és a numizmatikai szakirodalmat felhasználva jutottunk arra a következtetésre, hogy a fentiekben bemutatott pénzleletet 1560 és 1562 között rejtették el. Ez idő tájt az oszmán uralom alá eső Pécs és környékét Sziget várából kiindulva többször is támadták. Utoljára 1562-ben került erre sor, amikor is hatvan török túszt hurcoltak a városból Sziget várába.

Geldfund aus dem 16. Jahrhundert von Pécs

BALÁZS NAGY – ZSOLT TÓTH

Auf dem Kossuth Platz in Pécs wurde eine Rampengarage geplant, in dem das Dasein der Erbeelemente die vorhergehende Ausgrabung begründete, die 2008–2009 stattfand. Die archäologische Abteilung des Janus Pannonius Museums führte die archäologischen Arbeiten mit der Leitung des Archäologen Zsolt Tóth. Die Baupläne haben die Grundstücke betroffen, die sich neben dem südlichen Tor vom frühneuzeitlichen Pécs, entlang der ehemaligen Stadtmauer befanden.

Während der Freilegung des Platzes wurden 2 komplette mittelalterliche Grundstücke ausgegraben, auf dem großen Teil der beiden Grundstücke befanden sich Gärten. Vor dem Hintergarten lag ein mit Gruben und Wirtschaftsgebäuden eingebauten Schoberhof. Die Häuser standen auf der Straßenfrontseite der Grundstücke. Die Brunnen und die Abstellgruben wurden als Abfallgruben nach Ende ihrer Funktionen weiter benutzt, dadurch waren sie wohl aufgefüllt. Aus solch einer Abfallgrube, die die Objektumnummer 978. bekam, erschien auch eine Geldbörse von den Bruchstücken der Keramikfunde, die im relativ guten Zustand blieb. Aus diesem Lederbeutel kamen 381 Stück Silberlinge zum Vorschein. Ferner waren aus den Münzen Talerstücke (6 Stück), Scherflein (2 Stück) und Denare (373 Stück) auch zu finden. Die wertvollen Talerstücke und Scherflein wurden auf dem Gebiet des Heiligen Römischen Reiches ausgegeben. Unter Kleingeld dominieren die ungarischen Beschläge (Körmöcbánya), aber es sind je 2 Stücke auch aus dem Gebiet des Fürstentums Siebenbürgen, so wie aus Nagybánya und aus Nagyszében zu vorhanden. Das Verstecken der Silberlinge verweist auf die Spuren einer kriegerischen Zeit. Pécs wurde 1543 durch Osmanisches Reich erobert, aber die Eroberer wurden mehrmals aus der Burg Sziget in den Jahren von 1560 und 1562 angegriffen. Während der Prüfung des Geldfundes wurde festgestellt, dass der Fund sich 1560 endet, das Datum beweist 2 ungarische Denare mit Jahreszahlen. Aufgrund deren trugen die Geschehen der obengenannten Jahren zum Verstecken des Fundes bei. Die Merkwürdigkeit des Geldfundes ist, dass es kein osmanisches Kleingeld enthält, damit auch die Steuern bezahlt werden musste (oszpora=akcse). Gleichfalls die im Jahre 1560 endeten Funde sind bisher aus der Umgebung von Pécs nicht bekannt. Der umgerechnete Wert des Geldfundes entspricht 933 Denare, die mit 6,6 rechnerischen Forint gleichwertig sind. Der damalige Wert eines gemästeten Schweines war 5-6 Forint, eines Ochsen 8-10 Forint. Der Tagelohn war damals 18 Denar, der im Falle des Fundes von Pécs 52 Tage Arbeit bedeutete.

Nach unserer Ansicht ist der auf dem Kossuth Platz gefundene, frühneuzeitliche Geldfund ein archäologisches Beweismaterial des Angriffes der ungarischen befreienden Truppen aus der Burg von Sziget gegen – zu dem Osmanischen Reich gehörten – Pécs.

Irodalom

- Davenport, J. S. 1977.: *European Crowns 1486-1600*. Frankfurt am Main
- Davenport, J. S. 1979.: *German Talers 1500-1600*. Frankfurt am Main
- Götz, C. J. 1811.: *Der Beyträge zum Groschen-Cabinet. Th. III: Enthaltend Münzen der Herzoge zu Sachsen der Ernestinischen Hauses, wie auch der übrigen zum obersächsischen Kreise gehörigen Länder und des Herzogthums Schlesien*. Dresden
- Gyöngyössi M. 2004.: *Altin, akcse, mangir... Oszmán pénzek forgalma a kora újkori Magyarországon*. Budapest
- Gyöngyössi M. 2010.: *A királyi Magyarország pénztörténete (1527-1608)*. Budapest
- Huszár L. 1975.: *Corpus Nummorum Hungariae. Magyar egyetemes éremtár III. kötet (Habsburg-házi királyok pénzei)*. Budapest
- Huszár L. 1979.: *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*. Budapest
- Keilitz, C. – Kohl, C. 1996.: *Talerteilstücke des Kurfürstentums Sachsen. Ernestinische Linie 1500-1547*. Leipzig
- Keilitz, C. 2002.: *Die sächsischen Münzen 1500-1547. 1. Auflage*. Regenstein
- Parádi N. 1963.: *Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények. Archaeologiai Értesítő 90. 205-251.*
- Resch, A. 1901.: *Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur gegenwart*. Hermannstadt
- Unger E. 2000.: *Magyar éremhatározó. II. kötet (1526-1740)*. Budapest
- V. Székely Gy. 1999.: *A tallérforgalom összetételének változása a 16. századi Magyarországon és Erdélyben az éremleletek tükrében. Kitekintés a 17. századra*. In.: Bertók Krisztina – Torbágyi Melinda (Szerk.): *Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István 65. születésnapjára*. Budapest, 315-337.
- Varga Sz. 2009.: *Irem kertje. Pécs története a hódoltság korában (1526-1686)*. Pécs

A 15–17. századi távolsági textilkereskedelem régészeti emlékei Pápan

MORDOVIN MAXIM

ELTE BTK Régészettudományi Intézet, Magyar Középkori és Kora Újkori Régészeti Tanszék
H-1088 Budapest, Múzeum krt. 4/B, mordovin.maxim@btk.elte.hu

Mordovin, M.: *The archaeological traces of the 15th–17th centuries distance cloth-trade in Pápa*

Abstract: The rescue excavations carried out in the centre of Pápa produced a huge number of very different finds. Among others more than one hundred cloth seals were found, which number is higher than the all other such from the territory of the whole medieval Kingdom of Hungary. These seals represent a very intensive distance trade of cloth production in 15th–17th centuries between Pápa and several important western centres of cloth-production, including Cologne, Ulm, Nuremberg, Arras, Hamburg etc. The finds from Pápa supplement the data known from the written sources concerning the cloth trade.

Keywords: cloth seals, textile production, urban archaeology, international trade

Bevezetés

A nyugat-dunántúli Pápa városában 2010-ben kezdődtek meg a belváros nagyszabású rehabilitációs munkálatai, melyek egyik legfontosabb része a Fő tér felújítása volt. Az építkezések előtt itt még lehetőség nyílt jelentősebb megelőző feltárásokra. A munkák első szakaszát Szvath Márton, míg a 2011. évit Mordovin Maxim és Kolláth Ágnes vezették.¹

A több mint 1700 m²-es felületet érintő feltárás rendkívül gazdag leletanyagot és a város középkori történetére vonatkozóan óriási mennyiségű topográfiai adatot szolgáltatott. Jól nyomon lehetett követni, hogy a kora Árpád-kori falusias település hogyan alakult át a 13. század végére egy burkolt piactérrel rendelkező mezővárossá, amely a középkor végére a távolsági kereskedelem egyik kiemelkedő csomópontjává vált.²

A középkor végére alakult ki Pápa központjának az a szerkezete – gótikus templommal, körülötte kőkerítéssel körülvárt temetővel és burkolt piactérrel –, amely a 18. század második feléig meghatározó maradt.

Pápa város történetében a 15–16. század fordulója volt egyértelműen a virágkor kezdete. A város ekkor az országosan meghatározó befolyású Szapolyai család dunántúli birtokainak központja lett.³ Elősegítette a gazdaság további fellendülést a mohácsi csata utáni népességmozgás is. A pápai és a környékbeli lakosság (és azon belül is elsősorban a nemesség) egyre inkább a város erődítéseiben belül keresett menedéket.

Az 1540-es évektől Pápa annak a győri végvidéknek lett egyik vára, amely a 16. század második felében a végvárrendszer egyik legzavartalanabban működő egységének tekinthető, elsősorban annak köszönhetően, hogy a katonaság zsoldjának 60%-át – éppen Bécs és Ausztria védelme érdekében – a határos osztrák tartomány, Alsó-Ausztria segélyeiből fizették (ez még abban is megmutatkozott, hogy a források több alkalommal a területet „*osztrák végeknek*” nevezték).⁴

A nagyszámú környékbeli nemes beköltözése a 16. század közepére elég gyorsan helyszűkéhez vezetett, így a piactér északi és nyugati részét beépítették. Két házszor épült ekkor a templom körítőfala mentén (1. kép).

Erre az időszakra tehető a textilkereskedelem fellendülése is, ami egybevág az írott forrásokkal. A városi posztókereskedőkről 1477-től kezdve tudunk⁵, míg az első ismert pápai céh – a szabóké – 1510-ben alakult meg.⁶ Helyi textilgyártásra utalnak a 15. században említett posztókallómalmok is. A textilkereskedelmet is jelentősen elősegítette a Garai László által 1439-ben a város részére megszerzett harmincadmentesség, vagyis a határvámok fizetése alóli felmentés. Ezt a kiváltságot 1500-ban és 1518-ban teljes vámmentességre egészítették ki.⁷ A 16. század folyamán már nagyszámú pápai textilkereskedőről tudunk Északnyugat-Magyarország vásárain, sőt, Béccsel folytatott kereskedelemben is. 1494-ben egy pápai csapó nevével találkozunk a bécsi

1 Részletesen lásd Mordovin 2012.

2 Az Árpád-kori település leletanyagát Herbst Anna dolgozza fel. (Herbst Anna: Egy Árpád-kori településrészlet feltárása a pápai Fő téren. ELTE BTK BA szakdolgozat, Budapest 2013.)

3 Kubinyi 1994. 54.

4 Pálffy 1997. 9., Pálffy 1999. 60., 70., 116., 128-129., 169-172.

5 Solymosi 1996. 23.

6 Kubinyi 1994. 54-55., S. Lackovits 1996. 80.

7 Kubinyi 1994. 54.

egyetemen.⁸ A 16–17. században a pápai kereskedők nagy mennyiségű kézműiparhoz szükséges „alapanyagot” hoztak Bécsből, ennek 62%-a posztó volt.⁹ A végvárra alakuló településen a textilkereskedelem még kiemeltebb szerephez jutott. A korszakban közismert a végvári katonák posztóval való fizetése. Ez a posztó azonban nem annyira ruházkodásra szolgált, hanem pénzhelyettesítő funkciója is volt, így a katonaság ezt a helyi piacon – ahogyan más végvárakban is – továbbadta.¹⁰ Mivel a pápai katonaságot nagyrészt az osztrák és a birodalmi rendek segélyeiből fizették¹¹, így a páratlan mennyiségű nyugati (német és osztrák) eredetű textilplomba jelenléte könnyebben magyarázhatóvá válik. Ezek közül a nürnbergi és a bécsi plombák tökéletesen megerősítik az írott források adatait (3. kép 7., 5. kép 7.).¹² Többek között erre az intenzív kereskedelemre települt rá a helyi szabócéh, amely ezt a posztót felvásárolta, feldolgozta és értékesítette.¹³

A textilplombák megjelenése és használata Nyugat-Európában

A textilplombák, más néven posztóbárcák¹⁴, posztópecsétek vagy ólombélyegek¹⁵ a nyugat-európai textilgyártás minőség- és eredetiségjelzői. Ezek a posztókészítés folyamatának legkülönbözőbb lépcsőfokaihoz kapcsolódtak, de minden esetben azt jelezték, hogy az aktuális szakaszban a plombával ellátott darab megfelelt az adott város által támogatott minőségi és mennyiségi előírásoknak. Az írott szabályozás a 14. század második felében érte el a csúcspontját, olyan aprólékossá válva, hogy már szinte teljesen gátat vetett az önálló kezdeményezésnek.¹⁶

A plombák használatát is nagyon szigorú szabályok határozták meg. A nyugati nyelvekben általában posztópecsétnek (*cloth seal; tuchsiegel*), ritkábban posztóplombának (*tuchplombe*), vagy posztóólomnak (*lakenlood*) nevezett ólomplombákat csak meghatározott, az adott város tanácsa által megbízott (kinevezett) tisztségviselők adhatták, miután leellenőrizték, hogy a lepecsételendő posztóvég megfelel-e a minőségi és mennyiségi előírásoknak. A tisztségviselők elnevezése angolul *alnager*, holland és német nyelvben *wardein* vagy *warden* volt. Az utóbbi az „őr” vagy „ellenőr” jelentésű francia *gardien* szóból származik. A pecsételési joggal rendelkező minőségellenőr feladatköre az volt, hogy a posztókészítés minden fázisában ellenőrizze a készülő terméket.¹⁷ Természetesen a késő középkor folyamán ez a tevékenység maga is tovább differenciálódott, egész hivatal jött létre, mintakönyvekkel és számos, a posztókészítési folyamat egyes lépéseit – így például a festést is – külön-külön ellenőrző tisztségviselővel. A posztó megjelölését nagyon komolyan vették. A szigorúságot jól jelzi egy szemléletes példa 1371-ből, egy kis holland textilgyártó városkából, 's Hertogenboschból. Miután kiderült, hogy két pecsételő mester olyan szövetre tett pecsétet, amely nem felelt meg a városi minőségi előírásoknak, vagyis nem kaphatta meg a minőségjelző pecsétet, a tevékenységet a város elleni bűncselekménynek nyilvánították. A két férfi súlyos büntetést kapott: soha többet nem foglalkozhattak kereskedelemmel, s nem viselhettek városi hivatalokat sem, sőt, az egyiküket elűzték a városból.¹⁸

A posztópecsételés gyakorlatának kezdetei és eredete bizonytalan. Az ellenőrzés és minőségbiztosítás igénye már elég korán megjelenhetett. Kölnben például már 1230-ban rendelkeztek a posztóáru „hitelesítéséről”.¹⁹ A nyugati kutatások feltételezik, hogy az első plombák még viaszból készülhettek, és csak a szabályozás egyre bonyolultabbá válásával jelent meg, és terjedt el széles körben a posztó ólombulla-szerű pecsétekkel való megjelölése. Erre jó adatokat szolgálnak az angliai írott források, melyek szerint a posztóminőség-jelző ólom- és a viaszpecséteket még a 15. században is párhuzamosan használták. A viasz használatát ezen a területen csak a 16. században, újabb szabályozás révén zárták ki.²⁰ Az eddigi legkorábbi ólomból készült textilplombák mind Hollandiából származnak. Az egyik legrégebbi, 1275-re keltezhető darab Leiden városához kapcsolható.²¹ Ennek ellenére még a 14. századi plombák is nagyon ritkák. Annál több azonban a használatukra vonatkozó adat. Így például Brugge-ben 1282-ben azt szabályozták, hogy a gyapjú származási helyétől függően milyen jelzés kerüljön az ólombélyegre.²² A 14. század elején Yperben már hatalmas

8 Kubinyi 1994. 57.

9 Szakály 1994. 97.

10 Gecsényi 1996. 44–45.

11 Pálffy 1997. 9.

12 Szakály 1994. 97.

13 Gecsényi 1996. 45.

14 Tettamanti 1994. 111.

15 Endrei 1989. 57. Nem szeretnék kizárólagosan állást foglalni egyik elnevezés mellett sem, hanem inkább szinonimaként használom őket a továbbiakban.

16 Rodenburg 2007. 26.

17 Rodenburg 2007. 28.

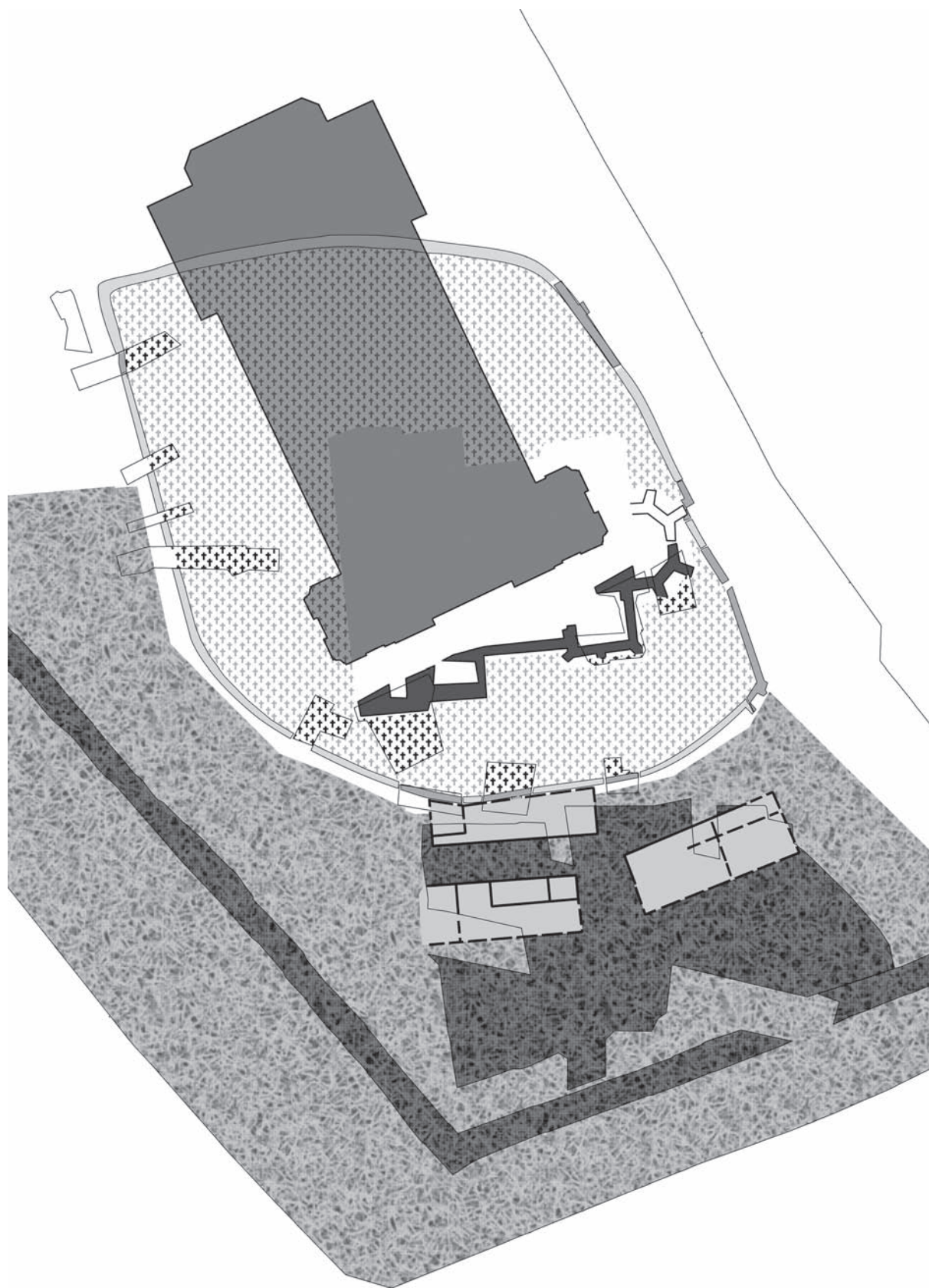
18 Hofenk de Graaf alapján: Rodenburg 2007. 27.

19 Kaiser 1988. 731.

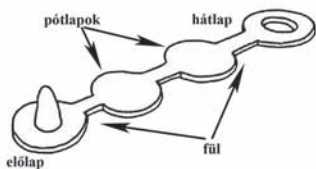
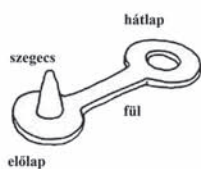
20 Lásd Egan 1985.

21 Rodenburg 2007. 31.

22 Munro 2005. 432.

1. kép: A pápai piactér rekonstruált kiterjedése a 15–16. században a 2010–2011. évi feltárások alapján

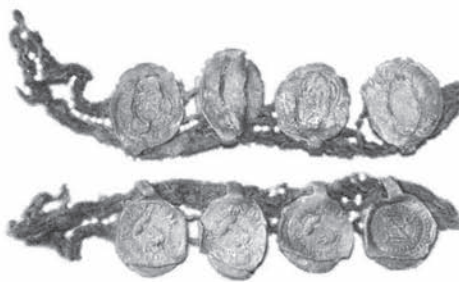
1.

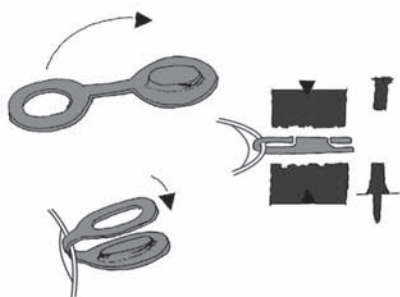
2.

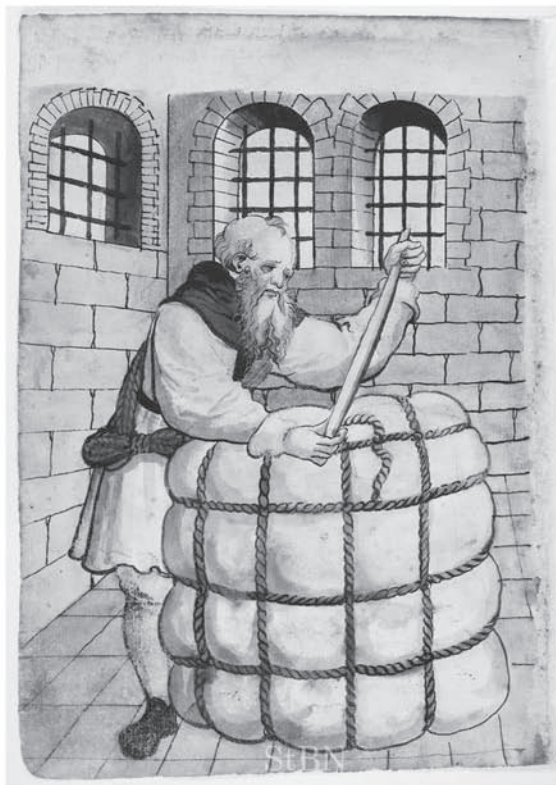
3.

4.

5.

6.

2. kép: A textilplombák és használatuk. 1: A textilplombák Magyarországon is előforduló típusai (Egan 1994, viii alapján); 2: 17. századi „nyers” plomba Rotterdamból (<http://collectie.museumrotterdam.nl/objecten/8842>; Museum Rotterdam 8842); 3: Leideni plombapecsételő fogó (Rodenburg 2007, 52 ill 10.); 4: Zsinórra felfűzött posztóplombák (Friziában előkerült, Tangermüdből származó plombák. Megtalálója: Earl Specht, <http://wf4.nl/paginaEarl/earllakenloden.htm>); 5: Üllős posztópecsételés és használatának módja (Schütte 1993, 137 Abb. 3.); 6: Bálázó mester Nürnbergből („pallen pinder” 1533. Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung, Band 1. <http://www.nuernberger-hausbuecher.de/75-Amb-2-317-148-v/data>) (Stadtbibliothek Nürnberg)

mennyiségben rendeltek ólomplombát: 1304–1305-ben 12500, a következő évben pedig már 30000 darabot. Ez a mennyiség fokozatosan emelkedett, és 1314–1315-ben már 63500 darab beszerzéséről számolnak be a városi számadáskönyvek.²³ Ezek adatait összesítve 1304–1384 között összesen 4.262.605 plombát, 920 pecsételő fogót és 26 kalapácsot rendeltek.²⁴

Az ólomplombák alkalmazása minőségjelzőként viszonylag gyorsan elterjedt egész Nyugat-Európában. A régészeti leletanyag csak kiegészíti az írott forrásokból már régóta ismert képet. Így tudjuk, hogy a legnagyobb német posztógyártó központok – többek között Nürnberg és Frankfurt – a 15. századtól biztosan használtak ólomplombákat.²⁵ A magyarországi forrásokban a legkorábbi bélyegzésre utaló adat 1444-ből származik, a brassói gyapjúműveseknek szóló oklevélben.²⁶

A nagyon részletes és többlépcsős szabályozás – amint ezt Geoff Egan ki is emeli – elméletben azzal járható, hogy minden egyes posztóvégre, mire az a piacra került, akár 5–6 plomba is felkerülhetett.²⁷ Több olyan, fennmaradt példa ismert, amikor ténylegesen is több plomba látható egy-egy posztószegélyen²⁸, vagy lóg a posztóbálázó zsinóron (2. kép 4.), általánosságban a gyakorlat mégis egyszerűsödött, már csak azért is, mert nagyobb szállított textilmennyiség esetén a sok ólomplomba aránytalanul és feleslegesen nagy súlyt jelentett volna. A posztógyártó városokban az ellenőrzés úgy történhetett, hogy az egymást követő lépések pecsétjei egymást váltották fel, s a korábbi pecséteteket leszedték. Így a legutoljára felkerülő, már egyedüli plomba igazolta, hogy minden megelőző lépcsőfok is megfelelt az előírásoknak. Leszedve a feleslegessé váló pecsétet, azok anyagát újrahasznosították, ezzel jelentős mennyiségű nyersanyagot is megtakarítva.²⁹ Mindennek ugyanakkor régészetiileg az a következménye, hogy a posztógyártó központok területén többnyire másfajta plombákra kell számítanunk, mint amilyenek az ugyanazon helyekről származók, de a távolsági kereskedelemben belekerülő posztóval terjedtek.

A kereskedelemben bekerülő textileken általában kétféle jelzésnek kellett szerepelni. Ezek akár ugyanazon a plombán is előfordulhattak, de lehetett két különböző darab is. Az egyik jelzés a posztó fajtáját jelezte. Ez a legtöbbször a készítő jelzésével is összekapcsolódott, s célja elsősorban a gyártó azonosíthatósága volt az ellenőrzés folyamata során. A második jelzés már kifejezetten „minőségigazoló” funkcióval rendelkezett, biztosítékot adva a vásárlónak, hogy az adott termék átment az előírt ellenőrzések sorozatán. Az egyik legnagyobb holland textilkutató, Nicolaas Wilhelmus Posthumus, aki a 20. század elején feldolgozta a leideni posztógyártás hatalmas levéltári hagyatékát³⁰, kimutatta, hogy a plombák méretbeli eltérése is minőségjelző. A nagyméretű darabok csak a legjobb minőségű posztóra kerülhettek, a másodvonalbeli textilt kisebb méretű ólomjelzésekkel látták el.³¹ Összefoglalva – a nemzetközi kereskedelemben bekerülő posztón lévő plomba azt jelezte, hogy az adott termék a készítés helye által támasztott mindenféle (minőségi, méretbeli, színbeli és sűrűségbeli) elvárásnak megfelelt.³²

A plombák minőségjelző szerepének komoly jelentőséget tulajdonítottak. Jól jelzik ezt a hamisítási kísérletek is. Ezeket többnyire különféle újabb szabályozások, újfajta pecsétképek bevezetésével próbálták rendezni. Sankt Gallen jó minőségű termékeinek és eredetjelzésének utánzását a 15. század elején még sikerült visszaszorítani.³³ A 14. század folyamán a leideni polgárok számos alkalommal emeltek panaszt, hogy plombáikat mind a vidéki posztókészítők, ill. más városok – legfőképpen Hága – mesteremberei utánozzák. Miután többször is hiába igyekeztek megoldást találni, végül a Hanza-városok többsége 1465-ben bojkottba kezdett Hága ellen.³⁴ Saint-Omer termékeinek utánzása és a város pecsétjével való ellátása az 1360-as években már fegyveres konfliktushoz vezetett.³⁵ Előfordultak olyan esetek is, amikor a város polgára a saját városának bélyegét hamisította. A legsúlyosabban a kölni végződött 1433-ban, amikor a városi tanács máglyán égettette el a bűnbe esett takácsot.³⁶ Ypernből pedig hasonló vétekért „csak” hét évre számúzták az érintettet.³⁷

23 Endrei 1989. 57.

24 Kaiser 1988. 734.

25 Frankfurtúra lásd Dietz 1921. 197.

26 Pach 2003. 22.

27 Endrei 1989. 57.

28 Hittinger 2008. 11-12., 90.

29 Rodenburg 2007. 31-32.

30 Posthumus 1908., Posthumus 1939.

31 Posthumus 1908. 173.

32 Lásd még Endrei – Egan 1982. 47-76.

33 Kaiser 1987. 464., Kaiser 1988. 742.

34 Kaiser 1987. 467-468.

35 Kaiser 1987. 465-466.

36 Kaiser 1988. 723-724.

37 Endrei 1989. 54.

A textilplomba mint régészeti lelet

A magyarországi ásatásokon előkerülő ólomplombák szinte minden esetben használt, leszakított, deformált vagy töredékes darabok (pl. 5. kép). A leszedés kétféle módon történhetett: szerencsés esetben azt a spárgát vágta el, amelyhez a plombát rögzítették, így azok viszonylagos épségben, lepecsételéskori állapotukban kerülnek elő (pl. 5. kép 1., 3–4., 6., 8.). Rosszabb esetben a plombát nyitották fel, csavarták le, szakították el. Az utóbbi jelentősen megnehezíti utána a darabok visszaazonosítását, főleg, ha a plomba több részre tört.

A korabeli textilgyártásban többféle plomba létezhetett.³⁸ A magyarországi leletanyagban eddig azonban csak két változat fordul elő. Az első és a leggyakoribb az angol terminológia alapján *szegecses plombának* nevezhető (*rivet seal*). A neve jelzi a legfontosabb tulajdonságát: keskeny szalaggal összekapcsolt két korongból állt, melyek közül az egyiknek kerek lyuk volt, másikkól pedig kisebb nyúlvány – szegecs – állt ki (2. kép 1–2.). A posztógyártó központokban viszonylag sok ilyen, még használatlan darab került elő, mint a képen (2. kép 2.) látható rotterdami példa, de Angliából is ismertek hasonló leletek.³⁹ A posztó lepecsételése során ezt félbehajtották, a szegecs átment a posztó szegélyén (!) és a másik korong kerek nyílásán, majd az egészet valamilyen módon összezárták.⁴⁰ Az összezárásnak is legalább kétféle módja lehetett. Úgy tűnik, hogy korábbi lehetett az, amikor pénzveréshez hasonló módon verték a pecsétet. Ilyenkor két verőtő közül az egyik üllöként szolgált, a másikra pedig ráütöttek. Mindkét verőtövön vésett minta volt. Ilyen típusúak a göttingeni posztócéh 16. század második feléből fennmaradt verőtövei (2. kép 5.).⁴¹ A pecsételés másik módja már egyszerűbb volt: egy fogó pófáit alakították ki olyan formájúra, hogy a plomba összehajlása során elfogadhatóan olvasható nyomot hagyjon. Ilyen fogó maradt fenn a leideni posztómúzeumban (2. kép 3.)⁴², egy másik, 1608-as évszámmal Thonderben⁴³, de egy amszterdami ásatáson is előkerült hasonló, az 1350-es évekre keltezhető fogó.⁴⁴

A pecsételés során a szegecs összenyomódott, kilapult, összekapcsolódva a másik koronggal. A legtöbb ilyen darabon világosan felismerhető a szegecses és a lyukas korong. Eddig nem sikerült semmilyen következtetést megfigyelni abban, hogy melyik pecsét a plomba melyik oldalára került.

A középkor végétől, főleg az angol területeken egy-egy ilyen plomba már akár négy-hat kisebb, összekapcsolt korongból is állhatott, így egyetlen darabra kerülhetett fel az összes szükséges információ.⁴⁵ Ilyen összetett plombákból Pápáról egyetlen egy darab ismert, de az eredete még bizonytalan.

A második típus az elsőben csak annyiban tér el, hogy a szegecs két nyúlvánnyal rendelkezik, s ennek megfelelően két nyílásba illeszkedett, s így lapították össze. Ilyen megoldást eddig elsősorban a Tournai-i daraboknál lehetett megfigyelni (6. kép 3.).

A harmadik, Magyarországon is előforduló típusnál a két kerek rész eredetileg is tagolatlan, vagyis szegecs, illetve kerek lyuk nélküli. Ezek általában nagyobb méretű, igényesebb darabok voltak (4. kép 3., 6. kép 2.).

A textilplombák kutatása Magyarországon

Az ólomplombák kutatása Magyarországon éppen hogy eléri a minimális szintet, aminek egyértelműen objektív okai vannak – a fémkereső aktív használata előtt ezek a leletek csak nagyon ritkán kerültek elő, ugyanis földes állapotukban alig különböznek a kavicsoktól. Ezt a pápai ásatás során személyesen is megtapasztaltuk. A 135 darab mind-egyike fémkeresővel került elő, egyetlen egyet sem vettünk észre még a legfinomabb padlótisztító munkák során, legtapasztaltabb emberekkel sem. (Összehasonlításképpen: a kb. 730 darab előkerült érméből kb. 200 darabot találtuk meg mi, a többi szintén fémkereső segítségével.)⁴⁶ A legtöbb országos gyűjteményben csak néhány darabot találunk a régebbi ásatásokból, ezek is többnyire nagyobb méretű leletek.⁴⁷ A legnagyobb gyarapodás az elmúlt tíz év illegális kincskereső tevékenysége nyomán történt lefoglalások, illetve kisebb mennyiségben ajándékozás révén is történt. Így pl. a Magyar Nemzeti Múzeumban lévő középkori és kora újkori ólomplombák száma ma már eléri a 100 darabot. Összességében jelenleg a Kárpát-medencéből – a pápai leleteken kívül – kb. 200 textilplomba ismert a múzeumi gyűjteményekben. Ehhez viszonyítva a pápai majd' másfélszáz darab igen jelentős mennyiségnek tekinthető. Ráadásul a legtöbb múzeumi darabtól eltérően a pápaiak nagy többsége réteghez köthető, sok esetben pénzzel keltezett lelet. Ezek mellett tudásunk van több, kisebb-nagyobb magángyűjteményről is, azok nagysága azonban még csak meg sem becsülhető. Valamit sejtet az a tény, hogy a Kaposváron 2003-ban lefoglalt anyagban

38 Hittinger 2008. 9.

39 Egan 1978. 179.

40 Hittinger 2008. 8., 11–12.

41 Schütte 1993. 137. (Abb. 2–3).

42 Rodenburg 2007. 52., ill. 10.

43 Hittinger 2008. 10.

44 Gawronski 2009. 24.

45 Egan 1978. 178., Egan 1992. 11., 13.

46 Ezúton is köszönetet mondok Sándor Lajosnak, aki a fémkereső-műszeres kutatásokat végezte.

47 Ilyeneket dolgozott fel pl. Huszár Lajos is: Huszár 1961.

3. kép: Válogatás a pápai Fő tér textilplombáiból. Németországi plombák: 1-2: Hamburg (VI/18, SNR-2761; VI/25, SNR-2235); 3-4: Ulm (VI/2-4, SNR-2007; IV. felület SNR-1005); 5-6: München (III. felület SNR-1005; VI/3, SNR-2443); 7: Nürnberg (VI/7, SNR-2311); 8: Kaufbeuren (VI/6, SNR-2399)

4. kép: Válogatás a pápai Fő tér textilplombáiból. Németalföld és Anglia. 1: Lille (VI/41, SNR-3375); 2: Arras (VI/41, SNR-3341); 3-5: Anglia (VI/35, SNR-2235; VI/16-21, SNR-2128; VI/30, SNR-2414)

kb. 70 darab van, vagyis több, mint amennyi addig az ország összes múzeumában együttvéve volt!⁴⁸

A Magyarországról ismert plombák mennyisége arányaiban mostanra már kezd megfelelni a nyugat-európainak. Ugyan a londoni több mint 10000-es és az amszterdami 1500-as darabszám elérésére egy darabig kevés az esély, de például összehasonlítva a Braunschweig környékéről (441 darab), Trierből (200 darab), Brémából (187 darab), Lübeckből (110 darab) vagy Gdańskból (60 darab)⁴⁹ előkerült mennyiséggel, a pápai plombák száma talán még aránytalanul magasnak is tűnhet.

A témához kapcsolódó legkorábbi tanulmányok és feldolgozások Huszár Lajos és Endrei Walter neveihez köthetők. Az előbbi a numizmatika, az utóbbi pedig a posztógyártás történetének irányából közelítette meg a kérdést. Huszár Lajos elsőként hívta fel a nemzetközi szakma figyelmét az angol címeres posztóplombákra, és összegyűjtötte az addigra Magyarországon ismertté vált hasonló leleteket.⁵⁰ Endrei Walter további itáliai és németalföldi darabokat is közölt, de kitért a posztópecsét magyarországi használatára is.⁵¹ Emellett a nemzetközi kutatásokba is bekapcsolódott a textilplombák legnagyobb nemzetközi kutatójával, Geoff Egannal. Közös tanulmányukban éppen a posztópecsét használatáról értekeztek.⁵² Az utóbbi években a szlovák területek textilplombáinak feldolgozása haladt egyre jobban Jan Hunkának köszönhetően. Legfontosabb munkájában a szlovákiai gyűjteményekből eddig ismert darabokat dolgozta fel.⁵³

Endrei Walter mellett a források feltárása Székely György és Pach Zsigmond Pál⁵⁴ neveihez kapcsolhatók, akik a téma történeti feldolgozását végezték.⁵⁵

Pápai plombák és kapcsolataik

A pápai plombák térben és időben is elég nagy távolságokat ölelnek át. A legkorábbi posztópecsét Zsigmond pénzeivel keltezett rétegekből származnak, s úgy tűnik, hogy vannak 18. századi darabok is. Térben pedig a leletek a Németalföldről Morvaországig terjedő központokból származnak. Különleges csoportot alkotnak az angol címeres darabok. Mivel a jelenlegi tanulmány keretei nem teszik lehetővé, csak az egyértelmű, látványosabb darabokat ismertetném külön.

A magyarországi előforduló legkorábbi plombatípusok Pápán nem kerültek elő. A kép teljességének kedvéért itt kitérnék ezekre. A jelenlegi ismereteink szerint a legkorábbi darabok Németalföldről származnak. A Visegrádon talált tournai-i eredetű darab a 14. század második felére keltezhető.⁵⁶ A zólyomi Pusztavár felső várában, a ciszternából került elő még egy hasonló darab. Ezt is a 14. század második felére keltezik.⁵⁷ Ez a leggyakoribb magyarországi plombatípus, így a Magyar Nemzeti Múzeumban lévő Sándor Lajos-féle gyűjtésben (6. kép 3), a Korinek-féle gyűjteményben (Kacsóta, Bóly és egyéb Baranya megyei lelőhelyek) és a Kaposváron 2003-ban lefoglalt leletegyüttesben is ebből van a legtöbb. Ugyanilyen méretű és címerképű plomba Európa számos lelőhelyén előkerült, így pl. a nyilvánvaló németalföldi lelőhelyeken túl, Londonban, Turkuban (Finnország), Novgorodban és Svédországban is.⁵⁸ Az utóbbi helyen (Lund) ugyancsak a 14. század második felére keltezik.⁵⁹

Páparól a németalföldi posztógyártásra egyedül Lille (4. kép 1.) posztópecsétjei utalnak. Ezeket I. Ferdinánd pénzei keltezik. Ezzel nagyjából egykorú a már artois-i Arras plombája (4. kép 2.). Még belsőbb franciaországi területekről származnak Beauvais és Provins ólombombái. Közülük a beauvais-i darab egy Zsigmond pénzzel keltezett rétegből származik, a másik pedig szórvány.

Mivel eddig egyiknek sem ismert magyarországi analógiája, az azonosításuk az arrasi darab esetében a felirata, a másik kettőnél pedig a címer alapján történt. A lille-i posztó azonosítása kevésbé biztos, ugyanis a lilium elterjedt címerkép volt a késő középkori Flandriában.⁶⁰

Északnyugat-Európánál maradva ki kell emelni a külön csoportot alkotó, angol címeres plombákat. Az összes textilplomba közül ez a legjobban kutatott és ismert típus, de valójában a 16. századi darabokon belül ez tekinthető a legelterjedtebbnek is. Már Huszár Lajos is legalább 13 darabot gyűjtött össze Magyarország legkülönbözőbb helyszíneiről: számos várból (Eger, Győr, Buda, Nagykanizsa, Nagyvázsony), illetve Túrkeve–Móric te-

48 A kaposvári ügghöz lásd: Mráv - Szabó 2006. 25-26.

49 Hittinger 2008. 15-18.

50 Huszár 1961. 187-194.

51 Endrei 1989. 54-59.

52 Endrei – Egan 1982.

53 Hunka 1999.

54 Pach 2003.

55 A terjedelmi korlátok miatt a téma történeti vonatkozásaira jelen tanulmányban nincs lehetőségem kitérni.

56 Varga 2012.

57 Hunka 1999. 303. (Obr. 4/15), 305.

58 Egan 2010. 58.

59 Rodenburg 2007. App. 7 (17); 26 (17).

60 Lásd Hittinger 2008. 32.

rületéről.⁶¹ Ez kiegészíthető több újabb lelettel, többek között Vácról⁶², Bajcsáról⁶³, Tamási határából⁶⁴, Varjasról⁶⁵, Nyitráról és Sztrecsnóról.⁶⁶ Számos további, ismeretlen lelőhelyű darab került a Magyar Nemzeti Múzeumba az elmúlt évtizedben (ld. pl. 6. kép 1-2.). A típus szinte minden esetben két részből állt. Az egyik korongon Anglia 1603 előtti címere szerepel, királyi koronával, címertartó állatfigurákkal. Általában körirat is látható: *HON * Y * SOEIT * QUI * MAL * Y * PENSE*, illetve ennek valamilyen rövidített vagy torzult változata. A másik oldalon Tudor-rózsa szerepel, általában szintén körirattal. Ennek a szövege nagyobb mértékben változhatott és sok kérdést vet fel: *+QVILLELMUS+Q*Q+ALMANDETEE+Q**. Az első egyértelműen az angol címerhez tartozó hivatalos mottó, míg a másodikat „Német Vilmos”-ként tudjuk lefordítani, ami nyilvánvaló ellentétben áll az angol címerrel. Külön meg kell említeni, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumba mostanában bekerült két ilyen, a Dunántúlról származó, jó megtartású, kétoldalas posztóbélyeg egyik oldalán sincs semmilyen felirat, s valószínűleg nem is volt (6. kép 1.).

Magyarországon kívül ilyen plombák még számos európai országban előkerültek, csak éppen Angliából nem ismert egy sem. A legnyugatibb darabok Amszterdamból származnak, még a legkeletibbek Vilniusból⁶⁷, Novgorodból és Kijevből.⁶⁸ A két ismert évszámú darab egyike – Tudor-rózsa „*VILHELMUS * ALMANDETE 1583*” körirattal Lundban (Svédország) került elő, míg a vele teljesen megegyező másik a csehországi Prostějovból.⁶⁹ Maga a címer, illetve ennek kisebb mértékben eltérő változatai a kutatások alapján 1558 és 1603 közé keltezhetőek. Legmeglepőbb egy észak-dunántúli, ismeretlen lelőhelyű darab a Magyar Nemzeti Múzeumból (Sándor Lajos ajándéka), melynek aranyozták a felületét.

Pápán két ehhez a típusoz tartozó plomba került elő. Az egyiknek csak az egyik oldala maradt meg, mégis ez az egyik legigényesebb kivitelezésű, jó megtartású darab (4. kép 3.). A címer körirata hibátlan, és jól megkülönböztethető a két címertartó állat is (oroszlán és unikornis). A másik plomba két részből állt (4. kép 4.). Az egyik az előzőhöz hasonló címer és körirat látható, de sokkal elnagyoltabb, a figurák alig felismerhetők. A körirat hiányos: *HONI * SOEIT * V * MAL * OC * CP **. A korong széleit hullámosra alakították. A másik részén Tudor-rózsa, szintén elnagyolva és egy hiányos, rosszul írt szöveg látható. A körirat az óra járásával ellentétes irányban, vagyis balról jobbra olvasandó (a betűk egy része is tükrözött). A két rész egymás mellett került elő, de biztosan összefüggött. A korongokon látható nyílások jelezhetik az egykori rögzítés módját. Mindkét angol címeres plomba a nem szegeces típusoz tartozott. Az angol címer egy harmadik, hagyományosabb típusú plombán is előfordult (4. kép 5.). Itt az előlapon a címerpajzson kívül más nem szerepel, a hátoldalon lévő jelzés pedig egyelőre nem feloldható.

A három angol címeres plomba közül az első (4. kép 3.) másodlagos helyzetben volt a 17. századi nagy pin-cét kitöltő, 18. századi planirozási és bontási rétegében. A második (4. kép 4.) egy II. Rudolf 1581-es érméjével keltezhető rétegből származik, s ezzel jól illeszkedik a korábbi kutatás eredményeihez. A harmadik, kisebb méretű, már inkább a 16. század közepére, I. Ferdinánd pénzeit tartalmazó rétegekhez köthető. Ilyen, kisméretű, angliai posztópecsétek Németországból is előkerültek, Brémából és Stadéből. A pápaihoz hasonlóan ezek is a 16. század középső évtizedeire keltezhetőek a rajtuk lévő évszámok – 1553, 1560 – alapján.⁷⁰

Az angol címeres plombatípus eredetéről már Huszár Lajos felvetette, hogy nagy valószínűség szerint nem Angliából származik.⁷¹ Ezt az elképzelést Geoff Egan is osztja.⁷² Eszerint az ilyen textilplombák olyan angliai eredetű posztóra kerültek, amelyet valahol, talán valamelyik német városban átsomagoltak. Egy ilyen lelet Antwerpenből megerősíti Egannak azt az elméletét, mely szerint az előkészített angliai posztó nagy mennyiségben került ebbe a városba, ahol megnyírták és befestették, s csak utána dobták piacra. Az, hogy a posztó nyírása térben is határozottan elvált a posztó gyártásától, nagyon sok helyen egyértelműen kimutatható.⁷³ A folyamat az írott források alapján nagyon jól követhető, de egyelőre nincs kézzel fogható nyoma annak, hogy az angol címeres plombák erre a textilre kerültek volna rá.⁷⁴

A plombatípus rendkívüli gyakoriságát a Kárpát-medencében a nagyszámú katonasággal magyarázhatjuk, illetve a posztóval való fizetéssel. A tizenöt éves háború során pedig egyértelműen megnövekedett a Magyar Királyság területén állomásozó, illetve az azon átvonuló csapatok létszáma. Valószínűleg nem véletlen, hogy az angol címeres plombák többsége a csapatmozgások vonalát és az intenzívebb hadműveletek helyszíneit jelzi.

61 Huszár 1961. 187-194., Endrei 1989. 56.

62 Tettamanti 1994. 111., 170. (37. tábla 5-6.).

63 Kovács 2002. 179., 207-208. kép.

64 Közöletlen, Korinek-gyűjtemény, Magyar Nemzeti Múzeum.

65 Szolnoki László és Bacskai István szíves szóbeli közlése.

66 Hunka 1999. 303., Obr. 4/10, 14.

67 Kaplūnaitė – Jonaitis 2005. 84-85. (1 pav.).

68 Huszár 1961. 187-194., Hittinger 2008. 61., Egan 2010. 61. Kijevre: Klimovszkij 1997. 50-52., Novgorodra: Janyin 1953. 384.

69 Rodenburg 2007. App. 9 (23); 27 (23).

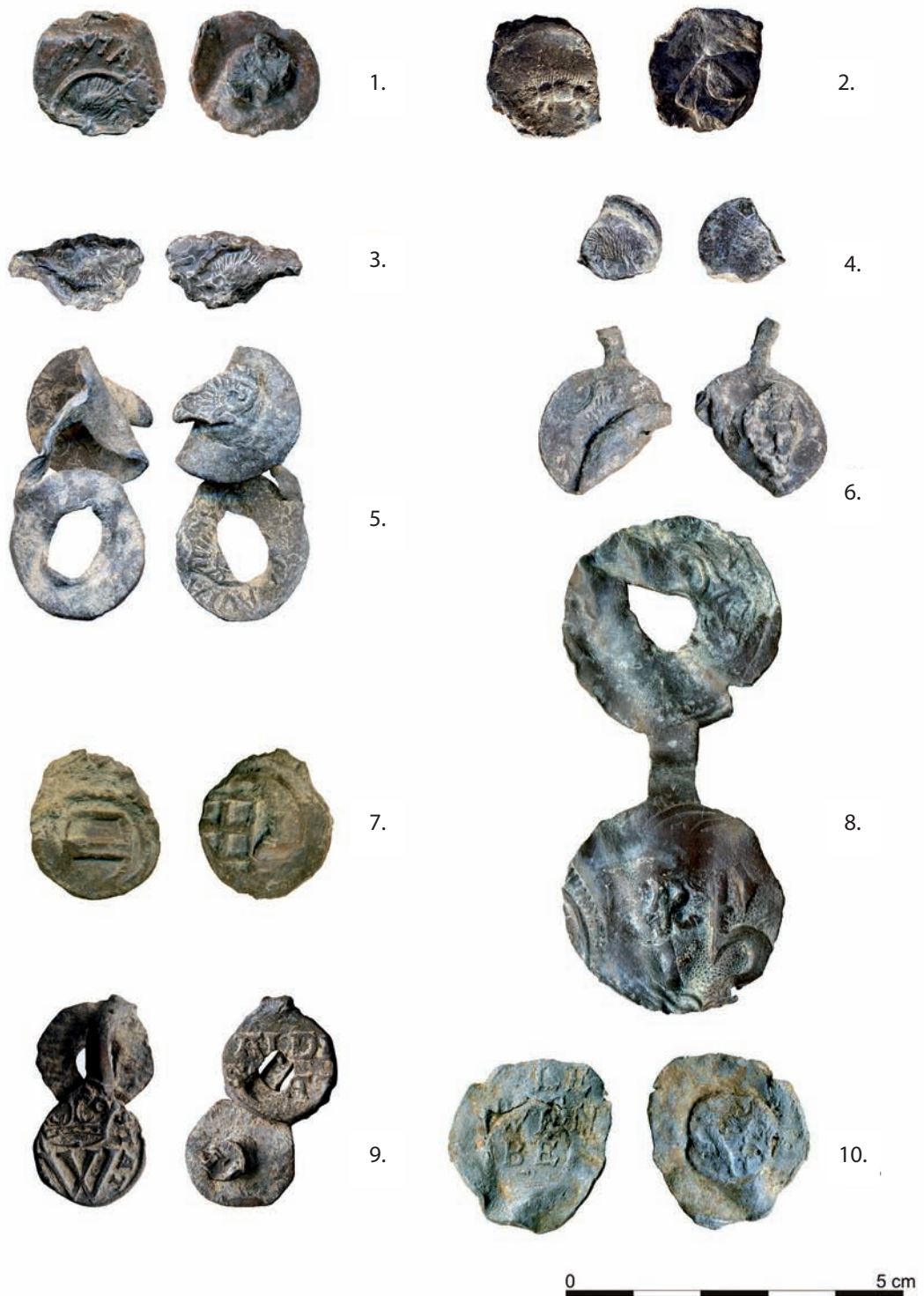
70 Hittinger 2008. 61, 202-203, Taf. 37. 1-5.

71 Huszár 1961. 188.

72 Egan 2010. 61.

73 Pach 2003. 41.

74 Egan 2010. 61.

5. kép: Válogatás a pápai Fő tér textilplombáiból. Morvaország, Ausztria és Szilézia: 1-6: Jihlava (VI/46, SNR-1005; VI/42, SNR-3406; VI/38, SNR-2180); 7: Bécs (Wien, VI/10, SNR-2441); 8: Nový Jičín (Neutitschein, VI/38, SNR-2180); 9: Boroszló (Wrocław, VI/41, SNR-3341); 10: Lwówek Śląski (Löwenberg, VI/41, SNR-3402)

6. kép: Válogatás a Magyar Nemzeti Múzeum anyagából (Sándor Lajos ajándéka, Észak-Dunántúl): 1-2: Angol címeres plombák; 3: Tournai (Belgium); 4: Hamburg (Németország); 5-6: Nürnberg (Németország); 7: Tulln (Ausztria); 8: Nový Jičín (Neutitschein, Csehország)

A következő nagyobb – és a pápai anyagban legjobban reprezentált – terület a mai Németország. Bátran kijelenthető, hogy a 16. század minden legfontosabb németországi posztógyártó központjából ismert legalább egy posztópecsét Pápáról. A legtöbb plomba öt városhoz köthető: Hamburg (3. kép 1–2.), Ulm (3. kép 3–4.), München (4. kép 5–6.), Köln és Nürnberg (4. kép 7.). További településekről csak egy-két darab ismert: Cottbus, Hanau, Göttingen, Kulmbach. Az utóbbihoz hasonlóan az európai anyagban is egyedülálló még az a plomba, melyet címere alapján Kaufbeuren városához lehet kötni (4. kép 8.). Az esetek többségében a helyszínek beazonosítása a városnév alapján történt. Kulmbach és Hanau esetében a plomba felirata kiegészítette és megerősítette az azonosítást. A feldolgozás jelenlegi szintjén a számos pénzzel keltezhető darab közül biztosan kimutatható, hogy az ulmi, cottbusi és müncheni posztó már a 16. század közepén megjelent Pápán. A kölni plombák egyelőre a 16–17. század fordulójától mutathatók ki.

A pápai darabokkal rokon leletek viszonylag kevés helyről ismertek Magyarországról. Eddig néhány nürnbergi és müncheni posztópecsét ismert az egykori Magyar Királyság területéről. Egy müncheni plomba Sztinya várából került elő, 15. századi rétegekből. A pápai darabokhoz hasonlóan itt is a város címerét jelképező szerzetes csuklyás feje látható, profilban.⁷⁵ Nürnbergi plomba a Magyar Nemzeti Múzeumba bekerült számos ismeretlen lelőhelyű (Baranya megye és Észak-Dunántúl) darab mellett (6. kép 5–6.), Bajcsa⁷⁶ és Diósgyőr⁷⁷ váraiból ismert. Az első esetben a leletet a 16. század utolsó harmadára, míg Diósgyőrben a 16–17. század fordulójára lehet keltezni. Sajnos csak szórványként ismert a pápai darabokkal szinte teljesen megegyező címerképű hamburgi posztópecsét (6. kép 4.).

A göttingeni plombák elterjedését külön is vizsgálták, így a németországi mellett ismerünk dániai és svédországi lelőhelyeket is.⁷⁸ A hamburgi plombákhoz hasonló címerképű darabok 1535-ös évszámmal jelennek meg Hamburgban és Greifswaldban.⁷⁹ Az ulmi eredetű plombákkal azonos darab került elő Soestből, ahol a 16-17. századra kelteznek.⁸⁰ Ugyanakkor figyelemre méltó jelenség, hogy a Dieter Hittinger által feldolgozott leletek között nem találunk olyan, egyértelműen meghatározható címeres darabokat, amelyek megegyeznének a pápai leletekkel.

Még közelebb kerülve az egykori Magyarország határaihoz az akkori szomszédos területekkel – Sziléziával, Cseh- és Morvaországgal, illetve Ausztriával – folytatott posztókereskedelem emlékei kerülnek sorra. A sziléziai területekről két település posztópecsétje került elő: Boroszló (Wrocław, 5. kép 9.) és Lwówek Śląski (Löwenberg, 5. kép 10.). Az előbbi helyszín azonosítása a plombán szereplő „W” alapján feltételezhető, bár az ALDESTAT feliratra a hátoldalon egyelőre nem találtam magyarázatot. Az utóbbiban kis részben a címer, nagyobb részben a felirat segítette. Lwówekből legalább három plomba került elő Pápán, míg Boroszlóhoz egyelőre egyetlen egy köthető. Mindegyik sziléziai eredetű plomba I. Ferdinánd pénzeivel keltezhető rétegekből származik. Egyik plombatípushoz sem ismerek egyelőre analógiát.

Cseh- és Morvaországból két fontos kora újkori textilgyártó központ képviselteti magát a pápai leletanyagban: Jihlava és Nový Jičín (Neutitschein). Az összes pápai plomba között az ulmi darabok mellett a jihlaviai szerepelnek a legnagyobb mennyiségben. Mindkét típus egyértelműen beazonosítható a városok címerképei alapján. A jihlavai darabok sünábrázolása mellett néhol kivehető a *JIHLAVIA* körirat is (5. kép 1–6.). A jičíni plombákon nagyon különleges címer látható: egy felhőből kinyúló, fél nyilat tartó kar (5. kép 8.). Érdekes, hogy az összes jičíni lelet olyan rétegből származik, amelyben volt jihlavai plomba is. Ezek mind az 1530-as és 1580-as évek közötti időszakra keltezhetőek. Magyarországi vagy akár külföldi analógiái ezeknek a plombáknak gyakorlatilag nem ismertek. Egyetlen, ismeretlen lelőhelyű, jičíni posztóbélyeg található a Magyar Nemzeti Múzeumban (6. kép 8.). Feltehetően egy jihlavai darab van a Budapesti Történelmi Múzeum gyűjteményében. Ez 1951-ben került elő a budavári szárazárak 15. századra keltezett betöltéséből.⁸¹

Ausztriából a pápai anyagban csak bécsi plombák fordulnak elő. Ezek könnyen azonosíthatók a tartomány és a város címere alapján (5. kép 7.). Amint feljebb olvasható, a bécsi kapcsolat már az írott források alapján is biztosan igazolható volt. Az előkerült plomba annyiban módosítja a korábbi ismereteinket, hogy a lelőköörülményei – 15. század második fele – legalább fél évszázaddal korábbra teszik ennek a kapcsolatnak a kezdeteit. Magyarországról még két bécsi posztópecsétről van tudomásom, az egyik a Budapesti Történelmi Múzeumban⁸², a másik pedig a Magyar Nemzeti Múzeumban van. Az utóbbi a Korinek-féle gyűjteményben Baranya megyei leletként szerepel. Egy további olyan osztrák település is van, melynek posztótermékei eljutottak az Észak-Dunántúlra: Tulln városának címerével ellátott plombák láthatók a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében. A plombák azonosítása az ausztriai analógiák alapján lehetséges, máshonnan hasonló darabokat

75 Hunka 1999. 300., 302. (Obr. 3/4).

76 Kovács 2002. 179. (206. kép).

77 Huszár 1972. 43-47.

78 Schütte 1993. 137-140.

79 Hittinger 2008. 26., 138., Taf. 9. 1-3.

80 Hittinger 2008. 29-30., 144., Taf. 11. 7.

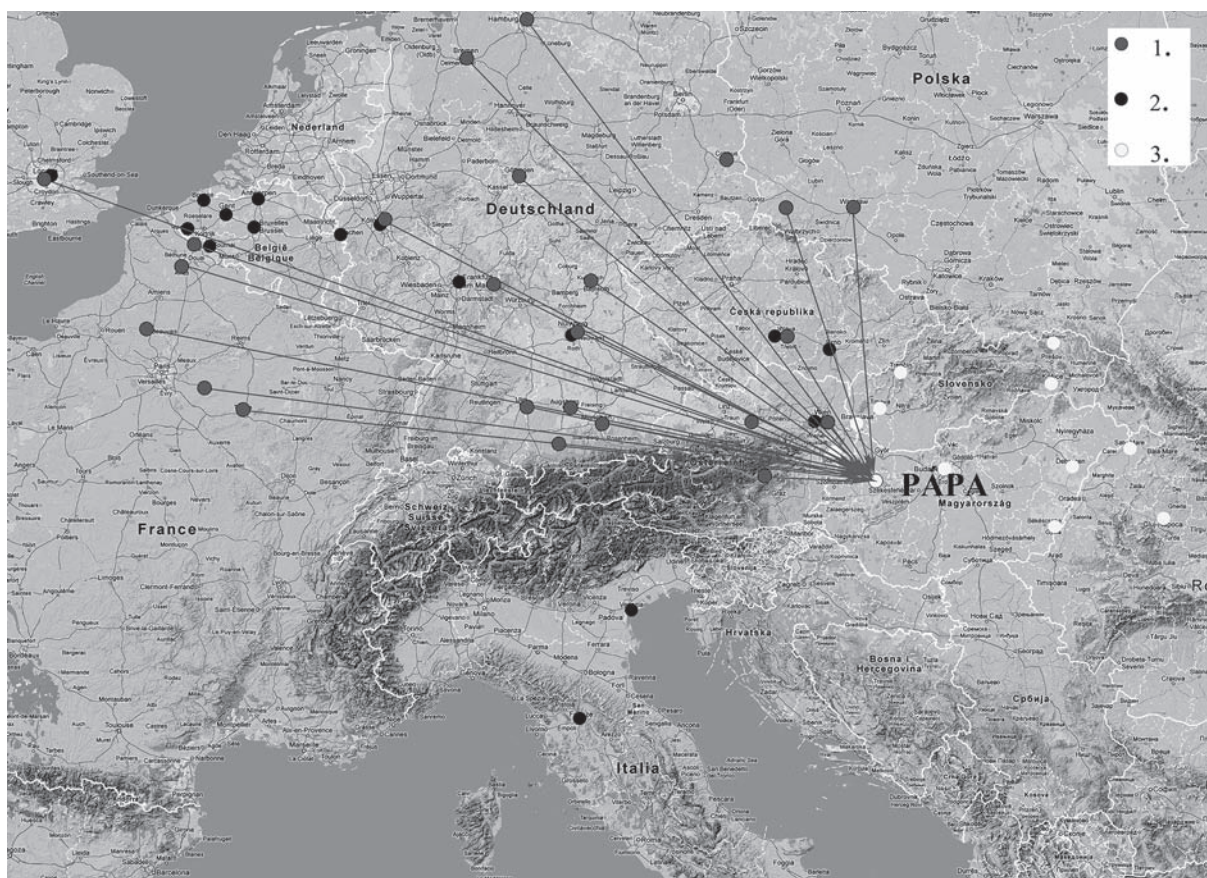
81 L.sz.: 52.748. Itt és a többi darabnál Kovács Eszternek köszönöm a lehetőséget, hogy megtekinthettem a közöletlen darabokat.

82 L.sz.: 82.575.

nem ismerek. A Schratenstein várából származó, egyik T-jelzésű posztópecsét hátoldalán egy pegazus figurája látható.⁸³ Egy nagyon hasonló, de az előlapján eltérő ábrázolással rendelkező plomba került elő Páparól is, így kézenfekvő lenne ebben az esetben is tulli eredetet feltételezni.

Összefoglalás

A jelen tanulmány szűk kereteihez képest is jól látható, hogy a pápai plombák mekkora óriási lehetőséget rejtenek magukban, hogy végre behozzuk a nyugati kutatásokhoz viszonyított hatalmas lemaradást. Már az előzetes feldolgozás során is számos olyan nyugati posztógyártó központtal való kapcsolatot sikerült igazolni, amelyről az írott források hallgatnak (pl. Kaufbeuren, Lwówek Śląski, Cottbus stb., 7. kép). A leletanyagban még nagy számban vannak olyan plombák, melyeket egyelőre nem sikerült beazonosítani. Mivel az írott forrásokból tudjuk, hogy a 15. század közepétől biztosan használtak Magyarországon is posztópecsétet, sőt az 1556. évi kolozsvári szabályozás még azt is előírta, hogy „legyen rajta a hely és a készítő pecsétje”⁸⁴, így nem zárhatjuk ki, hogy – amint azt már Jan Hunka is felvetette⁸⁵ – vannak a pápai darabok között magyarországi eredetű plombák is. Ezt a vizsgálatot kell kiegészíteni a történeti forrásokkal való összevetéssel. Ez azonban már egy nagyobb tanulmány feladata lesz.

7. kép: A magyarországi textilimport eredete a középkorban és a kora újkorban:

1. az írott forrásokból ismert települések; 2. a pápai textilplombák származási helyszínei; 3. textilgyártó települések a késő középkori és kora újkori Magyarországon

83 Kühtreiber – Marian 2000. 199 (Abb. 1).

84 Pach 2003. 22-23.

85 Hunka 1999. 299-300.

The archaeological traces of the 15th–17th centuries distance cloth-trade in Pápa

MAXIM MORDOVIN

The large scale reconstruction works of the historical centre of Pápa in Western Hungary were preceded by rescue excavations. The archaeological research focused on the present day Main square (Fő tér). The territory of the investigated surface reached 1500 m². The results were from many aspects really unexpected. We could trace the continuous development of the city from its foundation in the 10th century until the late 18th century rearrangement of the main square when it gained its present day appearance.

The earliest rural type settlement on the site lasted until late 13th – early 14th century when it was methodically demolished, its remains were filled up and levelled. This levelling layer was used as a foundation for the pavement of the newly constructed market square. This market basically defined the topography of the city, its development and its life until today. There was a small, most probably deaconry church originated yet from the 12th–13th centuries in the middle of the square. Some remains of its gothic phase have been also unearthed.

The surface of the square was renewed many times, seemingly every 40–60 years or maybe even more often. Each of the surface layers contained enormous amount of archaeological finds including pottery, animal bones, coins, jewellery, different iron objects and rivets, and cloth seals. It was already clarified from the written sources that Pápa played important role in Hungarian textile trade but there were no material traces for this. The discovered 135 pieces of more or less identifiable cloth seals is unique for the whole Hungary. Very interesting is the distribution of their places of origin. Some of them show connections with cities, which do not appear in the contemporary Hungarian written sources.

The cloth seals from Pápa cover the period from the late 15th until the 18th century. Most of them originated from larger textile production centres of Holy Roman Empire: Hamburg, Nuremberg, Cologne, Ulm, and Munich. The newly identified connections located in Kaufbeuren and Kulmbach in Bavaria, and Löwenberg (Lwówek Śląski) in Silesia. The second most important region is Central Europe, namely Austria – Vienna and Tulln, Bohemia and Moravia – Nový Jičín (Neutitschein) and Jihlava (Iglau).

At the present stage of the research this is the largest known collection of cloth seals in the Carpathian Basin (medieval Kingdom of Hungary) from a single site. There are altogether cca. 400 cloth seals from other sites in the Carpathian Basin. The complete evaluation and identification of the finds continues.

Irodalom

- Dietz, A. 1921.: Frankfurter Handelsgeschichte. Zweiter Band. Frankfurt am Main
- Egan, G. 1978.: Cloth Seals. *London Archaeologist* 3. 177-179.
- Egan, G. 1992.: Leaden Cloth Seals. Finds Research Group 700-1700. London
- Egan, G. 1994.: Lead cloth seals and related items in the British Museum. London
- Egan, G. 2010.: Medieval and later trade in textiles between Belgium and England. The picture from some finds of cloth seals. In.: De Groote, K. – Tys, D. – Pieters, M. (Eds.): *Exchanging Medieval Material Culture. Studies on archaeology and history presented to Frans Verhaeghe*. Brussel, 55-66.
- Endrei W. 1989.: *Patyolat és posztó*. Budapest
- Endrei, W. – Egan, G. 1982.: The Sealing of Cloth in Europe, with Special Reference to the English Evidence. *Textile History* 13. 47-76.
- Gawronski, J. 2009.: Amsterdam, een maritieme stad? Amsterdam, 5-29.
- Geccsényi L. 1996.: Adatok Pápa szerepéhez a XVI. században a Rába-menti tájegységben. In.: *Tanulmányok Pápa város történetéből* 2. Szerk.: Hermann István, Pápa, 44-47.
- Hittinger, D. 2008.: Tuchplomben. Warenzeichen des späten Mittelalters und der Neuzeit aus dem norddeutschen Küstengebiet. Aachen
- Hunka, J. 1999.: Nálezky olovených plômb na zaistovanie prepravovaných tovarov (14.-17. stor.) zo Slovenska. *Študijné zvesti Archeologického Ústavu SAV* 33. 295-309.
- Huszár L. 1961.: Merchants' seals of the 16th and 17th centuries. *Folia Archaeologica* XIII. 187-194.
- Huszár L. 1972.: Ólomplomba a diósgyőri várból. *A Miskolci Hermann Ottó Múzeum Közleményei* 11. 43-47.
- Janyin 1953.: (Янин, В.) Печати из новгородских раскопок 1951 г. *Советская археология* 18. 372-385.
- Kaiser, R. 1987.: Imitationen von Beschau- und Warenzeichen im späten Mittelalter. Ein Mittel im Kampf um Absatz und Märkte. *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte* 74. 457-478.

- Kaiser, R. 1988.: Fälschungen von Beschauzeichen als Wirtschaftdelikte im spätmittelalterlichen Tuchgewerbe. In.: Fälschungen im Mittelalter. Internationaler Kongreß der Monumenta Germaniae Historica, München, 16. – 19. September 1986. Teil V. Fingierte Briefe, Frömmigkeit und Fälschung, Realienfälschungen. Hannover, 723-752.
- Kaplúnaitė, I. – Jonaitis, R. 2005.: Numizmatiniai ir sfragistiniai radiniai iš Vilniaus Rotušės aikštės. *Numizmatika* 6. 79-88.
- Klimovszkij 1997.: (Климовский С. И.) Находка английской печати XVI в. в Киеве. In: Пятая Всероссийская нумизматическая конференция. Москва, 21–25 апреля 1997 г. Тезисы докладов и сообщений. Москва, 50–52.
- Kovács Gy. 2002. (Szerk.): Weitschawar – Bajcsa-vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. Zalaegerszeg
- Kubinyi A. 1994.: A középkori Pápa. In.: Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig. Szerk.: Kubinyi András, Pápa, 45-76.
- Kühtreiber, Th. – Marian, G. 2000.: Zwei Tuchplomben von der Burgruine Schratzenstein. Ein Beitrag zum niederösterreichischen Tuchmachergewerbe im Mittelalter unter besonderer Berücksichtigung der landesfürstlichen Stadt Tulln. *Unsere Heimat (Niederösterreich)* 71. 198-217.
- Mordovin M. 2012.: Előzetes jelentés a Pápa – Fő téren végzett megelőző feltárások második és harmadik üteméről. *Régészeti kutatások Magyarországon* 2012. (nyomdában)
- Mráv Zs. – Szabó Á. 2006.: Rongál-e a kincsvadász?: egy per és egy ítélet tanulságai. *Magyar múzeumok* 12/2. 25-26.
- Munro J. 2005.: Spanish *merino* wools and the *nouvelles draperies*: an industrial transformation in the late medieval Low Countries. *Economic History Review* 58/3. 431-484.
- Pach Zs. P. 2003.: Szürkeposztó, szűrposztó, szűr. Fejezetek a magyarországi szövőipar korai történetéből. Budapest
- Pálffy G. 1997.: A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597-1997. Pápa
- Pálffy G. 1999.: A császárváros védelmében. A győri kapitányság története 1526-1598. Győr
- Posthumus, N. W. 1908.: De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie. Deel I. De Middeleeuwen (veertiende tot zestiende eeuw). 's Gravenhage
- Posthumus, N. W. 1939.: De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie. Deel II. De Nieuwe Tijd (zestiende tot achttiende eeuw). 's Gravenhage
- Rodenburg, N. M. 2011.: 'Seal and Deal' Cloth Production and Trade between the Netherlands and Scania during the Late Middle Ages and Early Modern Times. Master Thesis, Lund University, Lund
- Schütte, S. 1993.: Tuchplomben als städtische Zeichen. Das Falbeispiel Göttingen. *Anzeiger des Germanischen Nationalmuseum*, 135-141.
- S. Laczkovits E. 1996.: Pápa város népélete. In.: Tanulmányok Pápa város történetéből 2. Szerk.: Hermann István, Pápa, 78-81.
- Solymosi L. 1996.: Adatok Pápa város középkori történetéhez. In.: Tanulmányok Pápa város történetéből 2. Szerk.: Hermann István. Pápa, 20-31.
- Szakály F. 1994.: Pápa a török korban. (1526-1686). In.: Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig. Szerk.: Kubinyi András, Pápa, 77-122.
- Tettamanti S. 1994.: A váci vár. *Váci könyvek* 7. 101-174.
- Varga M. 2012.: Késő középkori érmek Visegrád Fő u. 73. lelőhelyről, és előzetes anyagvizsgálati eredményeik. A numizmatika és a társtudományok IX. konferenciája (Kézirat)